

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI
№ 3**

GƏNCƏ – 2026

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti: dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Asif Cavadov, prof. Həsənbala Sadıqov,
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva,
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev
prof. İspəndiyar Alverdiyev, dos.Oruc Hüseynov
dos.Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 30 iyun 2026 –cı il tarixli (protokol №10) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2026 № 3

MÜNDƏRİCAT**BİOLOGİYA ELMLƏRİ**

Qasımova F.N., Ələkbərova Z.Ə. *Qarabağın ekoloji reabilitasiyası*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.6.

Məmmədova Ş.A. *Yoluxucu xəstəliklərin strukturu, epidemiologiyası və diaqnostikası sağlamlıq çağırışları kontekstində*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.11.

Şirinli E.A. *Silos və sənayə yemlərinin qida dəyərinin müqayisəli analizi*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.19.

Musayeva S.R., Hacıyeva T.N., Məmmədova Ə.T. *Müxtəlif ekoloji şəraitə davamlı yeni "Zəfər" tut ipəkqurdu cinsi*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.22.

Nəsirova N.V., Talibzadə Z.Ş. *Kiçik Qafqazın dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin relyef amilləri və NDVI göstəriciləri əsasında geoinformasiya texnologiyaları ilə qiymətləndirilməsi (Kəlbəcər rayonu təmsalında)*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.27.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Aslanov E.M., Həsənova D.X. *Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim əkinçilik mədəniyyətinin formalaşması və inkişafı (Füzuli rayonunun materialları əsasında)*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.33.

Əhmədova E.İ. *Azərbaycanda şəhərsalma və memarlığın tarixi inkişaf mərhələləri və onların 2026-cı ilin "Şəhərsalma və memarlıq ili" elan edilməsi kontekstində əhəmiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.39.

Əliyeva F.B. *Milli memarlıq ənənələrinin müasir şəhərsalma sistemində rolu: Gəncə şəhəri nümunəsində tarixi və müasir yanaşmaların təhlili*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.43.

Əsədov N.C. *XX əsrin 50-80-ci illərində Azərbaycan SSR və Bolqarıstan Xalq Respublikası arasında mədəni əlaqələrə dair*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.47.

Məmmədli C.P. *1991-ci il Körfəz müharibəsi və Almaniya xarici siyasətində "Normallaşma" prosesinin başlanğıcı*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.52.

Namazova E.M. *Tariximizin qan yaddaşı: 1918-ci il mart soyqırımı*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.59.

Qasımbəyli C.Q. *İngilis-Fransız müharibələri*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.64.

İbayev S.S. *Ethnic authority and institutional order: an ethnographic comparison of two migrant-run restaurants in Vilnius*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.68.

PEDAQOGİKA

Балаева Р.Г. *Методика обучения образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.74.

Əliyev H.F. *Pedaqoji təhsil sistemində innovativ təlim mühitinin formalaşdırılması problemləri*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.82.

Hüseynova G.R. *İnformatika olimpiadalarına hazırlıqda süni intellekt əsaslı təlim texnologiyalarının tətbiqi*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.90.

Hüseynova G.M. *Artificial intelligence in education: the urgency of preparing future teachers today for the school of tomorrow*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.96.

Məmmədova A.V. *Biologiyanın tədrisində eksperimentlərin rolu*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.102.

Hacıyeva L.İ. *İntegrasiya edilmiş təlim və təlimdən kənar fəaliyyətlərdə kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.108.

Babayeva F.K. *Şagirdlərə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə tələbə hazırlığının məzmunu və metodları*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.115.

Xəlilov T. *Ali təhsildə strateji planlaşdırmanın keyfiyyət təminatına təsiri*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.121.

Yolçiyeva Z.A. *Şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsinin dərs nailiyyətlərinə təsiri*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.127.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Aslanova G.V. *İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrində leksik-semantik interferensiya və psevdoekvivalent vahidlər*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.131.

Ələkbərova A.M. *"Madagis" toponiminin formalaşması: tarixi, etnik və linqvistik qatlar*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.136.

Əliyev Y.V., Mehrəliyeva G.A. *Tabesizlik intonasiyası və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən digər vasitələr haqqında (Azərbaycan və özbək dillərində)*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.143.

Əliyeva A.İ. *Frankofon ölkələrinin ədəbiyyatı və mədəniyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.147.

Əliyeva E.M. *Determinativlərin mətnin təşkilində rolu*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.151.

Əliyeva N.A. *Epik qəhrəmanlığın diskursiv modelləri: fərdi və kollektiv identiklik kontekstində müqayisəli təhlil*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.156.

Əlizadə K.C. *Rəhbərlik danışıqda sərhəd signallarının təzahür formaları (Azərbaycan dili materialları əsasında)*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.165.

Həsənova S.İ. *İngilis və Azərbaycan dilində terminlər*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.171.

Hüseynova P. A. *I türkoloji qurultay və azərbaycan nəsrində milli özünüdərk hadisəsi: ideologiyadan estetikaya*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.175.

Hüseynova Ş.Ə., Əliyeva N.İ. *İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının müqayisəli-tipoloji təhlili*

DOI:10.30546/gdu.2026.3.179.

- İsgəndərova V.Z.** *Süni intellekt və data jurnalistika: Azərbaycan mediasının perspektivləri*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.183.
- Məlikli K.İ.** *Dilçilikdə keçid hadisəsinin terminoloji varyasiyaları və onların nəzəri əsasları*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.187.
- Məmmədova A.Ə.** *İngilis dilinin qlobal əhəmiyyəti və müasir tədris metodları*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.194.
- Mustafayeva S.Ş.** *Dini - qəhrəmanlıq dastanı "Qəhrəmannamə"nin mənşəyi haqqında qeydlər*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.198.
- Rzayeva G.M.** *Corc Sandersin hekayələrində postmodern satira və Amerika cəmiyyətinin tənqidi*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.205.
- Piriyeva L.Ş.** *Bədii mətində parselyasiyanın rolu*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.210.
- Pirməmmədova A.Ş.** *İngilis dili tələbələri üçün idiomların tədrisi metodları*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.214.
- Qasıova G.T.** *Alltägliche deutsche redewendungen und ihre bedeutungen*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.219.
- Oğtay A.İ.** *Bədii tərcümə və onun milli ədəbiyyata təsiri*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.225.
- Seyidzadə Ş.M.** *Qloballaşma dövründə ingilis dilinin mədəniyyətlərarası və beynəlxalq kommunikasiyada rolu*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.230.
- Герайзаде М. А.Б., Шахмалыева Н.А., Аллахвердиева Г.А.** *Времена глагола в английском языке: структура, функции и особенности употребления*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.235.

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

- Abdullayeva A.X., Bayramova Ş.Ə.** *Azərbaycan xalq mahnılarında uşaq mövzusu*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.241.
- Seyfullayeva N.N.** *Müasir dövr Azərbaycan musiqişünaslığında aşığı musiqisinin tədqiqinə dair*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.246.
- Vəlixanov T.X.** *Tələbələrin həyatında fiziki tərbiyə fənninin rolu*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.249.
- Rüstəмова S.K., Abdullayev S.M., Aslanov Q.M., Zərbəliyeva V.S.** *Hidrogen atomu spektrinin elmi metodik təhlili*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.253.
- Şeyxzamanlı A.B., Şəfiyeva D.V.** *İKT-nin imkanlarından biologiya dərslərinin müxtəlif mərhələlərində istifadə imkanları*
DOI:10.30546/gdu.2026.3.257.

BİOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT: 574.

QARABAĞIN EKOLOJİ REABİLİTASIYASI*a.ü.f.d., dosent Qasimova Fərqanə Nəriman qızı,**a.ü.f.d., dosent Ələkbərova Zabitə Əvəz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**<https://orcid.org/0009-0002-8929-0720>**<https://orcid.org/0009-0006-8023-1811>**ferqaneqasimova68@mail.ru**zabitaalekberova@yandex.ru*

Xülasə: *Qarabağın ekoloji reabilitasiyasında beynəlxalq iqtisadi naviqasiya böyük rol oynayır. Qarabağ regionu işğaldan sonra böyük ekoloji problemlərlə üzləşib. Bunlar işğal zamanı hərbi fəaliyyət, torpaqlara düzgün baxılmaması nəticəsində yaranıb. Bu kontekstdə beynəlxalq iqtisadi naviqasiya Qarabağ regionunun ekoloji bərpası və inkişafı üçün çox mühüm rol oynayır.*

Açar sözlər: Qarabağ, ekoloji terror, ekoloji reabilitasiya, ekoloji tarazlıq, dayanıqlı ətraf mühit.

Ключевые слова: Карабах, экологическое разрушение, экологическая реабилитация, экологическое равновесие, устойчивая окружающая среда

Keywords: Karabakh, ecological destruction, ecological rehabilitation, ecological balance, sustainable environment

İllərdir davam edən münaqişələrdən sonra Qarabağ yaşayış mühitinin deqradasiyası, çirklənmə və resursların tükənməsi də daxil olmaqla əhəmiyyətli ekoloji problemlərlə üzləşir. Beynəlxalq maraqlı tərəflər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olduqları üçün onların yanaşmaları bu ekoloji problemləri ya kəskinləşdirir, ya da yüngülləşdirir bilər. Beynəlxalq tərəfdaşlıqlardan istifadə etməklə, Qarabağ ekoturizm, bərpa olunan enerji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı kimi ekoloji dayanıqlığa üstünlük verən investisiyaları cəlb edə bilər.

İqtisadi stimulları ətraf mühitin mühafizəsi ilə uyğunlaşdırmaqla Qarabağ həm öz ekosistemlərinə, həm də icmalarına fayda verən möhkəm gələcəyə yol açar bilər. Tarixən münaqişə və geosiyasi gərginliklə yadda qalan Qarabağ regionu beynəlxalq iqtisadi siyasət və ekoloji reabilitasiyanın kəsişməsində unikal nümunə təqdim edir. Hərbi əməliyyatların dayandırılmasından sonra Qarabağda iqtisadi canlanma və davamlı inkişaf imkanları ön plana çıxdı. Ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar regionun bərpasına töhfə vermək məqsədi daşdığından, illərdir davam edən münaqişələrin vurduğu ekoloji zərərin aradan qaldırılmasına təcili ehtiyac var. Ölkəmizdə keçirilən COP29 davamlı inkişafı və ətraf mühitin bərpasına birgə yanaşmaları vurğulayan ekoloji reabilitasiyaya yönəlmiş dialoqlarda iştirak etmək üçün əsas platforma təklif edir. Qarabağın ekoloji mənzərəsinə hərbi fəaliyyətlər, meşələrin qırılması, torpağın deqradasiyası və icmaların köçürülməsi ciddi təsir göstərmişdir [1].

Təbii mühitin bərpası təkcə ekoloji əhəmiyyət kəsb etmir, həm də yaşayış vasitələrinin bərpası və regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün vacibdir. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi naviqasiya - xarici investisiyaları, ticarət müqavilələrini və əməkdaşlıq layihələrini əhatə edir - bu reabilitasiya prosesində əsas rol oynayır. Bu kontekstdə COP 29-un potensial nəticələrini təhlil etməklə, biz Qarabağ və bütün dünyada buna bənzər regionlar üçün davamlı gələcəyin təşviqində birgə səylərin vacibliyini vurğulamağı hədəfləyirik. Bu çoxşaxəli

yanaşma davamlı təcrübələrin iqtisadi strategiyalara integrasiyasını, yerli ehtiyacları və mədəni kontekstləri nəzərə alaraq ətraf mühitin idarə edilməsində global təcrübədən istifadə etməyi tələb edir. Hökumətlər, QHT-lər və özəl sektorlar da daxil olmaqla beynəlxalq aktorların rolu ekoloji dayanıqlığın təşviqinə yönəlmiş biliklərin ötürülməsi, maliyyələşdirmə və texniki yardımın asanlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq iqtisadi naviqasiya ilə COP 29-un kəsişməsi Qarabağın ekoloji reabilitasiyası üçün əsas fürsət oldu. Millətlər iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə aparmaq üçün toplaşdıqca, Qarabağ kimi münaqişədən sonrakı regionlarda davamlı inkişafa ehtiyac getdikcə aktuallaşır. Münaqişələr nəticəsində viran qalmış region təkcə ekoloji tarazlığını bərpa etməklə yanaşı, həm də iqtisadi artımı stimullaşdıran hərtərəfli strategiyalar tələb edir. COP 29-da maliyyələşdirmə mexanizmləri və əməkdaşlıq çərçivələri ilə bağlı müzakirələr Qarabağın reabilitasiyasına beynəlxalq sərmayənin yatırılmasına yol açmağa bilər. Yaşıl texnologiyalardan və davamlı təcrübələrdən istifadə etməklə, maraqlı tərəflər meşələrin bərpasını, torpağın bərpasını və biomüxtəlifliyin qorunmasını təşviq edə bilərlər. Bundan əlavə, yerli icmaların bu səylərə cəlb edilməsi reabilitasiyanın əhatəli və davamlı olmasını təmin edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq və ekoloji məqsədlərə sadıqlıq Qarabağ münaqişələri mənzərəsindən davamlı inkişaf modelinə çevirə bilər. İqtisadi stimulları ekoloji məqsədlərlə uyğunlaşdırmaqla, region çətinliklər qarşısında ümid işığı kimi meydana çıxmağa bilər [3].

Münaqişə nəticəsində Qarabağın ekologiyası böyük zərər görüb. Meşələrin məhv edilməsi, su mənbələrinin çirklənməsi, biomüxtəlifliyin itirilməsi ən aktual məsələlərdəndir. Torpaqdan nizamlanmamış istifadə və hərbi əməliyyatların nəticələri torpağın degradasiyasına gətirib çıxarıb və regionun əsas iqtisadi fəaliyyəti olan kənd təsərrüfatına təsir edib. Bundan əlavə, icmaların yerdəyişməsi kənd təsərrüfatı torpaqlarının tərk edilməsi ilə nəticələndi ki, bu da ekoloji tarazlığı daha da kəskinləşdirdi. Regionun ekologiyasının bərpası səyləri bu çağırışları hərtərəfli həll etməlidir. Ekosistemlərin bərpası təkcə texniki bilik və investisiya tələb etmir, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq və iqtisadi naviqasiya üçün çərçivə tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi naviqasiya, əksər hallarda ticarət müqavilələri, investisiyalar və əməkdaşlıq layihələrini əhatə edən, xalqların iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı əlaqədə olduğu strategiya və çərçivələrə istinad edir. Qarabağ kontekstində o, ekoloji reabilitasiyaya üstünlük verən davamlı iqtisadi təcrübələri həyata keçirmək üçün beynəlxalq maraqlı tərəflər, QHT-lər və hökumət orqanları ilə əlaqəni əhatə edir [5].

Bölgənin unikal landşaftları və mədəni irsi ilə maraqlanan turistləri cəlb etməklə, Qarabağ ekoloji bərpa səylərinə yenidən investisiya edilə bilən gəlir əldə edə bilər. Günəş və külək kimi bərpa olunan enerji layihələri də ətraf mühitin degradasiyasını minimuma endirərək, qalıq yanacaqlardan asılılığı azalda bilər. Beynəlxalq tərəfdaşlıqlar bu sektorları davamlı şəkildə inkişaf etdirmək üçün maliyyə və təcrübə əldə etməyə kömək edə bilər. Effektiv ekoloji reabilitasiya təkcə maliyyə resursları deyil, həm də bilik və təcrübə tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi naviqasiya yerli icmaların davamlı təcrübələr üzrə təlim aldığı potensialın yaradılması təşəbbüslərini asanlaşdırmağa bilər. Seminarlar, seminarlar və mübadilə proqramları yerli maraqlı tərəflərə ətraf mühitin idarə edilməsində ən yaxşı təcrübələri anlamağa kömək edə bilər [2].

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq QHT-lərlə əməkdaşlıq biomüxtəlifliyin qorunması və ekosistemin bərpası haqqında dəyərli biliklər gətirə bilər. Global təcrübədən istifadə etməklə Qarabağ ekoloji dayanıqlığı artıran sübuta əsaslanan strategiyaları həyata keçirə bilər. Ekoloji reabilitasiya üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq Qarabağda ekoloji reabilitasiyanın uğuru beynəlxalq əməkdaşlıqdan asılıdır. Regionun geosiyasi konteksti həm çətinliklər, həm də əməkdaşlıq üçün imkanlar təqdim edir.

1. Diplomatik məşğulluq. Maraqlı tərəflər arasında diplomatik dialoqun aparılması əməkdaşlığın inkişafı üçün çox vacibdir. Münaqişədə iştirak edən ölkələr dialoq platforması kimi ekoloji problemləri prioritetləşdirməlidir. Ekoloji reabilitasiyanı ortaq bir narahatlıq kimi qələmə verməklə, maraqlı tərəflər inam yarada və ümumi məqsədlərə doğru işləyə bilərlər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı kimi beynəlxalq təşkilatlar dialoq və əməkdaşlıq üçün platformalar təmin etməklə yardımçı rol oynaya bilər. Bu təşkilatlar müzakirələrə vasitəçilik etməyə və ekoloji bərpaya yönəlmiş birgə təşəbbüsləri təşviq etməyə kömək edə bilər.

2. Çoxtərəfli sazişlər. Ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş çoxtərəfli sazişlərin formalaşdırılması əməkdaşlıq üçün çərçivə yarada bilər. Bu cür sazişlər davamlı təcrübələr üçün standartlar müəyyən edər, ətraf mühitin bərpası üzrə öhdəlikləri müəyyən edər, monitoring və hesabat vermə mexanizmlərini müəyyən edə bilər. Bundan əlavə, ekoloji reabilitasiyaya üstünlük verən ölkələr üçün maliyyə stimulları bu sazişlərə daxil edilə bilər. İqtisadi faydaları ətraf mühitlə bağlı öhdəliklərə bağlamaqla, maraqlı tərəflər davamlı təcrübələrə daha çox sərmayə qoyurlar.

3. Yerli icmaların cəlb edilməsi istənilən reabilitasiya səylərinin uğuru üçün çox vacibdir. Beynəlxalq iqtisadi naviqasiya yerli səs-lərin eşidilməsini və icma ehtiyaclarının prioritetləşdirilməsini təmin etməlidir. Yerli əhalinin qərar qəbul etmə proseslərinə cəlb edilməsi ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sahiblik və məsuliyyət hissini artırır. Beynəlxalq tərəfdaşlar tərəfindən dəstəklənən icmanın rəhbərlik etdiyi təşəbbüslər yerli ekoloji problemləri effektiv şəkildə həll edə bilər. Məsələn, yerli fermerləri davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrini həyata keçirmək üçün gücləndirən proqramlar əhəmiyyətli ekoloji yaxşılaşmalara səbəb ola bilər.

Beynəlxalq iqtisadi naviqasiyada çətinliklər. Müsbət nəticələr potensialına baxmayaraq, Qarabağda effektiv beynəlxalq iqtisadi naviqasiyanı asanlaşdırmaq üçün bir sıra problemlər həll edilməlidir.

1. Siyasi qeyri-sabitlik. Regionda davam edən siyasi gərginlik əməkdaşlığa və investisiyaya mane ola bilər. Siyasi qeyri-sabitlik xarici investisiyaların qarşısını ala bilər və davamlı layihələrin həyata keçirilməsini çətinləşdirə bilər. Beynəlxalq tərəfdaşları cəlb etmək üçün iqtisadi fəaliyyətlər üçün sabit mühitin təmin edilməsi vacibdir.

2. Ətraf mühitin idarə edilməsi. Zəif ekoloji idarəetmə reabilitasiya səylərinə xələl gətirə bilər. Davamlılığı təşviq edən və təbii sərvətləri qoruyan effektiv tənzimləyici çərçivələrin yaradılması çox vacibdir. Beynəlxalq aktorlar lazımi idarəetmə strukturlarının qurulmasına və ekoloji standartlara uyğunluğun təmin edilməsinə kömək edə bilərlər.

3. Resursların bölüşdürülməsi. Effektiv resurs bölgüsü reabilitasiya təşəbbüslərinin uğuru üçün çox vacibdir. Beynəlxalq iqtisadi naviqasiya aydın ekoloji faydaları nümayiş etdirən layihələrin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verməlidir. Resursların şəffaf və hesabatlı idarə edilməsi maraqlı tərəflər arasında etimadın yaradılmasına və reabilitasiya səylərinin davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər. Qarabağın ekoloji reabilitasiyası beynəlxalq iqtisadi naviqasiya tələb edən mürəkkəb, lakin vacib bir işdir. Davamlı infrastrukturaya sərmayə qoymaqla, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təşviq etməklə və beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə region sülh və sabitlik üçün zəmin yaradaraq öz ekoloji problemlərini həll edə bilər. Bu prosesdə yerli icmaların cəlb edilməsi və effektiv idarəetmənin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Nəhayət, Qarabağın uğurlu reabilitasiyası təkcə onun ətraf mühitini bərpa etmək potensialına malik deyil, həm də dünya miqyasında münaqişədən sonrakı regionlarda davamlı inkişaf modeli yaratmaq potensialına malikdir.

Millətlər arasında əməkdaşlıq səyləri, yerli iştirak və beynəlxalq müqavilələrə riayət etməklə Qarabağ üçün möhkəm və davamlı gələcəyə kömək edə bilər. İqtisadi çərçivələr çərçivəsində ekoloji bərpaya üstünlük verməklə, biz regionun təkcə keçmiş münaqişələrdən

xilas olmasını deyil, həm də davamlı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi üçün bir model kimi çiçəklənməsini təmin edə bilərik [5].

Qarabağın ekoloji reabilitasiyası ilə bağlı beynəlxalq iqtisadi naviqasiya ekoloji davamlılıq və iqtisadi inkişafın kritik kəsişməsini vurğulayır. Hökumətlər, QHT-lər və beynəlxalq təşkilatlar arasında birgə səylər iqtisadi imkanları gücləndirərkən regionun ekosistemlərini bərpa etmək üçün vacibdir. Davamlı təcrübələr, o cümlədən yaşıl texnologiyaların və ekoloji təmiz turizmin integrasiyası həm ekoloji bərpaya, həm də iqtisadi artıma kömək edə bilər. Bundan əlavə, yerli icmaların ehtiyaclarını prioritetləşdirən və onları qərar qəbul etmə proseslərinə cəlb edən tərəfdaşlıqların qurulması reabilitasiya səylərinin həm effektiv, həm də ədalətli olmasını təmin edəcəkdir. Ətraf mühitin bərpasını sosial-iqtisadi tərəqqi ilə birləşdirən vahid yanaşmanı təşviq etməklə, Qarabağın reabilitasiyası bütün dünyada münaqişədən təsirlənmiş regionlar üçün nümunə kimi xidmət edə bilər və ekoloji bütövlüyün və iqtisadi rifahın birlikdə gedə biləcəyini nümayiş etdirə bilər [4].

1. İntegrativ yanaşmalar: Uğurlu ekoloji reabilitasiya beynəlxalq əməkdaşlığı, davamlı iqtisadi təcrübələri və ictimaiyyətin cəlbini birləşdirən integrativ yanaşma tələb edir. Çoxtərəfli tərəfdaşlıq bilik mübadiləsini və resurs səfərbərliyini təşviq edə bilər.

2. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri: Bərpa səylərinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə uyğunlaşdırılması davamlı iqtisadi artım üçün çərçivə təmin edə bilər. Bu, yerli icmalar üçün iqtisadi imkanların təmin edilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsinə üstünlük verilməsini əhatə edir.

3. Yaşıl texnologiyalara investisiya: Beynəlxalq investisiyalar ekoloji bərpanı təşviq edən yaşıl texnologiyalara və davamlı təcrübələrə diqqət yetirməlidir. Buraya bərpa olunan enerji, dayanıqlı kənd təsərrüfatı və ətraf mühiti bərpa etməklə yanaşı, iş təmin edə bilən ekoturizm daxildir.

4. Potensialın gücləndirilməsi: Təhsil və təlim proqramları vasitəsilə yerli imkanların artırılması həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu, icmalara yerli bilik və təcrübələrin beynəlxalq strategiyalara integrasiyasını təmin edərək, reabilitasiya səylərində fəal iştirak etmək imkanı verir.

5. Monitoring və qiymətləndirmə: Ekoloji reabilitasiya səylərinin monitoringi və qiymətləndirilməsi üçün möhkəm sistemlərin yaradılması tərəqqinin izlənilməsinə və lazım gəldikdə strategiyaların uyğunlaşdırılmasına kömək edəcək. Beynəlxalq əməkdaşlıq bu səyləri ortaqlar metodologiyalar və resurslar vasitəsilə artırma bilər.

6. Siyasi sabitlik və idarəetmə: Sabit siyasi mühit reabilitasiya layihələrinin uğuru üçün çox vacibdir. Beynəlxalq dəstək həmçinin iqtisadi naviqasiya üçün əlverişli atmosfer yaratmaq üçün yaxşı idarəçiliyin, şəffaflığın və münaqişələrin həllinin təşviqinə diqqət yetirməlidir.

7. Uzunmüddətli öhdəlik: Ekoloji reabilitasiya uzunmüddətli səydir. Ətraf mühitin tədricən sağlamlasına və yerli iqtisadiyyatların canlanmasına imkan verən tərəqqinin zamanla davamlı olmasını təmin etmək üçün davamlı beynəlxalq dəstək və investisiyalar lazımdır.

Qarabağda beynəlxalq iqtisadi naviqasiya və ekoloji reabilitasiyanın kəsişməsi həm problemlər, həm də imkanlar təqdim edir. Davamlılığı, icmanın iştirakını və uyğunlaşma strategiyalarını prioritetləşdirən əməkdaşlıq səylərini təşviq etməklə, maraqlı tərəflər region üçün davamlı və inkişaf edən gələcəyə doğru işləyə bilərlər [6].

Ədəbiyyat

1. F.N.Allahverdiyev. Qarabağın erməni təcavüzkarlarının işğalı altında olan ərazilərində hərbi eroziya nəticəsində torpaqların dağılması və deqradasiyası. Bakı, MBM, 2008.

2. Hüseynov S., Ərəbxanova R. Ermənilərin ekoloji cinayətləri davam etməkdədir / Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" mövzusunda 3-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları. Bakı: 2004, s. 231-235.
3. İ. Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti/H.Bağırovun redaktəsi ilə. Bakı:Şərq-Qərb, 2008, 399 s.
4. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dağıdıcı təsiri müəyyənləşdirən (izləyən) operativ mərkəzin I hesabatı. Bakı: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2002,
5. <https://unec.edu.az/application/uploads/2024/12/Yasil-Dunyanin-Qarabag-Modeli-Elektron-toplu.pdf>
6. https://files.preslib.az/projects/eco/az/eco_m5_3.pdf

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ КАРАБАХА

доцент Гасимова Фергана Наримановна

доцент Алекбарова Забита Евезовна

Резюме

В контексте экологической реабилитации Карабаха международная экономическая навигация играет важную роль. Регион Карабаха, особенно территории, пострадавшие в результате конфликта между Арменией и Азербайджаном, сталкивается с серьезными экологическими проблемами, требующими пристального внимания. После десятилетий конфликта деградация окружающей среды стала очевидной вследствие военной деятельности, заброшенности земель и неэффективных методов управления. В данном контексте международная экономическая навигация выступает ключевым механизмом, способствующим экологическому восстановлению и устойчивому развитию региона Карабаха.

ECOLOGICAL REHABILITATION OF KARABAKH

Gasimova Fargana Nariman, Alekbarova Zabita Evaz

Summary

In the context of the ecological rehabilitation of Karabakh, international economic navigation plays a crucial role. The Karabakh region, particularly the territories affected by the conflict between Armenia and Azerbaijan, faces significant environmental challenges that require urgent attention. Following decades of conflict, environmental degradation has become evident due to military activities, land abandonment, and inadequate management practices. In this regard, international economic navigation emerges as a key mechanism for supporting the ecological restoration and sustainable development of the Karabakh region.

Rəyçi: prof. Sevdə Əhmədova

Daxil olma tarixi 04 iyun 2026-cı il

UOT:60.

**YOLUXUCU XƏSTƏLİKLƏRİN STRUKTURU, EPİDEMİOLOGİYASI VƏ
DİAQNOSTİKASI SAĞLAMLIQ ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ***Məmmədova Şəms Arif qızı**Mingəçevir Tibb kolleci**Orcid: 0009-0008-7172-8396**shemsmammadova85@gmail.com*

Xülasə: *Yoluxucu xəstəliklər bütün tarix boyu demoqrafik proseslərin formalaşmasında, sosial-iqtisadi böhranların yaranmasında və səhiyyə sistemlərinin transformasiyasında mühüm rol oynamışdır. Yoluxucu xəstəliklərə patogen mikroorqanizmlər (bakteriyalar, viruslar, göbələklər və s.) səbəb olur və onlar yalnız bioloji dəyişikliklərlə deyil, həm də yoxsulluq, urbanizasiya, global mobillik və ekoloji dəyişikliklərlə əlaqədar biososial fenomen kimi təzahür edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, böyük pandemiyalar sivilizasiya dəyişikliklərinin katalizatoruna çevrilmişdir. Yustinian taunu və “Qara ölüm” (xüsusilə “Yersinia pestis” bakteriyası ilə əlaqəli olan) kütləvi ölümə, iqtisadi tənəzzülə və sosial strukturların, o cümlədən siyasi sistemin zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Çiçək xəstəliyi Amerikanın yerli əhalisinə dağıdıcı təsir göstərmiş, lakin eyni zamanda XX yüzillikdə xəstəliyin global şəkildə aradan qaldırılması ilə nəticələnən vaksinasianın inkişafına təkan vermişdir. XX-XXI əsrlərdə isə pandemiyalar global xarakter almışdır. “İspan qripisi”, HIV/AIDS və COVID-19 kimi infeksiyalar müharibələr, qloballaşma və əhalinin kütləvi miqrasiyası şəraitində yüksək sürətlə yayılmasını nümayiş etdirmişdir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyən etdiyi kimi müasir pandemiyalar səhiyyə sistemlərinin bütün zəif cəhətlərini üzə çıxarır, bununla da beynəlxalq koordinasiyanın gücləndirilməsini tələb edir. Bu gün müasir infektologiya infeksiyaları bioloji, sosial və ekoloji faktorların qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Əsas problemlər sırasında antibiotiklərə davamlılıq, zoonoz infeksiyaların artması, urbanizasiya, iqlim dəyişikliyi və keyfiyyətli tibbi yardımın əlçatan olmaması və s. qalmaqda davam edir. Hazırda molekulyar diaqnostikanın, rəqəmsal epidemiologiyanın, genom epidemioloji nəzarətin və süni intellektin inkişafı infeksiyaların erkən aşkarlanması, idarə olunması və müalicə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. “One Health” konsepsiyası insan, heyvan və ekosistem sağlamlığını birləşdirərək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni mRNT texnologiyaları da daxil olmaqla vaksinasia əsas profilaktik vasitə olaraq qalır, sanitariya-epidemioloji nəzarət isə ictimai səhiyyənin fundamental əsasını təşkil edir. Beləliklə, yoluxucu xəstəliklər hələ də global səviyyədə əsas təhlükələrdən biri olaraq qalır. Belə situasiya isə multidissiplinar yanaşma, beynəlxalq əməkdaşlıq və dayanıqlı biotəhlükəsizlik sistemlərinin davamlı inkişafını tələb edir.*

Açar sözlər: patogen mikroorqanizmlər, vaksinasia, pandemiyalar, yoluxucu xəstəliklər, epidemiologiya.

Ключевые слова: патогенные микроорганизмы, вакцинация, пандемии, эпидемиология, инфекционные заболевания.

Keywords: pathogenic microorganisms, vaccination, epidemiology, pandemics, infectious diseases.

Giriş

Yoluxucu xəstəliklər sivilizasiya tarixinin bütün mərhələlərində yalnız tibbi deyil, həm də sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi problem qismində ortaya çıxmış, demoqrafik proseslərə, dövlətlərin inkişafına, sanitariya mədəniyyətinin formalaşmasına və ictimai səhiyyə sistemlərinin transformasiyasına həlledici təsir göstərmişdir. Taun, vəba, təbii çiçək, vərəm və qrip epidemiyaları dəfələrlə kütləvi insan itkilərinə, iqtisadi əlaqələrin dağılmasına və ictimai şüurun dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə isə yeni və yenidən yayılan infeksiyaların baş qaldırması göstərir ki, elmi tərəqqiyə baxmayaraq, bəşəriyyət global xarakter daşıyan bioloji təhdidlər qarşısında hələ də gücsüz olaraq qalır. Yoluxucu xəstəliklər problemi XXI əsrdə xüsusi aktualıq kəsb edir və bu hadisə getdikcə daha ciddi ekzistensial xarakter daşıyır. Bu isə bəşəriyyəti bir daha dərinlən düşünməyə və global təhlükə mənbəyi olan patogen mikroorqanizmlərə qarşı effektiv profilaktika tədbirləri görməyə vadar

edir. Qloballaşma prosesləri və əhalinin intensiv miqrasiyası, urbanizasiya prosesləri və iqlim dəyişiklikləri, ekosistemin deqradasiyası və nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafı çeşidli patogenlərin ölkələr və qitələr arasında ildırım sürətilə yayılması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. COVID-19 pandemiyası aydın şəkildə nümayiş etdirdi ki, hətta yüksək inkişaf etmiş səhiyyə sistemləri belə genişmiqyaslı epidemioloji çağırışlara hazır olmaya bilər. Belə böhranlı şəraitdə isə səhiyyə sisteminin dayanıqlılığı birbaşa sanitariya-epidemioloji nəzarətin effektivliyindən, elmi tədqiqatların səviyyəsindən, tibbi yardımın əlçatanlığından və əhalinin profilaktik tədbirlərə əməl etməyə hazırlığından asılıdır. Yoluxucu xəstəliklər insan orqanizminə bakteriyaların, virusların, göbələklərin, ibtidailərin və digər patogen agentlərin daxil olması nəticəsində yaranan geniş patologiyalar qrupunu əhatə edir. Bu xəstəliklərin müxtəlifliyi yalnız törədicinin xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də immun sisteminin vəziyyəti, pasiyentin yaşı, mövcud yanaşı xəstəliklər, sosial həyat şəraiti və cəmiyyətin sanitariya mədəniyyətinin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda bir çox infeksiyalar yüksək yoluxuculuq qabiliyyəti, sürətlə yayılmağa meyilliliyi və ağır fəsadlar törətmək potensialı ilə xarakterizə olunur ki, bu da onları milli və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün ciddi təhdidə çevirir.

Yoluxucu xəstəliklərin epidemiologiyası epidemik prosesin yaranması, yayılması və dayanması qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində mərkəzi yer tutur. Infeksiyanın ötürülmə yollarının, törədicilərin dövrü mexanizmlərinin, xəstələnmənin mövsümi dəyişkənliyinin və risk amillərinin elmi təhlili yalnız mümkün epidemiya ocaqlarını proqnozlaşdırmağa deyil, həm də effektiv profilaktik strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Müasir dövrdə antimikrob rezistentlik problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, antibakterial preparatların nəzarətsiz və əsassız istifadəsi mikroorqanizmlərin yeni ştammlarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə müalicəni əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir və ölüm hallarının artmasına gətirib çıxarır. Müasir diaqnostika yoluxucu xəstəliklərin erkən mərhələdə aşkar çıxarılmasına imkan verən klinik, laborator və instrumental tədqiqat metodlarının kompleks tətbiqinə əsaslanır. Molekulyar biologiya, genetika və biotexnologiyanın davamlı inkişafı polimeraza zəncirvari reaksiya, genom sekvensləşdirilməsi, immunoferment analiz və ekspress testlər kimi yüksək dəqiqlikli metodların tətbiqinə şərait yaradır, diaqnostikanın sürətini və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla belə, qabaqcıl texnologiyaların mövcudluğuna baxmayaraq, bəzi regionlarda resurs çatışmazlıqları, tibbi yardıma qeyri-bərabər çıxış imkanları və patogen mikroorqanizmlərin davamlı və dayanıqlı təkamülü səbəbindən infeksiyaların vaxtında aşkarlanması problemi aktual olaraq qalır.

Yoluxucu xəstəliklərin müalicəsi etiotrop, patogenetik və simptomatik terapiyanı əhatə edən fəvqəladə çətin, mürəkkəb və çoxsəviyyəli prosesdir. Antibiotiklərin, antivirus, göbələk əleyhinə və antiparazitar preparatların istifadəsi bir çox infeksiyalardan ölüm hallarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan vermişdir. Lakin yeni törədicilərin və mikroorqanizmlərin davamlı formalarının meydana çıxması farmakoloji yanaşmaların daim təkmilləşdirilməsini və innovativ müalicə üsullarının hazırlanmasını da tələb edir. Bununla yanaşı, pasiyentin genetik, immunoloji və klinik xüsusiyyətlərini nəzərə alan fərdiləşdirilmiş tibbin rolu da getdikcə artır. Yoluxucu xəstəliklərlə mübarizənin ən effektiv istiqaməti profilaktika hesab olunur. Buraya vaksinasıya, sanitariya-gigiyenik tədbirlər, su və qida məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət, əhalinin tibbi savadlılığının artırılması, epidemioloji nəzarətin gücləndirilməsi və başqa tədbirlər daxildir. Məhz kütləvi immunizasiyaların sayəsində bəşəriyyət təbii çiçək xəstəliyini tamamilə aradan qaldırmağa, poliomielit, qızılca, difteriya və digər təhlükəli infeksiyaların yayılmasını isə əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa nail olmuşdur. Bununla belə, dezinformasiyanın yayılması, antivaksin meyillərinin artması və tibbi müəssisələrə ictimai etimadsızlığın göstərilməsi profilaktik proqramların həyata keçirilməsi istiqamətində ciddi maneələr yaradır. Beləliklə, yoluxucu xəstəliklər müasir ictimai səhiyyənin əsas problemlərindən biri olaraq qalır və tibbin, epidemiologiyanın, biotexnologiyanın, ekologiyanın, dövlət siyasətinin və iqtisadiyyatın müstəqil fəaliyyətini tələb edən multidissiplinar yanaşma zərurəti yaradır. Infeksiyaların yayılma mexanizmlərinin öyrənilməsi, diaqnostika və müalicə üsullarının təkmilləşdirilməsi, effektiv profilaktik strategiyaların hazırlanması bəşəriyyətin bioloji təhlükəsizliyinin təmin olunması və daim dəyişən dünyada global sağlamlığın qorunması üçün vacib şərtlərdən biridir.

Yoluxucu xəstəliklərin strukturu, epidemiologiyası və müasir diaqnostikası metodları

XXI əsrdə bütün infeksiyon xəstəliklərin öyrənilməsi ənənəvi klinik-epidemioloji paradigmanın sərhədlərini aşaraq getdikcə daha çox molekulyar biologiya, rəqəmsal epidemiologiya və sistemli təhlillər haqqında məlumatların integrasiyasına əsaslanır. Müasir infeksiyon patologiya ilə bioloji patogen əlamətlərin sosial, ekoloji və texnoloji amillərlə sıx əlaqədə olduğu mürəkkəb adaptiv sistem kimi nəzərdən keçirilir (Holms və b., 2018, s. 450-452).

Müasir elmin əsas istiqamətlərindən biri “pandemiyaya hazırlıq” (ing. *pandemic preparedness*) konsepsiyasıdır ki, bu da dayanıqlı erkən xəbərdarlıq (profilaktika) və yüksək effektiv operativ reaksiya sistemlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. COVID-19 pandemiyasından sonra Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı zoonoz infeksiyalar və yüksək pandemik potensiala malik olan yeni viruslar üzərində global epidemioloji nəzarətin gücləndirilməsinin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulamışdı. Bu kontekstdə patogenlərin təkamülünü real vaxt rejimində izləməyə imkan verən genomik epidemioloji nəzarətin integrasiyasına xüsusi diqqət ayrılır (Qardi və Loman, 2018, s. 9-20).

Müasir elmi tədqiqatlar göstərir ki, yeni infeksiyon təhlükələrin yaranmasının əsas səbəbi ekosistemə antropogen (insan amili) təsirdir. Meşələrin qırılması, urbanizasiya, kənd təsərrüfatı ərazilərinin durmadan genişlənməsi və s. patogenlərin heyvanlardan insanlara ötürülməsi ehtimalını sürətlə artırır (Cons və b., 2008, s. 990-993). Nəticədə “emergent infeksiyalar”ın yaranma tezliyi yüksəlir ki, onların da əhəmiyyətli hissəsini zoonoz mənşəli virus xəstəlikləri təşkil edir. Bu gün antibiotiklərə davamlılıq problemi xüsusi diqqət tələb edən məsələlər sırasındadır. Son illərdə tibb sahəsində çalışan elm adamları onu “səssiz pandemiya” kimi qiymətləndirirlər. Araşdırmalar təsdiq edir ki, əgər sistemli tədbirlər görülməzsə, antimikrob preparatlara qarşı rezistentlik 2050-ci ilədək bakterial infeksiyalardan ölüm hallarının ildə 10 milyon nəfərə çatmasına səbəb ola bilər. Mövcud təhlükəyə cavab olaraq antibiotiklərin rəşional istifadəsi strategiyası (ing. *antimicrobial stewardship*), bakteriofaqlar və immunomodulyator yanaşmalar da daxil olmaqla alternativ terapiya metodlarının inkişafı sürətlə davam etdirilir. Bu gün rəqəmsal epidemiologiya da yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu sahə xəstəliklərin yayılmasını proqnozlaşdırmaq üçün böyük verilənlərdən (ing. *Big data*) mobil texnologiyalardan və maşın öyrənməsi alqoritmlərindən geniş istifadə edir. Süni intellekt modelləri sosial şəbəkələri, axtarış sorğularını və əhəlinin mobilliyini təhlil etməyə imkan verir ki, bu da epidemioloji risklərin erkən aşkar edilməsini mümkün edir. Müasir tibdə vaksinasıya da texnoloji transformasiya mərhələsinə yaşayır. mRNT vaksinlərinin yaranması infeksiyon xəstəliklərin profilaktikasında böyük irəliləyiş kimi qiymətləndirilir. Qeyd edək ki, mRNT (matrisalı Ribonuklein Turşusu) vaksinləri canlı və ya zəiflədilmiş mikroorqanizmlər ehtiva etməyən innovativ vaksin sinfidir. Bunun əvəzinə, onlar orqanizmin hüceyrələrinə immun sistemini konkret virusu tanımağa və məhv etməyə öyrədən “genetik təlimat” çatdırırlar. Vaksinlərin tərkibində patogenin müəyyən zülalının (məs., virusun spayk zülalının) kodunu daşıyan mRNT molekulu olur. mRNT özü kiçik yağ örtüyünə - lipid nanohissəciyinə qablaşdırılır. Bu örtük onun hüceyrələrimizin daxilinə (sitoplazmaya) təhlükəsiz şəkildə daxil olmasına kömək edir. Hüceyrələr bu təlimatı oxuyur və virus zülalını istehsal edir. Orqanizm isə həmin zülalı yad maddə kimi tanıyır və anticisimlər yaradır, beləliklə immun yaddaş formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, vaksin mRNT-si hüceyrə nüvəsinə daxil olmur və insan DNT-sini dəyişdirmir. Funksiyasını yerinə yetirdikdən sonra tez parçalanır və orqanizmdən xaric edilir. mRNT-lər laboratoriyalarda sintetik yolla yaradıldığı üçün belə vaksinləri ənənəvi vaksinlərlə müqayisədə daha tez hazırlamaq və uyğunlaşdırmaq mümkündür.

Bu metod xüsusilə COVID-19-a qarşı kütləvi tətbiq sayəsində məşhurlaşdı (məsələn, Pfizer/BioNTech və Moderna vaksinləri). Hazırda alimlər grip virusuna və müxtəlif xərçəng növlərinə qarşı mRNT vaksinlərinin yaradılması üzərində çalışırlar. Gələcəkdə grip, İİV və digər mürəkkəb infeksiyaların profilaktikasında mRNT platformalarının tətbiqinin daha da genişlənəcəyi gözlənilir.

Qeyd edildiyi kimi yoluxucu xəstəliklər patogen mikroorqanizmlər - bakteriyalar, viruslar, göbələklər və parazitlər tərəfindən törədilən patoloji vəziyyətlər qrupudur. Bu xəstəliklər yüksək yoluxuculuq səviyyəsi, epidemiya şəklində yayılmaq qabiliyyəti və törədici ilə makroorqanizm arasında yaranan mürəkkəb qarşılıqlı təsir mexanizmləri ilə xarakterizə olunur. Müasir infektologiya infeksiyon prosesi patogenetik, immunoloji və epidemioloji mexanizmlərin məcmusu kimi qiymətləndirir (Yuşuk və Venqerov, 2024, s. 15-16).

Yoluxucu xəstəliklər, bir qayda olaraq, universal struktura malik olur. İnfeksiyon proses isə bir neçə əsas komponentdən ibarət olur: 1. İnfeksiya mənbəyi - insan, heyvan və ya ətraf mühit. 2. Yoluxma mexanizmi - fekal-oral, kontakt, transmissiv, parenteral, hava-damcı və s. 3. İnfeksiyanın giriş qapıları - tənəffüs yolları, mədə-bağırsaq sistemi, dəri, selikli qişalar. 4. Patogenez - invaziya, kolonizasiya, toksin yaranması və immün cavab prosesləri. 5. Orqanizmin immunoloji reaksiyası - anadangəlmə, yaxud adaptiv immunitet. 6. Klinik təzahürlər - inkubasiya dövrü, prodromal mərhələ, kəskin dövrü, rekonvalessensiya (Blaser et al., 2025, pp. 3-18).

Bu gün müasir bəşəriyyət üçün bioloji, sosial və ekzistensial problemlər yaradan xəstəliklər sırasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır:

1. Qrip (lat. *Influenza*) - orthomyxoviridae ailəsinə aid virusların törətdiyi kəskin respirator virus xəstəliyidir. Ən təhlükəli növlər A və B tipli viruslardır. Qrip virusu aşağıdakı komponentlərdən ibarət olur: təkzəncirli RNT (Ribonuklein Turşusu); lipid qişası (bioloji membrana - əsasən ikili lipid və zülal qatlarından ibarət olan universal hüceyrə təbəqəsi, hüceyrəni qoruyur, maddələr mübadiləsini tənzimləyir hüceyrənin strukturları arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir); səthi antigenlər (patogenlərin və ya hüceyrə qişasının xarici qabıqlarında zülallar və ya karbohidratlar, orqanizmin immün reaksiyasını yaradır və yoluxucuların tanınmasında hədəf rolunu oynayır, diaqnostikalar və vaksinlərin hazırlanması üçün əsas yaradırlar); hemaqlütinin (HA - qrip virusunun səthində aşkar edilən və onun yoluxma mexanizmi üçün ilkin əsas olan homotrimerik qlikoprotein); neyraminidaza (NA - hidrolazlar sinfinə aid olan, sial turşusu ilə digər molekullar arasındakı əlaqələri parçalayan ferment, virusologiyada qrip viruslarının ən mühüm səthi antigen-zülallardan biri, yoluxmuş hüceyrədən yeni virus hissəciklərinin çıxmasını təmin edir). Qripin infeksiya mənbəsi yoluxmuş insandır. Yoluxma əsasən hava-damcı yolu ilə baş verir. Qripin yaranması səbəbləri sırasında isə antigen drift (virus genomunda tədricən baş verən nöqtəvi mutasiya); antigen shift (virusun qəfil və kardinal transformasiyası prosesidir, bu prosesdə iki müxtəlif ştamm genomun bütöv hissələrini bir-birinə ötürür və mütləq şəkildə yeni alt tiplər yaradır). Qrip virusunun yüksək mutasiya qabiliyyəti və əhalinin global mobilliyi onun çox sürətlə yayılmasına səbəb olur. Patogenez tənəffüs yollarının epitelinin zədələnməsi, sitokin reaksiyası və sistem intoksikasiyası kimi təzahür edir (Spec və b., 2025, s. 201-218).

2. Vərəm (lat. *Tuberculosis*) - Mycobacterium tuberculosis viruslarının törətdiyi xroniki yoluxucu xəstəlikdir. Mikobakteriya olaraq aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

turşuya davamlı hüceyrə divarı; yüksək lipid tərkibi; hüceyrədaxili yaşam qabiliyyəti.

Vərəmin əsas infeksiya mənbəyi açıq formalı vərəmlə xəstə insandır. Yayılma səbəbləri sırasında sosial-iqtisadi amillər, immün çatışmazlığı, İÇV (immün çatışmazlığı virusu) infeksiyası, antibiotiklərə davamlılıq. Patogenez qranulomaların yaranması və ağciyər toxumasında xroniki iltihabla xarakterizə olunur.

3. QİÇS - /Qazanılmış İmmün Çatışmazlığı Sindromu (ing. HIV/AIDS - Human ImmunoDeficiency) - İİV (İnsan İmmünçatışmazlığı Virus - ing. Virus / Acquired ImmunoDeficiency Syndrome) infeksiyası tərəfindən törədilir. Virusun Aşağıda təsvir edilmiş struktura malikdir: iki RNT zənciri; fermentlər; əks transkriptaza, integraza və proteaza, gp120 və gp41 qlikoproteinlərini daşıyan qişa. İnfeksiya mənbələri qismində isə qan və cinsi komponentlər çıxış edir. Yoluxması isə əsas etibarilə cinsi, parenteral və vertikal yolla baş verir. QİÇS-in inkişafının başlıca səbəbi CD4+ T-limfositlərin tədricən məhv olmasıdır ki, bu da immünçatışmazlığa gətirib çıxarır.

4. Virus hepatiti - Hepatit B (lat. Hepatitis B) - Hepadnaviridae ailəsinə məxsus DNT tərkibli virus tərəfindən törədilir. Yoluxmuş qan, tibbi manipulyasiyalar və cinsi yol bu xəstəliyin əsas mənbələri və səbəbləri sayılır. Patogenez hepatositlərin immün zədələnməsini və qaraciyər sirrozu riskini əhatə edir. Virus hepatiti - Hepatit C (lat. Hepatitis C) - Flaviviridae ailəsinə aid RNT virusudur və yüksək genetik dəyişkənlik və həmçinin xroniki gedişə meyilliliklə xarakterizə olunur.

5. Xolera (lat. Cholera) - Vibrio cholerae virusları tərəfindən törədilir. Törədiciyin strukturunu Qram-mənfi, ayrı formalı və xolera toksini ifraz edən bakteriya təşkil edir.

İnfeksiya mənbəyi kimi isə çirklənmiş su və yoluxmuş insanlar çıxış edir. Qeyri-qənaətbəxş sanitariya şəraiti, təmiz su çatışmazlığı və təbii fəlakətlər xəstəliyin əsas yaranma səbəbləri sayılır.

Əsas patogenetik mexanizm isə bağırsaqda elektrolitlərin hipersekresiyası nəticəsində mayenin kütləvi itirilməsidir (Holubovska və b., 2018, s. 412-413).

6. Malyariya (lar. Malaria) - Plasmodium cinsinə aid ibtidailər tərəfindən törədilir.

Anopheles cinsinə aid ağcaqanadlar xəstəliyin mənbəyi və daşıyıcısı hesab olunur. Tropik iqlim şəraiti, sanitariya nəzarətinin zəifliyi, parazitlərin dərmanlara davamlılığı isə xəstəliyin yayılma səbəbləridir. Patogenez eritrositlərin dövrü şəkildə dağılması və ağır intoksikasiya ilə əlaqədardır.

7. Meningokokk infeksiyası (lat. Meningococcal disease) - Neisseria meningitidis bakteriyaları tərəfindən törədilir. Daşıyıcı və ya xəstə insan infeksiya mənbəyi sayılır. Əsasən hava-damcı yolu ilə yayılır. Bakteriemiya isə aşağıdakılara səbəb olur: sepsis, meningit, infeksiya-toksiki şok. Xəstəliyin yüksək ölüm göstəricisi isə endotoksinlərin damar sisteminə zədələyici təsiri ilə əlaqədardır.

8. Qızılca (lat. Measles) - yüksək yoluxuculuğa malik virus infeksiyasıdır. Qızılca strukturuna Paramyxoviridae ailəsinə aid RNT viruslar daxildir. Epidemiyaların başlıca səbəbləri sırasına isə vaksinasıya səviyyəsinin azalması, immunizasiyalardan imtina və miqrasiya prosesləri daxildir. Patogenez immun sistemin generalizə edilən zədələnməsi və ifadəli immunosupressiya ilə xarakterizə olunur (AAP Red Book, 2024, s. 521).

3. COVID-19 - Coronaviridae ailəsinə aid SARS-CoV-2 koronavirusu tərəfindən törədilir. Xəstəliyin virusu aşağıdakı komponentlərə malikdir: təkzəncirli müsbət RNT; ACE2 reseptorları ilə birləşməni təmin edən S-zülal (ing. *spike protein*); membran və nukleokapsid zülalları. Infeksiya mənbəyi kimi mənbə simptomlu və ya simptomuz yoluxmuş insan çıxış edir. Xəstəlik aerosol, hava-damcı yolu, kontakt yolu. Pandemik yayılmanın səbəbləri sırasına isə yüksək yoluxuculuq, uzun inkubasiya dövrü, global urbanizasiya, beynəlxalq ticarət və nəqliyyat əlaqələri. Patogenez alveolyar epitelin zədələnməsi, hiperiltihabi sindrom və trombotik ağırlaşmalarla xarakterizə olunur.

Müasir yoluxucu xəstəliklər yüksək transformasiya sürəti, törədicilərin genetik dəyişkənliyi, qitələrarası kəskin yayılma qabiliyyəti ilə fərqlənir. Buna görə də onların diaqnostikası klassik kultivasiya metodlarından tədricən nuklein turşularının analizi, genom sekvensləşdirilməsi və süni intellektə əsaslanan yüksək dəqiqlikli molekulyar-genetik texnologiyalara keçir. Əgər XX əsrdə laborator diaqnostika mikroskopiya, bakterioloji əkinlər və seroloji reaksiyalara əsaslanırdısa, bu gün müasir tibb RT-PCR, multipleks panellər, metagenom sekvensləşdirmə, CRISPR-diaqnostika və rəqəmsal epidemiologiyaya söykənir (Alşarksi və b., 2024, s. 2-6). Bununla əlaqədar fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlər sırasında pandemiyanın riyazi modelləşdirilməsi, molekulyar epidemiologiya, genom epidemiologiyası və rəqəmsal epidemiologiyadır.

SARS-CoV-2 pandemiyası dövründə məhz genom epidemiologiyası Alpha, Delta və Omicron variantlarının yayılmasını beynəlxalq genom bazaları vasitəsi ilə real vaxta yaxın rejimdə izləməyə imkan vermişdir (Theel və b., 2024, s. 15-19).

Yoluxucu xəstəliklərin diaqnostikasının klassik metodları sırasında mikroskopik metod bu gün də aktuallığını itirməyib. Mikroskopiya diaqnostikasıdan parazitlərin, bakteriyaların, göbələklərin və bəzi virus daxilolmalarının aşkarlanması üçün istifadə olunur. Hazırda mikroskopiyanın aşağıdakı növləri yayılmışdır: işıq mikroskopiya, lüminessent mikroskopiya, faza-kontrast mikroskopiya, elektron mikroskopiya. Nisbi sadəliyinə baxmayaraq, klassik mikroskopiyanın həssaslığı məhduddur və o, bir qayda olaraq, mütəxəssisin peşəkarlığından asılı olur.

Yoluxucu xəstəliklərin diaqnostikasında istifadə edilən digər metod kultivasiya və ya bakterioloji əkin metodudur. Bakterioloji əkin uzun müddət yoluxucu xəstəliklərin diaqnostikasında "qızıl standart" hesab olunmuşdur. Bu isə onun aşağıdakı üstünlükləri ilə müəyyən olunur: mikroorqanizmin dəqiq identifikasiyası, antibiotiklərə həssaslığın müəyyənəşdirilməsi, təmiz kulturanın ayrılması. Lakin bu metodun bir sıra məhdud cəhətləri var: tədqiqatın uzun çəkməsi; bəzi patogenlərin kultivasiya edilə bilməməsi, əvvəlcədən aparılmış antibiotik terapiyası zamanı aşağı effektivlik. Müasir tədqiqatlar sübut edir ki, sürətli klinik qərarvermə ehtiyacı səbəbindən kultivasiya diaqnostikası tədricən molekulyar texnologiyalarla əvəz olunur.

Yoluxucu xəstəliklərin müasir diaqnostikasında Polimeraza Zəncirləri Reaksiyası, PZR (ing. *Polymerase chain reaction*, PCR) metodunun xüsusi rolu var. Sözügedən bu metod törədicilərin DNT və yaxud RNT-sinin spesifik sahələrinin amplifikasiyasına əsaslanır. PCR-in aşağıda qeyd edilmiş

üstünlükləri var: yüksək həssaslıq, nəticələrin sürətli əldə olunması, yüksək spesifiklik, kultivasiya edilməsi çətin olan patogenlərin diaqnostikası imkanı.

Nəticə

Aparılan elmi tədqiqatlar sübut edir ki, yoluxucu xəstəliklərin strukturu infeksiya mənbəyi, yoluxma mexanizmi, patogenenez, immun reaksiya və klinik təzahürlər kimi qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlərdən ibarətdir. Qrip, vərəm, QİÇS, virus hepatitləri, xolera, malyariya, meningokokk infeksiyası, qızılca və COVID-19 kimi xəstəliklər həm yüksək yoluxuculuqları, həm də ağır epidemioloji nəticələri ilə müasir bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə yaratmağa davam edir. Bu xəstəliklərin yayılma dinamikası onların genetik dəyişkənliyi və qlobal miqyasda sürətli transmissiyası ilə sıx bağlıdır. Müasir diaqnostika metodları klassik laborator üsullardan daha yüksək dəqiqlikli molekulyar-genetik texnologiyalara keçid mərhələsindədir. PCR, RT-PCR, multipleks analizlər, genom sekvensləşdirmə və CRISPR əsaslı diaqnostika metodları patogenlərin sürətli və yüksək həssaslıqla müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Genom epidemiologiyası isə virusların yeni variantlarının real vaxt rejimində izlənməsini təmin edərək epidemioloji nəzarətin effektivliyini xeyli artırır. Bununla yanaşı, rəqəmsal epidemiologiya və süni intellekt texnologiyaları böyük verilənlərin təhlili vasitəsilə xəstəliklərin yayılmasının proqnozlaşdırılmasında çox mühüm rol oynayır. Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizənin effektivliyi yalnız tibbi müdaxilələrlə deyil, həm də qlobal elmi əməkdaşlıq, innovativ texnologiyalar, vaksinasıya proqramları, davamlı epidemioloji monitoring sistemlərinin davamlı inkişafı ilə birbaşa bağlıdır. Müasir infektologiyanın başlıca məqsədi yalnız xəstəliklərin müalicəsi deyil, həm də onların erkən aşkarlanması, profilaktikası və gələcək pandemiyaların qarşısının alınmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Alsharksi, A. N., Sirekbasan, S., Gürkök-Tan, T., & Mustapha, A. (2024). *From Tradition to Innovation: Diverse Molecular Techniques in the Fight Against Infectious Diseases*. *Diagnostics*, 14(24), Pp. 2-6.
2. Baden, L. R., El Sahly, H. M., Essink, B., Kotloff, K., Frey, S., Novak, R., Zaks, T. (2021). Efficacy and safety of the mRNA-1273 SARS-CoV-2 vaccine. *New England Journal of Medicine*, 384(5), 403-416.
3. Blaser, M. J., Cohen, J. I., & Holland, S. M. (Eds.). (2025). *Mandell, Douglas, and Bennett's Principles and Practice of Infectious Diseases*. Elsevier. 2 vols., 3-18
4. Gardy, J. L., & Loman, N. J. (2018). Towards a genomics-informed, real-time, global pathogen surveillance system. *Nature Reviews Genetics*, 19(1), 9-20.
5. Holmes, E. C., Rambaut, A., Andersen, K. G., et al. (2018). Coronavirus evolution and the emergence of SARS-CoV-2. *Nature Medicine*, 26, 450-452.
6. Holubovska, O. A., Andreichyn, M. A., & Shkurba, A. V. (2018). *Infectious Diseases: Textbook*. Kyiv: Medysyna. Pp. 412-413. - 664 p.
7. Jones, K. E., Patel, N. G., Levy, M. A., Storeygard, A., Balk, D., Gittleman, J. L., & Daszak, P. (2008). Global trends in emerging infectious diseases. *Nature*, 451(7181), 990-993.
8. Spec, A., Escota, G., Davies, B., & O'Halloran, J. (Eds.). (2025). *Comprehensive Review of Infectious Diseases* (2nd ed.). Elsevier. Pp. 201-218.
9. Theel, E. S., Kirby, J. E., & Pollock, N. R. (2024). *Testing for SARS-CoV-2: lessons learned and current use cases*. *Clinical Microbiology Reviews*, 37(2). - Pp. 15-19
10. Yushchuk, N. D., Vengerov, Yu. Ya. (eds.). (2020). *Infectious Diseases: Textbook*. Moscow: GEOTAR-Media. - Pp. 15-16. - 464 p.

СТРУКТУРА, ЭПИДЕМИОЛОГИЯ И ДИАГНОСТИКА ИНФЕКЦИОННЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В КОНТЕКСТЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ*Мамедова Шамс Ариф кызы**Резюме*

Инфекционные заболевания на протяжении всей истории играли ключевую роль в формировании демографических процессов, социально-экономических кризисов, трансформации систем здравоохранения. Инфекционные заболевания вызываются патогенными микроорганизмами (бактериями, вирусами, грибами и т. д.) и представляют собой не только чисто биологическое, но и биосоциальное проявление, тесно связанное с такими событиями как бедность, урбанизация, глобальная мобильность и экологические изменения. Исторический опыт явно показывает, что крупные пандемии становились катализаторами очень глубоких цивилизационных изменений. Юстинианова чума и «Черная смерть» (вызванные в том числе бактерией *Yersinia pestis*), приводили к массовой смертности, спаду в социально-экономическом плане, также трансформации социальных структур, включая кризис политической системы. Например, натуральная оспа оказала разрушительное воздействие на коренное население Америки, но одновременно стала стимулом развития вакцинации, завершившейся глобальной ликвидацией болезни в XX веке. В XX–XXI веках пандемии приобрели глобальный характер. «Испанский грипп», пандемия ВИЧ/СПИДа и в особенности COVID-19 показали высокую скорость распространения инфекций в условиях войн, глобализации и массовых перемещений населения. Всемирная Организация Здравоохранения отмечает, что сегодня пандемии выявляют уязвимости систем здравоохранения и требуют усиления международной координации, а современная инфектология рассматривает инфекции как результат полного взаимодействия биологических, социальных и экологических факторов. В этом плане ключевыми проблемами остаются антибиотикорезистентность, рост зоонозных инфекций, урбанизация, изменение климата и неравенство в доступе к медицинской помощи. Развитие молекулярной диагностики, геномного эпиднадзора, цифровой эпидемиологии и искусственного интеллекта полностью расширяет возможности своевременного выявления, контроля и лечения инфекций. В этом плане чрезвычайное значение приобретает новая концепция «One Health», объединяющая здоровье человека, животных и экосистем. Вакцинация, включая новые мРНК-технологии, остается главным инструментом профилактики, а санитарно-эпидемиологический надзор - фундаментом общественного здравоохранения. Таким образом, инфекционные заболевания продолжают оставаться одной из главных общечеловеческих угроз, требующей междисциплинарного подхода, международного сотрудничества и развития устойчивых систем биобезопасности.

STRUCTURE, EPIDEMIOLOGY AND DIAGNOSTICS OF INFECTIOUS DISEASES IN THE CONTEXT OF A HEALTHY LIFESTYLE*Mammadova Shams Arif**Summary*

Infectious diseases have played a key role throughout human history in shaping demographic processes, socio-economic crises, and the transformation of healthcare systems. They are caused by pathogenic microorganisms (bacteria, viruses, fungi, and protozoa) and represent not only a biological but also a biosocial phenomenon, closely linked to conditions of poverty, urbanization, global mobility, and environmental change. Historical experience shows that major pandemics have acted as catalysts for profound civilizational transformations. The Justinian Plague and the Black Death, caused in part by the bacterium *Yersinia pestis*, led to massive mortality, economic decline, and the restructuring of social systems, including the weakening of the feudal order. Smallpox had a devastating impact on the Indigenous population of the Americas, but it also stimulated the development of vaccination, which culminated in the global eradication of the disease in the 20th century. In the 20th and 21st centuries, pandemics have taken on a global character. The “Spanish

Flu,” the HIV/AIDS pandemic, and especially COVID-19 demonstrated the high speed of infectious disease transmission in the context of wars, globalization, and large-scale population movements. The World Health Organization notes that modern pandemics expose vulnerabilities in healthcare systems and require strengthened international coordination. Modern infectious disease science views infections as the result of interactions between biological, social, and environmental factors. Key challenges include antimicrobial resistance, the rise of zoonotic infections, urbanization, climate change, and inequality in access to healthcare. Advances in molecular diagnostics, genomic surveillance, digital epidemiology, and artificial intelligence are significantly expanding the possibilities for early detection and control of infections. Of particular importance is the concept of One Health, which integrates human, animal, and ecosystem health. Vaccination, including new mRNA technologies, remains the primary preventive tool, while sanitary and epidemiological surveillance forms the foundation of public health. Thus, infectious diseases continue to represent one of the major global threats, requiring an interdisciplinary approach, international cooperation, and the development of resilient biosecurity systems.

Rəyçi: ADAU ekologiya kafedrasının müdiri, prof. Nizami Seydaliyev
Daxil olma tarixi 02 iyun 2026-cı il

UOT:636.085

SİLOS VƏ SENAJ YEMLƏRİNİN QIDA DƏYƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ*Şirinli Esmira Asim qızı**Gəncə Dövlət Aqrar Kolleci***ORCID:** <https://orcid.org/0009-0001-3871-6907>*esmirashirinli92@gmail.com*

Xülasə: Bu məqalədə silos və senaj yemlərinin qida dəyəri, hazırlanma texnologiyası və heyvandarlıqda tətbiq xüsusiyyətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi bu iki mühüm konservləşdirilmiş yem növünün kimyəvi tərkibinin, enerji və protein göstəricilərinin müqayisəli təhlili və onların heyvan orqanizminə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Araşdırma nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, silos yemləri yüksək enerji dəyəri ilə seçilir və əsasən karbohidratlarla zəngindir. Senaj yemləri isə daha yüksək bioloji dəyərə malik olub, vitaminlər, xüsusilə karotin və zülalın daha yaxşı qorunması ilə fərqlənir. Hər iki yem növünün hazırlanma texnologiyasından asılı olaraq onların qida keyfiyyəti dəyişir və düzgün texnoloji proseslərin tətbiqi qida itkisini minimuma endirir.

Məqalədə həmçinin silos və senajın ayrı-ayrılıqda və birgə istifadəsinin heyvandarlıq məhsuldarlığına təsiri analiz edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, bu yemlərin balanslaşdırılmış şəkildə tətbiqi heyvanların gündəlik enerji və protein tələbatını daha effektiv şəkildə qarşılıyır, süd və ət məhsuldarlığını artırır, eyni zamanda orqanizmin immun sistemini gücləndirir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, silos və senajın düzgün planlaşdırılmış rasionlarda istifadəsi kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının iqtisadi səmərəliliyini artırır və yem bazasının dayanıqlığını təmin edir.

Açar sözlər: Silos, senaj, yem dəyəri, heyvandarlıq, fermentasiya, qida maddələri, protein, enerji, vitaminlər, yem texnologiyası, rasion balans, kənd təsərrüfatı.

Ключевые слова: Силос, сенаж, кормовая ценность, животноводство, ферментация, питательные вещества, белок, энергия, витамины, кормовая технология, баланс рациона, сельское хозяйство.

Keywords: Silage, haylage, feed value, animal husbandry, fermentation, nutrients, protein, energy, vitamins, feed technology, ration balance, agriculture.

Silos və senaj yemləri müasir heyvandarlıq sistemlərində heyvanların ilboyu sabit və balanslaşdırılmış yemlə təmin olunmasında əsas rol oynayan konservləşdirilmiş yem növləridir. Bu yemlərin düzgün hazırlanması, saxlanması və rasional istifadəsi heyvanların sağlamlığına, məhsuldarlığına və təsərrüfatın iqtisadi səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə iri buynuzlu mal-qara, qoyunçuluq və südçülük təsərrüfatlarında silos və senajın qida dəyərinin elmi əsaslarla müqayisəli təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Silos yemləri yaşıl bitki kütləsinin (qarğıdalı, günəbaxan, yonca, ot qarışıqları və s.) xüsusi texnoloji proseslərlə anaerob (oksigeniz) şəraitdə fermentasiyası nəticəsində əldə edilir. Bu proses zamanı mikroorqanizmlər, xüsusilə süd turşusu bakteriyaları bitki tərkibindəki karbohidratları parçalayaraq üzvi turşular əmələ gətirir və nəticədə yem konservləşir. [2] Silosun əsas üstünlüyü onun uzun müddət keyfiyyətini qoruyub saxlaması və böyük həcmdə istehsal edilə bilməsidir. Qarğıdalı silosu yüksək enerji dəyəri ilə seçilir, çünki onun tərkibində nişasta və həll olunan karbohidratlar daha çoxdur. Lakin bu yem növündə xam protein miqdarı nisbətən aşağı olur və bu, rasionun balanslaşdırılmasını tələb edir. [1]

Senaj yemləri isə bitkilərin müəyyən mərhələdə (adətən 45–60% rütubət səviyyəsində) biçilərək qismən qurudulması və hermetik şəraitdə saxlanması yolu ilə hazırlanır. Bu texnologiya siloslaşdırmadan fərqli olaraq daha az fermentasiya itkisi ilə nəticələnir və bitkinin ilkin qida maddələrini daha yaxşı qoruyur. Senajın tərkibində karotin (provitamin A), E vitamini və digər bioaktiv maddələr daha stabil saxlanılır. Eyni zamanda, zülalın parçalanma səviyyəsi silosla müqayisədə aşağı olduğuna görə senaj yüksək bioloji dəyərə malik yem hesab olunur. [4, 302]

Qida dəyərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, silos yemləri enerji təminatında üstünlük təşkil edir, çünki onların metabolik enerji göstəricisi daha yüksəkdir. Bu xüsusiyyət xüsusilə yüksək

məhsuldar süd inəklərinin rasionunda vacib rol oynayır. Digər tərəfdən, senaj yemləri protein, vitamin və mineral tərkibinin daha sabit olması ilə fərqlənir və bu da heyvan orqanizminin immun sisteminə və reproduktiv göstəricilərinə müsbət təsir göstərir.

Silos və senajın yem dəyərində təsir edən əsas amillərdən biri onların hazırlanma texnologiyasıdır. Silosun keyfiyyəti xammalın şəkər tərkibindən, sıxlaşdırma dərəcəsindən və saxlanma şəraitindən asılıdır. Əgər proses düzgün aparılmazsa, butirik fermentasiya baş verə bilər ki, bu da yemin qida dəyərini aşağı salır. Senajda isə əsas risklər düzgün qurudulmama və nəmlik balansının pozulması ilə bağlıdır ki, bu da kif və çürümə proseslərinə səbəb ola bilər.

Müqayisəli təhlilin nəticələri göstərir ki, silos və senaj yemləri bir-birini tamamlayan yem növləridir. [5, 105] Silos əsas enerji mənbəyi kimi çıxış edərək heyvanın gündəlik kalori ehtiyacını qarşılıyır, senaj isə protein və vitamin balansını təmin edir. Buna görə də, optimal rasionun formalaşdırılması üçün hər iki yem növünün kombinə olunmuş istifadəsi daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Bundan əlavə, iqtisadi baxımdan silos istehsalı daha geniş miqyaslı və nisbətən ucuz başa gəlidiyi üçün iri təsərrüfatlarda daha çox tətbiq olunur. Senaj isə keyfiyyət baxımından yüksək dəyərə malik olduğundan daha çox südverən və yüksək məhsuldar heyvanların yem rasionuna daxil edilir. [3, 145] Bu balanslı yanaşma həm məhsuldarlığın artırılmasına, həm də yem xərclərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

Aparılmış müqayisəli təhlil göstərir ki, silos və senaj yemləri müasir heyvandarlıq sistemində bir-birini tamamlayan və əvəzolunmaz funksional əhəmiyyətə malik yem növləridir. Silos yemləri əsasən enerji təminatında üstünlük təşkil edərək heyvanların gündəlik metabolik ehtiyaclarını qarşılıyır, xüsusilə yüksək məhsuldar süd inəklərinin qidalanmasında mühüm rol oynayır. Senaj yemləri isə yüksək protein, vitamin və bioloji aktiv maddələrlə zənginliyi ilə seçilərək heyvanların sağlamlığı, reproduktiv funksiyası və ümumi fizioloji vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. [6, 76]

Tədqiqat nəticələri onu da göstərir ki, hər iki yem növünün ayrı-ayrılıqda istifadəsi müəyyən qida balanssızlıqları yarada bilər. Buna görə də optimal nəticə əldə etmək üçün silos və senajın kombinə olunmuş şəkildə rasionlara daxil edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu yanaşma həm enerji-protein balansını təmin edir, həm də yemlərin iqtisadi səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda, silos və senajın keyfiyyəti onların hazırlanma texnologiyasından, saxlanma şəraitindən və istifadə olunan xammalın xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Düzgün texnoloji proseslərin tətbiqi yem itkilərinin qarşısını alır və qida dəyərini maksimum səviyyədə qorunmasını təmin edir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, silos və senaj yemlərinin elmi əsaslarla idarə olunması və rəşional istifadəsi heyvandarlıqda məhsuldarlığın artırılmasına, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə və davamlı kənd təsərrüfatı inkişafına mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. FAO. Otlaq göstəriciləri: yem bitkiləri və paxlalıların kataloqu. – Roma: BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, 2013.
2. Milli Elmlər Akademiyası. Heyvandarlıqda yemləmə və yem texnologiyaları. – Bakı, 2018.
3. Микульский И. И., Соколов В. М. Технология заготовки силоса и сенажа. – Москва: Колос, 2005, 261 стр.
4. Иванов А. А. Кормопроизводство и кормление сельскохозяйственных животных. – Москва: Агропромиздат, 2010, 320 стр.
5. Попов Н. А. Кормовые культуры и их использование в животноводстве. – Санкт-Петербург: Лань, 2012, 288 стр.
6. Федоров С. П. Сенаж и силос: технология и качество кормов. – Москва: Колос, 2011, 176 с

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОРМОВОЙ ЦЕННОСТИ СИЛОСА И СЕНАЖА*Ширинли Эсмira Асим гызы**Резюме*

В данной статье комплексно исследованы кормовая ценность силоса и сенажа, технологии их приготовления, а также особенности применения в животноводстве. Основной целью исследования является сравнительный анализ химического состава, энергетических и белковых показателей этих двух важных видов консервированных кормов и оценка их влияния на организм животных. В результате исследования установлено, что силосные корма отличаются высокой энергетической ценностью и богаты в основном углеводами. Сенаж же обладает более высокой биологической ценностью, отличается лучшим сохранением витаминов, особенно каротина, и белка. В зависимости от технологии приготовления качество этих кормов изменяется, а применение правильных технологических процессов позволяет минимизировать потери питательных веществ.

В статье также проанализировано влияние раздельного и совместного использования силоса и сенажа на продуктивность животноводства. Установлено, что сбалансированное применение этих кормов более эффективно удовлетворяет суточные потребности животных в энергии и белке, повышает молочную и мясную продуктивность, а также укрепляет иммунную систему организма. Результаты исследования показывают, что использование силоса и сенажа в правильно спланированных рационах повышает экономическую эффективность сельскохозяйственных хозяйств и обеспечивает устойчивость кормовой базы.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE NUTRITIONAL VALUE OF
SILAGE AND HAYLAGE***Shirinli Esmira Asim**Summary*

In this article, the nutritional value of silage and haylage, their preparation technologies, and their application features in animal husbandry were comprehensively studied. The main aim of the research is a comparative analysis of the chemical composition, energy, and protein indicators of these two important types of conserved feeds, as well as an assessment of their impact on the animal organism. As a result of the study, it was found that silage feeds are characterized by high energy value and are mainly rich in carbohydrates. Haylage, on the other hand, has a higher biological value, distinguished by better preservation of vitamins, especially carotene, and protein. Depending on the preparation technology, the quality of these feeds varies, and the application of proper technological processes helps to minimize nutrient losses.

The article also analyzes the effect of separate and combined use of silage and haylage on livestock productivity. It was determined that the balanced use of these feeds more effectively meets the daily energy and protein requirements of animals, increases milk and meat productivity, and strengthens the immune system of the organism. The results of the research show that the use of silage and haylage in properly planned rations increases the economic efficiency of agricultural farms and ensures the sustainability of the feed base.

*Rəyçi: ADAU-nun professoru Seyidəliyev Nizami Yaqub oğlu**Daxil olma tarixi 01 iyun 2026-cı il*

UOT: 638.02

**MÜXTƏLİF EKOLOJİ ŞƏRAİTƏ DAVAMLI YENİ “ZƏFƏR” TUT
İPƏKQURDU CİNSİ**

*Musayeva Səfa Rza qızı, Hacıyeva Təranə Nazim qızı, Məmmədova Ənfurə Telman qızı
Heyvandarlıq və Balıqçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu*

ORCID: 0009-0004-7803-5817**ORCID: 0009-0008-2632-4288***musayeva.safa@mail.ru**haciyeva.t001@gmail.com*

Xülasə: Çoxillik adaptiv seleksiya işi nəticəsində ipəkçilikdə ilk dəfə olaraq müxtəlif ekoloji şəraitlərə davamlı yeni tut ipəkqurdu cinsi – *Zəfər* yaradılmışdır.

Yeni cins respublikada rayonlaşdırılmış yüksək məhsuldar Mayak-3 nəzarət cinsini bütün bioloji və texnoloji göstəricilər, həmçinin optimal və pessimal (əlverişsiz) bəslənmə şəraitində yaş və quru barama, eləcə də xam ipək məhsuldarlığı baxımından əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. Belə ki, yeni cinsin nəzarət cinsindən üstünlüyü pessimal bəslənmə şəraitində optimal şəraitlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur.

Zəfər yeni cinsinin 1 qutu qrenadan əldə olunan iqtisadi səmərəliliyi nəzarət cinsi ilə müqayisədə optimal şəraitdə müvafiq olaraq 23,50 manat, pessimal bəslənmə şəraitində isə 38,92 manat təşkil etmişdir.

Açar sözlər: genofond, seleksiya, cins, optimal şərait, pessimal şərait, tut ipəkqurdu, barama.

Ключевые слова: генофонд, селекция, порода, оптимальные условия, пессимальные условия, тутовый шелкопряд, кокон.

Keywords: gene pool, selection, breed, optimal conditions, pessimal conditions, mulberry silkworm, cocoon.

Giriş. İpəkçilik kənd təsərrüfatının ənənəvi və strateji sahələrindən biri olmaqla yanaşı, yüksək keyfiyyətli ipək xammalının istehsalında mühüm rol oynayır. Bu sahənin əsas bioloji obyektı olan tut ipəkqurdu (*Bombyx mori* L.) uzunmüddətli seleksiya nəticəsində müxtəlif məhsuldarlıq və bioloji xüsusiyyətlərə malik çoxsaylı cins və hibrid formalarla təmsil olunur. Müasir dövrdə ipəkçiliyin inkişafı bir tərəfdən yüksək məhsuldarlıq potensialına malik cinslərin yaradılmasını, digər tərəfdən isə onların müxtəlif ekoloji şəraitlərə uyğunlaşma qabiliyyətinin artırılmasını tələb edir.

Ekoloji dözümlülük tut ipəkqurdu cinslərinin mühüm seleksiya göstəricilərindən biri olmaqla, onların müxtəlif temperatur və rütubət şəraitində yaşama qabiliyyətini, yem mənimsəmə səviyyəsini, bioloji inkişaf dinamikasını və məhsuldarlıq xüsusiyyətlərini əhatə edir. Müxtəlif regionlarda ipəkçiliklə məşğul olan təsərrüfatlar üçün yüksək adaptasiya qabiliyyətinə malik cinslərin tətbiqi istehsalın sabitliyini təmin edir, barama istehsalının artmasına və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə imkan yaradır.

Bu baxımdan yeni yaradılmış “Zəfər” tut ipəkqurdu cinsinin ekoloji faktorların dəyişkənliyi şəraitində adaptasiya imkanlarının öyrənilməsi, onun bioloji və təsərrüfat göstəricilərinin qiymətləndirilməsi həm elmi, həm də praktiki baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Son zamanlarda ölkəmizdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində, ipəkçilikdə ilk dəfə olaraq, tut ipəkqurdunun adaptiv seleksiya sisteminin elmi-nəzəri əsaslarının formalaşdırılması (1; 5) və praktiki metodlarının işlənilib hazırlanması (2; 5) sayəsində keçmiş AzETİİ-da geniş adaptiv

seleksiya proqramı həyata keçirilmişdir. Nəticədə, ipəkçilikdə ilk dəfə olaraq, yüksək ekoloji dözümlülüyə malik olan, bütün bioloji, texnoloji və məhsuldarlıq göstəricilərinə görə müasir tələblərə cavab verən, rəqabətə davamlı plastik tipli tut ipəkqurdu cinsləri yaradılmışdır. Bu məqaləmizdə həmin cinslərdən biri olan – Zəfər cinsi haqqında məlumat veririk.

Zəfər cinsinin yaradılması üçün Mayak-5 (ana) və Rəhimli-2 (ata) cinslərinin çarpazlaşdırılmasından alınmış sintetik MR-52 xəttindən istifadə olunmuşdur. Bu xəttin seleksiya yemləmələri 3-cü yaşın sonunadək optimal şəraitdə, yəni ağbaramalı cinslər və hibridlər üçün respublikamızda qəbul olunmuş aqrozootexniki qaydalar (4) əsasında, 4-cü yaşın 1-ci günündən yemləmənin sonunadək isə 4 ekofaktordan istifadə etməklə yaratdığımız pessimal şəraitdə aparılmışdır. Bunun üçün son 2 yaşda kümخانada istilik 26-27°C (norma 23-24°C), nisbi rütubət 55-60% (norma 65-75%) arasında saxlanılmış, qurdlara verilən yemin miqdarı və yemləmə sahəsinin həcmi isə normaya nisbətən 30-35% azaldılmışdır.

Seleksiya prosesində adaptivlik qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün aparıcı seçmə əlaməti kimi diri baramanın və barama pərdəsinin kütlələrindən istifadə olunmuşdur. Seleksiya xəttləri üzərində hər nəslə üçpilləli seçmə aparılmışdır. Birinci və ikinci pillələrdə müvafiq olaraq diri baramanın və barama pərdəsinin orta kütlələrinə görə ailə seçməsi, üçüncü pillədə isə ipəkliliyə görə fərdi seçmə aparılmışdır. Nəsillər üzrə ailə seçməsinin intensivliyi 20-25%, fərdi seçmənin intensivliyi isə 2-5% olmuşdur.

Hər nəslə əsas seleksiya əlamətlərinə görə seçmə aparılmaqla yanaşı qurdların rəngi, baramanın forma və dənəvərliyi kimi morfoloji əlamətlərə, həmçinin istifadə olunan qrena düzümlərində normal qrenanın miqdarına və qrenanın dirilmə faizinə, ailələrdə qurdların yaşama qabiliyyətinə də diqqət yetirilmiş, tələbatı ödəməyən fərdlər, düzümlər və ailələr çıxış edilmişdir.

MR-52 xətti üzərində aparılan seleksiya işləri 10-cu nəslə başa çatdırılmış və yeni yaradılmış cinsə müvafiq olaraq Zəfər adı verilmişdir. Yeni yaradılmış cinsi daha obyektiv qiymətləndirmək üçün onun optimal və pessimal bəslənilmə şəraitində təyin olunmuş bütün bioloji və texnoloji göstəricilərini respublikamızda rayonlaşdırılmış və nəzarət qismində götürdüyümüz yüksək məhsuldar Mayak-3 cinsinin müvafiq göstəriciləri ilə müqayisə edək (cədvəl 1). Əvvəlcə optimal bəslənilmə şəraitində alınmış nəticələrə baxaq. Göründüyü kimi, nəzarət cinslə müqayisədə Zəfər cinsində yaşama qabiliyyəti müvafiq olaraq 1,8 mütəq %, diri baramanın orta kütləsi 0,02q, barama pərdəsinin orta kütləsi 11 mq, diri baramanın ipəkliliyi 0,22 mütəq %, quru baramanın orta kütləsi 10 mq, xam ipəyin orta kütləsi 9 mq, quru baramanın ipəkliliyi 1,2 mütəq %, xam ipək çıxımı 0,5 mütəq %, ipək telinin ümumi uzunluğu 20 m, qırılmadan açılan ipək telinin uzunluğu isə 11 m üstün olmuşdur. Pessimal bəslənilmə şəraitində də yeni yaradılmış cins yuxarıda göstərilən əlamətlərə görə nəzarət Mayak-3 cinsindən üstün olmuşdur. Həm də bu üstünlük optimal şəraitdəkinə nisbətən daha yüksək olmuşdur (bax: cədvəl 1). Bu isə yeni yaradılmış cinsin ekoloji dözümlülüynün də yüksək olmasına dəlalət edir.

Yaxşı məlumdur ki, hər bir tut ipəkqurdu cinsinin, o cümlədən yeni yaradılmış cinsin təsərrüfat-iqtisadi dəyəri onun məhsuldarlıq göstəriciləri ilə qiymətləndirilir. Yeni yaratdığımız Zəfər cinsinin 1 qutu (29 q) qrenadan diri barama, quru barama və xam ipək məhsulunun nəzarət Mayak-3 cinsinin müvafiq məhsuldarlıq göstəriciləri ilə müqayisədə (cədvəl 2) göstərir ki, optimal bəslənilmə şəraitində yeni cinsin nəzarət cinsə nisbətən 1 qutu qrenadan 4,37 kq artıq diri barama, 2,54 kq artıq quru barama və 1,36 kq artıq xam ipək məhsulu verirlər. Pessimal (əlverişsiz) bəslənilmə şəraitində isə yeni cinsin hər üç məhsuldarlıq göstəricisinə görə nəzarət cinsdən üstünlüyü daha yüksəkdir. Belə ki, pessimal şəraitdə yeni cins nəzarət cinsə nisbətən 1 qutu qrenadan 8,80 kq artıq diri barama, 4,31 kq artıq quru barama və 2,24 kq artıq xam ipək məhsulu verir.

Cədvəl 1.

Yeni cinsin müxtəlif ekoloji şəraitdə bioloji və texnoloji göstəricilərinin müqayisəsi

Göstəricilər	Pessimal şərait		Optimal şərait	
	Mayak-3 (nəz.)	Zəfər	Mayak-3 (nəz.)	Zəfər
Yaşama qabiliyyəti, %	96,0	97,8	92,4	94,5
Diri baramanın orta kütləsi, q	2,30	2,32	2,13	2,25
Barama pərdəsinin orta kütləsi, q	535	546	490	536
Diri baramanın ipəkliliyi, %	23,42	23,66	23,23	23,96
Quru baramanın orta kütləsi, mq	985	995	922	974
Xam ipəyin orta kütləsi, mq	441	450	412	444
Quru baramanın ipəkliliyi, %	50,6	51,8	50,2	51,9
Xam ipək çıxımı, %	44,1	44,6	44,0	44,8
Barama pərdəsinin açılması, %	87,2	86,0	87,7	86,3
İpək telinin ümumi uzunluğu, m	1448	1468	1401	1468
İpək telinin qırılmadan açılan uzunluğu, m	1288	1299	1172	1268
İpək telinin metrik nömrəsi, m/q	3286	3283	3398	3301

Onu da deyək ki, yeni cinsin hər üç məhsuldarlıq göstəricisinə görə nəzarət cinsdən üstünlüyünün optimal şəraitə nisbətən pessimal şəraitdə daha yüksək olması onların ekoloji dözümlülüyünün yüksək olduğunu göstərir. Bunu cinsin məhsuldarlıq göstəricilərinin ekoloji sabitlik əmsallarının qiymətləri də təsdiq edir (bax: cədvəl 2). Belə ki, diri barama, quru barama və xam ipək məhsulunun ekoloji sabitlik əmsalları nəzarət cinsində müvafiq olaraq 0,891; 0,890 və 0,888 olduğu halda, müvafiq olaraq Zəfər cinsində 0,937; 0,934 və 0,938 olmuşdur.

Yeni cinsin iqtisadi səmərəliliyinin təyin olunması üçün müvafiq metodika (3) əsasında apardığımız hesablamalar göstərmişdir ki, 1 qutu qrenadan nəzarət Mayak-3 cinsinə nisbətən Zəfər cinsi optimal şəraitdə 23,50 manat, pessimal şəraitdə 38,92 manat əlavə xalis gəlir verir. Yeni cinsin optimal və pessimal şəraitdə 1 qutu qrenadan verdiyi əlavə xalis gəlirlərin müqayisəsi göstərir ki, optimal şəraitə nisbətən pessimal şəraitdə Zəfər cinsinin iqtisadi səmərəsi 65,6% yüksəkdir.

Cədvəl 2

Yeni cinsin bir qutu (29 q) qrenadan diri barama, quru barama və xam ipək məhsulu

Göstəricilər	Mayak-3 (nəz.)	Zəfər
Optimal şərait		
1. Diri barama məhsulu, kq	102,17±1,13	106,54±1,05
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+4,37*
2. Quru barama məhsulu, kq	43,60±0,38	46,14±0,57
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+2,54**
3. Xam ipək məhsulu, kq	19,23±0,21	20,59±0,33
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+1,36*
Pessimal şərait		
1. Diri barama məhsulu, kq	91,05±1,64	99,85±1,24
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+8,80**
2. Quru barama məhsulu, kq	38,81±0,62	43,12±0,64
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+4,31**
3. Xam ipək məhsulu, kq	17,08±0,28	19,32±0,14
-nəzarətdən fərqi, kq	-	+2,24***
Cinsin ekoloji sabitlik əmsali		
1. Diri barama məhsulu	0,891	0,937
2. Quru barama məhsulu	0,890	0,934
3. Xam ipək məhsulu	0,888	0,938

Beləliklə, şərh etdiyimiz nəticələr göstərir ki, yeni yaradılmış plastik Zəfər cinsi bioloji, texnoloji və məhsuldarlıq göstəricilərinə görə müasir tələblərə cavab verməklə yanaşı, həm də yüksək ekoloji dözümlülüyə malikdir ki, bu da əlverişsiz istehsalat şəraitində ipəkçi fermerlərin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov B.H. Tut ipəkqurdunun adaptiv seleksiyanın elmi-metodiki əsasları // AzETİ-nin Elmi Əsərləri 2000. XV c., s.55-63.
2. Abbasov B.H. Tut ipəkqurdunun adaptiv seleksiya metodikası və onun eksperimental sınağının nəticələri / Azərbaycan Zooloqlar cəmiyyətinin I qurultayının materialları. Bakı: Elm, 2003, s.499-503.
3. Abbasov B.H. Yeni tut ipəkqurdu hibridlərinin iqtisadi səmərəsinin təyin olunma üsulu // Azərbaycan Aqrar Elmi, 2004, №4-6, s.84-85.
4. Abbasov B.H., Məmmədov Q.M., Həsənova E.M. və b. İpəkçilikdə məhsuldarlığın beynəlxalq standartlara uyğun yeni ölçü vahidinin – miqdar qutusunun və bunun əsasında hazırlanmış bəsləmə texnologiyasının tətbiqinə dair metodiki tövsiyələr. Gəncə, 2008, 21 s.
5. Abbasov B.H. Theoretical and practical bases of adaptive selection of the silkworm in Azerbaijan / Proc of International Conference^ Sericulture Challenges in the 21 st Century Vratza, 2007, p.150-158.

**НОВАЯ ПОРОДА ТУТОВОГО ШЕЛКОПРЯДА «ЗАФАР», УСТОЙЧИВАЯ
К РАЗЛИЧНЫМ ЭКОЛОГИЧЕСКИМ УСЛОВИЯМ***Мусаева Шафа Рза кызы, Гаджиева Тарана Назимовна,**Мамедова Анфура Телман кызы***Резюме**

В результате многолетней адаптивной селекционной работы впервые в шелководстве была создана новая порода тутового шелкопряда – «Зафар», устойчивая к различным экологическим условиям.

Новая порода значительно превзошла контрольную высокопродуктивную районированную в республике породу Маяк-3 по всем биологическим и технологическим показателям, а также по продуктивности сырого и сухого кокона и сырого шелка в оптимальных и пессимальных (неблагоприятных) условиях кормления. При этом превосходство новой породы над контрольной в пессимальных условиях кормления по сравнению с оптимальными условиями было более выраженным.

Экономическая эффективность, полученная от 1 коробки грены новой породы «Зафар», по сравнению с контрольной породой составила соответственно 23,50 маната в оптимальных условиях и 38,92 маната в пессимальных условиях кормления.

**NEW MULBERRY SILKWORM BREED “ZAFAR”, RESISTANT TO
VARIOUS ECOLOGICAL CONDITIONS***Musayeva Shafa Rza, Hajiyeva Tarana Nazim, Mammadova Anfura Telman***Summary**

As a result of long-term adaptive breeding work, a new mulberry silkworm breed resistant to diverse ecological conditions — “Zafar” — has been developed for the first time in sericulture.

The new breed significantly outperformed the regionally adapted, high-yield control breed Mayak-3 across all biological and technological indicators. It also showed higher productivity in terms of fresh and dry cocoon yield, as well as raw silk output, under both optimal and pessimal (unfavorable) feeding conditions. Notably, the superiority of the new breed over the control breed was even more pronounced under pessimal feeding conditions compared to optimal ones.

The economic efficiency obtained from one box of eggs (grena) of the Zafar breed, compared to the control breed, amounted to 23.50 manats under optimal conditions and 38.92 manats under pessimal feeding conditions.

Daxil olma tarixi 24 iyun 2026-cı il

UOT:574.

**KİÇİK QAFQAZIN DAĞ EKOSİSTREMLƏRİNİN EKOLOJİ VƏZİYYƏTİNİN
RELYEF AMİLLƏRİ VƏ NDVI GÖSTƏRİCİLƏRİ ƏSASINDA
GEOİNFÖRMASİYA TEXNOLOGİYALARI İLƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
(KƏLBƏCƏR RAYONU TİMSALINDA)**

dosent Nəsirova Nəribə Volodiya qızı, Talibzadə Zeynəb Şahin

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-6698-1136>

<https://orcid.org/0009-0005-4393-5011>

n.nesirova@atu.edu.az

z.talibzade@atu.edu.az

Xülasə: *Məqalədə Kəlbəcər rayonu ərazisində dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin məsafədən zondlama məlumatları və geoinformasiya texnologiyaları əsasında qiymətləndirilməsi tədqiq edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi relyef amillərinin – rəqəmsal yüksəklik modeli, yamacların meyilliyi və ekspozisiyasının bitki örtüyünün məkan paylanmasına və ekoloji vəziyyətinə təsirinin müəyyənəşdirilməsidir. Tədqiqat zamanı rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM) xəritəsi, yamac meyilliyi və yamac ekspozisiyası xəritələri hazırlanmış, bitki örtüyünün vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün Landsat peyk təsvirləri əsasında Normallaşdırılmış Fərqləndirilmiş Vegetasiya İndeksi (NDVI) hesablanmışdır.*

Açar sözlər: dağ ekosistemləri, relyef amilləri, vegetasiya indeksi (NDVI), geoinformasiya texnologiyaları, məsafədən zondlama.

Keywords: Mountain ecosystems, topographic factors, Normalized Difference Vegetation Index (NDVI), geoinformation technologies, remote sensing

Ключевые слова: Горные экосистемы, факторы рельефа, нормализованный разностный вегетационный индекс (NDVI), геоинформационные технологии, дистанционное зондирование Земли.

GİRİŞ

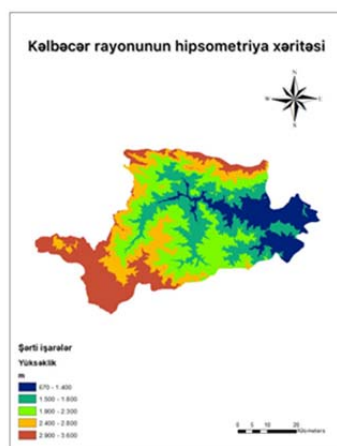
Müasir dövrdə iqlim dəyişmələri, antropogen təsirlərin intensivləşməsi və təbii ehtiyatlardan istifadənin artması dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsini aktuallaşdıran əsas amillərdən biridir. Dağ ekosistemləri biomüxtəlifliyin qorunması, su ehtiyatlarının formalaşması, torpaq örtüyünün mühafizəsi, karbonun sekvestrasiyası və regional iqlimin tənzimlənməsi kimi mühüm ekosistem xidmətlərini təmin edir. Bununla yanaşı, mürəkkəb relyef quruluşu, yüksəklik fərqlərinin kəskin dəyişməsi, müxtəlif ekspozisiyalı yamacların mövcudluğu və iqlim şəraitinin qısa məsafələrdə dəyişməsi dağ landşaftlarını ekoloji baxımdan olduqca həssas sistemlərə çevirir.

Son illərdə məsafədən zondlama (Remote Sensing) məlumatları və Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS) təbii mühitin monitorinqi, landşaftların qiymətləndirilməsi və ekoloji proseslərin məkan analizində geniş tətbiq edilir. Peyk təsvirləri böyük ərazilər üzrə operativ və obyektiv məlumatların əldə edilməsinə, uzunmüddətli dəyişikliklərin izlənilməsinə və ekoloji göstəricilərin dinamikasının müəyyən edilməsinə imkan yaradır. CİS texnologiyaları isə müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş məlumatların vahid informasiya mühitində integrasiyasını, məkan təhlillərinin aparılmasını və tematik xəritələrin hazırlanmasını təmin edir. Bu texnologiyaların kompleks tətbiqi dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin yüksək dəqiqliklə qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

METODOLOGİYA

Kəlbəcər rayonu ərazisinin hipsometrik xüsusiyyətlərinin təhlili

Dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində əsas relyef amillərindən biri yüksəklik göstəricisidir. Yüksəklik temperatur, yağıntı, torpaqəmələgəlmə, rütubət rejimi və bitki örtüyünün inkişafına birbaşa təsir göstərdiyindən ekosistemlərin əsas amillərdən hesab olunur. Bu baxımdan tədqiqat çərçivəsində Kəlbəcər rayonu ərazisinin rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM) əsasında hipsometriya xəritəsi hazırlanmış və geoinformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə relyefin məkan xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir (Şəkil 1).[3]

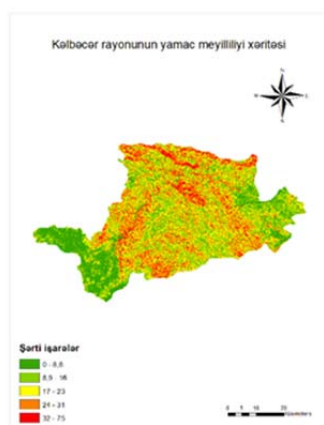
Şəkil 1. Kəlbəcər rayonunun hipsometriya xəritəsi

Hipsometriya xəritəsinin təhlili göstərir ki, Kəlbəcər rayonu 670–3600 m yüksəklik intervalını əhatə edən yüksək dağlıq ərazidir. Relyefin bu xüsusiyyəti rayon daxilində müxtəlif yüksəklik qurşaqlarının formalaşmasına və ekoloji şəraitin məkan üzrə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Xəritədə yüksəklik göstəriciləri 670–1400 m, 1500–1800 m, 1900–2300 m, 2400–2800 m və 2900–3600 m olmaqla beş hipsometrik sinfə ayrılmışdır ki, bu da ekoloji qiymətləndirmənin daha dəqiq aparılmasına imkan vermişdir.

Hipsometrik təhlil göstərir ki, Kəlbəcər rayonu ərazisində yüksəklik göstəricilərinin dəyişməsi ekoloji şəraitin formalaşmasına birbaşa təsir edir. Yüksəklik artdıqca temperaturun azalması, rütubət və yağıntı rejiminin dəyişməsi, torpaqəmələgəlmə proseslərinin fərqlənməsi və vegetasiya qurşaqlarının ardıcıl şəkildə əvəz olunması müşahidə olunur. Bu dəyişikliklər peyk təsvirləri əsasında hesablanmış NDVI göstəricilərinin məkan üzrə paylanması da öz əksini tapır və bitki örtüyünün inkişaf səviyyəsinin yüksəklik amilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olduğunu göstərir.

Yamac meyilliyi xəritəsinin təhlili

Dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində yamac meyilliyi əsas morfometrik göstəricilərdən biri hesab olunur. Yamacın meyilliyi səth axınının intensivliyini, torpaq eroziyası proseslərini, suyun infiltrasiyasını, torpaq rütubətini və günəş radiasiyasının qəbul edilməsini müəyyən etməklə bitki örtüyünün formalaşmasına və inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən tədqiqat çərçivəsində Kəlbəcər rayonu ərazisinin rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM) əsasında yamac meyilliyi xəritəsi hazırlanmış və geoinformasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə ərazinin morfometrik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir (Şəkil 2).[9]

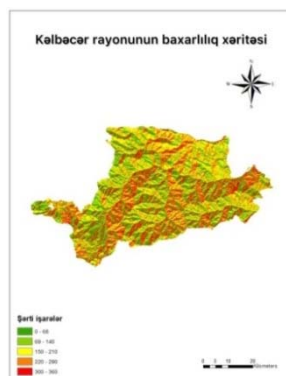
Şəkil 2. Kəlbəcər rayonunun yamac meyilliyi xəritəsi

Hazırlanmış yamac meyilliyi xəritəsində ərazi $0-8^{\circ}$, $9-16^{\circ}$, $17-23^{\circ}$, $24-31^{\circ}$ və $32-75^{\circ}$ olmaqla beş meyillik sinfinə ayrılmışdır. Bu sinifləşdirmə relyefin ekoloji xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə və yamac meyilliyinin bitki örtüyünün məkan üzrə paylanmasına təsirini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Yamac meyilliyi xəritəsinin ümumi təhlili göstərir ki, Kəlbəcər rayonu mürəkkəb morfometrik quruluşa malik olub, ərazinin böyük hissəsində orta və dik yamaclar üstünlük təşkil edir. Relyefin bu xüsusiyyəti torpaqəmələgəlmə proseslərinə, hidroloji rejimə və bitki örtüyünün inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərərək dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Meyilliyin artması ilə torpaq eroziyası təhlükəsi yüksəlir, rütubətin saxlanması zəifləyir və vegetasiya sıxlığı tədricən azalır. Əksinə, az və orta maili sahələrdə torpaq örtüyünün daha yaxşı qorunması və rütubət rejiminin əlverişli olması bitki örtüyünün daha intensiv inkişafına şərait yaradır.

Yamac baxarlılığı (ekspozisiya) xəritəsinin təhlili

Dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan relyef amillərindən biri yamac baxarlılığı (ekspozisiya) hesab olunur. Yamacın istiqaməti günəş radiasiyasının qəbul edilmə intensivliyini, temperatur və rütubət rejimini, buxarlanma səviyyəsini, torpaq nəmliliyini və nəticə etibarilə bitki örtüyünün inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən edən əsas morfometrik göstəricilərdən biridir. Bu baxımdan tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM) əsasında Kəlbəcər rayonu ərazisinin baxarlılıq xəritəsi hazırlanmış və CİS mühitində məkan təhlili aparılmışdır (Şəkil 3).[2]

Şəkil 3. Kəlbəcər rayonunun baxarlılıq xəritəsi

Hazırlanmış xəritədə yamacların istiqaməti $0-68^{\circ}$, $69-140^{\circ}$, $150-210^{\circ}$, $220-290^{\circ}$ və $300-360^{\circ}$ intervalları üzrə beş sinifdə qruplaşdırılmışdır. Bu siniflər müvafiq olaraq şimal-

şimal-şərq, şərq-cənub-şərq, cənub, qərb-cənub-qərb və şimal-qərb istiqamətli yamacları əhatə edir. Belə təsnifat günəş şüalanmasının məkan üzrə paylanmasını və onun dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinə təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

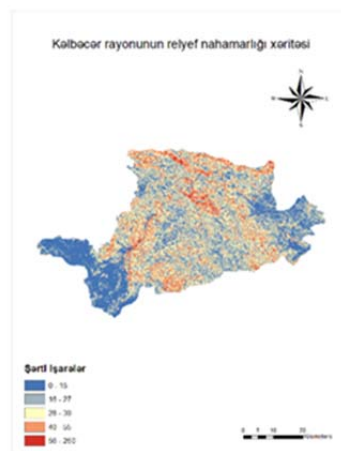
Ümumilikdə, baxarlılıq xəritəsinin təhlili göstərir ki, Kəlbəcər rayonu ərazisində yamac istiqamətlərinin müxtəlifliyi mikroiqlim şəraitinin və bitki örtüyünün məkan diferensiasiyasını müəyyən edən əsas relyef amillərindən biridir. Günəş radiasiyasının müxtəlif istiqamətlər üzrə qeyri-bərabər paylanması temperatur və rütubət rejiminin dəyişməsinə, nəticədə isə vegetasiya sıxlığının və bioməhsuldarlığın fərqlənməsinə səbəb olur. Bu qanunauyğunluq Landsat peyk təsvirləri əsasında hesablanmış NDVI göstəricilərinin məkan üzrə paylanmasında da müşahidə edilir.

Relyef nahamarlığı xəritəsinin təhlili

Dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində relyef nahamarlığı ərazinin geomorfoloji mürəkkəbliyini xarakterizə edən mühüm morfometrik göstəricilərdən biridir. Relyef nahamarlığı qonşu piksel və ya sahələr arasında yüksəklik fərqlərinin dəyişmə intensivliyini ifadə edir və ərazinin parçalanma dərəcəsini, hidroloji proseslərin xüsusiyyətlərini, torpaq eroziyası riskini, mikroiqlim şəraitini və bitki örtüyünün məkan üzrə paylanmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Bu səbəbdən tədqiqat çərçivəsində rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM) əsasında Kəlbəcər rayonu ərazisinin relyef nahamarlığı xəritəsi hazırlanmış və geoinformasiya texnologiyalarının köməyi ilə ərazinin morfometrik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir (Şəkil 4). [4]

Hazırlanmış xəritədə relyef nahamarlığı 0–15, 16–27, 28–39, 40–55 və 56–260 olmaqla beş sinfə ayrılmışdır. Aşağı qiymətlər relyefin nisbətən hamar və az parçalanmış sahələrini, yüksək qiymətlər isə mürəkkəb geomorfoloji quruluşa, dərin parçalanmış dağ yamaclarına və kəskin yüksəklik dəyişmələrinə malik əraziləri xarakterizə edir.

Ümumilikdə, relyef nahamarlığı xəritəsinin təhlili Kəlbəcər rayonunun yüksək geomorfoloji müxtəlifliyə malik olduğunu göstərir. Ərazidə yüksəklik fərqlərinin və relyefin parçalanma dərəcəsinin artması torpaqəmələgəlmə proseslərinə, hidroloji rejimə, rütubətin paylanmasına və bitki örtüyünün inkişafına birbaşa təsir göstərir. Nahamarlığın yüksək olduğu sahələrdə ekoloji şərait daha həssas xarakter daşıyır və vegetasiya örtüyünün inkişafı məhdudlaşır. Əksinə, nisbətən hamar relyefə malik zonalarda torpaq örtüyünün davamlılığı və rütubət rejiminin əlverişli olması vegetasiya sıxlığının artmasına şərait yaradır.

Şəkil 4. Kəlbəcər rayonunun relyef nahamarlığı xəritəsi

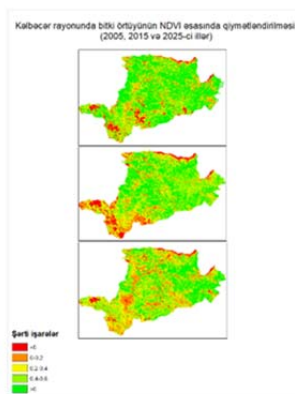
NDVI göstəricilərinin təhlili

Dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində bitki örtüyünün sıxlığı və sağlamlıq vəziyyətinin müəyyən edilməsi əsas göstəricilərdən biridir. Bu məqsədlə

tədqiqatda Landsat peyk təsvirləri əsasında 2005, 2015 və 2025-ci illər üçün Normallaşdırılmış Fərqləndirilmiş Vegetasiya İndeksi (Normalized Difference Vegetation Index – NDVI) hesablanmış və nəticələr CİS mühitində məkan təhlilinə cəlb edilmişdir. NDVI xəritələri bitki örtüyünün məkan üzrə paylanmasını, vegetasiya sıxlığının dəyişmə dinamikasını və relyef amillərinin ekoloji vəziyyətə təsirini qiymətləndirməyə imkan vermişdir.[6]

Tədqiqatda NDVI göstəriciləri beş interval üzrə (<0 , $0-0,2$, $0,2-0,4$, $0,4-0,6$ və $>0,6$) təsnif edilmişdir. Mənfi və sıfıra yaxın qiymətlər (<0 və $0-0,2$) əsasən qayalıq sahələri, açıq torpaq səthini, su obyektlərini və vegetasiya örtüyünün zəif inkişaf etdiyi əraziləri xarakterizə edir. $0,2-0,4$ intervalı seyrək və ya orta sıxlıqlı bitki örtüyünü, $0,4-0,6$ və $0,6$ -dan yuxarı göstəricilər isə sıx və sağlam vegetasiya örtüyünü ifadə edir.

Üç dövr üzrə aparılmış müqayisəli məkan təhlili NDVI göstəricilərinin yalnız zaman üzrə deyil, həm də relyef amillərinin təsiri altında məkan üzrə əhəmiyyətli dəyişkənliyə malik olduğunu müəyyən etmişdir. Hipsometrik təhlil göstərir ki, orta yüksəklik qurşaqlarında vegetasiya sıxlığı daha yüksək olmuş, yüksək dağlıq ərazilərdə isə temperaturun aşağı olması və vegetasiya dövrünün qısalması səbəbindən NDVI göstəriciləri azalmışdır. Eyni zamanda, yamac meyilliyinin artması torpaq eroziyasının intensivləşməsinə və torpaq rütubətinin azalmasına səbəb olaraq vegetasiya örtüyünün sıxlığını məhdudlaşdırmışdır.

Şəkil 5. Kəlbəcər rayonunun bitki örtüyünün NDVI əsasında qiymətləndirilməsi (2005, 2015 və 2025-ci illər)

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat nəticəsində Kəlbəcər rayonu ərazisində dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyəti rəqəmsal yüksəklik modeli (DEM), relyefin əsas morfometrik göstəriciləri və Landsat peyk təsvirləri əsasında hesablanmış NDVI məlumatlarının geoinformasiya texnologiyaları mühitində kompleks təhlili yolu ilə qiymətləndirilmişdir. Relyef amilləri ilə vegetasiya göstəricilərinin inteqrasiya olunmuş təhlili dağ ekosistemlərinin məkan diferensiasiyasını müəyyən edən əsas qanunauyğunluqları aşkar etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hipsometriya, yamac meyilliyi, baxarlılıq və relyef nahamarlığı kimi morfometrik göstəricilər dağ ekosistemlərinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsində əsas təbii determinantlar hesab olunur. Bu göstəricilərin Landsat peyk təsvirlərindən hesablanmış NDVI məlumatları ilə vahid CİS mühitində inteqrasiya olunaraq təhlil edilməsi vegetasiya örtüyünün məkan üzrə paylanmasını və ekoloji vəziyyətin dəyişmə xüsusiyyətlərini yüksək dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Beləliklə, geoinformasiya texnologiyaları və məsafədən zondlama məlumatlarının kompleks tətbiqi Kəlbəcər rayonu dağ ekosistemlərinin monitorinqi, ekoloji həssas sahələrin müəyyənəndirilməsi, biomüxtəlifliyin qorunması, torpaq və bitki ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması, eləcə də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ekoloji bərpa və davamlı inkişaf strategiyalarının hazırlanması üçün etibarlı elmi-metodoloji əsas formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Gallant, J. C., & Wilson, J. P. (2000). Primary topographic attributes. In J. P. Wilson & J. C. Gallant, *Terrain Analysis: Principles and Applications* (pp. 51–85). John Wiley & Sons.
2. Grohmann, C. H. Morphometric analysis in GIS. *Computers & Geosciences*, 30(9–10), 1055–1067.
2. Hengl, T., & Reuter, H. I. (Eds.). *Geomorphometry: Concepts, Software, Applications*. Elsevier.
3. Jenness, J. (2004). Calculating landscape surface area from digital elevation models. *Wildlife Society Bulletin*, 32(3), 829–839.
4. O'Callaghan, J. F., & Mark, D. M. (1984). The extraction of drainage networks from digital elevation data. *Computer Vision, Graphics, and Image Processing*, 28(3), 323–344.
5. Pettorelli, N. (2013). *The Normalized Difference Vegetation Index*. Oxford University Press.
6. Pike, R. J. (2000). Geomorphometry—Diversity in quantitative surface analysis. *Progress in Physical Geography*, 24(1), 1–20.
7. U.S. Geological Survey. (2024). Landsat Collection 2 Level-2 Science Products. <https://www.usgs.gov/landsat-missions>.
8. Wilson, J. P., & Gallant, J. C. *Terrain Analysis: Principles and Applications*. John Wiley & Sons.

**ASSESSMENT OF THE ECOLOGICAL STATE OF THE MOUNTAIN ECOSYSTEMS OF
THE LESSER CAUCASUS BASED ON RELIEF FACTORS AND THE NDVI USING
GEOINFORMATION TECHNOLOGIES (a case study of the kalbajar district)**

Nasirova Nasiba Volodya, Talibzada Zeyneb Shahin

Summary

The present study evaluates the ecological condition of mountain ecosystems within the Kalbajar District using remote sensing data and geoinformation technologies. The primary objective of the research is to determine the influence of topographic factors, including the Digital Elevation Model (DEM), slope gradient, and slope aspect, on the spatial distribution of vegetation cover and the ecological status of the region. During the study, Digital Elevation Model (DEM), slope gradient, and slope aspect maps were generated, while the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) was calculated from Landsat satellite imagery to assess vegetation conditions.

**ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ГОРНЫХ ЭКОСИСТЕМ МАЛОГО
КАВКАЗА НА ОСНОВЕ РЕЛЬЕФНЫХ ФАКТОРОВ И ИНДЕКСА NDVI С
ПРИМЕНЕНИЕМ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
(на примере кельбаджарского района)**

Насирова Насиба Володевна, Талыбзаде Зейнеб Шахиновна

Резюме

В статье выполнена оценка экологического состояния горных экосистем территории Кельбаджарского района на основе данных дистанционного зондирования Земли и геоинформационных технологий. Основной целью исследования является определение влияния факторов рельефа, включая цифровую модель рельефа (DEM), крутизну и экспозицию склонов, на пространственное распределение растительного покрова и экологическое состояние исследуемой территории. В ходе исследования были построены цифровая модель рельефа (DEM), карты крутизны и экспозиции склонов, а для оценки состояния растительности по спутниковым снимкам Landsat был рассчитан нормализованный разностный вегетационный индекс (NDVI).

Rəyçi: dosent, a.e.f.d. F.N. Qasimova

Daxil olma tarixi 18 iyun 2026-cı il

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:930.85.

**QURUÇAY VƏ KÖNDƏLƏNÇAY VADİSİNDƏ QƏDİM ƏKİNCİLİK
MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI
(Füzuli rayonunun materialları əsasında)***dosent Aslanov Elgün Məhəmmədli oğlu**Həsənova Dünya Xəliq qızı**Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti***ORCID: 0009-0001-9875784X***e.aslanov85@mail.ru*

Xülasə: *IV-XIII əsr Quruçay və Köndələnçay hövzəsinin maddi mədəniyyət abidələrindən, tarixindən danışarkən bu ərazilərdə, bütövlükdə Qarabağ bölgəsində tarixən mövcud olmuş əkinçilik mədəniyyəti haqqında bəhs etmək zərurəti meydana çıxır ki, bu sahədə tədqiqat işinin aparılması həm də həmin dövr tarixini öyrənmək baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Ərazinin ən qədim yaşayış yerlərindən biri olması və müxtəlif zamanlarda yadellilərin tapdığı altında olması təbii ki, ərazinin təsərrüfat həyatına da müxtəlif formada təsir göstərmişdir. Məqalədə bəhs etdiyimiz dövrlərdə vadidə mövcud olmuş əkinçilik mədəniyyəti haqqında məlumat verilir.*

Açar sözlər: Əkinçilik, mədəniyyət, arxeologiya, yaşayış yerləri, ticarət

Keywords: Agriculture, culture, archaeology, settlements, trade

Ключевые слова: Сельское хозяйство, культура, археология, поселения, торговля.

Giriş. Öz başlanğıcında güllü-çiçəkli yamaclar, sıx meşələr arasındakı dar və dərin dərələrdən sürətlə aşağı axan Quruçay və Köndələnçay yalnız dağətəyi hissədə geniş yatağa çıxır və bundan sonra aramla Araz çayına üz tutur, onunla qovuşur. Onların yaratdığı vadinin uzunluğu vur-tut 70 km, ən enli yeri 6 km-dir. Ümumilikdə bu vadi Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətkələrini tutmaqla Araz çayına qədər uzanan ensiz bir zolaqdan ibarətdir. Bununla belə, bu kiçik ərazinin müxtəlif təbii şəraiti, səth quruluşu, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü, heyvanat aləmi, eləcə də zəngin tarixi keçmişi vardır. (1, s.3).

Quruçay və Köndələnçay vadisini tarixi nöqteyi-nəzərdən öyrənmək daha maraqlıdır. Ölkəmizdə ən qədim insan düşərgəsi məhz burada - Quruçayın sol sahilindəki Azıx mağarasında aşkara çıxarılmışdır. 1,5 milyon il bundan əvvəl burada ibtidai insan düşərgələri mövcud olmuşdur. Aşağı hissədə əsasən boz və şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Vadinin payına düşən düzən sahənin özü müxtəlif ölçüdə və hündürlükdə təpələrdən ibarətdir. Belə təpələr Quruçay və Köndələnçayın axarı istiqamətində Araza qədər uzanır. Bu təpəliklərdən şimalda Mil düzü başlanır. Eramızdan əvvəl V minillikdə vadinin əlverişli torpaq və iqlim şəraitinə malik bu hissəsində Qədim Şərq ölkələrində olduğu kimi eyni bir vaxtda ibtidai əkinçilik təsərrüfatının əsası qoyulmuş və bununla əlaqədar olaraq ilk oturaq əkinçi icmalara məxsus yaşayış yerləri yaranmışdı. (1s. 4).

Əsas hissə. Görkəmli arxeoloq Qüdrət İsmayılzadə müəllifi olduğu “Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri”, kitabında qeyd edir ki, e.ə III minillikdə - tuncun mənimsənilməsi dövründə əkinçilik təsərrüfatının genişlənməsi və maldarlığın sürətli inkişafı ilə əlaqədar bu yerlərdən istifadə daha intensiv şəkildə alınırdı. Bu tarixi dövrün ardıcıl inkişaf mərhələlərində Quruçay və Köndələnçayın sahillərində olan təpələrin hamısı nəqli qəbilə və tayfa icmalarının yaşayış yerlərinə çevrilmişdi. Arxeoloji axtarışlar belə yaşayış

yerlərindən vadinin qədim sakinlərinin məişət və təsərrüfatına, ictimai həyatına və mədəniyyətinə dair külli miqdarda maraqlı tapıntı əldə edilmişdir. (1, s. 4; 3, s. 254)

Quruçay və Köndələnçay vadisində ən qədim əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı olan abidələr eneolit dövrünə aiddir. Eramızdan əvvəl V-IV minilliklərdə dünya xalqlarının maddi-istehsalında əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, ibtidai insanlar ilk dəfə olaraq metal istehsal etməyi, ondan əmək alətləri düzəltməyi öyrənmişdilər. Eneolit dövrü Azərbaycan tarixində ibtidai-icma quruluşunun maraqlı və eyni zamanda mühüm inkişaf mərhələlərindən birini təşkil edir. Həmin dövrdə oturaq əhalinin istər iqtisadi, istərsə də ictimai həyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. Bu dövrdə əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının əsaslı təşəkkülü, ilk metal-mis alətlərin istehsalı və nəhayət, ictimai münasibətlərdəki dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, məhsuldar qüvvələrin yeni inkişafından irəli gəlmişdi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Vadidə mövcud olan eneolit dövrü abidələrindən çoxlu tikinti qalığı, ibtidai dulus məmulatı, əkinçilik mədəniyyətinə aid müxtəlif əmək alətləri, dənli bitki qalıqları və s. zahirə çıxarılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, vaxtı ilə bu yaşayış yerlərində təsərrüfatın əsasını artıq təşəkkül tapmış əkinçilik təşkil etmiş və bu təsərrüfatda dənli bitkilər istehsalı üstün yer tutmuşdu. Bu dövrdə Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim əkinçilik təsərrüfatının genişlənməsi, maldarlığın yeni yüksəlişi və ümumiyyətlə iqtisadi şəraitin yaxşılaşması əhalinin artmasına imkan yaratmış, əkinçilik üçün geniş sahələrdən istifadə zərurətini doğurmuşdu. Quruçay və Köndələnçay vadisində yeni aşkar edilən yaşayış yerləri sayca çox və bir-birinə yaxın olmaqla bu vadinin eramızdan əvvəl III minillikdə Qafqazın ən sıx əhaliyə malik rayonlarından biri olduğunu sübut etmişdi. (3, s.32)

Füzuli rayonunun müxtəlif ərazilərində, xüsusilə də Arazboyu ərazilərdə və Quruçay-Köndələnçay vadisində qədim türkdilli xalqlara məxsus abidələr mövcuddur. Bu cür abidələrdən biri respublikanın Füzuli şəhəri yaxınlığında Kiçik Qafqazın cənub-şərq ətəklərində yerləşən Qaraköpəktəpə yaşayış yeridir. Quruçay-Köndələnçay vadisinin əlverişli torpaq və iqlim şəraiti Qaraköpəktəpənin gur yaşayış yerinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Adı qədim türk- oğuz dilində “hündür ulu təpə” mənasını verən bu təpə uzaqdan nəhəng bir ehramı xatırladırdı. Onun hündürlüyü 50 m, diametri şimaldan cənuba 220 metrə qədərdir. Maraqlıdır ki, görkəmli tarixçimiz Abbasqulu ağa Bakıxanovun(1794-1847) məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərində bu təpə həm Qaraköpəktəpə, həm də Təxti-Tavus adları ilə qeyd olunmuşdur(5, səh 46)

Qaraköpəktədən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin böyük hissəsi məhz eramızdan əvvəlki III minilliyə aiddir. Bunlar qədim əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatına aid müxtəlif əmək alətlərindən, gildən düzəldilmiş saysız-hesabsız nəfis qablardan, kiçik ölçülü qərribə heykəllərdən, ocaq qurğularından, tunc əşyalardan və sairədən ibarətdir.

Quruçay və Köndələnçay hövzəsində təsərrüfat ənənələri tarixin sonrakı dövrlərində də yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. Min ikiyüz ilə yaxın dövr ərzində mövcud olmuş Albaniya dövləti Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamışdır. Quruçay və Köndələnçay hövzəsi, bütövlükdə Qarabağ bölgəsi Alban(Azərbaycan) dövlətinin həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən mühüm vilayətlərindən olmuşdur.

Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, ilk orta əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyası münbit və geniş torpaq sahələrinə malik idi. Əkinçilik Albaniyada, o cümlədən Quruçay və Köndələnçay hövzəsində ilk orta əsrlər dövründə təsərrüfat həyatının əsas sahələrindən birini, daha doğrusu onun əsasını təşkil edirdi. Quruçay və Köndələnçay hövzəsində təbii coğrafi mühit təsərrüfatın inkişafı üçün geniş imkanlar yaratmışdı. Albaniyada ilk orta əsrlər dövründə əkinçiliyin inkişafını ilk orta əsr yazılı mənbələri A.Şirakasi, Alban tarixçisi Mousey Kalankaytuklu və Ərəb coğrafiyaçıları İbn Haukal, Haqut Həməvi, İstəxri və

başqaları öz məlumatları ilə təsdiq edirlər. İlk orta əsr yazılı mənbələrindən aydın olur ki, Kür və Araz çaylarının vadilərində, Qarabağ bölgəsində, Mil və Muğan düzlərində və Albaniyanın digər bölgələrində yaşayan insanlar əkinçiliklə məşğul olurdular. Yazılı mənbələrdə əkinçilik təsərrüfatında yerin şumlanması haqqında və becərilməsində istifadə olunan əmək alətləri barədə heç bir məlumat verilməyib. Lakin, geniş arxeoloji tədqiqatlardan və etnoqrafik müşahidələrdən aydın olur ki, ilk orta əsrlər dövründə Albaniyada yerin şumlanması geniş yayılmışdır. O cümlədən, Qarabağ bölgəsində torpqaların şumlanaraq əkilməsi təsərrüfat forması istisna edilmir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əkin sahələri dəmir gəvəhənlə xışla şumlanmışdır. Mənbələrdən məlum olur ki, əkin sahələri çaylar, iri arxlar, kəhrizlər və sünni suvarma sistemləri (Gavurarx) vasitəsilə suvarılırdı. Qarabağ bölgəsini Füzuli rayonu ərazisi ilk orta əsrlər dövrü ərzində Albaniyanın mühüm taxılçılıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu ərazidə buğda, arpa, qarğıdalı və s kimi təsərrüfat bitkilərinin inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri bu ərazilərin münbit qara torpağa malik olmasıdır, digər başlıca səbəb kimi ərazinin bol və bərkətli Quruçay və Köndələnçay çaylarının əmələ gətirdiyi hövzədə yerləşməsi olmuşdur. Dəclə və Fərat çayları Mesopotamiya ərazisi üçün nə qədər əhəmiyyətli idisə, Quruçay və Köndələnçay çayları da bu ərazi üçün bütün tarixi dövürlərdə bir o qədər əhəmiyyətli olmuşdur.

Becərilmiş taxıl məhsulunun saxlanması əkinçilikdə əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu barədə yazılı məlumatlar kifayət qədər olmasa da, arxeoloji materiallar bu barədə müəyyən mülahizə yürütməyə imkan verir. Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olub ki, toplanılmış taxıl növləri dərin qazılmış təsərrüfat quyularında saxlanılırdı. Albaniyanın Mingəçevir yaşayış yerindən çoxlu miqdarda taxıl saxlanılan təsərrüfat quyuları aşkar edilmişdir. Bu quyuların bəzilərinin içərisində buğda, arpa, darı və un saxlanması müəyyən edilmişdir. Bu cür təsərrüfat quyularına ərazi baxımından çox yaxınlıqda yerləşən Beyləqan ərazisində də (Örənqala yaşayış yeri) rast gəlinmişdir. Bu baxımdan bu cür quyuların Quruçay və Köndələnçay hövzəsində mövcud olmasında bizdə şübhə doğurmamalıdır. Qaraköpəktəpə yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ilk orta əsrlər dövrünü özündə əks etdirən çoxlu sayda maddi mədəniyyət abidələrinə rast gəlinmişdir. İlk orta əsrlərdə Qaraköpəktəpə yenidən böyük yaşayış yeri kimi tanınmışdı. Bəlkə də elə buna görə az vaxtdan sonra o, Azərbaycanı işğal etmiş olan sasanilər tərəfindən mühüm strateji məntəqəyə çevrilmişdi. Qazıntılar zamanı göstərdiyimiz əsrlərə aid bina qalıqları, emalatxana, içərisində iri ölçülü küplər yerləşdirilmiş anbar və tapıntılar üzə çıxarılmışdır.

Quruçay və Köndələnçay hövzəsində ilk orta əsrlər dövrünə aid digər abidə Füzuli şəhərindən azacıq aralı, Mirzə Camallı kəndi yaxınlığında mövcud olan Yedditəpə arxeoloji abidəsidir. Yedditəpədə aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinin sayı 500-ə yaxındır və onların hər biri xalqımızın unudulmuş qədim sənət və mədəniyyət salnaməsini öyrənmək, bərpa etmək üçün qiymətli mənbədir.

Yedditəpədən əldə edilmiş qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri üzərində ilkin elmi-tədqiqat işləri nəticəsində açılmış qəbirlərin dövrü dəqiq öyrənilmiş və onların V-VI əsrlərə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda bu qəbirlərin həmin dövrdə Quruçay və Köndələnçay vadisində yaşamış yerli əhaliyə məxsus olduğu da aydınlaşdırılmışdır. Maraqlıdır ki, bu yerlərin döyüşkən ruhu, həm də yüksək mədəniyyətə malik qədim sakinləri Sasani İranı, Bizans və hətta Uzaq Roma ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələrdə olmuş və dövrün mədəni nailiyyətlərindən bacarıqla istifadə etmişlər. (1, s.37-38)

VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanda, o cümlədən Quruçay və Köndələnçay hövzəsində təsərrüfatın, sənətkarlığın, ümumiyyətlə məhsuldar qüvvələrin ahəngdar inkişafını xeyli ləngidi. Təbii ki, bunun başlıca səbəbi Ərəb işğalı olmuşdur. İlk dövürlərdə bu hal daha acınacaqlı idisə sonrakı dövürlərdə tədricən inkişaf özünü göstərməyə başladı.

VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanda, o cümlədən Quruçay və Köndələnçay hövzəsində iqtisadi həyatında əkinçilik aparıcı yer tutmaqda idi. Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında müxtəlif quruluşlu şum alətləri böyük rol oynamışdır. Torpağın daha dərin və keyfiyyətli şumlanması təkmilləşdirilmiş kotanların tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdu. Torpaqdan asılı olaraq kotan vasitəsilə 0,25 hektaradək sahəni şumlamaq olurdu. VII-X əsrlərdə adi kotan torpağın becərilməsi zamanı başlıca alət idi və tarixi Azərbaycanın bütün ərazisində geniş surətdə istifadə edilirdi. Lakin torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verən ağır və yaxud qara kotanın meydana gəlməsi əkinçilik təsərrüfatında baş vermiş böyük hadisə oldu. Belə kotanların köməyi ilə əkinçilər həmin bölgələrdə çox böyük sahələri daha yaxşı şumlamaq imkanı əldə edirdilər. Ağır kotan xam torpaqların istifadə edilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda VIII-IX əsrlərdən məlum olan qara kotan əkinçilik alətlərinin inkişafı baxımından ən təkmilləşmiş şum aləti hesab edilir. Quruçay və Köndələnçay hövzəsindən çox da uzaqda mövcud olmayan orta əsr Azərbaycan şəhəri olan Beyləqanda (Örənqala yaşayış yerində) aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı IX-X əsrlərə aid təbəqələrdə ağır kotanın kifayət dərəcədə geniş gəvəhlərini, ağır kotanda kəsici vəzifəsini yerinə yetirən bəsit kotan önünün böyük hissəsi aşkar edilmişdi. VII-X əsrlərdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq əkinçiliyin müxtəlif sistemləri geniş surətdə yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda torpağın dincə qoyulması sistemi geniş tətbiq edilirdi. Dövrümüzədək qalmış mürəkkəb sistemlər, suvarmanın müxtəlif üsul və vasitələri, qədim kanallar və digər suvarma qurğuları (quyular, kəhrizlər, su anbarları və s.), Azərbaycanda suvarma sisteminin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Azərbaycanın təbiəti, torpaq-iqlim şəraiti və becərilən bitkilərin çoxnövçülüüyü öz növbəsində suvarma sistem və üsullarının müxtəlifliyinə də səbəb olmuşdur. Süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik təsərrüfatı əsasən iri və kiçik çaylardan götürülən kanal və ana arxlar vasitəsilə suvarılmışdır. Bu məqsədlə də çaylardan kanal və ana arxlar ayrılır. Həmin ana arxlardan ayrı-ayrı kəndlərin əkin sahələrini suvarmaq üçün iri və ya kiçik qol arxlar çəkirdi. Quruçay və Köndələnçayın yaratdığı hövzə heç şübhəsiz Azərbaycanın bu dövrdə mühüm əkinçilik regionlarından biri olmuşdur(6. s, 107-109)

Quruçay və Köndələnçay hövzəsinin ən böyük yaşayış yerlərindən biri olmuş Qaraköpəktəpə yaşayış yerinin sonrakı iqtisadi və mədəni yüksəlişi məhs bu dövrdə olmuşdur. Eldənizlər(Atəbəylər) dövlətinin hakimiyyəti dövründə(1136-1225) yaşayış yeri özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Qazıntılar zamanı Qaraköpəktəpədə bu dövrə aid 3 metrədən artıq qalınlıqda mədəni təbəqə və olduqca rəngarəng və nadir tapıntılar aşkara çıxarılmışdır.(3.səh, 35-36). Şüşədən hazırlanmış incə bilərziklər, müxtəlif rəng və naxışlarla bəzədilmiş gil qablar, sümükdən yonulmuş bərbəzəkli düymələr, məişət və təsərrüfata aid avadanlıq və s. bu tapıntıların yalnız kiçik bir hissəsidir. Yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanmış bu əşyaların hər biri nadir və nəfis incəsənət nümunəsidir. Mümkündür ki, Qaraköpəktəpə bu dövrdə sıx əhalisi olan böyük bir feodal qəsriyə çevrilmiş, Azərbaycanın və Yaxın Şərqlin bir çox sənətkarlıq, ticarət və mədəni mərkəzlərlə əlaqə saxlamışdı. Onun yaxınlığındakı Beyləqan və Bərdə şəhərlərlə əlaqələri daha sıx olmuşdu. Beyləqan şəhərini bu dövrdə özünün ən inkişaf etmiş dövrünü yaşayırdı ki, bu amil bütövlükdə regionun, həmçinin Quruçay və Köndələnçay hövzəsində həyatın bütün sahələrinin inkişafına öz təsirini göstərirdi. Haqqında bəhs etdiyimiz dövrdə Qaraköpəktəpə yaşayış yerinin ətrafına hündür qala divarları çəkilmiş, içərisinə gil borular vasitəsilə uzaq bulaqlardan içməli su gətirilmişdi. Maraqlıdır ki, arxeoloji axtarışlar zamanı bu divarların, eləcə də su kəmərinin bir hissəsi üzə çıxarılmışdır. Burada çoxlu yaşayış binaları, onların ətrafında isə iyirmidən artıq təndir yeri də aşkar edilmişdir.

Qaraköpəktəpənin bu dəfəki əmin-amanlığı, yeni çiçəklənmə dövrü də uzun çəkməmişdi.(3. səh, 37). 1221-ci ildə Beyləqan şəhəri monqollar tərəfindən amansızcasına viran edildikdən sonra onun ətrafındakı yaşayış yerləri, o cümlədən Qaraköpəktəpədəki yaşayış yeri də dağıdılmışdı. Monqol işğalının nəticələri Arranda, Qarabağda şəhər həyatına daha ağır zərbə vurmuşdu. Monqol ağalığı Arran şəhərlərinin durumuna xüsusilə ağır təsir göstərdi. Buradakı şəhərlərin bir qismi xarabazara çevrildi. Digərləri isə öz əvvəlki təmtəraqlarını itirdilər və bir daha XII əsrdəki inkişaf səviyyəsinə yüksələ bilmədilər. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri monqol işğalı ilə bağlı şəhər və kəndlərin əksəriyyətinin xarabazara çevrildiyini təsdiqləyir. Məsələn, Şimal-Şərqi Azərbaycanın orta əsr abidələrinin arxeoloji tədqiqi XIII əsrin ortalarında burada 36 yaşayış məskənindən yalnız onunda həyatın davam etdiyini göstərir. Digərlərini əhali tərk etmişdi. Düzən və dağətəyi zonalar daha çox tar-mar olunmuşdu (8, səh.110-111).

Nəticə:Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Quruçay və Köndələnçay vadisinin əlverişli torpaq və iqlim şəraiti ən qədim zamanlardan burada ilk oturaq əkinçi icmalara məxsus yaşayış yerlərinin əmələ gəlməsinə zəmin yaratmış və tarixin demək olar ki, bütün dövrlərində hövzə gur yaşayış yeri olmuş, bu ərazidə inkişaf etmiş əkinçilik mədəniyyəti formalaşmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.İsmayilzadə Q. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri.Bakı,Elm,1981,64
- 2.Tapdıqoğlu N. Fizuli rayonu, toponimləri, tarixi abidələri, şəhidləri, görkəmli şəxsiyyətləri və ziyalıları.Bakı-2009.627 s.
3. İsmayilzadə Q..Arxeoloqun çöl gündəliyindən. Bakı,2009,205 s.
5. A. Bakıxanov. Gülüstani – İrəm. Bakı, 2000.94 səh
- 6.Qarabağnamələr. Bakı, ”Şərq-Qərb” 2006, 216 səh
7. Yunusov A. Karabakh past and present. Bakı, 2005, 55 səh.
- 8.Məmmədov.T.M.Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə.Bakı, Təhsil, 2006, 400 s.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ANCIENT AGRICULTURAL CULTURE IN THE GURUCHAY AND KONDELENCHAY VALLEYS (based on materials from the Fuzuli district)

Assoc. Prof. Aslanov Elgun Muhammadalı, Hasanova Dunya Khalıq

Summary

When talking about the material cultural monuments and history of the Guruchay and Kondalanchay basins of the 4th-13th centuries, it is necessary to talk about the agricultural culture that existed historically in these areas, and in the Karabakh region as a whole, and conducting research in this area is also of great importance in terms of studying the history of that period. The fact that the area is one of the oldest inhabited places and has been under the feet of foreigners at different times, naturally has had various effects on the economic life of the area. The article provides information about the agricultural culture that existed in the valley during the periods we are talking about.

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ДРЕВНЕЙ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ
КУЛЬТУРЫ В ДОЛИНАХ ГУРУЧАЙ И КЁНДАЛАНЧАЙ
(на основе материалов из района Физули)**

доц. Асланов Эльгюн Мухамедали оглы, Гасанова Дунья Халик кызы
Резюме

Говоря о материально-культурных памятниках и истории Гуручаевской и Кёндаланчайской долин IV-XIII веков, необходимо упомянуть о существовавшей исторически в этих районах и в Карабахском регионе в целом земледельческой культуре, и проведение исследований в этой области также имеет большое значение с точки зрения изучения истории того периода. Тот факт, что эта территория является одним из древних населенных пунктов и в разное время находилась под властью оккупантов, естественно, оказал различное влияние на экономическую жизнь региона. В статье представлена информация о земледельческой культуре, существовавшей в долине в рассматриваемые периоды.

Rəyçi: t.ü.f.d. Qasımova Samirə Əliğa qızı
Daxil olma tarixi 01 iyun 2026-cı il

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIĞIN TARİXİ İNKİŞAF
MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ONLARIN 2026-CI İLİN “ŞƏHƏRSALMA VƏ MEMARLIQ İLİ”
ELAN EDİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Əhmədova Elvira İsmayıl qız
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ORCID: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/2.13>
axmedova.elvira.84@mail.ru

Xülasə: Şəhərsalma və memarlıq insan cəmiyyətinin inkişaf tarixində mühüm yer tutan və onun sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi səviyyəsini əks etdirən əsas sahələrdən biridir. Bu sahələr yalnız maddi mühitin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin dünya görüşünü, estetik zövqünü və tarixi yaddaşını özündə əks etdirir. Şəhər mühitinin təşkili, yaşayış məkanlarının planlaşdırılması və memarlıq obyektlərinin yaradılması insanın təbiətlə və cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinin konkret ifadəsi kimi çıxış edir.

Tarixi proseslərin təhlili göstərir ki, şəhərsalma və memarlıq hər bir dövrdə mövcud ictimai-siyasi şəraitin təsiri altında formalaşmışdır. Müharibələr, dövlətlərin yaranması və süqutu, iqtisadi yüksəliş və böhranlar, həmçinin mədəni və dini dəyişikliklər şəhərlərin planlaşdırılmasına və memarlıq üslublarına birbaşa təsir etmişdir. Bu baxımdan, şəhərsalmanın tədqiqi yalnız memarlıq baxımından deyil, həm də tarixi proseslərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, memarlıq, mədəni irs, tarixi inkişaf, şəhərsalma.

Ключевые слова: Азербайджан, архитектура, градостроительство, историческое развитие, культурное наследие

Keywords: Azerbaijan, architecture, cultural heritage, historical development, urban planning.

Tarixi inkişaf prosesində şəhərlər yalnız yaşayış məkanı deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin, siyasi idarəetmənin, mədəni həyatın və sosial münasibətlərin mərkəzi olmuşdur. Bu baxımdan şəhərsalma yalnız texniki və mühəndislik fəaliyyəti deyil, kompleks və çoxşaxəli bir sistem kimi çıxış edir. O, müxtəlif elmi sahələrin - tarix, coğrafiya, iqtisadiyyat, sosiologiya və incəsənətin kəsişməsində formalaşır və inkişaf edir.

Azərbaycan ərazisi qədim dövrlərdən etibarən mühüm sivilizasiya mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Bu ərazi Şərq və Qərb arasında yerləşərək müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinə məruz qalmış, nəticədə özünəməxsus şəhərsalma və memarlıq ənənələri formalaşdırmışdır. Burada yaranmış şəhərlər yalnız yerli əhalinin həyat tərzini deyil, eyni zamanda regionlararası iqtisadi və mədəni əlaqələri də əks etdirmişdir. Qədim yaşayış məskənlərindən başlayaraq orta əsr şəhərlərinə, daha sonra isə müasir urbanistik strukturlara qədər uzanan inkişaf yolu Azərbaycan şəhərsalmasının ardıcıl və zəngin tarixə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycan ərazisində şəhərsalmanın ilkin mərhələləri neolit, tunc və erkən dəmir dövrlərinə gedib çıxır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrlərdə artıq müəyyən planlaşdırma elementlərinə malik yaşayış məskənləri mövcud olmuşdur.[4,109]

Bu yaşayış məskənlərinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- təbii relyefdən səmərəli istifadə;
- kompakt tikinti strukturu;
- müdafiə xarakterli qurğuların mövcudluğu.

Xüsusilə yüksəkliklərdə yerləşən məskənlər təhlükəsizlik baxımından üstünlük təşkil edirdi. Bu mərhələdə yaşayış, təsərrüfat və ictimai sahələrin ilkin zonalaşdırılması müşahidə olunur. Beləliklə, qədim yaşayış məskənləri gələcək şəhərsalma proseslərinin əsasını təşkil etmişdir.

Antik dövrdə Azərbaycan ərazisi müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Qafqaz Albaniyasının tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə yaşayış məskənləri daha mürəkkəb şəhər strukturlarına çevrilməyə başlamışdır. [2, 87]

Şəhərlər aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirdi:

- inzibati mərkəzlər;

- dini mərkəzlər;
- ticarət və iqtisadi əlaqə nöqtələri.

Memarlıq əsasən daş və gil materiallardan istifadə ilə səciyyələnirdi. Eyni zamanda, müdafiə sistemləri – qala divarları, bürclər və darvazalar inkişaf etmişdir. Bu dövrdə şəhər planlaşdırılması daha sistemli xarakter almağa başlayır.

Orta əsrlər Azərbaycanda şəhərsalma və memarlığın ən inkişaf etmiş mərhələlərindən biri hesab olunur. Bu dövrdə şəhərlər sabit planlaşdırma strukturuna malik olur. Əsas şəhər mərkəzləri sırasında Bakı, Şamaxı, Gəncə və Naxçıvan xüsusi yer tutur. [1, 56] Şəhər strukturu adətən üç hissədən ibarət idi:

- İçəri qala;
- Şəhər hissəsi;
- Ətraf ticarət və sənətkarlıq zonaları.

Bu dövrdə aşağıdakı tikililər geniş yayılmışdır:

- məscidlər;
- karvansaralar;
- hamamlar;
- mədrəsələr.

Memarlıq yüksək bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Ornamentlər, həndəsi naxışlar və yazı elementləri geniş tətbiq olunurdu. XVIII əsrdə xanlıqların yaranması şəhərsalmaya regional xüsusiyyətlər qazandırmışdır. Şəhərlər əsasən qala və saray kompleksləri ətrafında formalaşırdı.

Bu dövrün əsas xüsusiyyətləri:

- müdafiə tikililərinin üstünlük təşkil etməsi;
- yerli memarlıq ənənələrinin güclənməsi;
- iqlimə uyğun tikinti üsullarının tətbiqi.

Siyasi qeyri-sabitlik şəhərsalma prosesinə birbaşa təsir göstərmişdir. Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması şəhərsalma sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Avropa planlaşdırma prinsipləri tətbiq olunmağa başlamışdır.

Əsas yeniliklər:

- küçələrin planlı şəkildə salınması;
- inzibati binaların tikintisi;
- sənaye memarlığının inkişafı.

Bakı şəhəri neft sənayesinin inkişafı nəticəsində sürətlə böyüyərək regionun əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Sovet dövründə şəhərsalma mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma əsasında həyata keçirilirdi. [3, 122] Bu dövrdə əsas diqqət kütləvi yaşayış tikintisinə yönəldilmişdir.

Səciyyəvi xüsusiyyətlər:

- mikro-rayonların yaradılması;
- standart layihələrin tətbiqi;
- sənaye zonalarının genişlənməsi.

Bu yanaşma funksionallığı təmin etsə də, memarlıq müxtəlifliyini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmışdır.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycan şəhərsalma sahəsində yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə:

- tarixi abidələrin bərpası;
- milli memarlıq irsinin qorunması;
- müasir memarlıq layihələrinin həyata keçirilməsi prioritet olmuşdur.

Dövlət siyasəti ənənə və innovasiyanın vəhdətinə əsaslanır. Tarixi irs müasir şəhərsalmanın əsas dayaqlarından biridir. O, şəhər mühitinin formalaşmasında:

- mədəni identikliyin qorunmasına;
- estetik harmoniyanın yaradılmasına;
- turizm potensialının artırılmasına xidmət edir.

Azərbaycanda şəhərsalma və memarlığın inkişaf tarixi çoxşaxəli və ardıcıl bir proses kimi qiymətləndirilir. Qədim yaşayış məskənlərindən başlayaraq orta əsr şəhərlərinin formalaşmasına, xanlıqlar dövründə regional memarlığın inkişafına, XIX–XX əsrlərdə Avropa planlaşdırma prinsiplərinin tətbiqinə və müasir dövrə qədər uzanan inkişaf yolu göstərir ki, şəhərsalma sahəsində yaranmış təcrübələr zamanla davamlı şəkildə zənginləşmişdir. [6, 99] Hər bir tarixi dövr özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmiş və sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni faktorlarla birbaşa bağlı olmuşdur.

Tarixi irsin araşdırılması göstərir ki, şəhərsalma və memarlıq yalnız estetik və texniki məsələlərlə məhdudlaşmır; onlar eyni zamanda ictimai münasibətlərin, mədəni dəyərlərin və iqtisadi imkanların əksidir. Bu baxımdan, tarixi memarlıq və şəhərsalma nümunələrinin öyrənilməsi müasir şəhər mühitinin planlaşdırılması və inkişafı üçün mühüm baza təmin edir. Tarixi şəhərsalma təcrübəsi, xüsusilə müdafiə elementləri, funksional zonalaşdırma, estetik və dekorativ ənənələr gələcək nəsillərə həm estetik, həm də praktik dərslər verir. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın şəhərsalma siyasəti həm milli irsin qorunması, həm də müasir urbanist trendlərin integrasiyasını əhatə edir. 2026-cı ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan edilməsi, bu tarixi ənənələrin həm qorunması, həm də cəmiyyətin diqqətinə çatdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu təşəbbüs həm də elmi tədqiqatların genişləndirilməsi, innovativ layihələrin tətbiqi və urbanist mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. [8, 78]

Nəticə olaraq, Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq tarixi yalnız keçmişin yadigarı deyil, həm də müasir şəhər mühitinin davamlı və harmonik şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün əsas resursdur. Tarixi təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi, həmçinin milli identikliyin qorunması və mədəni irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar və həyata keçiriləcək layihələr, həm tarixi ənənələrin qorunmasını, həm də müasir şəhərsalma standartlarının tətbiqini təmin edərək, Azərbaycanın şəhərsalma və memarlıq sahəsində davamlı inkişafını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. (2019). Müasir Azərbaycan şəhərsalma siyasəti və tarixi irs. Bakı: Akademik Nəşrlər, 178 səh.
2. Əliyev, M. (2015). Azərbaycan şəhərsalma tarixi və memarlıq irsi. Bakı: Elm və Təhsil, 210 səh.
3. Əliyev, N. (2021). Tarixi şəhərsalma nümunələri və müasir urbanizm. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 164 səh.
4. Həsənov, T. (2017). Orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma prinsipləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 192 səh.
5. Məcidov, K. (2014). Azərbaycan şəhərlərinin planlaşdırma xüsusiyyətləri və tarixi inkişafı. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, 145 səh.
6. Məmmədov, A. (2020). Azərbaycanın memarlıq abidələri: tarixi və qorunması. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 230 səh.
7. Quliyev, R. (2018). Qədim Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma ənənələri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 198 səh.
8. Rzayev, F. (2016). Azərbaycanın memarlıq abidələrinin qorunması və tədqiqi. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 175 səh.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ОБЪЯВЛЕНИЯ 2026 ГОДА «ГОДОМ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА И АРХИТЕКТУРЫ»

Ахмедова Эльвира Исмаил кызы

Резюме

Градостроительство и архитектура занимают важное место в историческом развитии человеческого общества и выступают одними из ключевых показателей его социально-экономического, культурного и политического уровня. Эти сферы не ограничиваются лишь формированием материальной среды, но также отражают мировоззрение общества, его

эстетические предпочтения и историческую память. Организация городской среды, планирование жилых пространств и создание архитектурных объектов выступают как конкретное выражение взаимодействия человека с природой и социумом.

Анализ исторических процессов показывает, что градостроительство и архитектура в каждую эпоху формировались под влиянием конкретных общественно-политических условий. Войны, образование и распад государств, экономические подъёмы и кризисы, а также культурные и религиозные изменения оказывали непосредственное влияние на планировку городов и архитектурные стили. В связи с этим исследование градостроительства имеет большое значение не только с точки зрения архитектуры, но и в контексте изучения исторических процессов.

HISTORICAL STAGES OF THE DEVELOPMENT OF URBAN PLANNING AND ARCHITECTURE IN AZERBAIJAN AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE CONTEXT OF THE DECLARATION OF 2026 AS THE “YEAR OF URBAN PLANNING AND ARCHITECTURE”

Ahmedova Elvira Ismail

Summary

Urban planning and architecture occupy an important place in the historical development of human society and serve as key indicators of its socio-economic, cultural, and political level. These fields are not limited solely to the formation of the material environment, but also reflect the worldview of society, its aesthetic preferences, and its historical memory. The organization of the urban environment, the planning of residential spaces, and the creation of architectural objects act as a concrete expression of the interaction between humans, nature, and society.

An analysis of historical processes shows that urban planning and architecture in each era were shaped under the influence of specific socio-political conditions. Wars, the formation and collapse of states, economic booms and crises, as well as cultural and religious changes had a direct impact on urban layouts and architectural styles. Therefore, the study of urban planning is of great importance not only from an architectural perspective but also in the context of examining historical processes.

Rəyçi: ADAU-nun dosenti Qasımova Samirə Əliağa qızı

Daxil olma tarixi 10 iyun 2026-cı il

UOT:94(479.24).

**MİLLİ MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİN MÜASİR ŞƏHƏRSALMA SİSTEMİNDƏ
ROLU: GƏNCƏ ŞƏHƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ TARİXİ VƏ MÜASİR YANAŞMALARIN
TƏHLİLİ**

Əliyeva Fazilə Bayram qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9723-4388>
fazilya.aliyeva@inbox.ru

Xülasə: Bu məqalədə şəhərsalma və memarlığın tarixi inkişaf mərhələləri, onların ictimai-siyasi və mədəni proseslərlə qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Tədqiqat göstərir ki, hər bir tarixi dövrdə şəhərlərin planlaşdırılması və memarlıq üslubları mövcud sosial-iqtisadi şəraitin təsiri altında formalaşmışdır. Məqalədə milli memarlıq ənənələrinin Azərbaycan şəhərlərinin, xüsusilə Gəncənin urban strukturunda rolu təhlil olunur və onların müasir şəhərsalma strategiyalarına integrasiyasının əhəmiyyəti vurğulanır.

Eyni zamanda, müasir şəhərsalma problemləri – ekoloji tarazlıq, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, ictimai məkanların təşkili və tarixi irsin qorunması kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, davamlı şəhər inkişafı yalnız texniki həllərlə deyil, həm də milli memarlıq dəyərlərinin qorunması və tətbiqi ilə mümkündür. Beynəlxalq təcrübənin təhlili göstərir ki, tarixi irs və müasir urbanistik yanaşmaların vəhdəti şəhərlərin həm mədəni identikliyi gücləndirir, həm də sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verir. Məqalənin yekununda belə nəticəyə gəlinir ki, milli memarlıq ənənələrinin şəhərsalma proseslərinə integrasiyası dayanıqlı və harmonik şəhər mühitinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: şəhərsalma, memarlıq, milli memarlıq ənənələri, urban inkişaf, tarixi irs, mədəni identiklik, Gəncə şəhəri, davamlı inkişaf, şəhər planlaşdırılması, ekoloji tarazlıq.

Ключевые слова: градостроительство, архитектура, национальные архитектурные традиции, урбанистическое развитие, историческое наследие, культурная идентичность, город Гянджа, устойчивое развитие, городское планирование, экологическое равновесие.

Keywords: urban planning, architecture, national architectural traditions, urban development, historical heritage, cultural identity, Ganja city, sustainable development, urban planning, ecological balance.

Şəhərsalma və memarlıq insan cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan ən qədim və eyni zamanda daim yenilənən elmi-praktik sahələrdən biridir. Bu sahələrin tarixi inkişafı göstərir ki, şəhərlər heç vaxt təsadüfi şəkildə formalaşmamış, əksinə, hər dövrün sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni şəraiti ilə sıx əlaqədə inkişaf etmişdir. Şəhərsalma prosesi həm fiziki məkanın təşkilini, həm də insan həyatının sosial strukturunun formalaşmasını əhatə edir. Memarlıq isə bu prosesin estetik, funksional və texniki ifadə forması kimi çıxış edir. Tarixi baxımdan şəhərsalma və memarlığın inkişaf mərhələləri müxtəlif sivilizasiyaların təsiri altında formalaşmışdır. Qədim dövrlərdə şəhərlər əsasən müdafiə məqsədilə qala divarları ətrafında qurulurdu və onların strukturu təhlükəsizlik və funksional ehtiyaclara uyğun planlaşdırılırdı. Orta əsrlərdə isə şəhərlərin inkişafında dini mərkəzlər, bazarlar və karvan yolları mühüm rol oynayırdı. [4, 70] Bu dövrdə memarlıq həm dini ideologiyanın, həm də sosial həyatın ifadə vasitəsinə çevrilmişdi. Şəhərlərin mərkəzi hissələrində məscidlər, karvansaralar və ictimai meydanlar yerləşdirilir, yaşayış məhəllələri isə funksional prinsipə əsasən formalaşdırılırdı.

Yeni dövrə keçidlə birlikdə şəhərsalma daha sistemli və planlı xarakter almağa başlamışdır. Sənayeləşmə prosesləri şəhərlərin sürətli böyüməsinə səbəb olmuş, nəticədə yeni urbanistik problemlər - sıxlıq, infrastruktur çatışmazlığı və ekoloji balansın pozulması kimi məsələlər meydana çıxmışdır. Bu mərhələdə memarlıq yalnız estetik deyil, həm də sosial və funksional problemlərin həllinə yönəlmişdir. Şəhər planlaşdırılmasında küçə şəbəkələri, zonalaşdırma prinsipləri və ictimai xidmətlərin yerləşdirilməsi daha elmi əsaslara söykənməyə başlamışdır. Müasir dövrdə şəhərsalma və memarlıq daha kompleks və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Qloballaşma, urbanizasiya, texnoloji inkişaf və ekoloji problemlər şəhərlərin planlaşdırılmasında yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir

şəhərsalma yalnız fiziki infrastrukturun qurulması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosial ədalət, ekoloji davamlılıq və mədəni identiklik kimi anlayışları da özündə birləşdirir. Bu baxımdan “ağıllı şəhər” konsepsiyası müasir urbanistikanın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. [1, 104]

Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Gəncə şəhərinin tarixi inkişafı bu ümumi tendensiyaaların regional xüsusiyyətlərini aydın şəkildə əks etdirir. Gəncə şəhəri qədimdən bəri mühüm ticarət, mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzi kimi formalaşmışdır. Şəhərin memarlıq irsi, qala sistemləri, dini komplekslər və karvansaralar onun şəhərsalma strukturunun əsas elementlərini təşkil edir. [3, 40] Bu elementlər yalnız tarixi abidə kimi deyil, həm də şəhərin funksional təşkilinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Gəncə şəhərinin müasir inkişafı göstərir ki, tarixi irsin qorunması ilə yanaşı, yeni urbanistik layihələrin həyata keçirilməsi də zəruridir. Müasir şəhərsalma prosesində əsas məqsəd tarixi və mədəni dəyərlərin qorunması ilə yanaşı, şəhərin funksional ehtiyaclarının qarşılınmasıdır. Bu baxımdan milli memarlıq ənənələrinin müasir layihələrə inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Milli ornamentika, ənənəvi tikinti materialları və planlaşdırma prinsiplərinin müasir memarlıqda tətbiqi şəhərin identikliyinə gücləndirir.

Şəhərsalmanın mühüm aspektlərindən biri də sosial mühitin formalaşdırılmasıdır. Şəhər yalnız binalardan ibarət fiziki məkan deyil, eyni zamanda sosial münasibətlərin və mədəni proseslərin cəmləşdiyi canlı sistemdir. İctimai məkanların düzgün planlaşdırılması, parkların və istirahət zonalarının yaradılması, həmçinin mədəni obyektlərin əlçatanlığı şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Bu səbəbdən müasir şəhərsalma insan mərkəzli yaşamağa əsaslanmalıdır. [5, 66] Ekoloji davamlılıq da müasir şəhərsalmanın əsas istiqamətlərindən biridir. Şəhərlərin sürətli inkişafı təbii mühitə ciddi təsirlər göstərir, buna görə də yaşıllıqların qorunması, su resurslarının səmərəli istifadəsi və enerji qənaəti kimi məsələlər prioritet hesab olunur. Ekoloji balansın qorunması şəhərlərin uzunmüddətli inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Şəhərsalma və memarlığın elmi tədqiqi göstərir ki, bu sahələr yalnız texniki fəaliyyət deyil, həm də humanitar və sosial elmlərlə sıx əlaqədə olan kompleks bir sistemdir. [2, 85] Tarixi təcrübənin öyrənilməsi müasir şəhərlərin daha səmərəli planlaşdırılmasına imkan yaradır. Eyni zamanda, memarlıq və şəhərsalma sahəsində innovativ yanaşmaların tətbiqi şəhərlərin həm funksional, həm də estetik baxımdan inkişafını təmin edir.

Nəticə etibarilə, şəhərsalma və memarlıq bir-biri ilə sıx bağlı olan və cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini əks etdirən əsas sahələrdən biridir. Tarixi inkişaf proseslərinin təhlili göstərir ki, şəhərlərin formalaşması heç vaxt təsadüfi xarakter daşmamış, əksinə, hər dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni şərtlərinə uyğun olaraq dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Bu baxımdan memarlıq yalnız binaların inşası deyil, həm də dövrün ideoloji baxışlarını, estetik zövqünü və həyat tərzini ifadə edən mühüm mədəni fenomen kimi çıxış edir. Müasir dövrdə şəhərsalma artıq təkcə funksional və texniki planlaşdırma prosesi kimi deyil, həm də ekoloji davamlılıq, mədəni identiklik və sosial rifahı təmin edən kompleks sistem kimi qəbul olunur. [7, 35] Qlobal urbanizasiya prosesləri şəhərlərin daha sıx, dinamik və çoxfunksiyalı inkişafına səbəb olmuş, bu isə öz növbəsində tarixi irsin qorunması ilə müasir inkişaf arasında balansın yaradılmasını zəruri etmişdir. Bu kontekstdə milli memarlıq ənənələrinin qorunması və onların müasir şəhərsalma layihələrinə inteqrasiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Gəncə kimi qədim urban mərkəzlərin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli memarlıq elementləri şəhərin yalnız estetik görünüşünü deyil, həm də onun funksional strukturunu formalaşdırmışdır. Qala divarları, dini komplekslər, bazar meydanları və ənənəvi yaşayış məhəllələri şəhərin sosial həyatının təşkili üçün əsas baza rolunu oynamışdır. Bu elementlərin müasir şəhərsalma konsepsiyalarında yenidən şərh olunması şəhərlərin mədəni davamlılığını təmin edir və onların unikal identikliyinə qoruyur. Eyni zamanda, müasir şəhərsalma problemləri - nəqliyyat sıxlığı, ekoloji tarazlığın pozulması, ictimai məkanların çatışmazlığı və sürətli urbanizasiya - yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu problemlərin həlli yalnız texniki tədbirlərlə deyil, həm də memarlıq düşüncəsinin humanist və mədəni dəyərlərlə zənginləşdirilməsi ilə mümkündür. Milli memarlıq ənənələri bu baxımdan mühüm resurs kimi çıxış edir, çünki onlar həm estetik, həm də funksional baxımdan dayanıqlı model təqdim edir. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, tarixi irsin qorunması və müasir şəhərsalma prinsiplərinin vəhdəti şəhərlərin həm turizm potensialını

artırır, həm də sosial-mədəni mühiti zənginləşdirir. İstanbul, Fes və Bakı kimi şəhərlərin inkişaf təcrübəsi sübut edir ki, keçmiş və müasirliyin harmoniyası urban inkişafın ən səmərəli modelidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, şəhərsalma və memarlığın inkişafı davamlı bir prosesdir və bu prosesdə tarixi irs ilə müasir innovasiyaların integrasiyası əsas rol oynayır. Milli memarlıq ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi şəhərlərin yalnız fiziki mühitini deyil, həm də mədəni yaddaşını formalaşdırır. Bu isə gələcək nəsillər üçün həm estetik, həm də mənəvi dəyəri yüksək olan dayanıqlı şəhər mühitinin yaradılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

9. Əliyeva, S. (2019). Müasir Azərbaycan şəhərsalma siyasəti və tarixi irs. Bakı: Akademik Nəşrlər, 178 səh.
10. Əliyev, N. (2021). Tarixi şəhərsalma nümunələri və müasir urbanizm. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 164 səh.
11. Həsənov, T. (2017). Orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma prinsipləri. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 192 səh.
12. Məcidov, K. (2014). Azərbaycan şəhərlərinin planlaşdırma xüsusiyyətləri və tarixi inkişafı. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, 145 səh.
13. Məmmədov, A. (2020). Azərbaycanın memarlıq abidələri: tarixi və qorunması. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 230 səh.
14. Quliyev, R. (2018). Qədim Azərbaycan şəhərləri və şəhərsalma ənənələri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 198 səh.
15. Rzayev, F. (2016). Azərbaycanın memarlıq abidələrinin qorunması və tədqiqi. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 175 səh.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ АРХИТЕКТУРНЫХ ТРАДИЦИЙ В СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЕ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА: АНАЛИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ И СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ГЯНДЖА

Алиева Фазила Байрам гызы

Резюме

В данной статье рассматриваются этапы исторического развития градостроительства и архитектуры, а также их взаимосвязь с общественно-политическими и культурными процессами. Исследование показывает, что планировка городов и архитектурные стили в разные исторические периоды формировались под влиянием социально-экономических условий своего времени. В статье анализируется роль национальных архитектурных традиций в городской структуре азербайджанских городов, особенно Гянджи, и подчеркивается важность их интеграции в современные градостроительные стратегии.

Одновременно рассматриваются актуальные проблемы современного градостроительства, такие как экологическое равновесие, развитие транспортной инфраструктуры, организация общественных пространств и сохранение исторического наследия. В результате исследования установлено, что устойчивое развитие городов возможно не только за счет технических решений, но и благодаря сохранению и применению национальных архитектурных ценностей. Анализ международного опыта показывает, что сочетание исторического наследия и современных урбанистических подходов способствует укреплению культурной идентичности городов и их социально-экономическому развитию. В заключении делается вывод, что интеграция национальных архитектурных традиций в градостроительные процессы играет ключевую роль в формировании устойчивой и гармоничной городской среды.

THE ROLE OF NATIONAL ARCHITECTURAL TRADITIONS IN THE MODERN URBAN PLANNING SYSTEM: ANALYSIS OF HISTORICAL AND CONTEMPORARY APPROACHES ON THE EXAMPLE OF GANJA CITY

Aliyeva Fazila Bayram

Summary

This article examines the stages of historical development of urban planning and architecture, as well as their interconnection with socio-political and cultural processes. The research shows that urban layouts and architectural styles in different historical periods were formed under the influence of the socio-economic conditions of their time. The article analyzes the role of national architectural traditions in the urban structure of Azerbaijani cities, especially Ganja, and emphasizes the importance of their integration into modern urban planning strategies.

At the same time, current challenges of modern urban planning are discussed, such as ecological balance, development of transport infrastructure, organization of public spaces, and preservation of historical heritage. The study concludes that sustainable urban development is possible not only through technical solutions but also through the preservation and application of national architectural values. The analysis of international experience shows that the combination of historical heritage and modern urban approaches strengthens the cultural identity of cities and contributes to their socio-economic development. In conclusion, it is stated that the integration of national architectural traditions into urban planning processes plays a key role in forming a sustainable and harmonious urban environment.

*Rəyçi: ADAU-nun dosenti Qasımova Samirə Əliqızı
Daxil olma tarixi 20 may 2026-cı il*

UOT:94.

XX ƏSRİN 50-80-Cİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR VƏ BOLQARISTAN XALQ RESPUBLİKASI ARASINDA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRƏ DAİR*Dosent Əsədov Namiq Cəmaləddin oğlu**Azərbaycan Dillər Universiteti***ORCID:** <https://orcid.org/0009-0004-4466-8106>*namiq.asadov78@mail.ru*

Xülasə: XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan SSR xarici ölkələrlə mədəni əməkdaşlığı SSRİ tərəfindən mədəni əlaqələr sahəsində bağlanmış saziş və müqavilələrə uyğun şəkildə həyata keçirmişdir. Azərbaycan SSR-in beynəlxalq mədəni əlaqələrinin genişlənməsi 1950-ci illərə təsadüf edir. Həmin dövrdə respublika Şərqi Avropanın sosialist ölkələri-Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Çexoslovakiya, Rumıniya, Almaniya Demokratik Respublikası (ADR) və Yuqoslaviya ilə ədəbiyyat, incəsənət, teatr və musiqi kimi müxtəlif mədəni sahələrdə əməkdaşlıq etmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Bolqarıstan, mədəni əlaqələr, dekada, ədəbiyyat, incəsənət, mətbuat

Ключевые слова: Азербайджан, Болгария, культурные связи, декада, литература, искусство, пресса

Keywords: Azerbaijan, Bulgaria, cultural relations, decade, literature, art, press

XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan SSR SSRİ-nin mədəni əlaqələr sahəsində bağladığı müqavilə və sazişlərə uyğun olaraq xarici dövlətlərlə mədəni sahədə əməkdaşlıq etmişdir. Azərbaycan SSR-in beynəlxalq mədəni əlaqələrinin genişlənməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Azərbaycan SSR bu illərdə Şərqi Avropanın sosialist ölkələri olan Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Çexoslovakiya, Rumıniya, ADR və Yuqoslaviya ilə mədəniyyətin müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq etmişdir. Ölkələrarası mədəni əməkdaşlıqda qardaşlaşmış şəhərlər hərəkəti özünəməxsus yer tuturdu. Məsələn, Bakı şəhəri Yuqoslaviyanın Sarayevo, Sumqayıt şəhəri Rumıniyanın Piteşti şəhəri ilə, Abşeron rayonu Bolqarıstanın Razqrad mahalı ilə qardaşlaşmışdır.

Azərbaycan SSR-in xarici dövlətlərlə mədəni əlaqələrinin saxlanılması üçün bir sıra cəmiyyətlər yaradılmışdır. Bunların sırasında Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti, "Vətən" cəmiyyəti, bir sıra ittifaq və təşkilatlar, o cümlədən Azərbaycan SSR XİN-i göstərmək olar. Bu dövrdə beynəlxalq mədəni əlaqələrin həyata keçirilməsinin bir sıra formaları var idi. Adətən mədəniyyət dekadaları təşkil olunurdu, sərgi və yarmarkalar keçirilirdi, qardaşlaşmış şəhərlər hərəkəti burada xüsusi rol oynayırdı. Həmçinin ədəbi sahədə əməkdaşlıq, televiziya və radio sahəsində əlaqələrin saxlanılması mühüm yer tuturdu [9].

XX əsrin 50-80-ci illərində Azərbaycan SSR-in mədəni əlaqələr saxladığı ölkələrdən biri **Bolqarıstan** olmuşdur. Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni əlaqələrinin tarixi kökləri vardır. Sovet hakimiyyəti illərində iki ölkə arasında zəngin mədəni əlaqələr olmuşdur və onlar mədəniyyətin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi. Həmçinin, qardaşlaşmış şəhərlər hərəkətinə uyğun olaraq Bolqarıstanın Razqrad şəhəri ilə Azərbaycan SSR-in Abşeron rayonu qardaşlaşmışdır.

1948-ci ilin mart ayında Sovet İttifaqı və Bolqarıstan Xalq Respublikası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə imzalanmışdır və bu müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycan SSR və BXR arasında mədəni əlaqələr inkişaf etmişdir [13, s.59].

Ölkələr arasında ədəbi sahədə əməkdaşlıq olduqca inkişaf etmişdir. 1949-cu ildə görkəmli azərbaycanlı yazıçı Mehdi Hüseynin “Abşeron” adlı romanı bolqar dilinə tərcümə olunaraq dərc olunmuşdur. Həmin əsər 1958-ci ildə türk dilinə tərcümə olunaraq Bolqarıstan Xalq Respublikasının (BXR) “Narodno prosveta” nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunmuşdur. “Narodno kultura”, “Narodnaya molodej” və digər nəşriyyatlar tərəfindən dərc edilmiş əsərlər sırasında H.Abbaszaadənin “Məhəbbət trilogiyası”, H.Seyidbəyli və İ.Qasımovun “Uzaq sahillərdə” povestini göstərmək olar [13, s.63].

Azərbaycan SSR və Bolqarıstan ədəbi əlaqələri 1950-ci illərdən daha çox inkişaf etmişdir. Bolqar xalqının görkəmli Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığına böyük marağı var idi. S.Vurğun yaradıcılığında “Ölüm kürsüsü” poeması, “Bolqar torpağında” şeiri ədəbi əlaqələrin inkişafında xüsusi yer tuturdu [10, s.56]. S.Vurğun görkəmli bolqar yazıçısı Stoyan Daskalovla görüşmüşdür və bu görüşdən sonra S.Daskalov “Övladın anaya məhəbbəti” adlı əsərini yazmışdır. Bu əsərin adının bu cür olması təsadüfi hal deyildi. Belə ki, S.Daskalov S.Vurğunla görüşü zamanı ona belə bir sual ünvanlamışdır: “Ədəbiyyatımızın xalq yaradıcılığına olan münasibəti nə cür olmalıdır?” S.Vurğun bu suala belə cavab vermişdir: “Övladın anaya məhəbbəti kimi”. S.Daskalov onun bu cavabından təsirlənərək əsərin adını bu cür müəyyənləşdirmişdir [11].

XX əsrin 60-80-ci illərində məşhur Azərbaycan yazıçıları S.Rəhimovun, M.İbrahimovun, C.Məmmədquluzadənin povestlərindən ibarət toplu tərtib olunmuşdur və bu toplu BXR-in “Xalq mədəniyyəti” nəşriyyatında çap olunmuşdur [9].

Bu illərdə iki ölkənin xalqları arasında, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri arasında qarşılıqlı əlaqələr və dostluq münasibətləri möhkəmlənmişdir. Süleyman Hacıbəyovun yaradıcılığında “Bolqar süitəsi” əsərinin yer alması ədəbi əlaqələrin inkişafından xəbər verirdi [14, s.66].

1960-70-ci illərdə Azərbaycan SSR və Bolqarıstan arasında mətbuat sahəsində əməkdaşlıq intensiv inkişaf etmişdir. Bolqarıstanın “Nov jivot”, “Narodna mladost” kimi mətbu nəşrlərində Azərbaycana dair məlumatlar öz əksini tapırdı [10, s.59]. 1964-cü ildə nəşr olunan “Abşeron” qəzetində Razqrad-Abşeron dostluğuna dair parlaq nümunələr öz əksini tapmışdır. Burada göstərilirdi ki: “Bolqarıstandan gələn dostlarımız Abşeronu, paytaxtımızın görməli yerlərini gəzirlər. Qonaqlarımız Neft daşlarını, Zığ zeytun, Zirə, Subtropik bitkilər və Altıağac sovxozlarını ziyarət edirlər” [3, s.66]. 1965-ci ildə “Abşeron” qəzetində Razqrad mahal Kənd Təsərrüfatı İdarəsinin rəisi Marin Atasnovun Abşeronda olarkən çox sevdiyi “Lirik mahnı”nın misralarını asta avazla oxuduğu yazılırdı: “Baxa-baxa yollara, axtarıram səni mən”. O, “Bülbül” və “Olmaz-olmaz” xalq mahnılarını da çox sevdiyini bildirirdi [3, s.72].

1979-cu ildə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində bolqar yazıçısı Lyuben Stoyçev Karavelovun 100 illiyinə həsr olunmuş “Görkəmli bolqar yazıçısı” adlı məqalə dərc olunmuşdur və burada onun həyat və yaradıcılığı haqqında oxuculara məlumat verilmişdir [7].

Azərbaycan-Bolqar Dostluq Cəmiyyətinin yaradılması ölkələrarası mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1963-cü ildə Azərbaycan SSR-də Bolqarıstan Mədəniyyəti Dekadası keçirilmişdir. Eyni zamanda Bolqarıstanda da Azərbaycan mədəniyyət günləri keçirilirdi. Azərbaycan SSR-də mədəniyyət günlərində iştirak edən bolqar nümayəndə heyətinə Mixail Manev başçılıq edirdi. Dekada çərçivəsində tədbirlər Bakı, Sumqayıt, Kirovabad şəhərlərində keçirilirdi [12].

Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti və Sovet-Bolqarıstan Dostluq Cəmiyyətinin Azərbaycan şöbəsi tərəfindən 1963-cü il sentyabr ayının 9-u Bolqarıstanın faşistlərdən azad edilməsinin 19-cu ildönümünə həsr olunmuş qala gecəsi keçirilmişdir. Qala gecəsi M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında baş

tutmuşdur. Tədbirə bir sıra sənaye müəssisələrinin işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, əcnəbi tələbələr də dəvət olunmuşdur [1].

Həmçinin 1972-ci ildə də bu cəmiyyətlər tərəfindən Bolqarıstanın faşist işğalından azad olunmasının 28 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdir. Yığıncaqda görkəmli şair Əliğa Kürçaylı özünün bolqar poeziyasından tərcümələrini səsləndirmişdir [2].

Azərbaycan SSR və BXR arasında mədəni əlaqələrdə idman sahəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə keçirilən yarışlarda azərbaycanlı idmançılar da iştirak edirdi. Sofiyada 1952-ci ildə Olimpiya yarışlarına hazırlıq üçün qabaqcadan yarışlar təşkil olunurdu və bu yarışlarda SSRİ komandasının tərkibinə daxil olan azərbaycanlı idmançılar Musa Babayev və Rəşid Məmmədbəyov da iştirak edirdi. Azərbaycanlı və bolqar idmançılar bir sıra beynəlxalq tədbirlərdə qarşılaşırdılar. 1960-cı ildə Sofiya şəhərində təşkil olunmuş güləş üzrə yarışlarda azərbaycanlı idmançı Aydın İbrahimov iştirak etmişdir [13, s.72-73].

Bolqarıstan və Azərbaycan SSR arasında incəsənət sahəsində də əməkdaşlıq intensiv inkişaf edirdi. Bolqarıstanın Sofiya, Plovdiv, Razqrad şəhərlərinin teatr səhnələrində Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası, S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” dram əsəri bir neçə dəfə oynanılmışdır. Azərbaycan SSR-in teatr səhnələrində Bolqarıstanın görkəmli dramaturqu S.Stoyanovun “Falçı” pyesi, eyni zamanda X.Xodjiuevin “İyul axşamları” pyesi oynanırdı. Bolqarıstanda da C.Cabbarlının “Sevil”, M.İbrahimovun “Yaxşı adam”, S.Rəhmanın “Əliqulu evlənir”, Ü.Hacıbəylinin “O olmasın bu olsun” əsərləri tamaşaya qoyulurdu [10, s.59].

Göstərilən illərdə Bolqarıstanın məşhur fırça ustaları Azərbaycan SSR-ə, eyni zamanda Azərbaycan rəssamları BXR-ə səfər edirdilər. BXR-də azərbaycanlı rəssamlar V.Səmədova, M.Abdullayev, M.Rəhmanzadə, L.Feyzullayevin sənət əsərləri nümayiş etdirilirdi [13, s.73]. Bolqarıstanın Sofiya şəhərində Azərbaycan rəngkarlığı sərgisi təşkil olunmuşdur və bu sərgiyə dair professor Boris Kolevin təəssürləri 1964-cü ildə nəşr olunan “Zevidelsko znanya” mətbu nəşrində əks olunmuşdur [4, s.543].

XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan SSR ilə Bolqarıstan arasında musiqi sahəsində əməkdaşlıq dinamik inkişaf edirdi. Azərbaycanlı solistlər Bolqarıstana qastrol səfərlərində iştirak edirdilər. Görkəmli bolqar dirijoru D.Potkovun çıxışları azərbaycanlılar tərəfindən maraqla qarşılanırdı. [10, s.59]. 1968-ci ildə Bolqarıstanda IX Ümumdünya gənclər və tələbələr festivalı keçirilən zaman “Qaya” vokal kvarteti qızıl medala layiq görülmüşdür [5, s.12]. Rəşid Behbudovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrı Bolqarıstanda keçirilmiş beynəlxalq folklor festivalında ölkəmizi təmsil etmişdir. Bolqarıstanın “Çernomorski front” qəzetində azərbaycanlı incəsənət xadimlərinin fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir [6, s.31].

1983-cü ildə Azərbaycan SSR-in yaradıcı kollektivləri BXR-də konsert proqramları ilə çıxış etmişdir. Onların sırasında “Xəzər” ansamblı, “Bahar” rəqs və mahnı ansamblını göstərmək olar. 1987-ci ildə Rumıniya, Bolqarıstan, ADR, Macarıstan incəsənət xadimləri Azərbaycanda musiqi proqramları ilə çıxış edirdilər. Həmin illərdə SSRİ və Bolqarıstanın gənc ifaçılarından ibarət nümayəndə heyəti ilə görüş təşkil olunmuşdur [8, s.95-96].

Azərbaycan SSR və Bolqarıstan kino sahəsində də əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycan xalqı bolqar filmlərinə böyük maraq göstərirdi və “Balaca qız”, “Kapitan”, “Vətən üzərində səhər”, “Kirpilər tikansız doğulur” kimi bolqar filmləri Azərbaycan SSR-də nümayiş olunurdu. “Koroğlu”, “Arşın mal alan”, “Yeddi oğul istərəm”, “Uzaq Sahillərdə”, “Nəsimi” kimi Azərbaycan filmləri Bolqarıstanda nümayiş olunurdu [13, s.74].

Ümumiyyətlə keçmiş SSRİ məkanında ittifaq dövlətlərinin xürici siyasi əlaqələrinə nisbətən iqtisadi və mədəni əlaqələr daha geniş idi. Ölkəmizin müstəqillik qazanmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının Şərqi Avropa ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə daha

geni. əlaqələr yaratmış və bəzi ölkələrlə bu əlaqələr tərəfdaşlıq səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.2693, siy.1, iş 76, v.37, 62, 92
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F.2693, siy.1, iş 147, v.58, 59, 60, 92, 118-119,12
3. Abbasov N.R. Razqrad-Abşeron qardaşdır. Bakı: Azərnəşr, 1973, 108 s.
4. Beynəlxalq mədəni əlaqələr: Dərslik/ M.C Manafovanın və N.T Əfəndiyevanın redaktəsi ilə. Bakı:Sabah, 2008, 660 s.
5. Hacıyev H.A. Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlığı. Bakı: Elm, 1970, 35 s.
6. Hacıyev H.A. Sosialist ölkələri ilə elmi və mədəni əməkdaşlıq. Bakı, 1975, 48 s.
7. Həyat zadə M. Görkəmli bolqar yazıçısı."Azərbaycan müəllimi" qəz. Bakı, 1979, 7 fevral, № 11(3105)
8. İsmayılov İ.A. Azərbaycan SSR beynəlxalq humanitar əlaqələr sistemində (XX əsrin 80-ci illəri): Tarix.fəl.dok....dis. Bakı, 2014, 188 s.
9. Məmmədova C. Heydər Əliyevin Azərbaycanın xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrində rolu (1969-1982-ci illər) // Tarix və onun problemləri, 2013, №2, s.189-196
10. Məmmədov H.N. Azərbaycan-Şərqi Avropa: mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın tarixi. Bakı:Mütərcim, 2008, 311 s.
11. Ömərov V.A. Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni əlaqələri (XX əsrin birinci yarısında) // <https://sesgazeti.az/news/mia/367356.html>
12. Ömərov V.A. Azərbaycan-Bolqarıstan mədəni inteqrasiyası (XX əsrin 70-ci illəri) // <https://sesgazeti.az/news/mia/366336.html>
13. Sərdarov Z.H. Səmərəli əməkdaşlıq:Sovet İttifaqının Bolqarıstanla əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı. Bakı, 1979, 82 s.
14. Кулиев Р.И. Глазами зарубежных друзей. Баку, 1971, 95 с.

CULTURAL RELATIONS BETWEEN THE AZERBAIJAN SSR AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF BULGARIA IN THE 1950S–1980S

Asadov Namig Jamaladdin

Summary

From the second half of the 20th century, the Azerbaijan SSR carried out cultural cooperation with foreign countries in accordance with the agreements and treaties concluded by the USSR in the field of cultural relations. The expansion of the Azerbaijan SSR's international cultural ties dates back to the 1950s. During these years, the republic cooperated in various fields of culture (such as literature, art, theatre, and music) with the socialist countries of Eastern Europe, including Bulgaria, Hungary, Poland, Czechoslovakia, Romania, the German Democratic Republic (GDR), and Yugoslavia.

**КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР И НАРОДНОЙ
РЕСПУБЛИКОЙ БОЛГАРИЯ В 1950–1980-Е ГОДЫ***Асадов Намиг Джамаледдин***Резюме**

Со второй половины XX века Азербайджанская ССР осуществляла культурное сотрудничество с зарубежными государствами в соответствии с договорами и соглашениями, заключёнными СССР в сфере культурных связей. Расширение международных культурных связей Азербайджанской ССР относится к 1950-м годам. В этот период республика сотрудничала в различных областях культуры (таких как литература, искусство, театр и музыка) с социалистическими странами Восточной Европы Болгарией, Венгрией, Польшей, Чехословакией, Румынией, Германской Демократической Республикой (ГДР) и Югославией.

*Рəyçi: prof. İbrahim Kəzimbəyli**Daxil olma tarixi 04 may 2026-cı il*

UOT:94.

**1991-Cİ İL KÖRFƏZ MÜHARİBƏSİ VƏ ALMANİYA XARİCİ SİYASƏTİNDƏ
“NORMALLAŞMA” PROSESİNİN BAŞLANGICI***doktorant Məmmədli Cavid Pənah oğlu**Bakı Dövlət Universiteti**Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi**ORCID.ID 0000-0002-9710-2569**mmdlicavid1@gmail.com*

Xülasə: Bu məqalədə, Almanianın yenidən birləşməsindən sonra 1991-ci ildə İraqın Küveyti işğal etməsi ilə Yaxın Şərqdə başlayan Körfəz müharibəsi və Almanianın İraqa qarşı ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq hərbi koalisiyada rolu və töhfəsi araşdırılır. Məqalədə həmçinin Körfəz müharibəsi zamanı Almanianın müharibə ilə bağlı daxili müzakirələri və transatlantik ittifaqa bağlılıq çərçivəsində NATO müttəfiqləri tərəfindən Almanianın beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsuliyyətinə vurğu edilməsi, o cümlədən böhran zamanı hərbi əməliyyatlardan necə çəkinməsi və maliyyə yardımından necə istifadə etməsi araşdırılır. Körfəz müharibəsi zamanı Almaniya ölkənin yenidən birləşməsi ilə bağlı danışıqlar ilə məşğul olsa da, Almaniya Körfəz müharibəsinə cavabsız qala bilməzdi. Körfəz müharibəsi zamanı H.Kol rəhbərliyi altında AFR hərbi iştirakdan imtina edərək, həmin müharibəyə maliyyə dəstəyi (“çək kitabçası diplomatiyası”) vermişdir. Həmçinin, qeyd etmək istərdik ki, Almanianın İraqa qarşı ABŞ rəhbərliyi altında yaradılmış beynəlxalq koalisiyada iştirak etməsindəki digər bir maneə, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşdırılan Almanianın dünya səhnəsində yenidən hərbi güc kimi çıxış etməsinin qarşısını alan AFR Əsas qanununda Bundesverin ölkə sərhədlərindən kənarda hərbi münaqişələrin həllində iştirakı qadağan edən maddənin olması ilə yanaşı, Körfəz müharibəsi AFR üçün keçmişin ağır təcrübəsi nəticəsində müharibə cinayətlərinə qarşı Soyuq Müharibə dövründə formalaşmış müharibə əleyhdarlığı, “bir daha müharibə yox” (Nie wieder Krieg), “Hərbi təmkin mədəniyyəti” (Kultur der Militarischen Zurückhaltung) kimi anlayışlardan tədricən uzaqlaşaraq “normal dövlət” statusuna doğru dəyişməsində və gələcək sərhədlərdən kənar missiyalar üçün hüquqi-siyasi zəminin formalaşmasında ilk və həlledici amil olmuşdur.

Açar sözlər: Almaniya, Helmmut Kol, “Normallaşma”, “məsuliyyət zonasından kənar müdaxilə” müzakirələri, Körfəz müharibəsi

Keywords: Germany, “Normalization”, transatlantic security, Helmut Kohl, “Out-of-area” debates, Gulf War

Ключевые слова: Германия, “Нормализация”, трансатлантическая безопасность, Гельмут Коль, дебаты “out-of-area” (вне зоны ответственности), Война в Персидском заливе

Giriş: 1990-cı ilin avqust ayında İraqın Küveytə hücumu birləşmiş Almanianın xarici və təhlükəsizlik siyasətinin ilk sınağını təşkil etdi. Helmut Kolun rəhbərliyi altında Almaniya hökuməti buna cavab olaraq ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Səddam Hüseynə qarşı koalisiyaya əhəmiyyətli maliyyə dəstəyi göstərdi və beynəlxalq forumlarda onun diplomatik dəstəkçisi kimi çıxış etdi. Lakin H.Kol hökuməti iddia edirdi ki, AFR konstitusiyasına görə AFR öz ordusunu (Bundesver) “bölgədən kənar” əməliyyatda iştirak etmək üçün göndərə bilməz. Bu mövqe ictimaiyyət tərəfindən geniş şəkildə dəstəklənirdi, baxmayaraq ki, kiçik, lakin səsküylü müharibə əleyhinə hərəkət “neft müharibəsi” kimi təsvir edilənə qarşı enerjili şəkildə kampaniya aparırdı. Ölkə daxilində məşhur olsa da, Almaniya hökumətinin siyasəti bir çox NATO müttəfiqi tərəfindən birləşmənin doğurduğu beynəlxalq məsuliyyətlərlə uyğunsuz

olduğu üçün tənqid edildi. Xüsusilə, Almaniya “çek kitabçası diplomatiyası”na və BMT-nin sanksiyalı əməliyyatında Bundesverin həyatını riskə atmaq istəmədiyinə görə tənqid olunurdu. Körfəz müharibəsi Almaniya təhlükəsizlik siyasətinin mərkəzində bir gərginliyi üzə çıxardı. Bir tərəfdən AFR çoxtərəfliliyə və müttəfiqləri ilə əməkdaşlığa sadıq idi. Digər tərəfdən, Bundesverin bölgədən kənar hərbi böhran idarəetmə rolunu rədd etdi. BMT kimi çoxtərəfli qurumların 1990-cı illərdə hərbi öhdəliklərlə getdikcə daha çox əlaqəli olduğunu nəzərə alsaq, Almaniya özünü yeni təhlükəsizlik siyasəti dilemmaları ilə üzləşdiyini gördü. Bu dilemmalar AFR-in müharibədən sonrakı siyasi kimliyi və strateji mədəniyyəti daxilindəki qeyri-müəyyənlikləri əks etdirirdi. Bir tərəfdən, Qərbi Almaniya özünü ABŞ ilə sıx strateji tərəfdaşlıqdan zövq alan etibarlı NATO müttəfiqi kimi görürdü. Kansler Helmut Kolun rəhbərliyi altında hakim XDI-nin rəhbərlik etdiyi koalisiyanın cavabı bu rol münaqişəsini çoxtərəfli öhdəliklərin və ABŞ ilə strateji tərəfdaşlığının xeyrinə həll etmək idi. Bu siyasi seçim AFR tərəfindən çoxtərəfli Qərb əlaqələri siyasətinə verilən əhəmiyyətin məntiqi nəticəsi idi və Almanianın NATO-ya və daha geniş transatlantik təhlükəsizlik icmasına institusional integrasiyası ilə onun fundamental milli təhlükəsizlik maraqlarına dair qavrayışının nə dərəcədə dəyişdiyini əks etdirirdi. Nəticə etibarilə, Körfəz müharibəsindən sonrakı illər Almanianın təhlükəsizlik siyasətinin davamlı olaraq yenidən kalibrlənməsinə şahid oldu [5, s. 144-145].

Körfəz müharibəsi və Almanianın çek dəftəri diplomatiyası

Almanianın Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə yenidən birləşmə prosesindəki təhlükəsizlik siyasətinin ilk böyük sınağı 1990-cı il avqustun 2-də İraqın Küveyti işğal etməsi ilə baş verdi. Səkkiz il davam edən İraq-İran müharibəsi dövründə İran İslam İnqilabına qarşı İraqa müttəfiq olan və bu çərçivədə İraqa hər cür siyasi və iqtisadi dəstək göstərən Küveytin gözlənilməz şəkildə İraq tərəfindən işğal edilməsi dünya ictimaiyyətində şok effekti yaratdı [9, s. 3]. Almaniya birləşməyə hazırlaşarkən, Yaxın Şərqdə yeni gərginliklər alovlandı. 2 avqust 1990-cı ildə Səddam Hüseynin qüvvələri Küveytə hücum etdi. 29 noyabr tarixinə qədər BMT Təhlükəsizlik Şurası İraqın 15 yanvar 1991-ci ilə qədər kiçik əmirlikdən çıxmasını tələb edən ultimatum verdi. Eyni zamanda, ABŞ Prezidenti Corc Buş potensial olaraq İraqa qarşı çıxmaq üçün beynəlxalq hərbi koalisiya yaradırdı. Bu hadisələr Bonnu vahid Almanianın çoxşaxəli yeni çətinliklərlə qarşılaşacağı qənaətinə gətirdi. C.H.Buş 1989-cu ildə AFR “liderlikdə tərəfdaş” adlandırsa da, 13 sentyabr 1990-cı ildə kansler Helmut Kola məlumat verdi ki, “Almaniya Körfəz böhranının həllində öz məsuliyyətini daşımalıdır”. H.Kol buna cavab olaraq 1990-cı il üçün keçmiş ADR-in milli ordusundan 3,3 milyard Alman markası dəyərində 60 ədəd Fuchs ABC zirehli kəşfiyyat maşını, təkərli nəqliyyat vasitələri, mobil kranlar və qoruyucu vasitələrin alınmasını təklif etdi. ABŞ Dövlət Katibi Ceyms Beyker bu rəqəmlərin ABŞ-nin gözləntilərini və təkliflərini aşdığını qeyd etsə də, “təəssüf ki, heç nə Körfəzdə heç bir Alman qoşununun olmaması reallığını dəyişdirə bilməz” deyə təəssüfləndi. H. Kol Almanianın digər ölkələrdən daha çox töhfə verdiyini, lakin buna görə tənqid olunduğunu bildirdi. O, həmçinin qeyd etdi ki paraşüt briqadasının yerləşdirilməsi daha sadə və daha ucuz olsa da, konstitusiyaya məhdudiyyətləri AFR-in Körfəz müharibəsində iştirakının qarşısını alır. C.Beyker H.Kolun təklif etdiyi töhfənin ABŞ-nin israr edəcəyindən xeyli çox olduğunu etiraf etdi. [6, s.150]. Kansler Helmut Kol və Xarici İşlər Naziri Hans-Ditrix Genşer İraqın təcavüzkar mövqeyi və regional qeyri-sabitliyin həyatı əhəmiyyət kəsb edən neftə çıxışı təhlükə altına alması səbəbindən, regionda Almanianın mühüm maraqlarının təhdidlə üz-üzə qaldığı barədə həmfikir idilər [1, s.132]. Eyni zamanda, birləşmə səylərinə kömək etdiyinə görə Buş administrasiyasına dərin minnətdarlıq edən kansler H. Kol çoxmillətli koalisiyaya kömək etməyə çalışdı. Lakin Almanianın İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ilk dəfə Avropadan kənarda hərbi əməliyyatlara qoşulması perspektivi

həm ölkə daxilində, həm də xaricdə gərgin müzakirələrə və narahatlıqlara səbəb oldu. Almaniyanın Körfəz böhranı ilə bağlı mövqeyi, silahlı qüvvələrinin bu çərçivədəki mövqeyi və funksiyası ilə yanaşı, ölkə daxilində və beynəlxalq səviyyədə mübahisələrin artmasına səbəb oldu və Berlini ciddi etik gərginlik altında qoydu. [6, s. 61]. Debatlar iki əsas məsələ üzərində cəmləşmişdi. Birincisi, Nasist dövründə qalib Müttəfiq dövlətlər tərəfindən tətbiq edilən Almaniya konstitusiyası, Alman silahlı qüvvələrinin milli sərhədlərdən kənarda yerləşdirilməsini qadağan edirdi. İkincisi, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra dövlətlərarası mübahisələrin həlli və xarici siyasətin aparılması üçün hərbi qüvvənin və ya militarizmin alət kimi istifadəsini rədd edən pasifist yönümlü bir prinsip olan "Hərbi Təmkin Mədəniyyəti"nə (Kultur der militärischen Zurückhaltung) açıq şəkildə riayət olunurdu [3, s. 119]. Alman qoşunlarının xaricdəki münaqişələrdə yenidən iştirak etmə ehtimalı həm ölkə daxilində, həm də global miqyasda ciddi narahatlıq doğurub və təmkin mədəniyyətinə vurğunu gücləndirib. Nəticə etibarilə, Almaniya qitənin ən kütləvi müharibə əleyhinə etirazlarının bəzilərinə şahid olub. Militarist meyllərdən məhrum bir cəmiyyət qurmağa həsr olunmuş şəxslər üçün müharibəni dəstəkləməkdən imtina etmək qürurverici bir məqama çevrilirdi. [3,s.354]. Lakin, bu böhrana qədər, Soyuq Müharibə dövründə ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi digər Qərb müttəfiqləri ilə birlikdə hərəkət edən Almaniya, tərəfdaşlarının işləri təkbəşinə həll etməsinə imkan verə bilmirdi. Almaniyanın içində olduğu bu ikili vəziyyət müttəfiqlərlə münasibətlərində gərginliyə səbəb oldu [6, s.273]. Körfəz müharibəsinin göstərdiyi kimi, Almaniyanın hərbi gücə əsaslanan çoxdan gözlənilən "normallaşması" baş tutmadı. [1, s.132]. 1990-cı ilin avqustunda İraqın Küveytə gözlənilməz hücumu və ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq qrupun yaradılması Almaniya hökumətini çətin vəziyyətə saldı. ABŞ Almaniyanın daha böyük rol oynamasını və beynəlxalq təhlükəsizlik üçün hərbi yardım təklif etməsini istədiyini açıq şəkildə bildirsə də, Almaniya ərəziyə heç bir qoşun göndərmədi. Onlar bu qərarın səbəbləri kimi konstitusiyalarını və xalqları arasında güclü pasifist hissləri göstərdilər. Bunun əvəzinə, Almaniya liderləri müttəfiqlərini məmnun etmək üçün əhəmiyyətli maliyyə və lojistik dəstək vermək qərarına gəldilər. Kəşfiyyat üçün istifadə edilən zirehli texnika və köhnə Şərqi Almaniya ordusundan xüsusi müdafiə vasitələri koalisiyaya milyardlarla marka iqtisadi yardımla birlikdə verildi. Almaniyanın məsələni tez-tez "çək dəftəri diplomatiyası" adlandırılan pulla həll etməyə çalışması səbəbindən bu hərəkət dünya miqyasında tənqid olunsada, NATO-nun məsuliyyətlərinin bir hissəsi olaraq az sayda hərbi təyyarə və hava hücumundan müdafiə bölmələri Türkiyənin cənub və şərq hissələrinə göndərildi. İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ilk dəfə olaraq alman əsgərləri mümkün müharibə zonasına yerləşdirildi. Bu vəziyyət daha çox insanın çağırışdan yayınmağa çalışmasına səbəb oldu və ölkədə gərgin siyasi müzakirələrə səbəb oldu. Digər tərəfdən, Körfəz müharibəsi zamanı bəzi alman şirkətlərinin İraqın hərbi əməliyyatlara hazırlaşmasında gizlicə kömək etdiyi və bu da Almaniyanın xarici siyasət baxımından imicinə xələl gətirdiyi aşkar edildi. Bu, xüsusilə İsrail ilə münasibətlərinə zərər verdi. Alman şirkətlərinin İraqın Scud raketlərinin məsafəsinin 280 kilometrədən 600 kilometrə qədər uzadılmasında rol oynadığı aşkar edildi. Bu dəyişiklik, bu raketlərin İsraildəki əraziləri birbaşa vura biləcəyi demək idi və şirkətlər bu əməliyyatlardan xeyli miqdarda pul qazandılar. Həmçinin deyilirdi ki, alman mütəxəssisləri İraqda zəhərli qaz istehsalı üçün fabriklərin tikintisində iştirak ediblər. Təl-Əvivdəki mülki şəxslər elə bir nöqtəyə çatdılar ki, İraqdan atılan raketlərdən qorunmaq üçün zirzəmilərinə enib Almaniya istehsal olunmuş qaz maskaları taxmalı oldular. Bu ciddi diplomatik məsələni həll etmək və mənfi reaksiyaları sakitləşdirmək üçün Almaniyanın xarici işlər naziri Hans-Ditrix Genşer 1991-ci ilin yanvar ayının sonlarında İsrailə mühüm rəsmi səfər etdi. Böhranı həll etməyə kömək etmək üçün Genşer Təl-Əvivə böyük maliyyə yardımını paketi təklif etdi. Bu pulla İsrail ABŞ-dan Patriot raketdən müdafiə sistemləri ala biləcəkdə. AFR Körfəz müharibəsinin

xərclərini ödəmək üçün müdafiə büdcəsinin təxminən üçdə birini təşkil edən 18 milyard Alman markası xərclədi. Bütün bu böyük xərclərə baxmayaraq, Almaniya puldan istifadə etməklə dünyadakı məsuliyyətlərindən yayınmaq iddiaları ilə üzləşdi ki, bu da çox vaxt “çek dəftəri diplomatiyası” adlanır. Buna baxmayaraq, bu ziddiyyətli hərəkətlər Almaniyanın adi dinc yanaşmasından uzaqlaşmasına və 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq global hərbi əməliyyatlarda daha fəal iştirak etməsinə zəmin yaratdı. [6, s. 150-151].

Almaniya daxilində Körfəz müharibəsində münasibətdə müzakirələr

H.Kolun siyasəti, Almaniyanın Qərb məsələsinə sadıq olduğunu göstərmək və eyni zamanda ölkə daxilində hər hansı bir fikir ayrılığının qarşısını almağa çalışmaq idi. Xristian Demokratların İraq əleyhinə bəyanatları iqtisadi və ya siyasi maraqlardan daha çox, Səddam Hüseyn ordusunun insan haqlarının pozulmasına və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən İraq əleyhinə koalisiyaya verilən legitimliyə yönəlmişdi. Almaniya əsasən bu məsələnin necə göründüyündən narahat idi. H.Kol hökuməti Almaniyanın iştirak etməməsi halında etibarlı müttəfiq kimi imicinə xələl gətirəcəyindən narahat idi. Çünki bu, Soyuq Müharibədən sonra Almaniyanın dünyada mühüm rol oynamasını çətinləşdirirdi. ABŞ İraqa müharibəyə yaxınlaşdıqca Almaniya liderləri daha uzun müddət neytral qala bilməyəcəklərini başa düşdülər. BMT-nin İraq üçün verdiyi ultimatumun bitməsindən bir gün əvvəl Helmut Kol sülhün ABŞ və ya BMT səbəbindən təhlükə altında olmadığını, sülhün artıq İraq tərəfindən pozulduğunu söylədi [7, s. 26]. Tədqiqatçı Skot Erb öz əsərində qeyd edir ki, müharibə başlayanda, Almaniya daxili vəziyyət on il əvvəlki Perşinq raket böhranına bənzəyirdi və Bonn, Berlin və Almaniyanın digər şəhərlərində müharibəyə qarşı etirazlara səbəb oldu. 26 yanvar 1991-ci ildə Bonnda 200000-dən çox etirazçı toplaşdı və sülh hərəkatı ölkə daxilində nümayişlər təşkil etdi. ABŞ və digər Avropa ölkələrində insanlar müharibəyə dəstəklərini göstərsələr də, almanlar ona qarşı çıxmaları üçün bir araya gəldilər. Soyuq müharibə dövründə, xüsusən də solçuların güclü müharibə əleyhdarlığı hissləri səbəbindən hərbi münaqişədə Qərbi dəstəkləmək, Avropanın əksəriyyətinin hiss etdiyi fərqli bir ictimai reaksiyaya səbəb oldu. Lakin on il əvvəlki raket böhranından fərqli olaraq, etirazçılar əksər insanları təmsil etmirdi. Bir çox alman, Almaniyanın hərbi əməliyyatlarda iştirak etməməsi şərti ilə, İraqa qarşı tədbir görülməsinin tərəfdarı olduqlarını göstərdi. Bunun bir səbəbi Səddam Hüseynin həm idarəçiliyində, həm də təcavüzkar müharibəyə başlamasında açıq-aşkar qəddarlığı idi. Almaniya keçirilmiş Sorğular göstərdi ki, almanların ən azı 75%-i Səddam Hüseynin münaqişəyə ən çox səbəbkar olduğuna inanırdı. Buna baxmayaraq, almanların əksəriyyəti hələ də Alman ordusunun müntəzəm olaraq döyüşlərdə iştirak etməsi fikri ilə razılaşmırdı. Almaniyanın dəstəyi sadəcə faktiki Almaniyanın hərbi əməliyyatlarda iştirakının istisna edilməsinə əsaslanırdı. Söhbət Almaniya müharibəsini dəstəkləməkdən getmirdi, bu daha çox almanların tanış olduğu çoxtərəfli normaları əks etdirən ABŞ və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı ilə həmrəylik idi. Nəticədə, almanlar əhəmiyyətli dərəcədə maddi-texniki yardımla yanaşı, təxminən 12 milyard dollar ianə etdilər. Lakin Almaniya daxilində müzakirələr qızışdı və Soyuq Müharibədən sonra xarici siyasətin necə idarə olunacağı barədə dəqiq bir razılaşma olmadan ölkəni tərk etdi. Xristian Demokratlar Almaniyanın niyə maliyyə və siyasi dəstək verdiyini izah etmək təşəbbüsünü öz üzərinə götürdülər. H. Kol hökuməti müharibənin İraqın 2 avqust 1990-cı ildə Küveytə hücum etməsi ilə başladığını bildirdi. İraq prezidenti Səddam Hüseyn inadkar və ağlabatan olmadığı üçün dinc həll yolu tapmaq üçün bütün cəhdlər uğursuz olduqda, bu, bütün dünyanı əhatə edən bir münaqişəyə çevrildi. Yanvarın ortalarında müttəfiqlərin hücumu sadəcə beynəlxalq hüquq qorumaq cəhdi idi. Xristian Demokratlar və Xristian Sosialistlər hərbi güc tətbiq etmək qərarlarını münaqişəni həll etmək üçün sanksiyalar kimi digər metodların uğurlu olmadığını, buna görə də güc tətbiqinin təəssüf doğuran, lakin zəruri bir addım, son seçim olduğunu

söyləməklə izah etdi. Məsələn, Xristian Demokratlar Partiyasından olan millət vəkili Volfqanq Bötş Bundestaqda çıxışında, “güc olmadan diplomatiya yaxşı nəticə vermir. Gələcəkdə gözlənilməz hücumların qarşısını almaq üçün təcavüzkarları güclü qətiyyətlə qarşılaşmaq vacibdir.” fikrini səsləndirmişdir. Bu yanaşma müharibə əvəzinə müharibə və sülh arasında seçim etməyə və münaqişəni həll etməyin başqa bir yolunu tapmağa yönəlmişdi. Xristian Demokratlar beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən görülən tədbirlərin Qərbin təcavüzü dayandırmaq qabiliyyətini və istəyini göstərməklə dinc bir gələcək qurmağa kömək edəcəyini bildirdi. Helmut Kolun dediyi kimi, “Davamlı və etibarlı bir sülh yalnız azadlıq, qanun və ədalət torpağından yarana bilər”. Bu baxımdan, pasifizm qorxu demək idi və əsl sülhün asılı olduğu dəyərlərdən imtina etməyə gətirib çıxaracaqdı; döyüşməmək terrora razılaşmaq və daha çox zorakılığı qəbul etmək demək olardı. [4, s.150-151].

İraqın Küveyti işğal etdiyi ilk gün 2 avqust 1990-cı ildə Kansler Helmut Kol, Xarici İşlər Naziri Hans-Dietrix Genşer və Müdafiə Naziri Gerhard Stoltenberqin iştirakı ilə reallaşan təcili kabinet iclası, post-Soyuq Müharibə dövründə yenidən birləşmiş Almanıyanın xarici və təhlükəsizlik siyasətinin institusional çərçivəsini müəyyən edən mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Həmin strateji məsləhətləşmədə daxili siyasi konsensusun liderləri AFR-in ABŞ ilə olan transatlantik ittifaq öhdəliklərinə sadıqlığını nümayiş etdirmək üçün koalisiyaya genişmiqyaslı maliyyə yardımı ayrılmasını qəbul etsələr də, struktur-hüquqi məhdudiyyətləri əsas gətirərək hərbi iştirakçılıqdan qəti şəkildə imtina etmişdilər. Bu baxımdan, AFR-in beynəlxalq koalisiyaya verəcəyi töhfə ətrafında gedən daxili siyasi müzakirələrin mərkəzində böhranın ilk günlərindən etibarən konstitusionallıq debati (constitutionality debate) dayanmışdır. Almaniya daxili və xarici siyasətinin formalaşmasında mütləq hüquqi çərçivə cızan və dəyişdirilməsi qeyri-adi dərəcədə mürəkkəb olan Əsas Qanunun (Grundgesetz) iki fərqli maddəsi bu prosesdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fərqli arqumentə yol açır:

1. Maddə 24/2: Sülhün qorunub saxlanılması naminə AFR-in qarşılıqlı kollektiv təhlükəsizlik sisteminə qoşula biləcəyini və bu çərçivədə Avropada və dünya xalqları arasında sülhsevər, qalıcı bir nizamın bərqərar edilməsi məqsədilə öz suverenlik hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına razılıq verəcəyini təsbit edir.

2. Maddə 87a/1: AFR-in silahlı qüvvələri müstəsna olaraq yalnız “müdafiə məqsədləri” üçün təsis etdiyini qəti şəkildə vurğulayır.

Bu iki konstitusiya müddəası Soyuq Müharibədən sonrakı dövrün ilk böhranında bir-biri ilə tamamilə toqquşan doktrinalara çevrildi. Maddə 24 hökumətə beynəlxalq kollektiv təhlükəsizlik arxitekturasında iştirak hüququ tanıdığı halda, Maddə 87a ordunun fəaliyyət trayektoriyasını yalnız ölkə müdafiəsi ilə məhdudlaşdırırdı. Almanıyanın beynəlxalq münaqişələrə hərbi müdaxiləsinin əleyhinə olan siyasi elita Fars körfəzi böhranının hər hansı bir istisna təşkil etmədiyini və qüvvədə olan konstitusiya normaların regiona qoşun göndərilməsinə qətiyyətlə icazə vermədiyini irəli sürürdülər. Professor Cefrey Lantisin də qeyd etdiyi kimi, dövrün alman siyasi liderlərinin əksəriyyəti bu maddələri şərh edərkən Bundesverin yalnız regional kollektiv müdafiə əməliyyatlarında iştirak edə biləcəyi qənaətinə idilər; bu isə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşan, Soyuq Müharibə illərində institusionallaşan və Almanıyanın yalnız NATO coğrafiyası daxilindəki əməliyyatlara sadıqlığını ehtiva edən strateji mədəniyyətlə tamamilə üst-üstə düşürdü [2, s. 23].

Nəticə

1991-ci il Körfəz Müharibəsi yenidən birləşmiş Almanıyanın xarici və təhlükəsizlik siyasətində struktur dəyişikliklərinin ilk institusional sınağı oldu. İkinci dünya müharibəsindən bəri Almaniya strateji təhlükəsizlik mədəniyyətində dərin kök salmış “Hərbi Təmkin Mədəniyyəti” (“Kultur der militärischen Zurückhaltung”) konsepsiyası və bunun

yaratdığı strateji təmkinlilik, böhranın miqyası qarşısında Helmut Kol rəhbərliyi altında olan AFR-i ciddi sınaqla üz-üzə qoydu. Araşdırmamız göstərir ki, AFR-in hərbi iştirakdan qaçaraq prosesi maliyyə yardımları ilə kompensasiya etmək cəhdi, yəni “çek kitabçası diplomatiyası” beynəlxalq birliyin və transatlantik müttəfiqlərin gözləntilərini qarşılaya bilmədi. Bu uğursuzluq ölkə daxilində “normal dövlət” və “normallaşma” ideyaları barədə müzakirələrə təkan verdi. Körfəz böhranı Almaniya üçün sadəcə regional münaqişə deyil, İkinci Dünya Müharibəsindən qalan psixoloji və hüquqi qabıqların qırılmasının başlanğıcı idi. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, 1991-ci il hadisələri Almaniyanın gələcəkdə həyata keçirəcəyi sərhədlərdən kənar (out-of-area) missiyaları və global təhlükəsizlik arxitekturasında daha aktiv rol almasını şərtləndirən həlledici katalizator funksiyasını yerinə yetirdi. Məhz Körfəz Müharibəsi zamanı yaşanan siyasi-diplomatik böhran Almaniya xarici siyasətində “normallaşma” xəttinin geri dönməz mərhələyə qədəm qoyduğunu sübut etdi.

Ədəbiyyat

1. Bağcı, H., Ermağan, İ., & Gümüş, B. Dünya siyasətində Almaniya 1: Tarih-dış politika. Nobel Akademik Yayıncılık-2020. 486 Sayfa
2. Lantis, J. Strategic Dilemmas and the Evolution of German Foreign Policy since Unification. Westport: Praeger Publishers, 2002. 248 pages.
3. Freedman, L., Karsh, E. The Gulf Conflict, 1990-1991: Diplomacy and war in the new world order. Princeton: Princeton University Press, 1995. 540 p.
4. Erb, S. German foreign policy: Navigating a new era. Lynne Rienner Publishers Inc-2003.
5. Hyde-Price, A. Germany and European order: Enlarging NATO and the EU. Manchester University Press, 2001. 288 pages
6. Steininger, R. Germany and the Middle East: From Kaiser Wilhelm II to Angela Merkel. New York: Berghahn Books, 2018. 288 p.
7. Kaiser K. Deutschland und der Irak-Konflikt. Internationale Sicherheitsverantwortung Deutschlands und Europas nach der deutschen Vereinigung. Bonn : Europa-Union-Verl. 1 Jan. 1992. 135 p.
8. Matthews, K. The Gulf Conflict and International Relations. London: Routledge, 1993. 352 p.
9. Khadduri M, Ghareeb E. War in the Gulf, 1990-91: The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications. Oxford University Press, 2001. 320 pages

THE 1991 GULF WAR AND THE BEGINNING OF THE “NORMALIZATION” PROCESS IN GERMAN FOREIGN POLICY

Mammadli Javid Panah
Summray

This article examines the Gulf War, which began in the Middle East with the Iraqi invasion of Kuwait in 1991 after German reunification, and Germany's role and contribution to the US-led international military coalition against Iraq. The article also examines Germany's internal debates about the war during the Gulf War and the emphasis placed on Germany's international security responsibilities by NATO allies as part of its commitment to the transatlantic alliance, including how it refrained from military action and used financial assistance in times of crisis. Although Germany was engaged in negotiations for the country's reunification during the Gulf War, Germany could not remain unresponsive to the Gulf War. During the Gulf War, Germany, under the leadership of H. Kohl, refused military participation and provided financial support for that war (“checkbox diplomacy”). We would

also like to note that another obstacle to Germany's participation in the international coalition against Iraq, formed under the leadership of the US, was the fact that the Basic Law of the FRG, which was formed after the Second World War and which prevented Germany from re-emerging as a military power on the world stage, contained an article prohibiting the Bundeswehr from participating in military conflicts outside the country's borders. The Gulf War was the first and decisive factor in Germany's gradual transition from the Cold War-era war aversion to war crimes, "never again war" (Nie wieder Kireg), and "culture of military restraint" (Kultur der Militarischen Zurückhaltung), and in the formation of the legal and political basis for future missions beyond its borders.

ВОЙНА В ПЕРСИДСКОМ ЗАЛИВЕ 1991 ГОДА И НАЧАЛО ПРОЦЕССА «НОРМАЛИЗАЦИИ» ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ГЕРМАНИИ

Мамедли Джавид Панах

Резюме

В этой статье рассматривается война в Персидском заливе, начавшаяся на Ближнем Востоке с вторжения Ирака в Кувейт в 1991 году после воссоединения Германии, а также роль и вклад Германии в возглавляемую США международную военную коалицию против Ирака. В статье также рассматриваются внутренние дебаты в Германии по поводу войны в Персидском заливе и акцент, который союзники по НАТО делали на ответственности Германии за международную безопасность в рамках ее обязательств перед трансатлантическим альянсом, включая то, как она воздерживалась от военных действий и использовала финансовую помощь во времена кризиса. Хотя Германия участвовала в переговорах о воссоединении страны во время войны в Персидском заливе, она не могла оставаться безучастной к войне. Во время войны в Персидском заливе Германия под руководством Г. Коля отказалась от военного участия и оказывала финансовую поддержку этой войне ("дипломатия чековой книжки"). Мы также хотели бы отметить, что еще одним препятствием для участия Германии в международной коалиции против Ирака, сформированной под руководством США, было то, что Основной закон ФРГ, принятый после Второй мировой войны и препятствовавший Германии вновь стать военной державой на мировой арене, содержал статью, запрещающую Бундесверу участвовать в военных конфликтах за пределами страны. Война в Персидском заливе стала первым и решающим фактором в постепенном переходе Германии от враждебного отношения к войне времен холодной войны к военным преступлениям, принципу "никогда больше войны" (Nie wieder Kireg) и "культуре военной сдержанности" (Kultur der Militarischen Zurückhaltung), а также в формировании правовой и политической основы для будущих миссий за пределами ее границ.

Rəyçi t.ü.f.d, dos. Hətəmov Rövşən

Daxil olma tarixi 03 iyun 2026-cı il

UOT:94(479.24).

TARİXİMİZİN QAN YADDAŞI: 1918-Cİ İL MART SOYQIRIMI*Namazova Elminaz Məhərrəm qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**ORCID:0009-0001-7631-9849**elminaznamazova@mail.ru*

Xülasə: 1918-ci ilin mart ayında Azərbaycan xalqı faciəli bir dövr yaşadı. Bu hadisələr zamanı minlərlə dinc azərbaycanlı müxtəlif bölgələrdə hərbi zorakılıq, kütləvi qırğınlar və kəndlərin dağıdılması nəticəsində həyatını itirdi. Mart soyqırımı fiziki itkilərlə deyil, həm də xalqın psixoloji və sosial strukturu üzərində dərin izlər qoydu.

Tarixi mənbələr göstərir ki, bu qırğınlar məqsədyönlü idi və xalqın yaşaması üçün təhlükə yaratmaqla milli kimliyi sarsıtmaq niyyəti daşıyırdı və bu qırğınların nəticəsində minlərlə insanın həyatı məhv edilib.

Bolşeviklər, erməni silahlı dəstələri və digər qüvvələr tərəfindən həyata keçirilən zorakılıqlar, əsasən Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Qusar, və ətraf bölgələrini əhatə edirdi.

Mart soyqırımı Azərbaycan tarixinin qan yaddaşındır. Bu faciə yalnız itkiləri xatırlatmır, həm də milli həmrəyliyin və dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Hadisələrin xatirəsi gələcək nəsillərə tarixi həqiqətləri çatdırmaq və milli kimliyi qorumaq üçün vacibdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, soyqırım, 31 mart, Bakı, Quba

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, геноцид, 31 марта, Баку, Губа

Key words: Azerbaijan, Armenia, genocide, March 31, Baku, Quba

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımı və təcavüz siyasətinin iki yüz ilə yaxın bir tarixi vardır. Bu mənfur siyasətin məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti reallaşdırmaq üçün müntəzəm surətdə ideoloji, hərbi və təşkilatı xarakterli iş aparılmış, tədbirlər həyata keçirilmiş, ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Xalqımızın tarixi kobud şəkildə saxtalaşdırılmış, maddi və mədəniyyət abidələrimiz, toponimlərimiz erməni tarixçiləri və “ideoloqlarının” təcavüzünə məruz qalmışdır. Onlar millətçiliyi və şovinizmi, qonşu xalqlara nifrət ideologiyasını əsas tutaraq “milli-mədəni”, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar yaratmış, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını bu məqsədlərə səfərbər etmişlər. [1].

Aərbaycan xalqı dünyanın ən dəhşətli soyqırımı məruz qalmış xalqlarındandır. Hələ ermənilərin 1905-ci ilin fevralında Bakıdan başlanan vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisindəki yaşayış məntəqələrini də əhatə etdi; yüzlərlə Azərbaycan kəndi dağıdıldı, on minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bütün bu vəhşiliklər ermənilərin vaxtilə yerləşdirildikləri, lakin əhalinin milli tərkibində azlıq təşkil etdikləri Azərbaycan torpaqlarını zorla erməniləşdirmək, bədnam “azərbaycanlısız Ermənistan” kimi qeyri – insani planlarını azərbaycanlıların soyqırımı hesabına həyata keçirmək niyyətindən xəbər verirdi. Bu zaman öz mənfur niyyətlərinə nail ola bilməyən ermənilər Birinci dünya müharibəsindən (1914 -1918), Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabından (1917) və Oktyabr çevrilişindən (1917) istifadə edərək sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyalarını bolşevik bayrağı adı altında gerçəkləşdirməyə ciddi səy göstərdilər. [2, s. 348-349].

S.Şaumyanın başçılıq etdiyi bolşevik-daşnak rejiminin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda güclənməkdə olan milli dirçəliş prosesi, “Müsavat” partiyasının durmadan artan nüfuzu bolşevik- daşnak qruplarını daha da yaxınlaşdırdı. “Daşnaksutyun”un liderlərindən olan Kaçazuni bununla bağlı yazmışdı: “Bolşeviklərə qarşı ancaq iki partiya real qüvvə kimi duruş gətirə bilərdi-tatarların (azərbaycanlıların) “Müsavat” və ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyaları. Bolşeviklərlə mübarizədə qalib gəlmək üçün bu partiyalar hökmən birləşməliyidilər, bu isə ağılasığmaz idi. Bakının erməni əhalisinə, onlar üçün bolşevik diktaturası “Müsavat” diktaturasından daha məqbul idi. Elə buna görə də bizimkilər (daşnaklar) Bakıda daha çox bolşeviklərə xidmət edərək, onun dayaqına çevrilirdi” [3, s.174].

Seçkilərdə cüzi səs qazanan bolşevikləri “Müsavat”ın Azərbaycanın ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamlı mübarizəsi ciddi narahat edirdi. Elə buna görə də Şaumyan Bakıda azərbaycanlılara qarşı milli qırğın törədərək, xalqın oyanmaqda olan milli azadlıq, qurtuluş hərəkatını beşikdə ikən boğmaq, “Müsavat” partiyasının sosial bazasını zəiflətmək, müsəlmanlara “dərs vermək” istəyirdi. [4, s.174]

Bakının türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımına ciddi hazırlaşan S.Şaumyan İosif Stalinə məktub yazaraq, Qafqaz Qırmızı ordusunun təşkili üçün təcili surətdə on milyon rubl göndərilməsini xahiş edirdi. Bolşeviklərin S.Şaumyana göndərdikləri ərzaq eşalonları bu dövrdə Şimali Qafqazda yaranmış Terek-Dağıstan müsəlman hökumətinin maneçilik törətməsi nəticəsində Bakıya yetişməsə də, ermənilər Moskvadan böyük mənəvi dəstək aldılar.

Bakıda törədilən 1918-ci ilin mart soyqırımında "Daşnaksutyun" partiyası bolşeviklərin zərbə qüvvəsini təşkil etdi. Digər tərəfdən, S.Şaumyanın təşkilatçılığı ilə Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrindən geri çəkilən erməni əsgər və zabitləri Bakıda cəmləşdirildi. Sonradan, 1918-ci il aprelin 19-da Bakı Sovetinin yığıncağında S.Şaumyan etiraf etmişdi ki, Bakının milli tərkibi onu çox qorxudurmuş və o, erməni-daşnak alaylarının köməyindən heç cür imtina edə bilməzdi. [5].

1918-ci ilin fevralında “Bakinski raboçiy” qəzetinin səhifələrində açıq-aşkar “Azərbaycan muxtariyyətini arzu edən müsavatçılar bir yığın xarabalıqlar əldə edəcəklər” kimi bəyanat verən Şaumyanı Azərbaycanı həmin “xarabalıqlar yığına” çevirməli olan və təcili surətdə ordu toplayan Erməni Milli Şurası tam dəstəkləyirdi. Erməni korpusunun təşkili və erməni döyüşçülərin Qafqaza göndərilməsi ilə həmçinin Petroqradda olan yüksək rütbəli erməni hərbiçiləri də məşğul olurdular. Belə ki, erməni korpusunun ehtiyacları üçün Petroqraddan bir neçə zirehli qatar, avtomobil, texniki vasitə və sursatlar, hətta sanitar qatarı göndərilmişdi. 1918-ci il fevral və mart aylarının əvvəllərində keçmiş Rusiya ordusunun generalları İvan Baqramyan və Akop Baqratuni, həmçinin «Daşnaksütun» partiyasının yaradıcılarından biri Stepan Zoryan (Rostom) Bakıya gəlirlər. Cəbhədən qayıdan erməni əsgərlərini Bakıda saxlamağa və hazırlanan silahlı vuruşlarda onlardan istifadə etməyə çalışan Erməni Milli Şurası 1918-ci ilin mart ayının əvvəlində “Erməni əsgərlərinə” müraciət edir və üstüörtülü şəkildə onları silahlarını özlərində saxlamağa, erməni millətinin mənafeyinin müdafiəsi üçün tələb olunan hər yerdə tətbiq etmək üçün hazır olmağa çağırır. Eyni zamanda Bakı Sovetinin Qızıl Ordusunun formalaşdırılması işi gedirdi. Ordu sıralarına çağırışla Avakyan məşğul olurdu və nəticələr kifayət qədər səciyyəvi idi: “Qırmızı qvardiya” adı altında yaradılmış 10-12 minlik ordunun 70 faizini ermənilər təşkil edirdi. Qızıl Ordunun qərargah rəisi çar ordusunun polkovniki, daşnak birləşmələrinin komandanı və “Daşnaksütun” partiyasının üzvü Z. Avetisov, briqada və birləşmiş dəstələrin komandirləri – çar ordusunun polkovniki Kazarov, türk əhalisinə qarşı öz vəhşilikləri ilə məşhur olan Amazasp, A.Əmirov və digərləri idi. 1918-ci ilin martında Şaumyanın özünün şəhadətinə görə artıq bolşeviklərin sayı “təxminən 6 min nəfər” olan hərbi hissələri, “Daşnaksutyun” partiyasının isə “3-4 minlik

milli dəstələri” var idi ki, onlar da həmçinin bolşeviklərin sərəncamına verilmişdi. Milyonçu Mantaşevin və digər iri erməni neft sənayeçilərinin zavodları, habelə Bakıdakı erməni kilsəsinin zirzəmiləri Erməni silahının mərkəzi silah anbarına çevrilmişdi. [6].

1918-ci ilin yanvarında Müsəlman Korpusunun komandanı general Ə.Talışınskinin Bakıda həbs edilməsi şəhərin dinc azərbaycanlı əhalisinin etirazına səbəb oldu. Mart ayında Bakıda siyasi vəziyyəti gərginləşdirən digər bir hadisə isə Bakı Sovetinə seçkilərdə azərbaycanlıların ən böyük milli partiyası olan “Müsavat”ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması idi. Martın 15-də S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Soveti “Daşnaksütyun” partiyasının Bakı komitəsi və digər erməni millətçi təşkilatları ilə Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının aparıcı qüvvəsi olan “Müsavat” partiyasına qarşı birgə fəaliyyət göstərmək haqqında gizli saziş bağladı. Bundan sonra S.Şaumyan “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası ilə əlbir hərəkət edərək qısa müddətdə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində dinc əhaliyə qarşı soyqırımı həyata keçirmək üçün öz iyrənc planını işə saldı. O, martın 29-da Bakı limanından “Evelina” gəmisi ilə Lənkərana getmək istəyən müsəlman əsgərlərini tərk-silah etmək haqqında əmr verdi. Azərbaycanlı əhali silahların geri qaytarılmasını tələb etdikdə martın 30-da daşnak-bolşevik qüvvələri atəş açmağa başladılar. Bununla da S.Şaumyanın təxribat planı baş tutdu. Martın 31-də şəhər açılan kimi toplar və pulemyotlarla silahlanmış daşnak-bolşevik qüvvələri şəhər əhalisini vəhşicəsinə qətlə yetirməyə başladılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ədliyyə Nazirliyi yanında 1918-ci il iyulun 15-dən 1920-ci ilin aprelində fəaliyyət göstərən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən məlum olur ki, 1918-ci il martın 30-dan aprel 2-dək 3 gün ərzində yalnız Bakı şəhərində 12 min nəfərdən çox azərbaycanlı öldürüldü. Bütövlükdə isə Bakı quberniyasında sentyabrın 15-dək davam etmiş kütləvi qırğınlar nəticəsində 50 min nəfərdən çox dinc azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bakıda Təzəpir məscidinin minarələri top atəşinə tutuldu, “İsgəndəriyyə” və “İslamiyyə” mehmanxanaları dağıdıldı, Tağıyev teatrı, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetlərinin redaksiyaları yandırıldı”. [7].

1918-ci ilin mart – aprel aylarında kütləvi qanlı qırğınlar törətmək məqsədilə “Sovet hakimiyyəti”nin daşnak – bolşevik dəstələri Bakı quberniyasından sonra Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək fikrində idi. Bakı, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Quba, Lənkəran şəhərlərini zəbt edib hədəfi Yelizavetpolu (Gəncəni) ələ keçirmək idi. [8].

Daşnak – bolşevik hərbi birləşmələri Bakıdan sonra Qarabağ, Quba, Naxçıvan, Şamaxı, Zəngəzur, bölgələrində, həmçinin Şərqi Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda da Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımları həyata keçirdilər. [9, s. 176]

Tiflisdəki Britaniya hərbi missiyasının zabitinin xanımı, təsadüf nəticəsində Bakının azərbaycanlı əhalisinə amansız divan tutulmasının şahidi olmuş İda Düar Düri hadisələri belə xatırlayır.

"Donub qaldım. Bolşeviklər heç bir xəbərdarlıq etmədən birdən dayandılar və əsirləri başlarından güllələdilər"

13 aprel 1918-ci ildə Şaumyan RSFSR Xalq Komissarları Sovetinə məktubunda Mart soyqırımının nəticələrindən həyasızcasına bəhs edirdi:

"... Qırğınların bizim üçün nəticəsi əladır. Biz onlara şərtlərimizi diktə etdik, onlar isə qeyd-şərtsiz imzaladılar. Müsəlman (Azərbaycan) milliyyətçi partiyalarının müqaviməti sayəsində Bakıdakı Sovet hakimiyyəti daim havada asılı vəziyyətdə idi. Feodal (bəy və xan) ziyalılarının başçılığı altında Yelizavetpolda və Tiflisdə menşeviklərin mənfur və qorxaq siyasəti sayəsində möhkəmlənmiş bu partiyalar son vaxtlar Bakıda da çox aqressiv idilər... Əgər onlar Bakıda üstünlük əldə etsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilərdi, bütün qeyri-müsəlman (qeyri-azərbaycanlı) elementlər isə tərk-silah edilərək uzaqlaşdırılardı... Biz bu müqaviməti qırmalı idik və süvari dəstəməizə ilk silahlı hücum cəhdindən bəhanə kimi

istifadə edərək bütün cəbhə boyunca hücumla keçdik. Həm yerli Sovetin, həm də (Tiflis və Sarıqamışdan) buraya köçürülmüş Hərbi İnqilab Komitəsinin söyləri nəticəsində təxminən 6000 nəfərdən ibarət silahlı qüvvələrimiz var idi”. [10].

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini ortaya qoymaq imkanı yarandı. İndi uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər bir-bir açılır. Ulu öndər Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli Fərmanı ilə soyqırımı aktlarına siyasi-hüquqi qiymət verilməsi bu sahədə aparılan tədqiqatlara, həqiqətin üzə çıxarılması istiqamətində söylərin artırılmasına təkan verdi. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd etmək məqsədilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edildi.

1918-ci ilin mart soyqırımları öz amansızlığına və miqyasına görə təkcə Azərbaycan tarixində deyil, bəşər tarixində də ən qanlı faciələrdən biridir. Əllərinə düşən fürsətdən istifadə edən erməni cəlladları uşaq, qoca, qadın demədən dinc əhalini kütləvi surətdə qətlə yetirdilər. On minlərlə azərbaycanlı ilə yanaşı, minlərlə ləzgi, yəhudi, rus, avar və talış milliyyətinə mənsub insanları qılıncdan, süngüdən keçirdilər, diri-diri yandırdılar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və mədəni abidələri dağıtdılar. Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirdilər. Azərbaycanlıların soyqırımı təkcə Bakıda deyil, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda, Gəncədə və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqla həyata keçirildi.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımları XX əsrin sonlarında bir daha təkrarlandı. Ədalətsiz Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı (1991-1994, E.N.), 1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutub. Azərbaycanlılar soyqırımına, qətlamlara, etnik təmizləmə vəhşətinə məruz qalıb. Bir milyondan artıq soydaşımız öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınıb. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olub.

Ulu öndər Heydər Əliyev həmin tarixi Fərmanında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələləri diqqətə çatdırılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir. [10].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müzəffər Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyi möhtəşəm qələbə xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı və qırğınların unudulmadığını göstərdi və tarixi ədalətin bərpası ilə nəticələndi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti. 29 mart 2006-cı il, №66
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyyası. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005.
3. Yenə orada.
4. <https://bakucity.preslib.az/az/page/cBJE2tj8O0>
5. <http://human.gov.az/az/media/meqaleler/meqale.html?artID=7>
6. <https://science.gov.az/az/news/open/28528>
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər) Bakı, “Elm”. 2008.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyyası. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005
9. <https://story.karabakh.center/az/1918-ci-il-mart-soyqirimi>
10. <https://www.dtx.gov.az/az/news/289.html>

**КРОВАВАЯ ПАМЯТЬ НАШЕЙ ИСТОРИИ: МАРТОВСКИЙ
ГЕНОЦИД 1918 ГОДА***Намазова Эльминаз Магеррам кызы**Резюме*

События марта 1918 года, произошедшие в Баку и других регионах Азербайджана, вошли в историю как Мартовский геноцид. В ходе этих событий тысячи мирных азербайджанцев были жестоко убиты. Особенно сильно пострадали Баку и Губа. Геноцид был осуществлён на фоне этнических и политических противоречий. Эта трагедия и сегодня сохраняется в памяти как кровавая страница истории Азербайджана.

**THE BLOODY MEMORY OF OUR HISTORY: THE MARCH
GENOCIDE OF 1918***Namazova Elminaz Maharram**Summary*

The events of March 1918 that took place in Baku and other regions of Azerbaijan went down in history as the March Genocide. During these events, thousands of Azerbaijani civilians were brutally killed. Baku and Quba were among the most affected regions. The genocide was carried out against the backdrop of ethnic and political conflicts. This tragedy is still remembered today as a bloody chapter in the history of Azerbaijan.

*Rəyçi: Dos. A.Cavadov**Daxil olma tarixi 21 may 2026-cı il*

İNGİLİS-FRANSIZ MÜHARİBƏLƏRİ

*Qasımbəyli Ceyhun Qüdrət oğlu**Sumqayıt Dövlət Universiteti**Orcid: 0009-0005-9568-2415**ceyhun.qasimbeyli@sdu.edu.az*

Xülasə: Əksər münaqişələr kimi, Yüzlük Müharibə də müxtəlif məsələlərdən qaynaqlanırdı və bu dəfə Fransa və İngiltərə kralları arasında təkrarlanan müharibələrlə nəticələndi; hər iki tərəf son hökmranlıq uğrunda mübarizə aparırdı. XIV əsr Avropasında Fransanın və İngiltərənin maraqları üst-üstə düşürdü və bu, bir əsrdən çox davam edən və beş nəsil bir-birini əvəz edən kralların hakimiyyətini əhatə edən müharibələrə gətirib çıxardı. Bu gərginliyin kökü ingilis kral ailəsinin fransız əcdadlarından qaynaqlanan taxt böhranı idi. Bu hallar İngiltərə hakimiyyətinin tarixi titullarını və Fransadakı ərazilərə iddialarını qorumasına səbəb olurdur. Bununla da titullar və torpaqlar üzərində mübahisələr yaranırdı. Bundan əlavə, Avropa böyük sosial, siyasi və iqtisadi sarsıntılar yaşayırdı ki, bu vəziyyət Avropanı bürüyən və qitənin demografik göstəricilərinə uzunmüddətli təsir göstərən Qara Vəba xəstəliyinin yayılması nəticəsində daha da ağırlaşdı.

Açar sözlər: Müharibə, taxt-tac, kral, hakimiyyət, torpaq

Keywords: War, throne, king, power, land

Ключевые слова: Война, трон, король, власть, земля

1328-ci ildə Valua sülaləsi (1328-1589) Fransada hakimiyyətə gəldi. 1337-ci ilin mayında Fransız kralı VI Filip tərəfindən İngilislərin Fransadakı mülkləri bir-bir ələ keçirildi. Yüzlük müharibə ərəfəsində ingilislərin əlində sadəcə Qaskoniya əyaləti qalmışdı. Böhranların kökləri həm Normandiya hersoqu, həm də İngiltərə kralı olan Fateh Vilhelmin dövrünə gedib çıxır. Onun hakimiyyəti və ingilis taxt-tacına sahib olması əsrlər boyu davam edən mübahisələrə səbəb oldu. İngiltərədə 1154-cü ildə Plantagenet sülaləsindən olan Kral II Henrinin hakimiyyətə gəlməsi ilə İngilis tacının gücü həm Fransanı, həm də İngiltərəni əhatə edirdi. II Henri xırda cəngavərlərə və xırda şəhərlərə arxalanaraq özbaşınalıq edən feodalların müqavimətini amansızlıqla qırdı (4, s.63). II Henri Normandiya hersoqu, Anju qrafı və Akvitanıya hersoqu titullarına sahib idi. Anası İmperatriça Matilda vasitəsilə II Henri Fateh Vilhelmin nəslindən idi və atası Anju qrafı Ceffri Plantagenet vasitəsilə o, həmçinin Anjevin sülaləsinin nümayəndəsi idi. Ailəsinin gücü həm Anjevin krallığından, həm də varlı Norman zadəgan nəslindən qaynaqlandığı üçün ailənin mülkləri həm İngiltərədə, həm də Fransada olduqca geniş idi. Bundan əlavə, XI əsrdən bəri Fransanın Anju qrafı Fransa kralından daha çox muxtariyyət qazanmışdı və buna görə də əlverişli evliliklər və siyasi gündəmlər vasitəsilə özündə xeyli səlahiyyət qazanmış və beləliklə, hakimiyyətin mərkəzinə tutmuşdu. Bu vəziyyət Fransa krallığını məmnun etmədi, çünki Anju İmperiyasının mövcudluğu onun hakimiyyətini və Fransa üzərində mərkəzi gücünü təhdid edirdi. Nəticədə Yüzlük Müharibənin öncülü olan bir münaqişə yarandı. Bu dövrün mübarizələri 1259-cu ilin dekabrında İngiltərə kralı III Henri və Fransa kralı IX Lüdovik arasında aparılan danışıqlar və təsdiqlənən müqavilə ilə həll edildi. Paris müqaviləsi III Henriyə Qayenne hersoqluğu verəcəkdi; Lakin Henrinin Anju, Normandiya və Puatyeə olan iddialarından imtina etməsi keçmiş Kral II Henrinin imperiya təsirinin aradan qalxmasını təmsil edirdi. Bu itkinin müqabilində IX Lui Qayana sərhədini qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş ərazi təklif etdi. Müqavilə iki fiqur arasında sülhə konkret bir yol təqdim etsə də, gələcəkdə problemlər yaranacaq və münaqişə potensialı artacaqdı. Yaranan problemlərin ilk görünən əlamətlərindən biri 1293-cü ildə İngiltərədən gələn gəmilərlə Norman donanması arasında baş verən toqquşma idi. Növbəti il, Fransa Kralı IV Filipp Qayenni ələ keçirməyə çalışdıqda hadisələr daha da şiddətləndi. Zamanla Filipin hakimiyyəti, bütün hersoqluğu əhatə edəcəkdi. Fransada hakimiyyət uğrunda mübarizənin şiddətlənməsi ilə İngiltərədəki I Eduard, Fransaya qarşı qüvvələr birləşdirə biləcək Flandriya qrafı Dampyerli Qay ilə ittifaq qurdu. Bu siyasi intriqalara baxmayaraq, Papa VIII Bonifasiyanın müdaxiləsi, ən azı müvəqqəti olaraq, planlaşdırılan düşmənçilik əməliyyatlarını dayandırmaq üçün kifayət idi. 1327-ci ildə III Eduard taxta çıxdı. O, İngiltərəni əvvəlki şöhrətinə, təsirli bir hərbi gücə, əhəmiyyətli ticarət rəqibinə

qaytarmaq istəyirdi. Hakimiyyəti dövründə o, bu məqsədlərə çatmağı bacardı, parlament üçün qanunvericilik səlahiyyəti də daxil olmaqla böyük irəliləyişlər etdi. O, həmçinin Şotlandiya Krallığını məğlub etməyi bacardı ki, bu da mübarizəyə daha bir dinamika qatdı. 1328-ci ilin fevral ayında Fransa Kralı IV Şarl vəfat etdi və kişi varis qalmadı. Bu, Fransa tacını varislik böhranına saldı, Kapet xəttini boş qoydu və kimin bu rolu tutacağına dair qərarı bir qrup böyük torpaq sahibinə verdi. Buna görə də, taxt-taca iki əsas namizəd var idi: bir tərəfdə IV Çarlzın qardaşının oğlu qraf Valua Filip; digər tərəfdə isə IV Çarlzın bacısı İzabella vasitəsilə titulu iddia edən İngiltərə kralı III Eduard. Valua və Plantagenet sülalələri arasındakı əsl mübarizə Fransa və İngilis krallıqlarının gücü uğrunda idi və beləliklə, əsrlər boyu davam edən düşmənçilik daha da artdı. Bu taxt böhranı gərginliyi artıran son damla idi və Yüzlük müharibənin başlanmasına səbəb olan son amil idi. Yeni təyin olunmuş Kral VI Filip 1328-ci ilin avqustunda Kassel döyüşündə qalib gələrək Flamand üsyanını yatırıdığında özünün güclü rəqib olduğunu sübut etdi. 1334-cü ildə III Eduardın (1327-1377) Filipin tələblərinə tabe olduğuna görə peşmançılıq duyması nəticəsində müharibə qaçınılmaz görünürdü; bu peşmançılıq Fransa Kralı VI Filipin Şotlandiya Kralı II Davidə İngiltərəyə qarşı dəstək təklif etməsi ilə daha da gücləndi. Artıq hər iki tərəfin müharibənin yaxınlaşdığına və müharibəyə hazırlıqların başlayacağına şübhəsi yox idi. III Eduard Hollandiyada dəstək axtararkən, Filip Kastiliya ilə ittifaq qurmağı bacardı. 1337-ci ilin mayında Filip rəsmi olaraq Qayenni öz mülkü elan etdi; beş ay sonra Eduard Fransa taxt-tacını özününkü elan etdi və hətta gerbinə "*fleur-de-lys (gül-çiçək)*" əlavə etdi. Beləliklə, nəsillər boyu davam edən rəqabət nəhayət ki, kulminasiya nöqtəsinə çatdı və İngiltərə-Fransız münacişəsi Yüzlük müharibə kimi tanınan daha böyük hadisələr zəncirinin bir hissəsinə çevrildi. 1348-ci ildə İngiltərəni bürümüş taun xəstəliyi kənddəki ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi (4, s.72). Bu iki iddialı krallıq arasındakı rəqabət əsrlər boyu davam edəcəkdi. 1346-cı ildə Kresi döyüşü baş verdi. Bu döyüşdə ingilislər qələbə qazandı. 1356-cı ildə baş verən Puatye döyüşündə Fransa ordusu sayca çox olsada, məğlub oldu. 1415-ci ildə baş verən Azenkur döyüşündə sayca üstün olan Fransa ordusuna qarşı ingilislərin qələbəsi Yüzlük müharibədə həlledici bir dönüş nöqtəsi idi; fransızların təxminən 24.000 əsgəri, İngiltərənin isə cəmi 6000 əsgəri var idi. İngiltərə yenidən Fransada böyük bir gücə çevrildi. Kral V Henrinin Azenkurdakı qələbəsi ingilislərə itirilmiş əraziləri geri almaq üçün təkan verdi. 1415-1422-ci illər arasında Kral V Henrinin rəhbərliyi altında ingilislər Fransadakı mövqelərini təmin etdilər. Kral V Henri Fransa kralı VI Çarlzı onu varisi təyin etməyə məcbur etdi və İngiltərənin Fransa taxtına sülalə iddiasını gücləndirmək üçün Çarlzın qızı Ketrinlə evləndi. Kral V Henrinin 1422-ci ildə ölümü bu sülalə iddiasını qeyri-müəyyən vəziyyətə saldı. Ketrin və Henrinin oğlu VI Henri Fransa və İngiltərə kralı oldu. Lakin Fransada bir çoxları 1422-ci ildə Fransa kralı VII Çarlzın tacını alan Kral VI Çarlzın oğlu Vəliəhdə dəstəklədi. İlahi vəhy aldığını iddia edən kəndli qız Janna d'Ark ingilislərə və onların fransız müttəfiqləri olan Burqundiyalılara qarşı mühasirə zamanı ordusuna uğurla rəhbərlik etdikdə Kral VII Çarlzın Fransadakı dəstəyi artdı. Burqundiyalılar ingilislərlə ittifaqlarını tərk etməyə və bunun əvəzinə Kral VII Çarlzı dəstəkləməyə razı salındılar. 1429-cu ildə ingilislər Orlean şəhərini mühasirəyə aldılar. Orlean qalasının alınması Fransa qoşununun şimaldan və cənubdan mühasirəyə düşməsi ilə nəticələnə bilirdi (1, s.185). Gənc kəndli qızı Janna d'Arkin şəhərin mühasirədən çıxarmaq üçün apardığı mübarizə fransızlara qələbə bəxş etdi. Orlean qələbəsi fransızlar üçün yüzillik müharibə dövründə ilk böyük qələbə idi. 1430-cu ildə Janna d'Ark əsir düşərək, bir il sonra ingilislər tərəfindən edam edildi.

Fransız xalqına saysız-hesabsız qurbanlar hesabına başa gələn müharibə 1453-cü ildə qurtardı (5, s.267). Fransa qələbə qazanaraq, torpaqlarını azad etdi. İngilislərin əlində sadəcə Kale limanı qaldı. XIV əsrin sonuna doğru ingilis kəndlilərinin vəziyyəti xeyli ağırlaşdı (3, s.67). 18-ci əsr boyunca Britaniya və Fransa arasında bir sıra müharibələr baş verdi və bu müharibələr, xüsusən də Karib dənizi, Hindistan və Şimali Amerikada xarici ərazilər uğrunda davamlı münacişələrlə xarakterizə olunurdu. Bu müharibələr tarixə II Yüzlük müharibə kimi düşdü. Şimali Amerikadakı münacişə 1754-cü ildə Britaniya və Fransız müstəmləkəçiləri arasında uzun müddətdir davam edən sərhəd mübahisələrindən sonra başladı. Tarixə 7 illik müharibə kimi düşən bu münacişə 1756-1763-cü illəri əhatə edirdi. Fransızlar Osveqo (1756) və Fort Vulyam Henri (1757)-də qələbələr qazandılar. Lakin, Britaniya koloniyalardakı hərbi resurslarını tədricən artırıdığca, Britaniya dəniz gücündən narahat olan fransızlar Şimali Amerikadakı kiçik qüvvələrinə kömək etmək üçün böyük karvanlar göndərmək

riskini istəmədilər. Bunun əvəzinə, Fransa səylərini Avropadakı daha geniş müharibəyə yönəltməyi üstün tutdu. 1758-ci ildə general-mayor Ceffri Amherst Fransanın Luisburq qalasını (indiki Kanadanın Nova Skotiya bölgəsində) ələ keçirdi. Bu, Britaniyaya Müqəddəs Lavrenti çayı boyunca Kvebekə qədər irəliləməyə imkan verdi.

1759-cu ildə general-mayor Ceyms Vulfun rəhbərliyindəki Britaniya qüvvələri Kvebeki ələ keçirmək üçün gəldi. Montkalm mühasirəyə alındı, lakin onun mövqeyi keçilməz görünürdü. Britaniyalıların geri çəkilməyə məcbur olacaqları qısa qədər gözləməkdən başqa çarələri qalmamışdı. Zabitləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Vulf Kvebekə hücum etmək qərarına gəldi. Ertəsi gün Montkalm Kvebeki tərk etdi və Vulfun qüvvələrinə hücum etdi. Britaniyalılar dəqiq tüfəng atəşi ilə Montkalmın adamlarını dayandırdılar. Daha sonra onlar hücumu keçərək fransız ordusunu pərən-pərən saldılar. Həm Vulf, həm də Montkalm döyüşdə ölümcül yaralandılar. Kvebek beş gün sonra ingilislərə təslim oldu. Növbəti yazda Fransanın qalanı geri almaq cəhdi uğursuz oldu. Döyüşlər Şimali Amerikada olduğu kimi Hindistan yarımadasında da davam edirdi. Britaniya Şərqi Hindistan Şirkəti leytenant-polkovnik Con Stringer Lourensin komandanlığı altında silahlı qüvvələrini yenidən təşkil etdi. İlk dəfə olaraq nizami Britaniya Ordusunun birliyi - 39-cu Piyada Alayı - Hindistan yarımadasına göndərildi. Lourens Cənubi Hindistandakı Karnatik bölgəsini tutmağı bacardı. Lakin, 1756-cı ildə fransızlar və onların müttəfiqləri Kəlküttədə Fort Vulyamı ələ keçirdilər. Bu qala növbəti ilin yanvar ayında general-mayor Robert Klayv tərəfindən geri alındı.

1757-ci ilin martında Klayv Çandernaqoru ələ keçirdi. Klayvın Siracın 50.000 nəfərlik ordusuna qarşı yalnız 750 avropalı və 2500 hindlisi var idi. Lakin onun qoşunları yaxşı intizamlı idi və yerləşdirilməsi yaxşı planlaşdırılmışdı. Bundan əlavə, Klayv Siracın öz komandirlərindən bəzilərinin ona qarşı sui-qəsd hazırladığının fərqi idi. 1757-ci ildə baş vermiş Plessi döyüşündə Britaniya qələbə qazandı. Bu qələbə nəticəsində Benqalı azad etdi. 1761-ci ilin yanvarında, aylarla davam edən birləşmiş ordu və dəniz mühasirəsindən sonra Pondiçerrinin təslim olması, Fransanın Hindistandakı gücünün sonunu idi. Şimali Amerikada davam edən müharibələrə cavab olaraq, Fransa Britaniya monarxi II Corcun idarə etdiyi Hannoverə hücum etməyə hazırlaşdı. Corcun qitədəki ərazilərini qorumaq üçün Britaniya 1756-cı ilin əvvəllərində Prussiyanın Hannoveri qorumağa kömək etməyə razı olduğu bir müqavilə imzaladı. Bunun müqabilində Fransa Avstriya ilə ittifaq qurdu. Avropadakı müharibə 1756-cı ilin iyun ayında Fransanın Menorkanı Britaniyadan ələ keçirməsi ilə başladı. İki ay sonra Prussiya Saksoniyaya hücum etdi və bu da Avstriyanın Prussiyalıları müharibə elan etməsinə səbəb oldu. Tezliklə Avropanın əsas güclərinin əksəriyyəti münaqişəyə qoşuldu. Britaniyalılar səylərinin çox hissəsini dənizdə və müstəmləkələrində cəmləşdirsələr də, onlar həmçinin Avropa mübarizəsində də iştirak etdilər və maliyyə yardımı Ferdinandın Britaniya, Hanover, Prussiya və Brunsvik qüvvələri 1760-cı ildə Emsdorf və Varburqda, 1761-ci ildə Villinghauzendə və 1762-ci ildə Vilhelmsthalda böyük qələbələr qazandı. Bu müharibə 1763-cü ildə Britaniya, Fransa və İspaniya arasında imzalanan Paris müqaviləsi və Saksoniya, Avstriya və Prussiya arasında imzalanan Hubertsburq müqaviləsi ilə başa çatdı. Sonuncu müqavilə münaqişə başlamazdan əvvəl Mərkəzi Avropada mövcud olan vəziyyəti yenidən bərpa etməyə müvəffəq oldu. Paris müqaviləsindən sonra Britaniya Şimali Amerikada fransızlardan ələ keçirdiyi ərazilərin böyük hissəsini, eləcə də İspaniya Floridasını, bir neçə Karib adasını və Afrika koloniyası Seneqalı əlində saxladı. Britaniya həmçinin Hindistan yarımadasındakı Fransa ticarət məntəqələri üzərində dominantlıq qazandı. Bu vəziyyət Britaniyanı sonrakı illərdə Hindistanda ən böyük iqtisadi və hərbi gücə çevirdi.

Ədəbiyyat

1. İsayev A, Məcnunov R, Abbasov M. Ümumi Tarix (kurikulumla). 461 səh. Bakı 2024.
2. Mehdiyeva A. Orta əsrlər tarixi. 522 səh. Bakı 2015
3. Məmmədov H. Orta Əsrlər tarixi. Mühazirə mətnləri. 161 səh.
4. Müəllif kollektivi. ADPU Ağcabədi filialı. Orta əsrlər tarixi. 245 səh.
5. S.D.Skazkin, Y.V.Qutnova, A.İ.Danilov, A.R.Korsunki, V.V.Samarkin. Orta əsrlər tarixi. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşri. 528 səh. Maarif nəşriyyatı. Bakı – 1988
6. www.britannica.com

ANGLO-FRENCH WARS*Gasimbayli Jeyhun Gudrat**Summary*

Like most conflicts, the Hundred Years' War was a conflict of various kinds, and this time it resulted in repeated wars between the kings of France and England; each side fought for ultimate supremacy. In 14th-century Europe, the interests of France and England were at odds, leading to wars that lasted for over a century and spanned five generations of successive kings. The root of this tension was the succession crisis, which was rooted in the English royal family's French ancestry. This led to the English government defending its historical titles and claims to territories in France. This led to disputes over titles and lands. In addition, Europe was experiencing major social, political, and economic upheavals, exacerbated by the Black Death, which swept across Europe and had a lasting impact on the continent's demographics.

АНГЛО-ФРАНЦУЗСКИЕ ВОЙНЫ*Гасымбейли Джейхун Гудрат**Резюме*

Как и большинство конфликтов, Столетняя война была конфликтом различного рода, и на этот раз она привела к неоднократным войнам между королями Франции и Англии; каждая сторона боролась за абсолютное превосходство. В Европе XIV века интересы Франции и Англии противоречили друг другу, что привело к войнам, длившимся более века и охватывавшим пять поколений сменяющих друг друга королей. Корнем этой напряженности был кризис престолонаследия, который коренился во французском происхождении английской королевской семьи. Это привело к тому, что английское правительство стало защищать свои исторические титулы и претензии на территории во Франции. Это вызвало споры по поводу титулов и земель. Кроме того, Европа переживала крупные социальные, политические и экономические потрясения, усугубленные Черной чумой, которая прокатилась по Европе и оказала длительное влияние на демографическую ситуацию на континенте.

*Rəyçi: İsayev Əmirxan**Daxil olma tarixi 01 iyun 2026-cı il*

**ETHNIC AUTHORITY AND INSTITUTIONAL ORDER:
AN ETHNOGRAPHIC COMPARISON OF TWO MIGRANT-RUN
RESTAURANTS IN VILNIUS**

Ibayev Samig Samir
Specialization Social Anthropology
Department of Sociology
Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
ORCID ID:0009-0000-2142-867X

Annatasion: *This article compares two migrant-run ethnic restaurants in Vilnius, Azerai (Azerbaijani) and Ugruzina (Georgian, with Georgian-Azerbaijani management), in order to understand how workers from several national backgrounds organise everyday work and produce a sense of belonging in low-wage hospitality. The study draws on three months of participant observation (forty-four shifts, one hundred and fifty-four hours in total) and informal interviews conducted in October–December 2025. The findings suggest that, although the two kitchens draw from a similar migrant labour pool in the same city, they run on different organising logics. At Azerai, authority is informal and grounded in shared Azerbaijani language and origin; Pakistani and Bangladeshi helpers occupy other positions through linguistic exclusion and humour rather than through formal rules. At Ugruzina, authority is institutional: tasks are fixed, Russian is the working language, and ethnic separation appears at meal breaks rather than in the chain of command. The article argues that ethnic and institutional authority should be treated as parallel ways of organising migrant labour, not as stages in a single developmental sequence.*

Keywords: migrant labour, belonging, ethnographic fieldwork, restaurant work, language, Vilnius.

Açar sözlər: miqrant əməyi, aidiyyat, etnoqrafik sahə tədqiqatı, restoran işi, dil, Vilnüs.

Ключевые слова: мигрантский труд, принадлежность, этнографическое полевое исследование, ресторанный труд, язык, Вильнюс.

Introduction. Vilnius has, over the past decade, become a visible node of post-Soviet and South Asian migration. According to the OECD, foreign-born residents reached 8.6 percent of Lithuania's population by early 2024, with employment as the leading channel of entry [8]. Restaurants serving Azerbaijani, Georgian, Turkish and Central Asian cuisine have multiplied in the city centre, often staffed by workers from several countries at the same time. These workplaces are usually treated either as ethnic enclaves bound by shared origin or as low-wage service sites with little internal differentiation. Neither description, this article argues, captures what actually happens inside them.

The study compares two restaurants located in Vilnius. Azerai is managed by Azerbaijanis and serves Azerbaijani cuisine; its kitchen staff includes Pakistanis, Bangladeshis, and a Kurdish worker from Turkey. Ugruzina is managed by Georgian-Azerbaijanis (ethnic Azerbaijanis from Georgia) together with Lithuanian staff at the front of the house; its kitchen and service team include Georgians, Azerbaijanis, Pakistanis, Bangladeshis, and Lithuanians. The aim is to describe and compare how authority is exercised, how language sorts workers, and how a sense of belonging is produced or denied in each kitchen. The argument, set out below, is that the two restaurants illustrate two distinct organising logics, ethnic authority (Azerai) and institutional order (Ugruzina), and that both produce forms of marginality, although in different shapes. The paper closes with practical

recommendations for restaurant management and for migrant-integration organisations in Lithuania.

Theoretical framework. Three strands of literature inform this study. The first concerns migrant labour and precarity. Anderson [1, p. 301] argues that “migrant labour” is not a pre-existing category but is produced through immigration regimes and employer practices that sort workers into more or less precarious positions. Recent work on Lithuania extends this picture: Huseynova [6] documents how “third-country” nationals face structural insecurity, including limited mobility between employers under the temporary residence permit system, low income relative to local workers, and concentration in a narrow set of sectors. Public-attitude monitoring by Pilinkaitė-Sotirovič and Žibas [9] shows that perceptions of social distance toward migrants in Lithuania remain higher for workers from “third countries” than for migrants of European origin, which provides part of the wider context for the workplaces described here.

The second strand concerns language at work. Heller [4, p. 473] argues that multilingual workplaces are sites where languages are valued, tolerated, or kept invisible, and that the choice of working language is itself a distribution of power. Vertovec [10] uses the term “super-diversity”, in this context meaning the intersection of several migration streams within a single workplace, to describe configurations more complex than older models of bilingualism allowed for. Both apply directly to the Vilnius case, where the working languages observed (Azerbaijani at Azerai, Russian at Ugruzina) carry different histories and produce different effects.

The third strand is the ethnographic literature on belonging and on the workplace as a site of performance. Yuval-Davis [11, p. 197] distinguishes belonging, here meaning an emotional and relational attachment to people and places, from the politics of belonging, the boundary-drawing through which groups decide who counts as one of them. Goffman’s classic account [3] of front-stage and back-stage performance helps separate what migrant workers show to customers from what they share among themselves. Holmes [5], in his ethnography of migrant farmworkers in California, shows how this front-back distinction often maps onto ethnic and citizenship hierarchies in ways that look natural to participants but are in fact organised. Janta and colleagues [7], writing on Polish migrant workers in UK hospitality, demonstrate how language acquisition and informal workplace networks shape both employment outcomes and a worker’s sense of place. Their findings on language as a sorting mechanism map closely onto what was observed in the Vilnius kitchens.

Methods, field access, and limitations. Fieldwork was conducted in Vilnius from 3 October to 30 December 2025: six weeks at Azerai (twenty-two shifts) and six weeks at Ugruzina (twenty-two shifts), three to five shifts per week, three to four hours per shift, for a total of one hundred and fifty-four hours. Two methods were used: participant observation and informal interviews. As a participant observer I worked as an unpaid kitchen helper, doing small tasks (cutting, cleaning, packing delivery orders at Azerai; preparing dolma leaves and assisting in dolma assembly at Ugruzina). At the end of each shift I wrote field notes describing who spoke to whom, what tasks were assigned, what was joked about, and what was left unsaid. Informal interviews were conducted during short breaks at Azerai and after shifts at Ugruzina; each lasted between five and twenty minutes. Topics included reasons for migration, work history, future plans, and what “home” (used here in the wide sense of place of attachment, not specifically the country of birth) meant to participants.

Field access was secured through prior contact. I had previously worked for several months at another branch of Azerai, so I already knew several of the central branch’s managers personally. When I approached management about doing fieldwork there, both the

manager and the floor supervisor vouched for me, which substantially shortened the negotiation phase. At Ugruzina I was introduced through a Georgian-Azerbaijani contact at Azerai. Even with these introductions, in the first days at both sites I was approached with caution. Several workers asked, in different ways, what exactly I was doing and what the research was for. I explained that this was part of my MA course in Social Anthropology; that I wanted to understand how migrant workers, some of whom are also students like me, make sense of daily work in a new country; that all names would be changed; and that the focus was on patterns of work and conversation, not on evaluating individual workers.

Three limitations should be flagged. First, the time in the field was short: three months across two sites is enough to identify patterns but not enough to track seasonal change or staff turnover. Second, my own position shaped what I saw. As an Azerbaijani MA student, I had clear linguistic and cultural access at Azerai but a more partial outsider position at Ugruzina, where Russian is the working language and where my own Azerbaijani has a different inflection from the local Georgian-Azerbaijani dialect. I had less direct access to Pakistani and Bangladeshi workers' perspectives. Third, note-taking during shifts was limited by the work itself; most field notes were written within an hour after each shift, which introduces some loss of detail. Verbal consent was obtained from quoted participants; no real names used.

Findings: Azerai. Azerai's kitchen is small, hot, and noisy. Five to seven people work a shift: an Azerbaijani head cook, an Azerbaijani manager who steps in and out, one or two Azerbaijani assistants, and one to three helpers (usually Pakistani or Bangladeshi, occasionally a Kurdish worker from Turkey). Authority sits clearly with the Azerbaijani core. The cook decides how each dish is prepared; the manager decides shifts; the helpers do what they are told.

What makes the hierarchy ethnic rather than purely professional (by "ethnic" here I mean grounded in shared national-linguistic background, not in formal job description) is that it is signalled in language and humour before it is signalled in tasks. The kitchen runs in Azerbaijani and Turkish; English is used briefly when a Pakistani or Bangladeshi worker is being addressed directly. One Pakistani helper told me, in English: "I just listen for the instructions. The rest is not my business." This sentence can be read in two ways: as a description of his preference, or as a description of an exclusion he has accepted. Both readings are probably true at once.

Humour is the second sorting mechanism. Azerbaijani workers tease each other constantly, about regional identities, about masculinity, about who is going home soonest. The jokes both bind and exclude. A Pakistani worker laughs when something is clearly funny but rarely participates in the back-and-forth. An Azerbaijani worker put it bluntly: "Working with Pakistanis is easy; they do whatever you want, and they value you." This sentence describes the comfort of an asymmetry. The same worker, in another conversation, said: "I'm uncomfortable with my own nation; I constantly worry about those who will undermine me." The two sentences sit next to each other in my field notes and are not contradictory: the in-group is watched; the out-group is treated as convenient.

Silence is the third mechanism. During the rush, roughly seven to nine in the evening on weekends, almost no one speaks. An Azerbaijani cook described this afterwards: "Nobody talks during peak hours; we're all part of the same job at that moment. Even that silence is a kind of togetherness." It is, but the togetherness is uneven. The Azerbaijani staff are silent because they share a tacit script; the Pakistani helper is silent because he has no easy way into the script. This is consistent with what Goffman [3] called back-stage performance: a place where the work of producing a coherent front happens, but only for those who are in on it.

Findings: Ugruzina. Ugruzina is larger and quieter. Each worker has a fixed role (barbecue station, dolma station, second chef, manager, waitstaff) and rarely crosses into another's territory. A barbecue worker told me: "Here, everyone does their own job. No one interferes in anyone else's area. That's how the system works." He said it as a compliment.

Power at Ugruzina is mediated through this institutional order rather than through ethnicity directly. There are two chefs, one Georgian-Azerbaijani and one Lithuanian, and although they are nominally equal, the Georgian-Azerbaijani chef makes most of the consequential decisions. This is framed by everyone, including the Lithuanian chef, as a matter of professional experience rather than origin. Russian is the working language, which means no individual ethnic group has a linguistic advantage in the kitchen itself. Lithuanian appears at the front of the house, where Lithuanian waiters interact with mostly Lithuanian customers. Migrant workers stay in the back.

The result is a workplace where ethnic groups are visibly separated without being explicitly ranked. At lunch, Pakistani and Bangladeshi workers eat at one table, Azerbaijani-origin workers at another, Lithuanian staff at a third. A Lithuanian waiter described it casually: "Pakistanis in one corner, Azerbaijanis at another table, and we Lithuanians are generally separate. It's not a rule, but that's how it is." Another Lithuanian denied the pattern; observation supported the first speaker. A Georgian-Azerbaijani worker said: "We feel more comfortable speaking Georgian amongst ourselves, but we only speak Russian with others for business." That sentence describes the architecture of the place: an outer institutional shell in Russian, inner ethnic rooms in Georgian, Azerbaijani, English, and Bangla.

The most visible structural feature of Ugruzina is the front-back-stage division [3]: migrant workers are explicitly back-stage; Lithuanian waiters are explicitly front-stage. This is partly about language, since Lithuanian customers prefer to be served in Lithuanian, but it is also a sorting of who counts as visible to the customer. A Lithuanian waiter described his own job as transitional: "For me this job is temporary, but for some of them it's their whole life here." He pointed to the kitchen when he said "them."

Comparison. The two restaurants resolve the same coordination problem in different ways. Azerai uses ethnic authority: Azerbaijani as the working language, jokes that bond insiders and exclude others, informal expectations about who does what. Ugruzina uses institutional order: fixed tasks, Russian as a working language no one fully owns, ethnic separation expressed as distance rather than as rank. The two arrangements produce different experiences of belonging. At Azerai, an Azerbaijani worker can feel quickly at home and a Pakistani worker can feel useful but unheard. At Ugruzina, no one feels especially at home, but the rules are clearer and there is less reading of unspoken cues required to know where one stands. In both kitchens, almost every worker described the job as temporary and economically driven. "We all came here for the money, not for the fun," a Georgian-Azerbaijani worker said. This sense of transience does not contradict the arrangements above; it may be what makes them workable [1; 6].

Discussion and practical recommendations. Three points emerge from the comparison. First, ethnic and institutional authority are not stages of a developmental sequence in which informal ethnic enterprises gradually become more impersonal as they grow. Azerai and Ugruzina are roughly the same size and age; they have not chosen different points on a single ladder. They have chosen different organising logics. Second, both arrangements produce exclusion, but they distribute it differently. At Azerai, Pakistani and Bangladeshi workers are inside the kitchen but outside the conversation. At Ugruzina, they are inside the conversation in Russian but kept out of the dining room. Calling only one of these "discrimination" misses what is actually happening: they are different shapes of

structured marginality. Third, language choice in both places is not neutral [4]. At Azerai, the dominance of Azerbaijani is what allows others to be kept conversationally outside while remaining functionally inside. At Ugruzina, Russian works precisely because no one fully owns it; its political and historical associations in both Lithuania and the Caucasus, however, mean this neutrality should be examined rather than assumed.

For restaurant management, two sets of low-cost changes would address these patterns. At Azerai, a short multilingual list of basic kitchen instructions and safety terms (Azerbaijani, English, Bangla and Urdu), together with occasional task rotation so that helpers learn at least the first stages of Azerbaijani and Turkish dishes, would reduce communication breakdowns without removing what workers describe as the warmth of the place. At Ugruzina, the most useful interventions concern recognition: cross-training so that back-of-house workers can occasionally take front-of-house tasks, especially for non-Lithuanian-speaking customers; shared meals once or twice a month organised across stations rather than within them; and a clearer internal pathway to senior kitchen positions for long-serving migrant workers.

For migrant-integration organisations in Lithuania, including the IOM Migrant Information Centre in Vilnius and the Diversity Development Group, the comparison suggests that integration support should attend to two distinct patterns at once. Ethnic enclaves provide initial reception and language access but can lock workers into limited internal mobility, a point consistent with Huseynova's [6] finding that third-country nationals in Lithuania face structurally constrained employer mobility. Mixed-staff workplaces with formal rules can be fairer on paper but produce their own forms of segregation, especially the front-back-stage division along citizenship lines. Programmes that target only one of these patterns will miss the other; given that migrant workers now make up a growing share of the Lithuanian labour market [2; 8], the question of what kind of integration is offered inside ordinary workplaces deserves more attention than it currently receives.

Conclusion. This study began by asking how authority and belonging are produced in two migrant-staffed restaurants in Vilnius. The answer is that they are produced differently. Azerai runs on ethnic authority and informal hierarchy; Ugruzina runs on institutional order and functional distance. Both produce belonging for some workers and exclusion for others. Six weeks of fieldwork is a short time, and the conclusions here are descriptive rather than definitive. They invite further work, particularly with workers from the South Asian community, whose perspectives shape this account but were not its primary source.

References

1. Anderson B. Migration, immigration controls and the fashioning of precarious workers // *Work, Employment and Society*, 2010, vol. 24, no. 2, pp. 300–317.
2. European Migration Network (Lithuania). *Migration Policy in Lithuania 2023: Migration Trends*. Vilnius: EMN Lithuania, 2024, 35 p.
3. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York:Doubleday, 1959, 259 p.
4. Heller M. Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity // *Journal of Sociolinguistics*, 2003, vol. 7, no. 4, pp. 473–492.
5. Holmes S. *Fresh Fruit, Broken Bodies: Migrant Farmworkers in the United States*. Berkeley: University of California Press, 2013, 256 p.
6. Huseynova I. Precarious Work in Lithuania: Integration Challenges into the Labour Market for Foreign Born Citizens//*Open Journal of Social Sciences*, 2024, vol. 12, no. 1, pp. 81–100.
7. Janta H., Ladkin A., Brown L., Lugosi P. Employment Experiences of Polish Migrant Workers in the UK Hospitality Sector // *Tourism Management*, 2011, vol. 32, no. 5, pp. 1006–1019.
8. OECD. *International Migration Outlook 2025: Lithuania*. Paris: OECD Publishing, 2025.

9. Pilinkaitė-Sotirovič V., Žibas K. Etninės ir socialinės grupės Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir jų kaita // Etniškumo studijos, 2011, no. 1/2, pp. 136–155.
10. Vertovec S. Super-diversity and its implications. 2007, vol. 30, no. 6, pp. 1024–1054.
11. Yuval-Davis N. Belonging and the politics of belonging // Patterns of Prejudice, 2006, vol. 40, no. 3, pp. 197–214.

ETNİK AVTORİTET VƏ İNSTİTUSİONAL QAYDA: VİLNÜSDƏ MİQRANTLAR TƏRƏFİNDƏN İŞLƏDİLƏN İKİ RESTORANIN ETNOQRAFİK MÜQAYİSƏSİ

*İbayev Samiq Samir oğlu
Xülasə*

Bu məqalə, aşağı ödənişli xidmət sektorunda müxtəlif milli mənşəli işçilərin gündəlik iş prosesini necə təşkil etdiklərini və aidiyyat hissini necə formalaşdırdıqlarını anlamaq üçün Vilynüsdə miqrantlar tərəfindən idarə olunan iki etnik restoranı – "Azerai" (Azərbaycan) və "Ugruzina"-nı (Gürcü-Azərbaycan rəhbərliyi ilə gürcü restoranı) müqayisə edir. Tədqiqat 2025-ci ilin oktyabr-dekabr aylarında həyata keçirilmiş üç aylıq iştirakçı müşahidəsinə (cəmi qırx dörd iş növbəsi, yüz əlli dörd saat) və qeyri-formal müsahibələrə əsaslanır. Nəticələr göstərir ki, hər iki mətbəx eyni şəhərdə bənzər miqrant əmək işi qüvvəsindən faydalansa da, müxtəlif təşkilati məntiqlərlə fəaliyyət göstərir. "Azerai" restoranında təbəçilik münasibətləri qeyri-formaldır; ortaq Azərbaycan dili və mənşəyinə söykənir. Pakistanlı və banqladeşli köməkçilər rəsmi qaydalardan daha çox, lingvistik təcrid və yumor vasitəsilə ikinci dərəcəli mövqeləri tuturlar. "Ugruzina"-da isə avtoritet institusional xarakter daşıyır: tapşırıqlar sabitdir, iş prosesində əsas ünsiyyət vasitəsi rus dilidir və etnik ayrılıq komanda iyerarxiyasında deyil, daha çox yemək fasilələrində özünü büruzə verir. Məqalədə etnik və institusional avtoritetin (təbəçilik münasibətlərinin) vahid inkişaf mərhələsi kimi deyil, miqrant əməyinin təşkilinin paralel formaları kimi nəzərdən keçirilməsi arqumenti irəli sürülür.

ЭТНИЧЕСКАЯ ВЛАСТЬ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК: ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ СРАВНЕНИЕ ДВУХ РЕСТОРАНОВ, УПРАВЛЯЕМЫХ МИГРАНТАМИ, В ВИЛЬНЮСЕ

*Ибаев Самиг Самир оглу
Резюме*

В данной статье сравниваются два этнических ресторана, управляемых мигрантами, в Вильнюсе – Azerai (азербайджанский) и Ugruzina (грузинский, с грузино-азербайджанским менеджментом) – с целью понять, каким образом работники разных национальностей организуют повседневный труд и формируют чувство принадлежности в низкооплачиваемом ресторанном секторе. Исследование основано на трёх месяцах включённого наблюдения (сорок четыре смены, всего сто пятьдесят четыре часа) и неформальных интервью, проведённых в октябре–декабре 2025 года. Результаты показывают, что, несмотря на использование схожего мигрантского трудового ресурса в одном и том же городе, обе кухни функционируют на основе различных организационных логик. В Azerai власть носит неформальный характер и основана на общем азербайджанском языке и происхождении; пакистанские и бангладешские помощники занимают иные позиции через языковое исключение и юмор, а не через формальные правила. В Ugruzina власть институциональна: обязанности чётко распределены, рабочим языком является русский, а этническое разделение проявляется скорее во время приёмов пищи, чем в самой системе подчинения. В статье утверждается, что этническую и институциональную власть следует рассматривать как параллельные способы организации мигрантского труда, а не как стадии единой эволюционной последовательности.

*Rəyçi: dos. S.İ.Məmmədova
Daxil olma tarixi 02 iyun 2026-cı il*

PEDAQOGİKA

УДК 372.881.161.1

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ОБРАЗНОЙ ЛЕКСИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Балаева Разия Гудрат кызы
доктор философии по педагогическим наукам
Бакинский Славянский Университет
orcid id: 0000-0003-2190-335
raziyakbarova73@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты обучения образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории. Анализируются особенности восприятия образных единиц студентами-инофонами, обусловленные межъязыковой интерференцией и различиями национальных языковых картин мира. Особое внимание уделяется лингвокультурологическому подходу в преподавании русского языка как иностранного. Рассматриваются методы семантизации, закрепления и активизации образной лексики в процессе обучения. Определяется роль образных средств русского языка в формировании коммуникативной и лингвокультурной компетенции студентов-азербайджанцев. Обосновывается эффективность комплексной методики обучения, основанной на использовании художественных текстов, сопоставительного анализа и культурологического комментария.

Ключевые слова: образная лексика, русский язык как иностранный, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, языковая картина мира, фразеологизмы, семантизация, азербайджанская аудитория, лингвокультурная компетенция, методика преподавания.

Açar sözlər: obrazlı leksika, rus dili xarici dil kimi, linqvokulturologiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, dilin dünya mənzərəsi, frazeologizmlər, semantizasiya, Azərbaycan auditoriyası, linqvokulturoloji kompetensiya, tədris metodikası.

Keywords: figurative vocabulary, Russian as a foreign language, linguoculturology, intercultural communication, linguistic worldview, phraseological units, semantization, Azerbaijani audience, linguocultural competence, teaching methodology

В современных условиях развития межкультурной коммуникации особую значимость приобретает проблема обучения русскому языку как иностранному в тесной связи с культурой народа - носителя языка. В методике преподавания русского языка все большее внимание уделяется не только формированию языковой компетенции обучающихся, но и развитию их способности воспринимать национально-культурную специфику языковых единиц, адекватно интерпретировать образные средства речи и использовать их в процессе коммуникации.

Одним из наиболее сложных и в то же время значимых компонентов обучения русскому языку в иноязычной аудитории является образная лексика. Метафоры, фразеологические единицы, сравнения, культурно маркированные словосочетания отражают особенности национального мировосприятия, исторический опыт народа, элементы духовной и материальной культуры. Именно поэтому овладение образной лексикой способствует обогащению речи студентов, формированию их лингвокультурной компетенции.

В современной лингводидактике проблема взаимодействия языка и культуры рассматривается в русле лингвокультурологического и коммуникативного подходов. Исследователи подчеркивают, что изучение иностранного языка невозможно вне освоения культурного пространства носителей данного языка [3, с. 18]. Язык выступает не только средством общения, но и формой хранения культурной памяти народа, отражением его ценностей, традиций и национального сознания [7, с. 42].

Особую актуальность данная проблема приобретает в азербайджанской аудитории, где русский язык продолжает сохранять высокий социальный и образовательный статус. В условиях активного межкультурного взаимодействия возрастает необходимость совершенствования методики преподавания русского языка студентам-азербайджанцам, прежде всего в аспекте формирования навыков восприятия и употребления образной лексики.

Проблемы лингвострановедческого и лингвокультурологического аспектов преподавания русского языка нашли отражение в трудах российских и азербайджанских исследователей. Существенный вклад в разработку данной проблемы внесли Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров, В.В. Молчановский, В.М. Маслова, а также азербайджанские методисты Т.З. Азимова, Н.Ч. Мусабекова, А.Э. Шахбазова и другие ученые [1, с. 14; 4, с. 144; 9, с. 83].

Несмотря на значительное количество исследований, посвященных вопросам обучения русскому языку как иностранному, проблема методики обучения образной лексике в азербайджанской аудитории остается недостаточно разработанной. В частности, нуждаются в уточнении принципы отбора образных единиц, способы их семантизации, методы активизации в речи студентов.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью разработки эффективной методики обучения образной лексике русского языка студентов-азербайджанцев с учетом национально-культурных особенностей восприятия языковых единиц и современных требований коммуникативной лингводидактики.

Объектом статьи является процесс обучения русскому языку в азербайджанской аудитории.

Предмет статьи - методика формирования навыков восприятия, понимания и употребления образной лексики русского языка студентами-азербайджанцами.

Цель статьи заключается в рассмотрении эффективных методов и приемов обучения образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории в аспекте формирования лингвокультурной компетенции обучающихся.

Для достижения поставленной цели предполагается решение следующих задач: определить роль образной лексики в системе обучения русскому языку как иностранному; выявить основные трудности восприятия образных единиц студентами-азербайджанцами; рассмотреть принципы отбора образной лексики для учебного процесса; охарактеризовать методы семантизации и активизации образных средств русского языка; определить значение лингвокультурологического подхода в обучении РКИ.

В современной методике преподавания русского языка как иностранного особое место занимает проблема обучения образным средствам языка. Это обусловлено тем, что образная лексика отражает не только языковые особенности народа, но и специфику его мировосприятия, культурных традиций, исторического опыта и национального сознания. Усвоение образных единиц русского языка способствует более глубокому пониманию русской языковой картины мира и формированию у обучающихся способности к полноценной межкультурной коммуникации.

Образная лексика представляет собой особый пласт языковых единиц, обладающих ярко выраженной эмоционально-экспрессивной и культурно-смысловой окраской. К данной группе относятся метафоры, сравнения, фразеологические единицы, устойчивые образные сочетания, а также культурно маркированные языковые конструкции. Их семантика нередко выходит за пределы прямого значения слов и требует учета исторических, культурных и национально-психологических факторов [6, с. 27].

Вопрос о взаимосвязи языка и культуры занимает важное место в современной лингвистике и лингводидактике. Исследователи подчеркивают, что язык является не только средством передачи информации, но и способом отражения коллективного опыта народа [8, с. 115]. В языковых единицах закрепляются особенности национального мышления, элементы материальной и духовной культуры, нормы поведения и культурные стереотипы общества.

Особенно отчетливо национально-культурная специфика проявляется именно в образной лексике. Многие фразеологические единицы и метафорические выражения русского языка связаны с историческими реалиями, религиозными представлениями, народными традициями, особенностями быта и национального характера русского народа. Подобные языковые единицы выступают носителями фоновых знаний и требуют специального лингвокультурологического комментария в процессе обучения [4, с. 144].

В трудах Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова подчеркивается, что изучение русского языка должно сопровождаться усвоением культурной информации, отраженной в языковых единицах [2, с. 51]. По мнению исследователей, лингвострановедческий подход способствует формированию у обучающихся способности адекватно воспринимать и интерпретировать национально-культурные особенности речевого поведения носителей языка.

В современной методике преподавания РКИ лингвострановедческий подход постепенно развивается в русле лингвокультурологического направления. Если лингвострановедение преимущественно ориентировано на передачу сведений о стране изучаемого языка, то лингвокультурология рассматривает язык как отражение культурного сознания народа и средство формирования вторичной языковой личности [10, с. 74]. В связи с этим обучение образной лексике приобретает не только языковое, но и культурно-когнитивное значение.

Существенную роль в обучении образной лексике играет понятие «языковая картина мира». Каждая национальная культура формирует собственную систему образов, ассоциаций и символов, отражающихся в языковых единицах. Именно поэтому одинаковые предметы или явления могут вызывать различные ассоциации у представителей разных культур.

В азербайджанской аудитории трудности усвоения образной лексики русского языка часто обусловлены различиями в национально-культурных представлениях. Одни и те же образы в русском и азербайджанском языках могут иметь различную эмоционально-смысловую интерпретацию. По мнению В.М. Масловой, фразеологические единицы являются своеобразными носителями культурной памяти народа, поскольку в их внутренней форме сохраняются элементы исторического и культурного опыта этноса [7, с. 134]. Именно поэтому обучение фразеологизмам должно сопровождаться раскрытием их культурно-исторической основы. В методике преподавания русского языка как иностранного образная лексика рассматривается как важное средство развития коммуникативной компетенции студентов. Владение

образными средствами языка делает речь более выразительной, эмоционально насыщенной и приближенной к естественной речи носителей языка.

Особое значение в процессе обучения образной лексике имеет проблема отбора языкового материала. Включение образных единиц в учебный процесс должно осуществляться с учетом их коммуникативной значимости, культурной ценности, частотности употребления и доступности для восприятия студентами. При этом необходимо учитывать национально-культурные особенности аудитории и степень межъязыковой интерференции.

Азербайджанские исследователи также обращают внимание на необходимость формирования у студентов лингвокультурной компетенции в процессе обучения русскому языку. Так, Т.З. Азимова подчеркивает важность включения культуроведческого компонента в содержание языкового образования [1, с. 144]. Н.Ч. Мусабеева отмечает значительный лингвокультурный потенциал ономастической и фразеологической лексики в процессе преподавания русского языка в национальной аудитории [9, с. 167].

Одной из важнейших проблем преподавания русского языка в азербайджанской аудитории является формирование у обучающихся навыков адекватного восприятия и употребления образной лексики. В процессе изучения русского языка студенты-азербайджанцы сталкиваются не только с языковыми трудностями, но и с различиями национально-культурных представлений, отраженных в семантике образных единиц. Это обуславливает необходимость учета лингвокультурных факторов в организации учебного процесса.

Образная лексика тесно связана с национальной языковой картиной мира. В ее основе лежат ассоциативные представления народа, особенности исторического развития, бытовой уклад, религиозные взгляды, фольклорные традиции и культурные стереотипы. Именно поэтому многие метафоры, фразеологизмы и устойчивые сравнения русского языка оказываются трудными для понимания студентами-инофонами [5, с. 196].

В азербайджанской аудитории значительная часть трудностей обусловлена межъязыковой интерференцией. Обучающиеся нередко воспринимают русские образные единицы через призму родного языка, что приводит к искажению семантики и коммуникативным ошибкам. Особую сложность представляют фразеологические единицы, в основе которых лежат национально-специфические образы. Например, многие русские фразеологизмы связаны с историческими реалиями, православной культурой, народным бытом или особенностями русской природы. Для студентов-азербайджанцев подобные языковые единицы часто оказываются недостаточно прозрачными с точки зрения внутренней формы и требуют дополнительного культурологического комментария.

Подобные различия особенно ярко проявляются при изучении фразеологизмов, сравнений и устойчивых метафор [7, с. 64].

Важную роль в процессе обучения играет степень сформированности ассоциативного мышления студентов. Образная лексика требует способности устанавливать скрытые смысловые связи между предметами и явлениями, понимать перенос значения и интерпретировать контекстуальные оттенки смысла. Определенные трудности вызывает и восприятие фразеологизмов с религиозно-культурной основой. Многие библейские выражения русского языка недостаточно понятны студентам, не знакомым с христианской культурной традицией. Такие единицы, как «манна

небесная», «блудный сын», «нести свой крест», требуют специального объяснения их происхождения и культурного значения [3, с. 24].

Сложности возникают и при изучении метафорических переносов, связанных с природными явлениями, бытовыми реалиями и историческими фактами. Для русской языковой картины мира характерны определенные символические значения природных образов, которые не всегда совпадают с аналогичными представлениями в азербайджанской культуре. Это требует использования сопоставительного подхода в процессе обучения.

Важным фактором успешного усвоения образной лексики является опора на сопоставительный анализ русского и азербайджанского языков. Сравнение сходных и различающихся образов позволяет обучающимся глубже осмыслить национально-культурную специфику изучаемого языка и способствует развитию межкультурной компетенции.

Современная методика преподавания РКИ подчеркивает необходимость комплексного подхода к обучению образной лексике. Усвоение образных единиц должно осуществляться не изолированно, а в системе речевой деятельности, с использованием художественных текстов, диалогов, коммуникативных ситуаций и культурологического комментария. Такой подход способствует расширению словарного запаса студентов.

Эффективное обучение образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории требует разработки специальной методической системы, основанной на принципах коммуникативности, лингвокультурологической направленности и учета национально-психологических особенностей обучающихся. Современная методика преподавания русского языка как иностранного рассматривает усвоение образных единиц не только как процесс расширения словарного запаса студентов, но и как важное средство формирования их межкультурной и коммуникативной компетенции.

В учебный процесс должны включаться наиболее употребительные и коммуникативно значимые образные единицы, отражающие особенности русской языковой картины мира. При этом важное значение имеют такие критерии отбора, как частотность употребления, культурная ценность, доступность понимания, стилистическая актуальность и возможность практического использования в речи студентов [2, с. 83].

Важным компонентом методики является поэтапная организация работы над образной лексикой. На первом этапе осуществляется семантизация языковых единиц, направленная на раскрытие их значения, внутренней формы и культурного содержания. На данном этапе особенно эффективными являются лингвокультурологический комментарий, использование наглядности, сопоставление с аналогичными единицами родного языка, а также обращение к художественным и публицистическим текстам.

Использование художественной литературы позволяет студентам наблюдать функционирование образной лексики в естественной речевой среде, воспринимать эмоционально-экспрессивные оттенки значения и особенности авторского употребления языковых средств [6, с. 87].

Особую эффективность в обучении образной лексике демонстрирует работа с художественным текстом. Литературные произведения содержат богатый материал для формирования лингвокультурной компетенции студентов, поскольку в них отражаются особенности национального мировосприятия, ценностные ориентиры и эмоционально-образная система русского языка. Анализ художественного текста способствует

развитию языковой догадки, ассоциативного мышления и навыков интерпретации культурно обусловленных языковых единиц.

Современные методические подходы предполагают также использование визуальных и цифровых средств обучения. Иллюстративный материал, мультимедийные презентации, видеоматериалы и электронные ресурсы помогают создать ассоциативную основу для восприятия образной лексики и делают процесс обучения более наглядным и эффективным.

В процессе обучения необходимо учитывать уровень языковой подготовки студентов. На начальном этапе предпочтительно использовать наиболее прозрачные по семантике образные единицы, тогда как более сложные фразеологизмы и метафорические конструкции целесообразно вводить на продвинутом этапе обучения. Постепенное усложнение языкового материала способствует более прочному усвоению образной системы русского языка.

Эффективность обучения во многом зависит и от профессиональной подготовки преподавателя. Преподаватель должен уметь не только объяснять значение образных выражений, но и раскрывать их культурное содержание, формировать у студентов интерес к русской культуре и мотивировать их к межкультурному взаимодействию.

Практика преподавания показывает, что наиболее эффективное усвоение образной лексики достигается при комплексном сочетании языкового, речевого и культурологического компонентов обучения. В связи с этим работа над образными средствами русского языка должна проводиться систематически и включаться в различные виды речевой деятельности студентов: чтение, аудирование, говорение и письмо.

В процессе практической работы эффективными оказываются упражнения, направленные на развитие навыков распознавания образной семантики. К ним относятся задания на определение переносного значения слова, подбор синонимичных выражений, объяснение значения фразеологизмов, выявление эмоционально-оценочной окраски языковых единиц.

Особое место в системе практических заданий занимает работа по сопоставлению образных единиц русского и азербайджанского языков. Такой подход позволяет выявить сходства и различия в национальных языковых картинах мира, способствует предупреждению интерференции и формирует навыки межкультурного анализа. Для активизации образной лексики в речи обучающихся используются коммуникативные упражнения. Наиболее результативными являются диалогические и монологические задания, ролевые игры, проблемные ситуации, дискуссии и творческие виды работы. Важным средством формирования устойчивых навыков употребления образной лексики является работа с художественным текстом. Анализ произведений русской литературы способствует расширению словарного запаса студентов, развитию их эстетического восприятия и формированию интереса к русской культуре.

Использование мультимедийных средств, электронных образовательных ресурсов, видеоматериалов и интерактивных платформ повышает мотивацию студентов и способствует более эффективному усвоению языкового материала.

Практическая реализация методики обучения образной лексике в азербайджанской аудитории подтверждает эффективность лингвокультурологического подхода в преподавании русского языка как иностранного

Научная новизна исследования заключается в рассмотрении методики обучения образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории с позиций современного лингвокультурологического подхода. В статье выявлены особенности

восприятия и усвоения образных единиц студентами-азербайджанцами с учетом межъязыковой интерференции и различий национальных языковых картин мира.

Теоретическая значимость исследования состоит в развитии лингвокультурологического подхода к преподаванию русского языка как иностранного. В статье раскрыта специфика образной лексики как носителя национально-культурной информации и элемента языковой картины мира.

Практическая значимость работы определяется возможностью использования предложенной методики в практике преподавания русского языка в азербайджанской аудитории. Представленные в исследовании методы и приемы обучения образной лексике могут применяться при разработке учебных программ, учебных пособий и специальных курсов по русскому языку как иностранному. Материалы статьи могут быть использованы преподавателями вузов в процессе формирования коммуникативной и лингвокультурной компетенции студентов-азербайджанцев.

Проведенное исследование показало, что образная лексика представляет значительную трудность для студентов-азербайджанцев вследствие различий национальных культурных ассоциаций, особенностей мировосприятия и межъязыковой интерференции. Недостаточный объем фоновых знаний, буквальное восприятие устойчивых выражений и отсутствие сформированных навыков интерпретации переносного значения нередко приводят к коммуникативным затруднениям в процессе речевого общения.

Результаты исследования подтверждают, что образная лексика обладает значительным лингвокультурным потенциалом и играет важную роль в формировании вторичной языковой личности студентов-азербайджанцев. Включение культурно маркированных языковых единиц в процесс обучения русскому языку способствует совершенствованию речевых навыков обучающихся, расширению их представлений о культуре, традициях и национальном сознании русского народа.

Обучение образной лексике русского языка в азербайджанской аудитории должно рассматриваться как важное направление современной методики преподавания РКИ. Дальнейшая разработка данной проблемы связана с совершенствованием методов лингвокультурологической интерпретации языковых единиц, созданием специальных учебных материалов и расширением межкультурного аспекта обучения русскому языку как иностранному.

Литература

1. Азимова Т.З. Социокультурная компетенция в обучении русскому языку азербайджанских студентов. Русский язык и литература в Азербайджане. Баку, 2004. – С. 141–146.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1990. 246 с.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980. 320 с.
4. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001. 208 с.
5. Молчановский В.В. Лингвострановедение и преподавание русского языка как иностранного. Русский язык за рубежом. 1999. № 2. С. 74-78.
6. Мусабекова Н.Ч. Ономастическая лексика как объект лингвострановедческого изучения. Вестник БСУ. Баку, 2001. С. 165170.
7. Прохоров Ю.Е. Национально-культурная специфика речевого общения. М.: Наука, 1996. 216 с.

8. Терещенко Л.А. Языковая картина мира и проблемы межкультурной коммуникации. Русский язык за рубежом. 2002. № 3. С. 195-198.
9. Шахбазова А.Э. Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка в азербайджанской аудитории. Баку: БСУ, 2003. 154 с.
10. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. СПб.: Златоуст, 1999. 320 с.

AZƏRBAYCAN AUDİTORİYASI ÜÇÜN RUS DİLİNİN OBRAZLI LEKSİKASININ TƏDRİS METODİKASI

***Balayeva Raziyyə Qüdrət
Xülasə***

Məqalədə Azərbaycan auditoriyasında rus dilinin obrazlı leksikasının tədrisinin nəzəri və praktik aspektləri nəzərdən keçirilir. Xarici dilli tələbələrin obrazlı dil vahidlərini qavrama xüsusiyyətləri, dillərarası interferensiya və milli dil dünyagörüşləri arasındakı fərqlərlə şərtlənən amillər təhlil olunur. Rus dilinin xarici dil kimi tədrisində linqvokulturoloji yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilir. Tədris prosesində obrazlı leksikanın semantizasiyası, möhkəmləndirilməsi və fəallaşdırılması üsulları araşdırılır. Rus dilinin obrazlı vasitələrinin azərbaycanlı tələbələrin kommunikativ və linqvokulturoloji kompetensiyalarının formalaşmasındakı rolu müəyyən edilir. Bədii mətnlərdən istifadə, müqayisəli təhlil və kulturoloji şərhə əsaslanan kompleks tədris metodikasının effektivliyi əsaslandırılır.

THE METHODS OF STUDY THE RUSSIAN LEXICS FOR AZERBAIJANIAN STUDENTS

***Balaeva Raziya Gudrat
Summary***

The article examines theoretical and practical aspects of teaching figurative vocabulary of the Russian language in the Azerbaijani audience. The study analyzes the difficulties of perception and interpretation of figurative lexical units caused by interlanguage interference and differences in national linguistic worldviews. Particular attention is paid to the linguocultural approach in teaching Russian as a foreign language. The methods of semantization, consolidation and activation of figurative vocabulary in the educational process are considered. The role of figurative means of the Russian language in the formation of communicative and linguocultural competence of Azerbaijani students is determined. The effectiveness of an integrated teaching methodology based on the use of literary texts, comparative analysis and linguocultural commentary is substantiated.

***Rəyçi: Professor Şahbazova Aida Heybət qızı
Daxil olma tarixi 04 may 2026-cı il***

UOT:37.

**PEDAQOJİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ INNOVATİV TƏLİM MÜHİTİNİN
FORMALAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ**

Əliyev Hüseyn Fizuli oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Fəlsəfə hazırlığı üzrə doktorant
<https://orcid.org/0009-0000-1441-2362>
huseyn022023@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə pedaqoji təhsil sistemində innovativ təlim mühitinin formalaşdırılması problemləri və onların həlli istiqamətləri araşdırılmışdır. Müasir dövrdə təhsil sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklər, rəqəmsallaşma prosesi, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi və əmək bazarının tələbləri müəllim hazırlığında innovativ yanaşmaların aktuallığını artırmışdır. Tədqiqatda innovativ təlim mühitinin mahiyyəti, onun struktur komponentləri, pedaqoji və metodoloji əsasları təhlil edilmişdir. Eyni zamanda ali pedaqoji təhsil müəssisələrində innovativ təlim mühitinin formalaşdırılmasına təsir edən amillər, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanları və tələbəyönümlü təlimin təşkili məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə müəllim hazırlığında innovativ təlim mühitinin yaradılması zamanı meydana çıxan metodiki, texnoloji və təşkilati problemlər müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması yolları göstərilmişdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, innovativ təlim mühitinin səmərəli təşkili pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, müəllimlərin peşə kompetensiyalarının inkişafına və təhsil prosesinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Məqalənin elmi-praktik əhəmiyyəti pedaqoji təhsil sistemində innovativ yanaşmaların tətbiqinə dair tövsiyələrin hazırlanması ilə xarakterizə olunur.*

Açar sözlər: pedaqoji təhsil, innovativ təlim mühiti, müəllim hazırlığı, təlim texnologiyaları, pedaqoji innovasiya, rəqəmsal təhsil, kompetensiya.

Keywords: pedagogical education, innovative learning environment, teacher training, teaching technologies, pedagogical innovation, digital education, competency.

Ключевые слова: педагогическое образование, инновационная образовательная среда, подготовка учителей, образовательные технологии, педагогическая инновация, цифровое образование, компетентность.

1. GİRİŞ

Müasir dünyada qloballaşma, rəqəmsallaşma və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemlərinin bütün səviyyələrində köklü dəyişikliklər tələb etmişdir. Bu dəyişikliklər müəllim təhsilinə xüsusilə əhəmiyyətli təsir göstərmiş və müəllim təhsilinin məzmununa və təşkilinə innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə "innovativ təlim mühitləri" anlayışı təhsil tədqiqatlarının mərkəzi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Innovativ təlim mühiti təkcə texnoloji vasitələrlə zənginləşdirilmiş təlim prosesi kimi deyil, həm də tələbə mərkəzli, interaktiv, əməkdaşlıq, yaradıcı və refleksiv təlim imkanları yaradan mürəkkəb təhsil sistemi kimi qəbul edilir. Bu mühitdə müəllim bilik ötürücüsü kimi deyil, təlim prosesinin təşkilatçısı və fasilitatoru kimi çıxış edir və şagirdlər passiv dinləyici deyil, aktiv iştirakçılardır. Bu yanaşma müasir pedaqoji nəzəriyyələr çərçivəsində konstruktivist və sosial-konstruktivist təlim modellərinə əsaslanır. Son illərdə Azərbaycan təhsil sistemində həyata keçirilən islahatlar - xüsusən də səriştəyə əsaslanan təlim modelinə keçid, tədris planı islahatı və rəqəmsal təhsil platformalarının tətbiqi - innovativ

təlim mühitinin yaradılması üçün mühüm təməllər qoymuşdur. [4, s. 95] Lakin, praktikada bu mühitin tam və sistemli şəkildə tətbiqində çətinliklər qalmaqdadır.

Yerli tədqiqatlar göstərir ki, innovativ yanaşmaların tətbiqi bəzən vahid strategiyaya əsaslanmır, əksinə fərdi müəllimlərin təşəbbüsü ilə idarə olunur ki, bu da təhsilin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Beynəlxalq təhsil təcrübəsi göstərir ki, rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası, interaktiv metodların geniş istifadəsi və tələbəyə yönəlmiş yanaşmanın gücləndirilməsi effektiv innovativ təlim mühitinin yaradılması üçün çox vacibdir. Məsələn, problem əsaslı təlim (PBL), layihə əsaslı təlim, tərs sinif modeli və kooperativ təlim kimi metodlar analitik düşüncənin, yaradıcılığın və müstəqil qərar qəbul etmək qabiliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Azərbaycan və beynəlxalq təcrübələrin müqayisəli təhlili innovativ təlim mühitinin yaradılmasında bir sıra ümumi və spesifik çətinlikləri ortaya qoyur. Bunlara müəllimlərin innovativ potensialının qeyri-bərabər inkişafı, texnoloji resurslara məhdud çıxış, ənənəvi pedaqoji stereotiplərin davam etməsi, qiymətləndirmə sistemlərinin yeni tədris metodlarına qismən uyğunlaşdırılması və metodoloji dəstəyin olmaması daxildir. Bu gün müəllimlərdən yalnız fənn üzrə təcrübəyə malik olmaq deyil, həm də rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək, interaktiv tədris metodlarını tətbiq etmək və tələbəyə yönəlmiş yanaşmanı təmin etmək gözlənilir. Lakin müşahidələr göstərir ki, bəzi müəllimlər bu bacarıqlara yiyələnsələr də, digərləri ənənəvi tədris metodlarından tamamilə imtina etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu, təhsil prosesində vahid və innovativ təlim mühitinin inkişafını ləngidir. Digər bir əhəmiyyətli çətinlik texnoloji resurslara məhdud çıxışdır.

Xüsusilə kənd təhsil müəssisələrində rəqəmsal avadanlıqların, internet infrastrukturunun və müasir təhsil platformalarının olmaması innovativ tədris metodlarının tətbiqinə mane olur. Lakin beynəlxalq təcrübədə rəqəmsal resurslar təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsi və təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün ən vacib vasitələrdən biri hesab olunur. Nəticədə, texnoloji resurslardakı bərabərsizlik təhsil bərabərliyinə də mənfi təsir göstərir. Ənənəvi pedaqoji stereotiplərin davam etməsi innovativ təlim mühitlərinin inkişafına mane olur. Çox vaxt tədris müəllim mərkəzli modelə əsaslanaraq, şagirdlərin fəal iştirakını laqeyd qoyur. Lakin, innovativ təlim mühiti şagirdlərin təlim prosesində fəal iştirakını tələb edir. Bu stereotiplərin aradan qaldırılması uzunmüddətli pedaqoji transformasiya və müəllimlərin psixoloji və pedaqoji peşəkar inkişafının yenilənməsini tələb edir. Eyni zamanda, qiymətləndirmə sistemlərinin yeni tədris metodlarına kifayət qədər uyğunlaşmaması ciddi problem yaradır. Mövcud qiymətləndirmə mexanizmləri adətən təmiz bilikləri ölçsə də, innovativ tədris yanaşmaları analitik düşüncənin, yaradıcılığın, əməkdaşlıq bacarıqlarının və problem həll etmə qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu boşluq təlim nəticələrinin obyektiv şəkildə ölçülməsini çətinləşdirir və müəllimləri ənənəvi metodlara qayıtmağa sövq edir. Bundan əlavə, metodoloji dəstəyin olmaması innovativ təlim mühitlərinin inkişafına ciddi maneədir. Müasir dərsləklərin, rəqəmsal resursların və tədris vəsaitlərinin olmaması müəllimlərin innovativ yanaşmaları sistemli şəkildə tətbiq etməsinə mane olur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, davamlı və innovativ təlim mühitinin yaradılması metodoloji əsasların daim yenilənməsini və onların pedaqoji innovasiyalara uyğunlaşmasını tələb edir. Bu çətinliklər bir-biri ilə əlaqədardır və innovativ təlim mühitinin dizaynını çətinləşdirir. [1, s. 45-52]

2. INNOVATİV TƏLİM MÜHİTLƏRİNİN NƏZƏRİ VƏ ELMİ ƏSASLARI

Innovativ təlim mühitlərinin yaradılması həm Azərbaycanda, həm də beynəlxalq səviyyədə müasir pedaqogikada aktual və çox müzakirə olunan bir mövzudur. Ədəbiyyat icmalı göstərir ki, bu konsepsiya əsasən konstruktiv təlim nəzəriyyələri, səriştəyə əsaslanan təhsil yanaşması və rəqəmsal pedaqogikanın prinsipləri ilə izah olunur. Beynəlxalq təhsil

ədəbiyyatında innovativ təlim mühitlərinin nəzəri əsasları çoxsaylı xarici alimlərin işlərinə əsaslanır. Öyrənməni idrak inkişaf prosesi kimi təyin edən İsveçrəli pedaqoq Jan Piaje vurğulamışdır ki, "bilik öyrənən tərəfindən fəal şəkildə qurulur". Konstruktivist yanaşmaya görə, tələbələr bilikləri əvvəlcədən hazırlanmış material kimi deyil, şəxsi təcrübələrinə, əvvəlki biliklərinə və sosial qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanaraq qururlar. Rus alimi Vıqotski "yaxın inkişaf zonası" konsepsiyasında öyrənmənin sosial təbiətini və müəllimlər və öyrənənlər arasında qarşılıqlı əlaqənin həlledici rolunu vurğulamışdır. Amerikalı pedaqoq Con Dyui "təhsil həyatla sıx bağlı olmalı və öyrənənlər öyrənmə prosesində fəal iştirak etməlidirlər" təklifi ilə müasir interaktiv təlimin təməlini qoymuşdur. 21-ci əsrin təhsil tələbləri kontekstində "21-ci əsrin kompetensiyaları" konsepsiyası innovativ təlim mühitləri üçün ən vacib nəzəri əsaslardan biri kimi xidmət edir. Bu konsepsiya tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, ünsiyyət bacarıqları və komanda işini əsas kompetensiyalar kimi müəyyən edir. [6, s. 133]

OECD və UNESCO kimi beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da müasir təhsil sistemlərinin bu kompetensiyaların inkişafına prioritet verməli olduğu, rəqəmsal transformasiyanın isə bu proses üçün ən vacib katalizator kimi çıxış etdiyi vurğulanır. Amerikalı alim Benjamin Blum "idrak səviyyələrinə görə öyrənmə məqsədlərinin mərhələli təşkili" ideyasını irəli sürərək təlim nəticələrinin sistemli qiymətləndirilməsinə əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Kanadalı alim Albert Bandura sosial öyrənmə nəzəriyyəsini inkişaf etdirmiş və "insanlar müşahidə və təqlid yolu ilə öyrənirlər" iddia etmişdir. Amerikalı pedaqoq Bruner "kəşf öyrənmə"ni müdafiə etmiş və öyrənənlərin aktiv idrak iştirakını vurğulamışdır. Bu nəzəri yanaşmalar bu gün problem əsaslı öyrənmə, layihə əsaslı öyrənmə və tərs sinif konsepsiyası kimi innovativ metodların inkişafı üçün elmi əsas təmin edir. Avropa təhsil ədəbiyyatında, xüsusən də Finlandiya təhsil modelinin tədqiqatlarında innovativ öyrənmə mühiti "öyrənənlərin fərdi inkişafını, yaradıcılığını və rəqəmsal bacarıqlarını inkişaf etdirən çevik təhsil sistemi" kimi təsvir olunur. İnnovativ öyrənmə mühitinin yaradılması Azərbaycan təhsil ədəbiyyatında da geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında da bu yanaşmalarla uyğun nəticələr əldə edilmişdir. A. Paşayev qeyd edir ki, "müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi və müəllim hazırlığında innovativ yanaşmaların istifadəsi təhsilin həm keyfiyyətini artırır, həm də dərsi yaddaqalan edərək şagirdlərin koqnitiv dərkətmə bacarığını inkişaf etdirməyə kömək edir". Azərbaycanda innovativ təhsil resursları layihəsi aparıcı alimlər və müşahidəçilər tərəfindən geniş müzakirə olunub. Bu kontekstdə Əhməd Abbasov müasir təhsil texnologiyalarının "təlim prosesində istifadəsini təkmilləşdirməyin, idrak fəaliyyətini və təhsili artırmaq üçün fərdiləşdirilmiş təlim dilinin lazım olduğunu" qeyd edir. Hər iki tədqiqat innovativ təlim mühitinin əsas komponentləri kimi müstəqil təlim fəaliyyətlərini təmin edən təlim yanaşmalarının interaktiv, fərqli təbiətini qeyd edir. Azərbaycanlı alim A. Abbasov "tələbəyə yönəlmiş təlim mühitinin tələbələrin idrak fəaliyyətini təşviq etdiyini" nümayiş etdirmişdir. Onun sözlərinə görə, tələbəyə yönəlmiş təlim mühiti tələbələrin idrak qabiliyyətlərini aktivləşdirir və müstəqil düşüncələrinin inkişafını təşviq edir. Belə bir mühiddə tələbələr passiv deyil, aktiv olurlar, problemləri təhlil edir, qərarlar qəbul edir və yaradıcılıq nümayiş etdirirlər. Bu, daha effektiv və nəticəyə yönəlmiş təlim prosesi üçün şərait yaradır.

Azərbaycan tədqiqatları müəllimlərin innovasiya qabiliyyətinin, texnoloji dəstək səviyyəsinin və metodoloji resursların innovativ təlim mühitinin yaradılmasında əsas rol oynadığını vurğulayır. P. Rüstəmov tədris prosesində "metodoloji innovasiyaların istifadəsini pedaqoji səmərəliliyin əsas şərtlərindən biri hesab edir və müəllimlərdə innovativ qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini vurğulayır". Onun fikrincə, müasir təhsil təkcə biliklərin ötürülməsi prosesi deyil, həm də tədqiqat və yaradıcılıq bacarıqlarının

inkışafıdır. İtaliyalı pedaqoq Pasi Salberqin tədqiqatına görə, bu modelin uğurunun əsas səbəbləri müəllim peşəkarlığına yüksək etimad, çevik tədris planı və tələbəyə yönəlmiş yanaşmadır. UNESCO hesabatlarında da rəqəmsal transformasiya və inklüziv təhsil innovativ mühitin davamlı inkışafı üçün əsas şərtlər kimi göstərilir. Y. Kərimovun araşdırmalarında rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyasının müasir təhsilin əsas inkışaf istiqamətlərindən biri olduğu qeyd olunur. Bununla yanaşı, yerli tədqiqatlar göstərir ki, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabərliyi və müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının məhdudluğu innovativ təlim mühitinin geniş tətbiqinə mane olan əsas amillərdəndir. [12, s. 38-54]

3. PEDAQOJİ TƏHSİLDƏ INNOVATİV MÜHİT:PROBLEMLƏR VƏ HƏLLƏR

Müasir təhsil sistemindəki dəyişikliklər müəllim təhsilində innovativ təlim mühitinin yaradılmasını zəruri edir. Rəqəmsallaşma, qloballaşma və yeni əmək bazarının tələbləri müəllim hazırlığına ənənəvi yanaşmaların yenilənməsini tələb edir. İnnovativ təlim mühiti müəllimin daha çox öyrənmə fasilitatoru kimi çıxış etdiyi tələbə mərkəzli, interaktiv və yaradıcı təlim prosesinin dizaynını nəzərdə tutur. Bu baxımdan, innovativ təlim mühiti yalnız texnologiyanın istifadəsini deyil, həm də yeni məzmun və metodlarla təhsil fəaliyyətinin təşkilini əhatə edir. Müəllim təhsilində innovativ təlim mühitinin yaradılmasında ən böyük çətinliklərdən biri müəllimlərin innovasiya bacarıqlarının kifayət qədər inkışaf etməməsidir. Müasir müəllimlər rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməli, interaktiv tədris metodlarından istifadə etməli və şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətlərini inkışaf etdirməlidirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, bir çox müəllim ənənəvi tədris metodlarından tamamilə imtina edə bilmir və innovativ yanaşmaların tətbiqində çətinlik çəkir. Bu vəziyyət innovativ təlim mühitinin sistemli inkışafına mane olur və təhsil prosesinin keyfiyyətində fərqlərə səbəb olur. İnnovativ təlim mühitinin yaradılmasını çətinləşdirən əsas amil zəif texnoloji infrastrukturudur. Xüsusilə kənd təhsil müəssisələrində məhdud internetə çıxış, kompüter çatışmazlığı və rəqəmsal platformalara zəif çıxış innovativ metodların tətbiqinə mane olur. UNESCO hesabatlarında rəqəmsal texnologiyaların təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən biri olduğu və onların effektiv istifadəsinin müasir təhsil sistemi üçün vacib şərt hesab edildiyi göstərilir. Bu kontekstdə texnoloji bacarıqlardakı bərabərsizliklər də təhsil bərabərliyinə mənfi təsir göstərir. Digər bir problem kifayət qədər metodoloji dəstəyin olmamasıdır. Müasir təhsil texnologiyaları ilə uyğun metodoloji vasitələrin, elektron resursların və praktik tədris modellərinin məhdud mövcudluğu müəllimlərin innovativ fəaliyyətinə mane olur. Rüstəmov qeyd edir ki, metodoloji innovasiyaların sistemli tətbiqi tədrisin effektivliyini artıran əsas amillərdən biridir. Buna görə də, metodoloji çərçivəni innovativ təlim mühiti yaratmaq üçün müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Ənənəvi qiymətləndirmə sisteminin innovativ tədris yanaşmalarına natamam uyğunlaşdırılması da aktual problem yaradır. Mövcud qiymətləndirmə sistemi əsasən biliklərin təkrar istehsalını yoxlamağa yönəlmiş olsa da, innovativ təlim mühiti şagirdlərin analitik düşüncə tərzinin, yaradıcılığının və problem həll etmə bacarıqlarının qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu uyğunsuzluq müəllimlərin innovativ metodlardan istifadəsini məhdudlaşdırır və onları ənənəvi metodlara üstünlük verməyə vadar edir.

Təşkilati aspektlər də innovativ təlim mühitinin inkışafında mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələrində innovasiya fəaliyyətlərinin sistemli idarə olunmasının olmaması, müəllimlərin peşəkar inkışaf proqramlarında yetərli iştirak etməməsi və zəif strateji planlaşdırma innovativ dəyişikliklərin davamlılığına mane olur. Sahlberqə görə, “innovativ təlim mühitinin uğurlu inkışafı müəllim peşəkarlığı, çevik idarəetmə və təhsil sistemində etimad mədəniyyətinin yaradılması ilə sıx bağlıdır”. Müasir təhsil təcrübəsi göstərir ki, müəllim hazırlığının gücləndirilməsi innovativ təlim mühitlərinin effektiv şəkildə dizayn

edilməsi üçün vacib şərtidir. Davamlı peşəkar inkişaf proqramlarının təşkili müəllimlərin rəqəmsal və innovativ bacarıqlarının inkişafı üçün vacib hesab olunur. Kərimov qeyd edir ki, “rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası müasir təhsildə inkişafın əsas sahələrindən biridir və bu proses birbaşa müəllimlərin peşəkar inkişafı ilə bağlıdır”. Təhsil müəssisələrinin texnoloji imkanlarının genişləndirilməsi, elektron təlim resurslarının təmin edilməsi və metodoloji dəstəyin gücləndirilməsi innovativ təlim mühitlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. OECD hesabatları göstərir ki, rəqəmsal təlim resurslarının geniş istifadəsi şagirdlərin iştirakını və təlim nəticələrini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır (OECD, 2020). Eyni zamanda, formativ qiymətləndirmə, layihə əsaslı təlim və portfoliolardan istifadə şagirdlərin yaradıcı və analitik bacarıqlarının daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verir. Beləliklə, müəllim hazırlığında innovativ təlim mühitinin dizaynı mürəkkəb və çoxşaxəli bir prosesdir. [5, s. 145-160]

Əməkdaşlıq təlim metodlarından istifadə innovativ təlim mühitinin yaradılması üçün çox vacibdir. Müasir təhsil yanaşmaları göstərir ki, tələbələrin həm fərdi, həm də komanda şəklində fəaliyyətləri onların sosial, ünsiyyətçi və liderlik bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə, layihə əsaslı, problem yönümlü və əməkdaşlıq təlimi müəllim təhsilində praktik təcrübənin gücləndirilməsinə töhfə verir. Buna görə də, müəllim təhsilində tələbələrin qrup fəaliyyətlərinə cəlb edilməsi innovativ təlim mühitinin vacib komponenti hesab edilməlidir. Bundan əlavə, psixoloji komponent innovativ təlim mühitinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Müəllimlər və tələbələr arasında müsbət psixoloji münasibətlərin qurulması, demokratik ünsiyyət mühitinin yaradılması və motivasiyaedici təlim atmosferinin yaradılması innovativ fəaliyyətlərin effektivliyini artırır. Təlim mühitində etibar, qarşılıqlı hörmət və açıq ünsiyyət innovasiyaların davamlılığı üçün əsas amillərdir. İnnovativ təlim mühitlərinin inkişafında beynəlxalq təcrübələrin araşdırılması və tətbiqi də vacib bir sahədir. Aparıcı qlobal təhsil sistemləri müəllim hazırlığı proqramlarını rəqəmsal texnologiyalar, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və fərdiləşdirilmiş təlim prinsiplərinə uyğun olaraq tərtib edirlər. Xüsusilə Finlandiya, Singapur və Cənubi Koreya kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müəllimlərin qərar qəbul etmə proseslərində fəal iştirakı və davamlı peşəkar inkişaf imkanları innovativ təlim mühitinin effektiv dizaynı üçün vacibdir. Azərbaycanda da müəllim təhsili sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq modernləşdirilməsi innovativ yanaşmaların geniş tətbiqi üçün şərait yarada bilər.

4. NƏTİCƏ

Müəllim təhsilində innovativ təlim mühitinin yaradılması müasir təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir. Rəqəmsallaşma, qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin sürətli inkişafı müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar tələb edir. Bu gün müəllimlər yalnız bilik verməklə kifayətlənməməli, həm də öyrənmənin, təlim prosesinin təşkili və idarə olunmasının, innovativ fəaliyyətlərin təşviq edilməsinin vasitəçisi kimi çıxış etməlidirlər. Bu kontekstdə innovativ təlim mühitləri müəllim təhsilinin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat göstərir ki, innovativ təlim mühitinin yaradılması çoxsaylı çətinliklərlə doludur. Əsas maneələrə müəllimlərin innovativ və rəqəmsal bacarıqlarının qeyri-kafi inkişaf etdirilməsi, zəif texnoloji infrastruktur, məhdud metodoloji dəstək, ənənəvi qiymətləndirmə sistemlərinin dominantlığı və təşkilati idarəetmədəki çatışmazlıqlar daxildir. Xüsusilə kənd və regional məktəblərdə məhdud texnoloji resurslar innovativ metodların istifadəsinə mane olur və təhsil keyfiyyətində bərabərsizliyə səbəb olur. Tədqiqat göstərir ki, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı innovativ təlim mühitlərinin effektiv dizaynı üçün əsas şərtidir. Müasir rəqəmsal texnologiyaların təhsil prosesinə inteqrasiyası, interaktiv tədris metodlarının istifadəsi, əməkdaşlıq təlim modellərinin hazırlanması və formativ qiymətləndirmənin geniş istifadəsi tədrisin keyfiyyətini artırır. Bundan əlavə, metodoloji

dəstəyin gücləndirilməsi, elektron resursların təmin edilməsi və beynəlxalq təcrübədən istifadə innovativ təlim mühitlərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Müəllim təhsilində yaradıcı və tədqiqat fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi gələcək müəllimlərdə peşəkar səriştələrin inkişafı üçün şərait yaradır. Beləliklə, müəllim təhsili sistemində innovativ təlim mühitinin inkişafı yalnız texnologiyanın istifadəsi ilə məhdudlaşmır, həm də təlim daxilində məzmunun, metodların və idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsini əhatə edir. Bu sahədə məqsədyönlü islahatlar gələcəyə yönəlmiş, yaradıcı, rəqabətədavamlı və peşəkar müəllimlərin hazırlanmasına imkan verir. Beləliklə, innovativ təhsil mühitinin inkişafı təhsil sisteminin davamlı inkişafı və cəmiyyətin intellektual potensialının gücləndirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A. (2015). *Müasir təhsil və innovativ pedaqoji fəaliyyət*. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, s. 45–52.
2. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). *A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing*. New York: Longman, s. 60–78.
3. Bloom, B. S. (1956). *Təhsil məqsədlərinin taksonomiyası*. Nyu-York: Longmans, Green və Co., s. 18–27.
4. Bruner, J. S. (1996). *The Culture of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press, s. 95–112.
5. Clark, R. C., & Mayer, R. E. (2016). *E-Learning and the Science of Instruction*. Hoboken, NJ: Wiley, s. 145–160.
6. Darling-Hammond, L. (2017). *Teaching for Deeper Learning*. Cambridge, MA: Harvard Education Press, s. 133.
7. European Commission. (2020). *Digital Education Action Plan 2021–2027*. Brussels: EU Publications Office, s. 22–38.
8. Fullan, M., & Quinn, J. (2020). *Coherence: The Right Drivers in Action for Schools, Districts, and Systems*. Thousand Oaks: Corwin Press, s. 50–68.
9. Hargreaves, A., & Fullan, M. (2020). *Professional Capital after the Pandemic*. New York: Teachers College Press, s. 55–72.
10. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). *Birlikdə və tək öyrənmə: kooperativ, rəqabətli və fərdi öyrənmə*. Boston: Allyn və Bacon, s. 67–81.
11. Karimov, Y. (2019). *Rəqəmsal texnologiyalar və müasir təhsil*. Bakı: Elm və Təhsil, s. 89.
12. OECD. (2020). *Təhsilə Baxış 2020, OECD Göstəriciləri*. Paris: OECD Nəşriyyatı, s. 38–54.
13. OECD. (2022). *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. Paris: OECD Publishing, s. 110–125.
14. OECD. (2024). *Education at a Glance 2024*. Paris: OECD Publishing, s. 101–118.
15. Pasayev, O., & Rüstamov, F. (2010). *Pedagogika*. Bakı: Elm nəşriyyatı, s. 133.
16. Rogers, C. (1983). *80-ci illər üçün öyrənmə azadlığı*. Columbus: Charles Merrill Nəşriyyat Şirkəti, s. 94–108.
17. Rüstamov, F. (2012). *Təhsildə innovativ metodologiyalar*. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, s. 56–73.
18. Sahlberg, P. (2011). *Fin dərsləri: Dünya Finlandiyada təhsil dəyişikliyindən nə öyrənə bilər?* Nyu-York: Müəllimlər Kolleci Nəşriyyatı, s. 120–139.
19. Selwyn, N. (2021). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. London: Bloomsbury Academic, s. 88–103.
20. UNESCO. (2021). *Gələcəyimizi birlikdə yenidən təsəvvür etmək: Təhsil üçün yeni sosial müqavilə*. Paris: UNESCO Nəşriyyatı, s. 51–66.

21. UNESCO. (2023). *Global Education Monitoring Report: Technology in Education*. Paris: UNESCO Publishing, s. 33–49.
22. UNESCO. (2024). *Education and AI in the Digital Age*. Paris: UNESCO Publishing, s. 40–57.
23. Viqotski, L. S. (1978). *Cəmiyyətdə ağıl: Ali psixoloji proseslərin inkişafı*. Kembrix, MA: Harvard Universiteti Nəşriyyatı, s. 79–91.
24. Zeynalov, İ. (2018). *Müəllim hazırlığında innovativ yanaşmalar*. Bakı: ADPU nəşriyyatı, s. 38–54.
25. Zimmerman, B. J. (2002). *Becoming a Self-Regulated Learner*. Theory Into Practice, 41(2), s. 64–70.

PROBLEMS OF FORMING AN INNOVATIVE TEACHING ENVIRONMENT IN THE PEDAGOGICAL EDUCATION SYSTEM

Aliyev Huseyn Fizuli

Summary

The article examines the problems of forming an innovative learning environment in the pedagogical education system and the ways of solving them. In the modern era, rapid changes in the field of education, the process of digitalization, the application of new pedagogical technologies, and the demands of the labor market have increased the relevance of innovative approaches in teacher training. The study analyzes the essence of the innovative learning environment, its structural components, as well as its pedagogical and methodological foundations. At the same time, the factors influencing the formation of an innovative learning environment in higher pedagogical education institutions, the possibilities of using information and communication technologies, and the organization of student-centered learning are considered. The article identifies the methodological, technological, and organizational problems arising in the creation of an innovative learning environment in teacher training and suggests ways to overcome them. The research findings indicate that the effective organization of an innovative learning environment significantly contributes to improving the quality of pedagogical activity, developing teachers' professional competencies, and adapting the educational process to modern requirements. The scientific and practical significance of the article is characterized by the development of recommendations for the implementation of innovative approaches in the pedagogical education system.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Алийев Гусейн Физули оглы

Резюме

В статье рассматриваются проблемы формирования инновационной образовательной среды в системе педагогического образования и пути их решения. В современных условиях стремительные изменения в сфере образования, процессы цифровизации, внедрение новых педагогических технологий и требования рынка труда повышают актуальность инновационных подходов в подготовке учителей. В исследовании анализируются сущность инновационной образовательной среды, её структурные компоненты, а также педагогические и методологические основы. Одновременно рассматриваются факторы, влияющие на формирование инновационной

образовательной среды в высших педагогических учебных заведениях, возможности использования информационно-коммуникационных технологий и организация студентоориентированного обучения. В статье выявлены методические, технологические и организационные проблемы, возникающие при создании инновационной образовательной среды в подготовке учителей, а также предложены пути их преодоления. Результаты исследования показывают, что эффективная организация инновационной образовательной среды способствует повышению качества педагогической деятельности, развитию профессиональных компетенций учителей и адаптации образовательного процесса к современным требованиям. Научно-практическая значимость статьи характеризуется разработкой рекомендаций по внедрению инновационных подходов в систему педагогического образования.

Rəyçi: p.ü.f.d., dosent Müslüm Nəzərov Hətəm oğlu
Daxil olma tarixi 05 iyun 2026-cı il

UOT: 37.018.43:004.8:371.26

**İNFORMATİKA OLİMPIADALARINA HAZIRLIQDA SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI
TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ**

Hüseynova Gülnar Rüstəm qızı
Fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
huseynovag110@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7603-7462>

Xülasə: *Məqalədə informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin pedaqoji perspektivləri araşdırılmışdır. Tədqiqatda süni intellekt əsaslı təlim sistemlərinin şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının, alqoritmik təfəkkürünün və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafına təsiri təhlil edilmişdir. Codeforces, HackerRank, LeetCode və digər proqramlaşdırma platformalarının pedaqoji imkanları müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir.*

Müəyyən edilmişdir ki, adaptiv və fərdiləşdirilmiş təlim mühiti, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri və interaktiv proqramlaşdırma platformaları informatika olimpiadalarına hazırlığın səmərəliliyinin artırılmasına mühüm təsir göstərir. Məqalədə həmçinin süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi zamanı yaranan texniki və pedaqoji problemlər təhlil edilmiş, onların güclü və zəif tərəfləri SWOT təhlili əsasında sistemləşdirilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, süni intellekt əsaslı rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və balanslı tətbiqi istedadlı şagirdlərin inkişaf etdirilməsinə və informatika olimpiadalarına hazırlığın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: informatika olimpiadaları, süni intellekt texnologiyaları, rəqəmsal təhsil mühiti, proqramlaşdırma platformaları, alqoritmik təfəkkür, adaptiv təlim, interaktiv təlim texnologiyaları, proqramlaşdırma bacarıqları, problem həll etmə bacarıqları, fərdiləşdirilmiş təlim.

Keywords: informatics olympiads, artificial intelligence technologies, digital educational environment, programming platforms, algorithmic thinking, adaptive learning, interactive learning technologies, programming skills, problem-solving skills, personalized learning.

Ключевые слова: олимпиады по информатике, технологии искусственного интеллекта, цифровая образовательная среда, платформы программирования, алгоритмическое мышление, адаптивное обучение, интерактивные образовательные технологии, навыки программирования, навыки решения задач, персонализированное обучение.

Giriş. Məktəblilərin informatika olimpiadalarına hazırlanmasının aktuallığı müasir rəqəmsal cəmiyyətin proqramlaşdırma, süni intellekt və informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək kompetensiyalara malik mütəxəssislərə artan tələbatı ilə müəyyən olunur. İnformatika olimpiadaları şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının, alqoritmik təfəkkürünün və yaradıcı problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, onların gələcək peşə yönümünün formalaşmasına da mühüm təsir göstərir. Müasir dövrdə proqramlaşdırma, süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi və robototexnika istiqamətləri üzrə müxtəlif olimpiada və yarışların sayı artmış, məktəblilərin həm fərdi, həm də komanda şəklində iştirak imkanları genişlənməmişdir. Lakin informatika və xüsusilə süni intellekt istiqamətli olimpiadalara hazırlıq üçün sistemli tədris və metodiki resursların məhdudluğu pedaqoji baxımdan müəyyən çətinliklər yaradır. Müasir olimpiadaların məzmunu dinamik şəkildə yenilənir, tapşırıqların strukturu mürəkkəbləşir və onların proqramlaşdırma, verilənlərin analizi, maşın təlimi və alqoritmik modelləşdirmə kimi istiqamətlərlə inteqrasiyası güclənir. Bu səbəbdən informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində müasir rəqəmsal texnologiyaların və süni intellekt əsaslı təlim sistemlərinin tətbiqi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi şagirdlərin fərdi hazırlıq səviyyəsinin müəyyənəndirilməsinə, onların bilik və bacarıqlarının avtomatik qiymətləndirilməsinə, həmçinin fərdiləşdirilmiş təlim strategiyalarının qurulmasına imkan yaradır. Olimpiada tapşırıqlarının sistemli təhlili müxtəlif hazırlıq mərhələlərinə uyğun təlim kurslarının və praktik proqramlaşdırma fəaliyyətlərinin hazırlanmasına şərait yaradır. Bu yanaşma şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının

inkışaf etdirilməsi, onların beynəlxalq proqramlaşdırma və informatika olimpiadalarına daha səmərəli hazırlanması baxımından mühüm pedaqoji əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın əsas məqsədi informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin pedaqoji perspektivlərini araşdırmaq, bu texnologiyaların şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının, alqoritmik təfəkkürünün və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafına təsirini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, tədqiqatda süni intellekt əsaslı təlim sistemlərinin fərdiləşdirilmiş təlim mühitinin formalaşdırılmasında və olimpiada hazırlığının səmərəliliyinin artırılmasında rolu təhlil edilmişdir.

Müasir rəqəmsal təhsil mühitində süni intellekt texnologiyaları informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesinin daha səmərəli təşkilinə geniş imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar şagirdlərin bilik səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsinə, onların fəaliyyət nəticələrinin operativ təhlilinə və fərdi təlim strategiyalarının hazırlanmasına şərait yaradır.

Süni intellekt əsaslı sistemlərin tətbiqi informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində fərdiləşdirilmiş təlim modelinin formalaşdırılmasına imkan verir. Adaptiv təlim platformaları şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini analiz edir və onların bilik və bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar təqdim edir. Bu yanaşma istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının daha səmərəli inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Müasir proqramlaşdırma platformalarında tətbiq olunan avtomatik kod yoxlama sistemləri şagirdlərin proqramlaşdırma fəaliyyətinin operativ qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Süni intellekt texnologiyaları proqram kodlarında mövcud olan sintaktik və məntiqi səhvləri müəyyən edir, optimal həll variantlarını təklif edir və şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu sistemlər vasitəsilə şagirdlər öz səhvlərini daha sürətli müəyyənəşdirə və müstəqil şəkildə düzəldə bilirlər.

Bundan əlavə, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində operativ geribildirim mexanizminin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Şagirdlərin fəaliyyət nəticələrinin avtomatik təhlili onların zəif və güclü tərəflərinin müəyyən edilməsinə, fərdi inkişaf dinamikasının izlənməsinə və daha effektiv təlim strategiyalarının qurulmasına şərait yaradır.

Codeforces, HackerRank, LeetCode, CodeChef və digər beynəlxalq proqramlaşdırma platformaları informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində mühüm rəqəmsal təhsil vasitələri kimi çıxış edir. Bu platformalar şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, alqoritmik təfəkkürünün formalaşdırılması və müxtəlif mürəkkəblik səviyyəsinə malik olimpiada məsələlərinin həlli üzrə praktik fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm pedaqoji əhəmiyyətə malikdir.

Müasir proqramlaşdırma platformalarında təqdim olunan avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri şagirdlərin proqram kodlarını operativ şəkildə yoxlamağa, səhvləri müəyyən etməyə və nəticələri obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir. Bu isə şagirdlərdə özünə nəzarət və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Platformalarda tətbiq olunan süni intellekt əsaslı analiz sistemləri şagirdlərin fəaliyyət nəticələrini təhlil edir, onların zəif və güclü tərəflərini müəyyənəşdirir və fərdi inkişaf trayektoriyalarının qurulmasına imkan yaradır.

[Codeforces](#) platforması əsasən alqoritmik proqramlaşdırma və yarış tipli məsələlərin həlli istiqamətində ixtisaslaşmışdır. Platformada təşkil olunan onlayn yarışlar və reyting sistemi şagirdlərin real olimpiada mühitinə uyğun fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Müxtəlif çətinlik səviyyəsinə malik məsələlər şagirdlərin analitik düşünmə, operativ qərarvermə və vaxtın idarə olunması bacarıqlarının inkişafına mühüm təsir göstərir. Virtual contest imkanları vasitəsilə şagirdlər əvvəlki beynəlxalq yarışlarda təqdim olunmuş tapşırıqları real yarış şəraitində həll edə bilirlər [11].

[HackerRank](#) platforması proqramlaşdırma və praktik kodlaşdırma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Platformada təqdim olunan mərhələli təlim modulları və mövzu əsaslı tapşırıqlar proqramlaşdırma yeni başlayan şagirdlər üçün əlverişli öyrənmə mühiti yaradır. Avtomatik kod yoxlama sistemi şagirdlərin proqramlaşdırma fəaliyyətini operativ şəkildə qiymətləndirərək onların səhvlərini müəyyənəşdirməyə və praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

[LeetCode](#) platforması mürəkkəb alqoritmlərin, verilənlər strukturlarının və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına istiqamətlənmişdir. Platformada təqdim olunan tapşırıqlar şagirdlərin məntiqi və analitik təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə, optimallaşdırma bacarıqlarının formalaşdırılmasına və mürəkkəb proqramlaşdırma məsələlərinin həlli üzrə praktiki təcrübə əldə etmələrinə imkan verir. Xüsusilə yüksək səviyyəli olimpiada hazırlığında LeetCode platforması şagirdlərin alqoritmik yanaşmalarını təkmilləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [10].

[CodeChef](#) platforması yarış proqramlaşdırması istiqamətində geniş imkanlar təqdim edir. Platformada təşkil olunan beynəlxalq proqramlaşdırma yarışları və uzunmüddətli challenge proqramları şagirdlərin rəqabət bacarıqlarının formalaşmasına, sürətli proqramlaşdırma vərdislərinin inkişaf etdirilməsinə və real yarış mühitinə adaptasiya olunmasına şərait yaradır.

Bu proqramlaşdırma platformalarının informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində tətbiqi şagirdlərin:

- proqramlaşdırma və kodlaşdırma bacarıqlarının inkişafına;
- alqoritmik və analitik təfəkkürünün formalaşmasına;
- problem həll etmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə;
- vaxtın düzgün idarə olunması bacarıqlarının formalaşmasına;
- beynəlxalq proqramlaşdırma və olimpiada təcrübəsinin öyrənilməsinə;
- rəqabət mühitinə uyğunlaşmasına mühüm təsir göstərir.

Bundan əlavə, bu platformalar distant təhsil imkanlarını genişləndirərək regionlarda yaşayan şagirdlərin də yüksək səviyyəli olimpiada hazırlığı prosesinə qoşulmasına şərait yaradır. Şagirdlər coğrafi məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq beynəlxalq proqramlaşdırma mühitinə inteqrasiya oluna, müxtəlif proqramlaşdırma dilləri üzrə biliklərini inkişaf etdirə və real yarış təcrübəsi əldə edə bilirlər [3].

Süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi interaktiv və adaptiv təlim mühitinin formalaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Müasir rəqəmsal platformalar şagirdlərin fərdi təlim tempini nəzərə alaraq onların inkişaf səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar təqdim edir. Bu isə informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində diferensial yanaşmanın tətbiqinə imkan yaradır.

İnteraktiv proqramlaşdırma mühitləri şagirdlərin praktiki fəaliyyətə daha fəal şəkildə cəlb olunmasına şərait yaradır. Virtual yarışlar, proqramlaşdırma simulyasiyaları və avtomatlaşdırılmış contest sistemləri şagirdlərin:

- operativ qərarvermə;
- analitik düşünmə;
- vaxtın idarə olunması;
- rəqabət mühitinə uyğunlaşma;
- yaradıcı problem həll etmə

bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Xüsusilə beynəlxalq proqramlaşdırma platformalarında təşkil olunan onlayn yarışlar şagirdlərin real olimpiada mühitinə uyğun fəaliyyət göstərməsinə və beynəlxalq təcrübə qazanmasına imkan verir.

Tədqiqatın metodologiyası: Tədqiqat prosesində nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə və müşahidə metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalədə informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin pedaqoji perspektivləri müasir elmi-pedaqoji ədəbiyyatın, beynəlxalq təcrübənin və rəqəmsal proqramlaşdırma platformalarının funksional imkanlarının təhlili əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqat zamanı süni intellekt əsaslı təlim sistemlərinin, adaptiv rəqəmsal platformaların və avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə texnologiyalarının informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesinə təsiri müqayisəli şəkildə qiymətləndirilmişdir. Codeforces, HackerRank, LeetCode və digər beynəlxalq proqramlaşdırma platformalarının pedaqoji imkanları, funksional xüsusiyyətləri və şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının inkişafına təsiri sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Metodoloji yanaşmanın əsasını rəqəmsal pedaqogika, adaptiv təlim, interaktiv təhsil texnologiyaları və süni intellekt əsaslı təlim modelləri təşkil etmişdir. Tədqiqat çərçivəsində şagirdlərin proqramlaşdırma və alqoritmik təfəkkür bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində süni intellekt

texnologiyalarının rolu, fərdiləşdirilmiş təlim imkanları və rəqəmsal təhsil mühitinin pedaqoji potensialı nəzəri baxımdan ümumiləşdirilmişdir.

Eyni zamanda, informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində tətbiq olunan rəqəmsal texnologiyaların üstünlükləri, məhdudiyyətləri və potensial riskləri pedaqoji aspektdən təhlil edilmiş, onların təlimin səmərəliliyinə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Nəticə və müzakirə: Aparılmış təhlillər göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarının informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində tətbiqi şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının, alqoritmik təfəkkürünün və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərir. Müasir rəqəmsal platformalarda tətbiq olunan adaptiv və avtomatlaşdırılmış təlim sistemləri şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa, onların bilik səviyyəsini operativ şəkildə qiymətləndirməyə və fərdiləşdirilmiş təlim strategiyalarının formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, Codeforces, HackerRank, LeetCode və digər proqramlaşdırma platformalarının informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində tətbiqi şagirdlərin həm nəzəri biliklərinin, həm də praktiki proqramlaşdırma bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə avtomatlaşdırılmış kod yoxlama sistemləri və süni intellekt əsaslı analiz mexanizmləri şagirdlərin səhvlərinin operativ müəyyənəşdirilməsinə, optimal həll yollarının seçilməsinə və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşmasına şərait yaradır.

Müəyyən edilmişdir ki, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində interaktiv və adaptiv təlim mühitinin formalaşdırılmasına mühüm təsir göstərir. Virtual proqramlaşdırma yarışları, rəqəmsal simulyasiya vasitələri və fərdiləşdirilmiş tapşırıq sistemləri şagirdlərin analitik düşünmə, operativ qərarvermə və rəqəbat mühitinə uyğunlaşma bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi müəyyən problemlərlə də müşayiət olunur. Texniki imkanların qeyri-bərabərliyi, rəqəmsal asılılıq, akademik dürüstlük problemləri və süni intellekt sistemlərindən həddindən artıq asılılıq informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesinin effektivliyinə təsir göstərən əsas amillərdəndir. Bundan əlavə, bəzi hallarda hazır alqoritmik həll modellərindən intensiv istifadə şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətinin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Bu baxımdan informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının pedaqoji məqsədlərə uyğun, sistemli və balanslı şəkildə tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir rəqəmsal təhsil mühitində süni intellekt əsaslı texnologiyaların səmərəli tətbiqi istedadlı şagirdlərin potensial imkanlarının inkişaf etdirilməsinə, fərdiləşdirilmiş təlimin təşkilinə və informatika olimpiadalarına hazırlığın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir. İnformatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin güclü və zəif tərəfləri, eləcə də potensial imkan və təhlükələri Cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1. İnformatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqinin SWOT təhlili

Güclü tərəflər (Strengths)	Zəif tərəflər (Weaknesses)
Fərdiləşdirilmiş və adaptiv təlim imkanlarının yaradılması	Texniki imkanların və internetə çıxışın qeyri-bərabərliyi
Proqramlaşdırma tapşırıqlarının avtomatik qiymətləndirilməsi	Süni intellekt sistemlərindən həddindən artıq asılılıq riski
Operativ geribildirim və nəticələrin sürətli təhlili	Bəzi şagirdlərdə müstəqil yaradıcı fəaliyyətin zəifləməsi
Şagirdlərin fərdi inkişaf dinamikasının izlənilməsi	Müəllimlərin rəqəmsal və texnoloji kompetensiyalarının fərqli səviyyədə olması
Alqoritmik təfəkkür və problem həll etmə bacarıqlarının inkişafı	Akademik dürüstlük problemlərinin yaranma ehtimalı
Distant və çevik təhsil imkanlarının genişlənməsi	Rəqəmsal asılılıq və diqqət dağınıqlığı riski
İmkanlar (Opportunities)	Təhlükələr (Threats)
Süni intellekt əsaslı adaptiv təlim sistemlərinin inkişafı	Kiber təhlükəsizlik və məlumatların qorunması problemləri

Beynəlxalq proqramlaşdırma platformalarına integrasiya imkanları	Rəqəmsal bərabərsizliyin təhsil nəticələrinə təsiri
İstedadlı şagirdlərin daha erkən müəyyənəşdirilməsi	Hazır alqoritmik həllərdən asılılığın artması
Virtual yarışlar və beynəlxalq olimpiadalarda iştirak imkanlarının genişlənməsi	Şagirdlərdə sosial ünsiyyətin zəifləməsi
Rəqəmsal pedaqogikanın yeni metodik yanaşmalarının tətbiqi	Texniki nasazlıqların təlim prosesinə mənfi təsiri
Proqramlaşdırma və süni intellekt sahəsində yeni kompetensiyaların formalaşdırılması	Süni intellekt texnologiyalarından qeyri-pedaqoji istifadənin artması

Yekun nəticə: Beləliklə, aparılmış tədqiqat göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarının informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində tətbiqi müasir rəqəmsal pedaqogikanın mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Süni intellekt əsaslı təlim sistemləri şagirdlərin proqramlaşdırma bacarıqlarının, alqoritmik təfəkkürünün və problem həll etmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində mühüm pedaqoji imkanlar yaradır. Adaptiv və fərdiləşdirilmiş təlim mühiti şagirdlərin fərdi potensialının daha səmərəli inkişafına və olimpiada hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Müasir proqramlaşdırma platformalarının və avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi şagirdlərin praktiki fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinə, operativ geribildirmənin təmin olunmasına və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi zamanı texniki imkanların qeyri-bərabərliyi, rəqəmsal asılılıq və akademik dürüstlük kimi problemlərin nəzərə alınması vacibdir.

Nəticə etibarilə, informatika olimpiadalarına hazırlıq prosesində süni intellekt texnologiyalarının pedaqoji məqsədlərə uyğun, sistemli və balanslı şəkildə tətbiqi istedadlı şagirdlərin inkişaf etdirilməsi, rəqəmsal təhsil mühitinin effektiv təşkili və olimpiada hazırlığının səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Pələngov Ə.Q. *Kompüter modelləşməsi*, Bakı, 2019, 135 s.
2. Pələngov Ə.Q. *Orta məktəb həndəsə kursunun öyrənilməsində kompüter texnologiyasından istifadənin ümumi məsələləri*, Bakı: Elm və təhsil, 2009, 247 s.
3. Pələngov Ə.Q., Həsənova M.A. *C++ və JAVA Proqramlaşdırma dilləri*, Bakı, 2019, 272 s.
4. Алексеев В.Е., Таланов В.А. *Графы и алгоритмы. Структуры данных. Модели вычислений.* – М.: Интернет-Университет ИТ; БИНОМ, 2006
5. Андреева Е.В., Босова Л.Л., Фалина И.Н. *Математические основы информатики.* – М.: БИНОМ, 2007
6. Ахо А., Хопкрофт Дж., Ульман Дж. *Структуры данных и алгоритмы.* – М.: Вильямс, 2000
7. <https://edu.gov.az/olimpiada-ve-musabiqeler/respublika-fenn-olimpiadaları>
8. <https://arti.edu.az/2026/03/07/respublika-f%C9%99nn-olimpiadalarının-informatika-f%C9%99nni-uzr%C9%99-yarımfinal-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99si-kecirilir/>
9. <https://codeany.org/az/catalogue/11>
10. <https://science-education.ru/article/view?id=32985>
11. <https://olimpiada.ru/activity/73/tasks>

**APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED LEARNING TECHNOLOGIES
IN PREPARATION FOR INFORMATICS OLYMPIADS***Huseynova Gulnar Rustam***Summary**

The article examines the pedagogical perspectives of applying artificial intelligence technologies in the process of preparation for informatics olympiads. The study analyzes the impact of AI-based learning systems on the development of students' programming skills, algorithmic thinking, and problem-solving abilities. The pedagogical capabilities of programming platforms such as Codeforces, HackerRank, LeetCode, and others are comparatively evaluated.

It has been determined that adaptive and personalized learning environments, automated assessment systems, and interactive programming platforms significantly increase the effectiveness of preparation for informatics olympiads. The article also analyzes the technical and pedagogical challenges arising from the implementation of artificial intelligence technologies, and their strengths and weaknesses are systematized based on SWOT analysis.

The research findings reveal that the purposeful and balanced application of AI-based digital technologies makes a significant contribution to the development of gifted students and to improving the quality of preparation for informatics olympiads.

**ПРИМЕНЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ОСНОВЕ
ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПОДГОТОВКЕ К ОЛИМПИАДАМ
ПО ИНФОРМАТИКЕ***Гусейнова Гюльнар Рустамовна***Резюме**

В статье исследуются педагогические перспективы применения технологий искусственного интеллекта в процессе подготовки к олимпиадам по информатике. В исследовании проанализировано влияние образовательных систем на основе искусственного интеллекта на развитие у учащихся навыков программирования, алгоритмического мышления и способностей к решению задач. В сравнительном аспекте оценены педагогические возможности платформ программирования Codeforces, HackerRank, LeetCode и других.

Установлено, что адаптивная и персонализированная образовательная среда, автоматизированные системы оценивания и интерактивные платформы программирования оказывают существенное влияние на повышение эффективности подготовки к олимпиадам по информатике. В статье также проанализированы технические и педагогические проблемы, возникающие при применении технологий искусственного интеллекта, а их сильные и слабые стороны систематизированы на основе SWOT-анализа.

В результате исследования установлено, что целенаправленное и сбалансированное применение цифровых технологий на основе искусственного интеллекта вносит значительный вклад в развитие одарённых учащихся и повышение качества подготовки к олимпиадам по информатике.

*Rəyçi: Prof. Pələngov Əbülfəz**Daxil olma tarixi 27 may 2026-cı il*

UOT:37.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: THE URGENCY OF PREPARING FUTURE TEACHERS TODAY FOR THE SCHOOL OF TOMORROW*Huseynova Gunel Mayıl**Gəncə Dövlət Universiteti**<https://orcid.org/0009-0007-0315-8363>**gunel.huseynova@gdu.edu.az*

Annotasiya: *This paper explores the application of artificial intelligence (AI) in education and the importance of preparing future teachers to integrate these technologies effectively. AI is already widely used in language-learning platforms, plagiarism detection software, adaptive learning systems, and intelligent tutoring platforms.*

The study highlights that AI can transform the teacher's role into that of a learning facilitator, provide personalized learning pathways, enhance student motivation, and support classroom management. However, the teacher's role remains central; AI serves only as a supportive tool.

Consequently, equipping teachers with foundational AI knowledge and promoting its ethical and responsible use are crucial for the schools of tomorrow. AI contributes not only to academic success but also to fostering understanding and respect among learners. The article presents a list of several advantages of using artificial intelligence in education.

Açar sözlər: Süni intellekt, təhsil texnologiyaları, gələcək müəllimlər, adaptiv öyrənmə, gamifikasiya (oyunlaşdırma)

Ключевые слова: Искусственный интеллект, образовательные технологии, будущие учителя, адаптивное обучение, геймификация.

Keywords: Artificial Intelligence, educational technology, future teachers, adaptive learning, gam

Technologies such as Google, Facebook, YouTube, and Wikipedia did not exist two decades ago. Yet today, they rank among the most widely used digital tools worldwide. We are, in fact, living in an era of rapid transformation in which digital technologies exert a profound influence on the evolution of societies, significantly shaping their economic, social, and cultural dimensions.

In a world where the role of digital technology continues to expand and where young people are increasingly immersed in technological environments, educational systems appear to have little alternative but to grant digital tools a central and strategic place within schooling. Moreover, for a growing number of countries, enabling learners and teachers to act as informed and responsible digital citizens has become one of the central missions of the twenty-first century. Beyond their pivotal role in fostering the educational success of young people—by offering innovative ways to learn, communicate, share, create, and collaborate, and thereby revitalizing contemporary schooling—digital technologies are increasingly embedded in national educational priorities.

This Digital Action Plan further emphasizes that the thoughtful and critical integration of digital technologies in schools provides a valuable opportunity to strengthen learners' digital literacy and to ensure a comprehensive understanding of citizenship in the digital age. Finally, it underscores the central role of both initial teacher education and continuing professional development in supporting the digital transformation of schooling undertaken within the framework of Artificial Intelligence in Education: The Urgency of Preparing

Future Teachers Today for the School of Tomorrow? Teacher education and professional support for school staff thus occupy a central position, as they constitute the cornerstone of the implementation of the Digital Action Plan. Since 2018, it has become impossible to ignore the profound societal transformations and the new opportunities that digital technologies offer to education. It is equally untenable to remain indifferent to the growing prominence of artificial intelligence (AI) across virtually all sectors of society—even if it has not yet, at least officially, fully permeated the school system. Indeed, AI is already present in everyday life, particularly through smartphone applications and search engines that both students and teachers use daily—often without fully considering the ethical implications. Artificial intelligence has thus become an integral part of our lives, even though it is not yet systematically addressed in school curricula or in teacher training programs. The aim of this paper is not to provide a comprehensive overview of artificial intelligence in education—a topic far too vast to be adequately covered in just a few pages. The focus, rather, is on demonstrating the importance of equipping future teachers with a foundational understanding of artificial intelligence in education—not to make them experts in the field, but to prepare them for the school of tomorrow. It also aims to prepare them to guide today's students in contributing meaningfully to the construction of tomorrow's society.

What is artificial intelligence? For many, it is a field of study focused on the artificial reproduction of human cognitive abilities, with the aim of creating software or machines—such as robots, platforms, and other systems—capable of performing functions that would normally require human intelligence. Artificial intelligence thus also encompasses computer programs—or machines like robots—that can learn and apply acquired knowledge to solve problems. AI is capable of addressing challenges by learning from data, patterns, and models. Its presence spans numerous domains and educational applications, as will be discussed further below. The primary advantage of AI lies in its ability to relieve humans of certain tasks—sometimes highly complex ones—by automating them.

As we have seen, artificial intelligence is already highly present in education, particularly through applications that learners and teachers use daily on their smartphones, as well as during online research. **Duolingo**, with its voice recognition system and over 200 million users, represents a digital tool powered by artificial intelligence that has a significant role in education. This intelligent language-learning platform—the most popular in the world—is increasingly integrated into classrooms, where tens of thousands of teachers already use it to enhance their lessons. Its artificial intelligence notably allows the adaptation of learning activities based on the learner's current knowledge of the language. Other language-learning platforms exist as well, such as **Mon Coach Bescherelle**, an application for spelling practice that adjusts to the learner's level.

An increasing number of universities are now using AI-powered software to detect plagiarism in student work. A notable example is **Turnitin** (from the English phrase “turn it in”), which employs artificial intelligence to assess the extent of plagiarism in submitted assignments. The interface allows users to view, on one side, the student's work with potentially plagiarized passages, and on the other, the source of the plagiarism—sometimes even indicating the percentage of the source material present in the student's work. Adaptive learning is another significant trend in the application of artificial intelligence. Through adaptive learning, technologies enable the dynamic and flexible tailoring of learning pathways to the needs and characteristics of individual learners. In essence, adaptive learning is an educational approach that leverages AI to organize instruction according to each learner's skills or requirements. The system can not only vary content in terms of difficulty but can also add or remove material as needed. Major educational publishers such as **Pearson** and

McGraw-Hill have fully invested in this sector, offering intelligent digital textbooks. The concept is straightforward: learning pathways continuously evolve based on learner responses, needs, and characteristics, ensuring a personalized and responsive educational experience.

Although there are still very few Canadian or Quebec-based platforms that utilize artificial intelligence—primarily due to the substantial investments required—some are expected to become available soon, such as **Classcraft**. Founded in 2018, this platform allows teachers to run a role-playing game in which students assume various characters. It is a digital tool designed to foster teamwork, improve classroom behavior, and enhance student motivation. As part of a developing project, **Classcraft**, leveraging data collected from approximately 2 million classroom users, will soon integrate artificial intelligence to assist teachers in managing their instruction more efficiently and in an automated manner.

Some potential positive impacts of the introduction of artificial intelligence in education can be highlighted. Below is a list of advantages inherent in the use of AI in educational contexts:

- **Automated grading:** AI enables the automatic correction of certain types of assignments, allowing teachers to devote this time to other pedagogical tasks. While it is true that applications—particularly those available in English—that automatically grade essays are not yet fully refined and still require human oversight, the advances in automated grading tools are nonetheless remarkable.

- **Continuous assessment:** AI facilitates ongoing evaluation of learners. Learning experiences designed with AI can track students throughout their entire learning journey, providing a relatively precise understanding of their competency level at any given point.

- **Course adjustment:** AI can enable teachers to modify certain aspects of their courses. For instance, the **Coursera** platform, a widely used **MOOC** provider, notifies instructors when a significant number of learners submit incorrect answers to a question or assignment, allowing timely instructional adjustments.

- **Transforming information interaction:** AI is changing the way we interact with information. For example, often without our awareness, **Google** tailors search results based on our geolocation or previous searches. **Amazon** does something similar by recommending purchases related to past transactions. Apple's voice recognition system **Siri** adapts to our needs and requests, and many other AI-driven systems function in comparable ways.

- **Adaptive learning content:** AI facilitates the personalization of learning materials, as seen with digital textbooks from publishers such as **Pearson** and **McGraw-Hill**.

- **Enhanced communication and collaboration:** AI expands opportunities for learners to communicate and collaborate with one another.

- **Increased learner-content interaction:** AI enables richer interactions between learners and educational content, particularly through chatbots—interfaces that allow human-software communication. These chatbots, similar to home smart speakers like **HomePod**, **Amazon Echo**, and **Google Home**, can understand user language and respond accordingly. AI has the potential to transform the teacher's role, for instance by positioning them more as a facilitator rather than a mere transmitter of content. However, it is important not to be misled: the role of teachers remains central in schools, and AI serves only to support them in their complex work.

- **Personalized homework support:** AI can facilitate individualized assistance with homework, tailored to the specific academic challenges faced by students. This represents a significant and necessary avenue for platforms such as **Allô prof**, which has been dedicated to homework support for over 20 years.

- **Enhanced learning engagement:** AI can also promote increased learning by making repetitive exercises more enjoyable and personalized, thereby boosting student motivation and engagement.

- **Facilitating immersive technologies in education:** AI can support the use of immersive learning environments, such as virtual classrooms or virtual worlds. For example, the educational use of the game *Assassin's Creed* allows students to learn history while experiencing it virtually, even taking on the role of key historical figures. Immersive technologies thus provide learners with richer and more interactive experiences, directly aimed at enhancing their learning outcomes.

- **Preventing school dropout:** AI can help schools anticipate and prevent student disengagement by analyzing data already collected on learners. By identifying at-risk students more quickly, schools can provide timely and appropriate support, intervening before challenges escalate.

- **Monitoring learner emotions:** AI can, at least partially, detect students' moods, providing teachers with valuable insights to adapt their instructional practices accordingly.

- **Data collection and management:** AI elevates the importance of collecting and archiving educational data—not only for ethical considerations but also for pedagogical purposes.

- **Supporting students with special needs:** AI can offer significant assistance to learners with diverse or special educational requirements.

- **Automating key educational tasks:** Many tasks traditionally considered essential in education can be automated through intelligent systems.

- **Integration of humanoid robots in classrooms:** Humanoid robots are expected to become increasingly present in educational settings—not to replace teachers, as sometimes dramatized in Hollywood films, but to support educators in their often complex and time-consuming work.

Conclusion:

What Kind of Future Do We Envision for Our Schools? Why Prepare Future Teachers for the Arrival of AI in Education?

For countless reasons. AI impacts both our individual and collective lives, making it essential to cultivate critical thinking regarding its use. Training teachers in AI also serves, in a sense, to prevent potential misuses that could arise in the near future. If we genuinely want AI to contribute to the academic success of all students, the role of teachers has never been more crucial.

The advent of intelligent robots will transform future jobs, making it necessary to prepare students for this reality from primary school onward. It is also vital not to leave such an important domain solely in the hands of technology companies. As we have seen, AI is already pervasive in education: intelligent textbooks, search engines, educational applications, learning platforms, and more. Yet, despite its widespread presence in schools, a search for “education” under the entry for **artificial intelligence** on Wikipedia does not yield a single mention. This raises a critical question: what kind of future do we want for our schools? Do we envision schools where technology companies alone dictate the use of AI in education, or schools where students and teachers are empowered to ask questions and influence, in a constructive, informed, responsible, and ethical manner, a future increasingly shaped by technology? The integration of AI in education cannot and should not be determined solely by those who stand to profit financially. Its implementation must be carefully guided by diverse educational stakeholders across society, starting with teachers and learners themselves.

Many experts argue that AI could pose a danger if society fails to set boundaries for intelligent machines and their applications. However, establishing such boundaries requires a clear understanding of what AI entails. It is equally important that individuals outside of technological communities are involved in these discussions. Artificial intelligence has now become an integral part of our lives. Isn't it high time that its consideration be incorporated into the training of the teachers who will shape the schools of tomorrow? Artificial Intelligence in Education: The Urgency of Preparing Future Teachers Today for the School of Tomorrow?

Rather than viewing AI in education as a panacea or a "holy grail," it should be regarded as a powerful tool whose pedagogical potential must be carefully harnessed. One of the key challenges facing our educational system in the wake of AI's arrival is finding a balanced approach—preserving certain traditional aspects that have enriched teaching for centuries, while also leveraging the new possibilities that AI offers in education.

Achieving this balance requires moving beyond a purely utilitarian perspective of AI and understanding the broader educational transformations it can support. AI is therefore not only a means to enhance student achievement, but also a tool to foster deeper understanding and mutual respect among humans.

References

1. « IA pour l'enseignement ». Association Française pour l'Intelligence Artificielle (AFIA). (2022, janvier 6). Journée Enseignement et Formation en IA AfIA. <https://afia.asso.fr/efia-2022/>
2. Intelligence artificielle en éducation : L'urgence de préparer les futurs enseignants aujourd'hui pour l'école de demain ? Formation et profession, Karsenti, T. (2018). 26(3), 112-119. <http://dx.doi.org/10.18162/fp.2018.a159>
3. "Artificial Intelligence trends in education: a narrative overview," M. Chassignol, A. Khoroshavin, A. Klimova, and A. Bilyatdinova, *Procedia Comput. Sci.*, vol.136, pp.16–24, Jan. (2018), [doi:10.1016/j.procs.2018.08.233](https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.08.233).
4. Horssérie : Tests et simulations d'« entretien » avec ChatGPT (Open AI) [Billet] Allouche E. (2023, janvier 5). Sens et finalités du numérique en éducation –. Éducation, numérique et recherche. <https://edunumrech.hypotheses.org/7635>

TƏHSİLDƏ SÜNİ İNTELLEKT: GƏLƏCƏYİN MƏKTƏBİ KONTEKSTİNDƏ MÜƏLLİMLƏRİN HAZIRLANMASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Hüseynova Günel Mayıl qızı

Xülasə

Bu məqalə süni intellektin (SI) təhsildə tətbiqi və gələcək müəllimlərin bu texnologiyalara hazırlığının vacibliyini araşdırır. SI (süni intellekt) artıq dil öyrənmə platformaları, plagiat aşkarlama proqramları, adaptiv öyrənmə və intellektual təlimçi sistemləri kimi sahələrdə geniş istifadə olunur.

SI(süni intellekt)müəllimləri öyrənməni yönləndirən fasilitator (asanlaşdırılmış) roluna keçirə bilər, şagirdlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun öyrənmə təmin edə, motivasiyanı artırır və sinif idarəetməsini asanlaşdırır. Hər zaman müəllimlərin rolu mərkəzdədir; SI(süni intellekt)yalnız onların fəaliyyətini dəstəkləyir.

Nəticə olaraq, gələcəkdə məktəblərdə müəllimlərin SI haqqında ilkin biliklərə malik olması, etik və məsuliyyətli istifadəsi məqsəduyğun olacaq. SI həm akademik uğuru artırır,

həm də qarşılıqlı anlayış və hörməti təşviq edir. Məqalədə, təhsildə süni intellektdən istifadə etməyin bir sıra üstünlüklərinin siyahısı göstərilib.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ОБРАЗОВАНИИ: АКТУАЛЬНОСТЬ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В КОНТЕКСТЕ ШКОЛЫ БУДУЩЕГО

Гусейнова Гюнель Маил

Резюме

В статье рассматривается применение искусственного интеллекта (ИИ) в образовании и важность подготовки будущих педагогов к использованию этих технологий. ИИ уже широко применяется в обучении через языковые платформы, программы проверки плагиата, адаптивное обучение и интеллектуальные тьюторские системы.

Подчеркивается, что ИИ способен преобразовать роль учителя, превращая его в фасилитатора обучения, обеспечивать индивидуализированные образовательные траектории, повышать мотивацию учеников и облегчать управление классом. Однако роль учителя остается центральной; ИИ лишь поддерживает его работу.

Таким образом, для школ будущего критически важно, чтобы педагоги обладали базовыми знаниями об ИИ и использовали его этично и ответственно. ИИ способствует как академическим достижениям, так и развитию взаимопонимания и уважения между людьми. В статье указано список преимуществ, присущих использованию искусственного интеллекта в образовании.

Rəyçi: dosent Vüsalə İsgəndərova Fazil qızı

Daxil olma tarixi 03 iyun 2026-cı il

UOT:37.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ EKSPERİMENTLƏRİN ROLU

Məmmədova Aynurə Veyis qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0009-0004-0113-7743>
studyinabroad80@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə biologiyanın tədrisində eksperimentlərin rolu, onların təlim prosesində əhəmiyyəti və şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına təsiri araşdırılır. Qeyd olunur ki, eksperiment üsulu biologiya dərslərində nəzəri biliklərin praktik fəaliyyətlə əlaqələndirilməsini təmin edən əsas vasitələrdən biridir. Tətbiqi əhəmiyyəti: mühazirə və məşğələ dərslərində istifadə edilə bilər.*

Açar sözlər: biologiyanın tədrisi, eksperiment, təlim prosesi, laboratoriya işi, şagird, məktəb

Keywords: teaching biology, experiment, learning process, laboratory work, student, school.

Ключевые слова: преподавание биологии, эксперимент, учебный процесс, лабораторная работа, ученик, школа.

Giriş. Biologiya təbiətdə mövcud olan canlı orqanizmlərin quruluşunu və funksiyalarını öyrənən elm sahəsidir. Bu fənn şagirdlərin ətraf mühiti daha yaxşı başa düşməsində vacib rol oynayır. Biologiya şagirdlərin təbiəti və canlıları anlamaq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi hədəfləməklə elmi bacarıqları inkişaf etdirməyə, təbiəti anlamağa imkan verir. Lakin təhsili yalnız nəzəri biliklərlə məhdudlaşdırmaq şagirdlərin fənləri anlamaqda çətinlik çəkməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan eksperiment biologiya fənninin ayrılmaz hissəsi kimi ön plana çıxır. Buna görə də, bioloji eksperimentlər şagirdlərə praktik təcrübə təklif etməklə nəzəri biliklərini möhkəmləndirmək imkanı verir.

Əsas hissə. XX əsrin sonlarında biologiyanın elmi sistemdəki yeri, eləcə də eksperimentlə əlaqəsi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər təbii ki, biologiya elminin metodologiyasına da təsir etmişdir. Əgər klassik biologiyada eksperimentlər aparıcı metod kimi istifadə edilirdisə, artıq onunla ilə əlaqəli olan digər elmlərdə də mühüm yer tutmağa başladı.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra elmi biliklərin artması nəticəsində baş verən informasiya partlayışı və öyrənmə ilə bağlı tədqiqatların nəticələri məktəblərdə təhsil proqramlarında və tədris metodlarında dəyişikliklər edilməsinin zəruriliyini ortaya qoydu. Həll yolu olaraq, elm sahəsindəki hər bir mövzunu ətraflı şəkildə tədris etmək əvəzinə, elm sahəsində elmi biliklərin əldə edilməsi metodlarının tədrisinə əsaslanmaq ideyası inkişaf etdirildi. Burada məqsəd şagirdlərin sadə alətlər və açıq təcrübələrlə eksperimental metodlar aparmaqla, yəni müşahidə, ölçmə, məlumatların toplanması, emalı və şərh proselərini özləri yerinə yetirməklə nəticəyə gəlməsidir.

Tədris metodları araşdırıldıqda, 1950-ci illərdən əvvəlki dövrlərdə mühazirə, sual-cavab, müzakirə, nümayiş və laboratoriya, layihə və ekskursiya kimi metodlardan istifadə edildiyi müşahidə olunur. Tarixi dövrlərdə tədris metodları klassik və müasir tədris metodlarına bölünərsə də, bu gün biologiyanın tədrisində məktəbdə mövcud olan resurslardan asılı olaraq həm klassik, həm də müasir tədris metodlarından istifadə olunur.

Müasir dünyada təbiəti öyrənərkən insanlar təkcə müşahidə etmir, həm də təbiətin proses və hadisələrinə fəal şəkildə müdaxilə edirlər. Buna görə də, eksperiment bioloji tədqiqatlarda daha geniş istifadə olunur.

"Eksperiment" sözü yunanca "yoxlama" və ya "təcrübə" kimi tərcümə olunan "experimentum" sözündən əmələ gəlmişdir. Təcrübə, fenomenin bu şərtlər altında dəfələrlə izlənilməsinə və təkrarlanmasına imkan verən müəyyən şərtlər altında elmi şəkildə aparılan təcrübə və ya müşahidə hesab olunur. Qalileo Qaliley eksperimentin banisi kimi onu müstəqil elmi tədqiqat metodu kimi qəbul edirdi. Eksperiment sonradan Nyutonun tədqiqatlarında özünün dəqiq ifadəsini tapmışdır. O, tədricən təbiiq dairəsini genişləndirərək təbiət və texniki elmlərdə də istifadə olunmağa başladı. [2]

Eksperiment biologiya elminin inkişafında dəfələrlə istifadə edilmişdir. Beləki, V. Koyter (1534-1576) toyuq embrionunun inkişafını sisteməlik şəkildə öyrənərək embriologiyaya eksperimental tədqiqat metodologiyasının prinsiplərini gətirmişdir. R. Ya. Kamerariyus (1665-1721) isə eksperimenti botanikaya tətbiq etmişdir. Eksperimental nəzəriyyənin əsaslarını ingilis filosofu Frensis Bekon (1561-1626) qoymuş və onu *"təbiət haqqında biliklərin təməllərindən biri"* hesab etmişdir [4, s. 16-19].

Eksperiment, süni, təkrarlana bilən şəraitdə idarə olunan və modifikasiya yolu ilə aparılan, idrak, məqsədyönlü və metodoloji xarakterli xüsusi bir təcrübə növü kimi qəbul edilir. Eksperimentin əsas məqsədi əsasən fundamental fərziyyələri və nəzəri proqnozları sınaqdan keçirməkdən ibarətdir. Buna görə də, təcrübənin bir forması olaraq, eksperiment bütövlükdə elmi biliklərin etibarlılığı üçün meyar rolunu oynayır [6].

Eksperiment biologiyada tətbiq olunan elə bir tədqiqat metodu hesab olunur ki, burada təcrübə aparən şəxs prosesi şüurlu şəkildə özü formalaşdırır və onun canlı orqanizmə necə təsir etdiyinin müşahidəsini aparır. Eksperiment həm laboratoriyada, həm də açıq havada aparıla bilər [5, s.88].

Bioloji eksperimentin məqsədi müşahidə, öyrənmə və qavrama üçün əlçatmaz olan tədqiqat obyektinə məruz qalma yolu ilə məlumat əldə etməkdir. Bioloji eksperiment aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- şagirdlərin bioloji hadisələri, prosesləri, qanunları və nəzəriyyələri anlamalarını təşviq edir;
- bioloji anlayışları inkişaf etdirir;
- səbəb-nəticə əlaqələrini təhlil etmək texnikasına yiyələnir;
- müşahidələrin planlaşdırılması və aparılması zamanı bioloji tədqiqat metodlarını və bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- məqsədlərə çatmaqda dəqiqliyin, diqqətliliyin, müşahidənin, əzmkarlığın, işdə müstəqilliyin və özünəməzarətin inkişafına kömək edir;
- tələbələrə yaradıcı və məqsədyönlü fəaliyyət, xüsusən də tədqiqat öyrədir;
- elmi biliklərə daha dərin marağın ilk mərhələsi ola biləcək mövzu üçün müsbət motivasiya yaradır;
- mövzuya marağı oyadır.

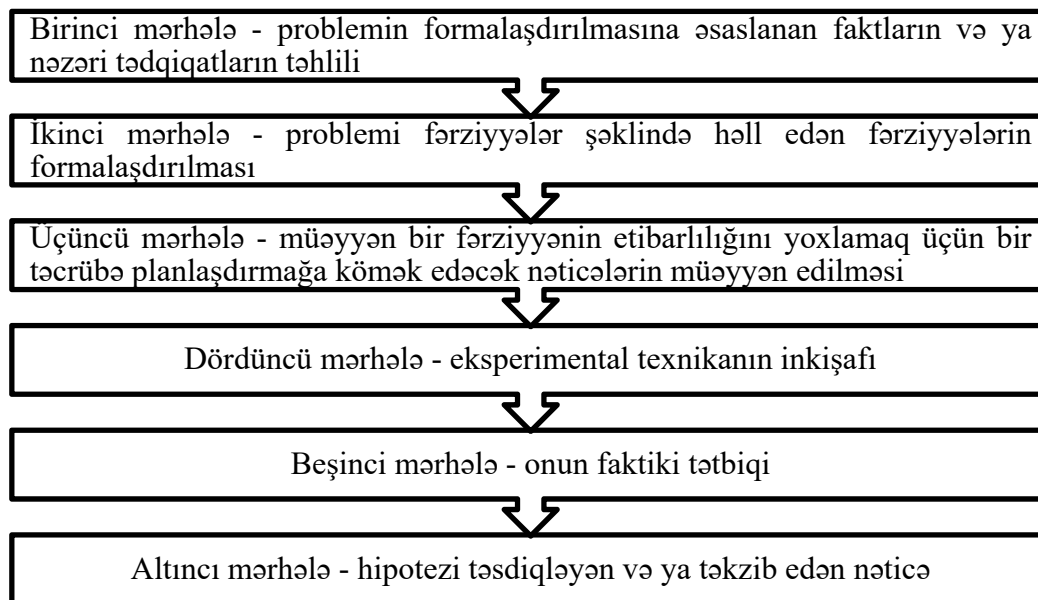
Məktəblərdə biologiya fənninə dair təcrübələr əlçatan, vizual və təhsil baxımından dəyərli olmalıdır. Bir çox təcrübələr çox vaxt tələb edir və təbii olaraq bir dərstdə tamamlana bilməz, buna görə də təcrübələri əvvəlcədən planlaşdırmaq və sonra nəticələri müvafiq mövzu üzrə təqdimatla birlikdə təqdim etmək lazımdır.

Bioloji eksperiment məqsədlərinin xarakterinə əsasən tədqiqat və sınaq olmaqla iki qrupa bölünür. Tədqiqat eksperimenti obyektin xüsusiyyətlərini kəşf etməyi nəzərdə tutursa, sınaq eksperimenti nəzəri problemləri yoxlamağa və ya təsdiqləməyə xidmət edir. [5, s.89].

Təcrübələrin aparılması metodlarına və nəticələrin əldə edilməsi üçün tapşırıqlara görə hazırda bir neçə növ eksperiment mövcuddur. Keyfiyyət eksperimenti bioloji təcrübənin ən sadə növü hesab olunur. Onun əsas məqsədi nəzəri cəhətdən hipotetik bir fenomenin olub - olmamasını müəyyən etməkdirsə, kəmiyyət eksperimentinin məqsədi isə obyektin və ya

prosesin kəmiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Bu zaman statistik hesablama zamanla dəyişməyən kəmiyyətlərin ölçülməsini, dinamik hesablamalar isə təzyiq, temperatur, əhali sıxlığı və s. kimi zamanla dəyişən kəmiyyətlərin ölçülməsini nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, bioloji tədqiqatlarda müasir elmi eksperiment bir neçə mərhələdən keçir [5].

Şəkil 1.

Bioloji eksperiment şagirdlər üçün subyektiv olaraq yeni olmalı, praktik əhəmiyyət kəsb etməli və onlarda bioloji hadisələrə və proseslərə maraq oyatmalı, ardıcıl olaraq aparılmalı və tədrisə fərdi olaraq fərqləndirilmiş yanaşma tətbiq etməlidir.

Biologiyanın tədrisində şagirdlərlə müəllim və təmin edilən mühit arasında qarşılıqlı əlaqə çox vacibdir. Biologiya təhsilini təşkil edən əsas elementlər bunlardır: şagird, müəllim, mövzu, ətraf mühit və metod. Biologiyanın effektiv tədrisi bu elementlərin inteqrasiya olunmuş fəaliyyətindən asılıdır. Elmin bütün sahələri ilə sıx əlaqədə olan biologiya, texnoloji irəliləyişlərlə paralel olaraq inkişaf etdiyi üçün insan həyatına təsirini və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Biologiya sahəsində məqsəd şagirdlərin tədris metodları və üsulları vasitəsilə mövzular üzrə bilik topluslarına imkan yaratmaq idi. Lakin dövrümüz daim elmi dəyişikliklərə məruz qalır və hər gün yeni texnoloji irəliləyişlər ortaya çıxır [1] Buna görə də, son illərdə klassik biologiyanın tədrisindən imtina edilmiş və daha müasir yanaşma tətbiq edilmişdir. Elmin bütün sahələrində olduğu kimi, biologiyada da vacib olan fərdlərin tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirmək və əldə edilən nəticələri gündəlik həyatla əlaqələndirmələrinə kömək etməkdir.

Bugünkü inkişafı nəzərə alaraq, biologiyanın tədrisinin şagirdlərə verməli olduğu məqsədləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar: Canlı aləm haqqında əsas biliklər vermək, Canlılar və ətraf mühit arasındakı əlaqələri öyrətmək, Elmi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, Alət və avadanlıqlardan istifadə etmək bacarığını artırmaq, Laboratoriya təcrübələri texnikalarını öyrətmək, Özünəinam inkişaf etdirmək, Problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, Təlim mühitində qruplarda işləmək bacarığını inkişaf etdirmək, Bilik və düşüncələri

başqalarına çatdırmaq və hadisələri ətraf mühitlə müzakirə etmək bacarığını inkişaf etdirmək [3, s. 89].

Təbiiqi elm sahəsi olan biologiyanın tədrisində istifadə olunan metodların seçilməsinə bir çox amillər təsir etsə də, tək bir yanaşmaya əsaslanmaq əvəzinə, birdən çox metoddan istifadə etmək lazımdır. Tədqiqatlar göstərir ki, şagirdlərə konkret alətlər və əşyalarla təcrübə əsasında öyrənməyə imkan verən müasir elm tədris metodları elm təhsilində istifadə olunmalıdır.

Bir qayda olaraq, məktəb şəraitində laboratoriya işi zamanı bioloji eksperiment aparılır. Bu, şagirdlərin bilikləri daha yaxşı mənimsəməsinə kömək edir və bu elmi daha dərinləndirən öyrənməyə imkan verir. Eləcə də laboratoriya praktik və tədqiqat bacarıqlarının formalaşmasına, yaradıcı düşüncənin inkişafına və fənlərarası əlaqələrin qurulmasına kömək edir [3, s. 89]. Çünki laboratoriya mühiti nəzəri biliklərin təbiiqinə, analitik düşüncə bacarıqlarının inkişafına və elmi biliklərə daha tənqidi yanaşmağa imkan verir. Laboratoriyalar şagirdlərə birbaşa müşahidə, təcrübə, məlumatların toplanması və təhlili kimi bacarıqları əldə etmək üçün unikal imkanlar və təcrübələr təqdim edir [13]. Şagirdlərin bu təcrübələrə münasibəti onların biologiya öyrənmə proseslərində mühüm rol oynayır [9, s.233-240]. Laboratoriya işinə müsbət münasibət şagirdlərin biologiya dərslərinə ümumi baxışları ilə birbaşa əlaqəlidir [7]. Tədqiqatlar göstərir ki, laboratoriyalara müsbət münasibət bəsləyən tələbələr biologiya dərslərinə daha çox maraq göstərir, fəndə fəal iştirak edir və təcrübələrə maraqla yanaşırlar. Əksinə, laboratoriyaya mənfi münasibət bəsləyən tələbələr təcrübələrdən yayınmağa meyllidirlər və bu da onların fənlə əlaqəsini zəiflədir [12]. Laboratoriya təcrübələri tələbələrə birbaşa təcrübə qazandırmaqla öyrənməni asanlaşdırır və elmi proses bacarıqlarının inkişafına töhfə verir.

Laboratoriya işinin strukturlaşdırılması və şagirdlərin laboratoriya mühitinə münasibətinin başa düşülməsi, onların təhsilə təsirini anlamaq üçün vacib məlumatlar verir. Şagirdlərin laboratoriyaya münasibətinə təsir edən amillərə laboratoriya mühitinin fiziki şəraiti, təcrübələrin keyfiyyəti, istifadə olunan materialların uyğunluğu və müəllimin rəhbərlik tərzidir [11]. Tələbələrə təhlükəsiz, mütəşəkkil və motivasiyaedici laboratoriya mühitinin təmin edilməsi onların laboratoriya fəaliyyətlərində daha həvəslə iştirak etmələrinə imkan verir [7]. Eynilə, müəllimlərin dəstəkləyici və həvəsləndirici yanaşması şagirdlərin laboratoriyaya müsbət münasibət bəsləmələrinə kömək edə bilər.

Müəllimlərin laboratoriya işinə münasibətini araşdıran tədqiqatlar göstərir ki, namizədlər ümumiyyətlə bu təcrübələri faydalı hesab edirlər, lakin kifayət qədər avadanlıqları olmadıqda narahatlıq keçirirlər [10, s.853–871]. Çünki laboratoriyalarda mürəkkəb eksperimental prosedurlar və ya kifayət qədər rəhbərliyin olmaması gələcək müəllimlərin motivasiyasına mənfi təsir göstərə bilər. Lakin effektiv rəhbərlik və strukturlaşdırılmış laboratoriya fəaliyyəti gələcək müəllimlərinə laboratoriya işlərinə daha müsbət münasibət bəsləməyə kömək edə bilər [8, s.501-521]. Müəllimlərin biologiya laboratoriyalarına münasibəti onların gələcək peşəkar bacarıqlarına və şagirdlərin uğurlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Laboratoriya təcrübələrinin effektiv planlaşdırılması laboratoriya işinin müsbət nəticəsini artırır. Bu baxımdan laboratoriya işinə münasibətin araşdırılması biologiya təhsilinin təkmilləşdirilməsində vacib addım hesab edilir.

Biologiya dərslərində laboratoriya işləri tədris proqramının tamamlanması üçün ayrılan vaxtın 10-30%-ni təşkil edir. Təlim prosesini gücləndirmək və şagirdlərin marağını inkişaf etdirmək, eləcə də müstəqil iş və məntiqi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təlimat xəritələrindən istifadə etmək məsləhətdir. Onlar eksperimental texnikaların izahına sərf olunan vaxtı azaldır, rəsmlər və diaqramlar kimi əlavə vizual vasitələrdən istifadə edir və şagirdlərin müstəqilliyini təşviq edir. [3, s.89]

Nəticə. Beləliklə, məktəbdə biologiyanın tədrisində eksperimentlərdən tədris vasitəsi kimi istifadə müasir təhsil standartlarının tələb etdiyi nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir. Yaxşı hazırlanmış eksperiment və onun aydın ifadə olunmuş nəticələri şagirdlərin dünya haqqında elmi anlayışını inkişaf etdirmək üçün olduqca vacibdir. Laboratoriya işi bu prosesin fundamental elementidir və nəzəri biliklərin real elmi kontekstə praktik inteqrasiyasına yönəlmiş metodoloji paradigmanı təmsil edir. Bu yanaşma çərçivəsində tələbələr ixtisaslı müəllimin birbaşa nəzarəti altında ixtisaslaşdırılmış avadanlıqlardan istifadə edərək bir sıra xüsusi hazırlanmış eksperimental prosedurlar həyata keçirirlər. Müəllimdən yüksək dərəcədə fəal iştirak və metodoloji nəzarət tələb edən bu proses öyrənilən anlayışların daha dərinlən başa düşülməsini təşviq edir və tələbələrdə tənqidi düşüncə və analitik bacarıqlar inkişaf etdirir. Laboratoriya işi zamanı şagirdlərin idraki inkişafı üçün katalizator rolunu oynayır və onların marağının və təbiət elmlərinin daha da öyrənilməsi üçün motivasiyasının formalaşmasında əsas rol oynayır. Sistemli laboratoriya işi tələbələrdə hipotezlər formalaşdırmaq, eksperimental prosedurlar planlaşdırmaq, məlumatları şərh etmək və etibarlı nəticələr çıxarmaq kimi idrak bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Gül, A., Yılmaz, M. *Biyoloji ödəretim yōntemleri*. — Ankara: Gazi Üniv. Yay., 1995.
2. Боровикова Е. Ю., Исхакова В. В., Гарифуллин Э. Д. Эксперимент как метод исследования // *Материалы X Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум»*. — URL: <https://scienceforum.ru/>
3. Дерюгина Л. И. Выявление уровня познавательного интереса на уроках биологии в старших классах // *Актуальные вопросы современной педагогики: материалы III Междунар. науч. конф.* (г. Уфа, март 2013 г.). — Уфа, 2013. — С. 87–91.
4. Кабакова Д. В. Наблюдение, описание и эксперимент как основные методы биологии // *Проблемы и перспективы развития образования: материалы Междунар. науч. конф.* — Пермь: Меркурий, 2011. — Т. I. — С. 16–19.
5. Пугал Н. А., Козлова Т. А. *Лабораторные и практические занятия по биологии: Растения. Бактерии. Грибы. Лишайники: 6 класс*. — М.: Владос, 2003. — 48 с.
6. Стёпин В. С., Елсуков А. Н., Голдберг Ф. И. Методы научного познания // *Гуманитарная энциклопедия: Концепты*. — Центр гуманитарных технологий, 2002–2019. — URL: <https://gtmarket.ru/concepts/6874>
7. Abrahams, I. Does practical work really motivate? // *Studies in Science Education*. — 2009. — URL: <https://doi.org/10.1080/03057260802681805>
8. Ceylan, E., Geban, Ö. Facilitating conceptual change in students' understanding of genetics concepts through conceptual change-oriented instruction // *Journal of Science Education and Technology*. — 2009. — Vol. 18, № 6. — P. 501–521. — URL: <https://doi.org/10.1007/s10956-009-9168-2>
9. Eilks, I., Byers, B. The need for innovative methods of teaching and learning chemistry in higher education: Reflections from a project of the European Chemistry Thematic Network // *Chemistry Education Research and Practice*. — 2010. — Vol. 11, № 4. — P. 233–240. — URL: <https://doi.org/10.1039/C005356M>
10. Eymur, G., Geban, Ö. The collaboration of cooperative learning and conceptual change: Enhancing the students' understanding of chemical bonding concepts // *International Journal of Science and Mathematics Education*. — 2017. — Vol. 15, № 5. — P. 853–871. — URL: <https://doi.org/10.1007/s10763-016-9716-z>

11. Hofstein, A., Mamlok-Naaman, R. The laboratory in science education: The state of the art // *Chemistry Education Research and Practice*. — 2007. — URL: <https://doi.org/10.1039/B7RP90003A>
12. Hofstein, A., Navon, O., Kipnis, M., Mamlok-Naaman, R. Developing students' ability to ask more and better questions resulting from inquiry-type chemistry laboratories // *Journal of Research in Science Teaching*. — 2005. — Vol. 42, № 7. — P. 791–806. — URL: <https://doi.org/10.1002/tea.20072>
13. Tobin, K. Research on science laboratory activities: In pursuit of better questions and answers // *School Science and Mathematics*. — 1990. — Vol. 90, № 5. — P. 403–418. — URL: <https://doi.org/10.1111/j.1949-8594.1990.tb17229.x>

THE ROLE OF EXPERIMENTS IN THE TEACHING OF BIOLOGY

Mammadova Aynura Veyis

Summary

The article examines the role of experiments in teaching biology, their importance in the learning process and their impact on the formation of students' scientific worldview. It is noted that the experimental method is one of the main tools that ensure the connection of theoretical knowledge with practical activity in biology lessons. **Practical significance:** The presented material can be used in lectures and practical classes.

РОЛЬ ЭКСПЕРИМЕНТОВ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Маммадова Айнура Вейис гызы

Резюме

В статье рассматривается роль экспериментов в преподавании биологии, их значение в учебном процессе и влияние на формирование научного мировоззрения учащихся. Отмечается, что экспериментальный метод является одним из основных инструментов, обеспечивающих связь теоретических знаний с практической деятельностью на уроках биологии. **Практическая значимость:** представленный материал может быть использован на лекционных и практических занятиях.

Elmi rəhbər: p.ü.f.d., dosent K.F.Mahmudova
Daxil olma tarixi 10 iyun 2026-cı il

UOT:37.

**İNTEQRASIYA EDİLMİŞ TƏLİM VƏ TƏLİMDƏNKƏNAR FƏALİYYƏTLƏRDƏ
KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN İNTELLEKTUAL VƏ YARADICI
SƏRİŞTƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI***Hacıyeva Lamiyə İlqar qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Umumi pedaqogika kafedrasının doktorantı**<https://orcid.org/0009-0004-1527-8600>**lhajiyeva92@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə müəyyənləşdirilmişdir ki, hər bir əmək fəaliyyəti, o cümlədən təlim prosesi, onun daha əlverişli şəraitdə həyata keçirilməsini təmin edən təşkilati işlə başlayır. Buna görə də istənilən fənn üzrə, istənilən mövzuda, istənilən tipli dərs – istər sinif otağında, laboratoriyada, emalatxanada, məktəbətrafi sahədə, təbiətdə və ya istehsalatda keçirilsin – həmişə əvvəlcədən təşkilati hazırlıqla başlanmalıdır.

Dərsin başlanğıc mərhələsi onun ən vacib məqamlarından biridir. Təşkilati an (təşkilati məqam) şagirdlərdə iş əhval-ruhiyyəsi yaratmaq məqsədi daşıyır. Hər bir müəllim uşaqları tez bir zamanda təlim prosesinə cəlb etməyə çalışır. Bu mərhələnin düzgün təşkil olunmaması (əhəmiyyətsiz hesab edilməsi, uzadılması, metodikanı bilməməsi) adətən dərsin əsas hissəsinin təşkilində metodiki çatışmazlıqlara səbəb olur.

Açar sözlər: İntellektual-yaradıcılıq sərişmələri, inkişafetdirici dərs, yaradıcılıq mühiti, idrak marağı, dərsin mərhələləri.

Ключевые слова: Интеллектуально-творческие компетенции, развивающий урок, творческая среда, познавательный интерес, этапы урока.

Keywords: Intellectual and creative competences, developmental lesson, creative environment, cognitive interest, lesson stages.

Pedagoji elmdə kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq sərişmələrinin formalaşmasında inteqrasiya olunmuş tədris və sinifdənkənar fəaliyyətin didaktik potensialının reallaşdırılması məsələləri kifayət qədər öyrənilməmiş, problem nə nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış, nə də ki ibtidai məktəbdə praktiki həyata keçirilmə imkanları müəyyən edilməmişdir.

İntellektual-yaradıcılıq sərişmələrinin formalaşdırılması prosesində biz inkişafetdirici “dəqiqələrin”, inkişafetdirici dərslərin potensialından, habelə kiçik məktəblilərin psixoloji-pedagoji cəhətdən müşayiətindən istifadə etdik.

Dərsin təşkilati anı şagirdlərdə idrak marağının formalaşması prosesində mühüm mərhələdir. Müxtəlif dövrlərdə bu mərhələni ifadə etmək üçün “dərsin intriqalı başlanğıcı”, “dərsin emosional giriş hissəsi”, “diqqətin aktivləşdirilməsi” və s. kimi terminlərdən istifadə olunmuşdur [1, s.143]. Lakin məktəb təcrübəsi göstərir ki, bu mərhələ adətən sönük şəkildə keçir və onun bütün potensial imkanlarından istifadə olunmur [3, s.61].

Bunun da səbəbi ondadır ki, dərsin təşkilati anının keçirilməsi ilə bağlı konkret metodik tövsiyələr mövcud deyil.

Müasir məktəblərimizdə dərsi mərhələli təşkil etmək üçün müəyyən cəhdlər göstərilir. Məsələn, Gəncə şəhəri 8 saylı orta məktəbin ibtidai sinif müəllimi A.Ş. Əsgərova dərsin təşkilati anının əsas vəzifələri sırasında ilkin motivasiyanın yaradılmasını xüsusi qeyd edir. Bu motivasiya şagirdlərdə yeni materialı qavramağa hazırlıq rolunu oynayır, onların düşünmə fəaliyyətini stimullaşdırır. Parlaq idrak motivasiyası sinfin bütün şagirdlərinə, o cümlədən zəif oxuyanlara da təsir göstərir, şagirdləri nizam-intizama yönəldir, onları tez bir zamanda dərstdə

təlim fəaliyyətinə qoşur və vaxta qənaət etməyə kömək edir. Dərsin qeyri-adi başlanğıcı vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi onların diqqətini səfərbər edir. Bu məsələnin həlli üçün müəllim “təlimin aktiv metod və üsullarından” istifadə etməyi təklif edir: dərsə qafiyəli giriş, dərsə teatrlaşdırılmış elementlərlə başlama, dərsə epigrafla başlama, tanınmış şəxslərin aforizmləri, mövzu ilə bağlı atalar sözləri və məsəllərlə başlama, tədris tapşırığının qoyulması, problemli sual və ya problemli vəziyyətin yaradılması və s.

Başqa bir yanaşma Gəncə şəhərindəki 16 nömrəli məktəbin ibtidai sinif müəllimi N.S. Umudova təqdim edir, o bu mərhələni dərsə emosional giriş adlandırır. Bu, ən vacib şərtə riayət etməyi təklif edir - sevgi və inam mühiti yaratmağı. Hər bir dərs qısa idman, məşq, oyunla başlayır ki, şagirdlər daxili harmoniya və sükut vəziyyəti, ətraf aləmə qarşı incəlik və məhəbbət hissi yaransın.

N.S. Umudova hər dərsini “Bu gün qeyri-adi dərsimiz var...”, “Biz nağıl ölkəsinə gedəcəyik...”, “Bu gün bizə bir nağıl gəlib...” sözləri ilə başlayır. Nağıl qəhrəmanları dərsə hansısa yaradıcılıq tapşırığı ilə gəlirlər. Məsələn, Müdrik Bayquş zərflərdə aşağıdakı tapşırıqları gətirir: “Düşün və cavab ver”, “Tap”, “Düşün və tap”. Bilmədik hər dəfə uşaqlardan kömək istəyir. N.S. Umudova qeyd edir ki, pedaqoq müəllim rolunu oynamır, amma bu dəqiqələrdə bərabərhüquqlu iştirakçıdır, öz təəssüratlarını, fikirlərini və təcrübələrini şagirdlərlə bölüşür. N.S. Umudovanın bütün gün üçün müsbət psixoloji əhval-ruhiyyə yaratmaq üsulları: “gülüşünüzü paylaşın”, “musiqi hədiyyə olaraq”, “duyguları inkişaf etdirin”, “pəncərədən baxın”, “rəng və əhval”, “dostunuza hədiyyə”.

Beləliklə, müəllimlər dərsin əvvəlini elə qurmalıdırlar ki, bu başlanğıc qeyri-adiliyi, parıltısı ilə seçilsin, kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak ehtiyacını fəallaşdırsın. Bu məqsədlə apardığımız tədqiqat çərçivəsində məşğələlərin əvvəlində inkişafetdirici “dəqiqələr”dən (girişlərdən) ibarət xüsusi bir iş təşkil olunmuşdur.

İnkişafetdirici “dəqiqələr”in işlənilməsi hazırlanmasında məqsəd şagirdlərin dərsə xarici və daxili (psixoloji) hazırlığını yaratmaq, dərsdə sakit və işgüzar mühitin təşkil olunmasına şərait yaratmaqdır [8, s.96].

İnkişafetdirici “dəqiqələr” aşağıdakı vacib vəzifələri həll etməyə xidmət edirlər:

- 1) Şagirdlərin idrak proseslərini aktivləşdirməklə onların səfərbər edilməsi;
- 2) Düşüncə təcrübəsinin, o cümlədən yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması;
- 3) Qeyri-adi, əyləncəli tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərin idrak marağının inkişafı;
- 4) Şagirdlərin biliklərinin aktualaşdırılması;

5) Psixoloji əhval-ruhiyyənin yaradılması - şagird kollektivi üzvlərinin dəyərləri, mənəvi normaları və maraqları ilə müəyyən edilən şəxsi və işgüzar münasibətlərini əks etdirən sinfin emosional vəziyyəti.

İnkişafetdirici dərslər. Bir çox müəllimlərin fikrincə, intellekt səviyyəsi aşağı olan şagirdlər eyni zamanda yaradıcı bacarıqlar baxımından da zəif nəticələr göstərirlər. Lakin vaxt məhdudiyyətləri aradan qaldırıldıqda və düzgünlük meyarından imtina edildikdə, hətta aşağı intellekt səviyyəsinə malik olan uşaqlar belə yaradıcı məhsuldarlıq baxımından yüksək nəticələr göstərə bilirlər: (Y.Ş. Kərimov [4], V.N. Drujinin [5], A.E. Simanovski [7]). Digər tərəfdən, əgər fəaliyyət çərçivəsində çoxsaylı məhdudiyyətlər və məntiqi şərtlər mövcuddursa, bu zaman yaradıcılığın təzahür etməsi əsas etibarilə şagirdin intellektual səviyyəsindən asılı olur.

İnkişafetdirici dərslərdə məsələlərin və tapşırıqların həlli, adətən, hər hansı çərçivə və şərtlərlə – vaxtla, qiymətləndirmə ilə və digər amillərlə – məhdudlaşdırılmır [6]. Buna görə də uşaqlar, əslində, öz təxəyyül və fantaziyaqlarını sərbəst şəkildə ifadə edə bilirdilər – nə reallıq qanunlarına, nə də yaradıcı fəaliyyət janrının qaydalarına tabe olmadan. İnkişafetdirici

dərslərdə zəif şagird öz əhəmiyyətini hiss edə, öz gücünə inanaraq özünü yaradıcı bir şəxs kimi qavraya bilirdi.

Sonra isə yaradıcı fəaliyyət vəziyyətində məntiqi şərtlərin və tələblərin sayını dəyişdirərək biz yaradıcılığa öyrətmə prosesini uşağın intellektual imkanlarına uyğun şəkildə, onu tədricən daha sərbəst tapşırıqlardan daha az sərbəst olan tapşırıqlara keçirməklə qururduq. Bu zaman belə çıxırdı ki, biz tədricən yaradıcı qabiliyyəti intellektual komponentlərlə yükləyir, eyni zamanda uşağın məntiqi təfəkkürünü də inkişaf etdirirdik. Beləliklə, biz evrioloji təfəkkürü inkişaf etdiririk. Bu zaman müəyyən bir ardıcılıqla intuisiya əsasında məntiqi təfəkkür də inkişaf edir.

Modelin prosesual komponentində psixoloji-pedaqoji müşayiət, formalaşma səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün diaqnostikanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərdə tuturdu.

Kiçik məktəblilərdə intellektual-yaradıcı sərişlərin formalaşma səviyyəsinin monitorinqi pedaqoji və psixoloji diaqnostikanı əhatə edirdi.

Bu anlayışların təriflərini təhlil edərkən deyə bilərik ki, onlar bir-biri ilə kifayət qədər sıx bağlıdırlar. Onların əsas fərqi yerinə yetirdikləri funksiyalarda özünü göstərir. Şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlı olan (bütün keyfiyyətlər, vasitələr, şərait və s.) pedaqoji diaqnostikaya aiddir, psixoloji diaqnostika isə şəxsiyyətin bütövlükdə formalaşmasının əsas şərtlərini – qavrayış, diqqət, yaddaş, təfəkkür, iradə, qabiliyyətlər, temperament və s. əhatə edir. Buna görə də, müəyyən etdiyimiz intellektual-yaradıcı sərişlərin diaqnostikası psixoloji və pedaqoji diaqnostikanın kəsişmə nöqtəsində yerləşir.

Psixoloji diaqnostika – fərdin və ya qrupun əldə etdiyi xüsusiyyətlərin, vəziyyətlərin və ya psixoloji inkişaf səviyyəsinin dəqiq qiymətləndirilməsi üçün nəzəriyyə, metodologiya və metodların işlənməsi ilə bağlı xüsusi biliklər sahəsidir.

Pedaqoji diaqnostika – pedaqoji sistemlərin müxtəlif elementlərinin və onların həyata keçirilmə şəraitinin (bütün səviyyələrdə) vəziyyətini xarakterizə edən əlamətlərin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi məsələlərini araşdıran elmi-pedaqoji bilik sahəsidir. Bu sahənin məqsədi normal inkişaf meyillərinin mümkün sapmalarını, pozuntularını, eləcə də sistemlərin fəaliyyəti və inkişafında ola biləcək dəyişiklikləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Modelin nəticə komponenti pedaqoji fəaliyyətin nəticəsini, yəni kiçik məktəblilərin intellektual-yaradıcı sərişlərinin formalaşma səviyyəsinin artımında müsbət dinamikanı müəyyən edir.

Nəticədə xüsusi şəkildə təşkil olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyət zamanı kiçik məktəblilərin zehni fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsinin səmərəli yollarını müəyyən edən spesifik şəxsi xüsusiyyətlər formalaşdı, məsələn:

- məqsədi görmək və onu qeyri-adi üsullarla həll etməyə sövq edən bacarıq;
- evrioloji düşünmə üsul və yanaşmalarına əsaslanaraq axtarış aparmaq bacarığı: məntiqi və variativ düşünmə bacarığı (yəni, təxminlər etmək və məsələlərin qeyri-standart həll yollarını tapmaq);
- maraq vasitəsilə dünyagörüşünü genişləndirmək bacarığı (yəni, hadisələri və olayları təhlil etmək);
- düşüncə fəaliyyətinin intuitiv mexanizmlərinə (assosiativlik, bənzətmə, ehtimal) əsaslanan həllər tapmaq və “verbal həllin rəsmiləşdirilməsini” mobil şəkildə həyata keçirmək bacarığı (yəni, öz fikrini əsaslı şəkildə əsaslandırmaq və müdafiə etmək).

Kiçik məktəblilərdə intellektual-yaradıcı sərişlərin integrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyət çərçivəsində formalaşdırılmasına yönəlmiş, işlənib hazırlanmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış struktur-funksional model, uşaqların təlimi üçün innovativ texnologiyanın yaradılmasına əsas olmuşdur.

Bu pedaqoji texnologiya həm tədris fənləri çərçivəsində, həm də tədrisdənkənar fəaliyyətdə tətbiq olunmuş və bir sıra ardıcıl iş mərhələlərini əhatə etmişdir [9].

Texnoloji prosesin birinci mərhələsində uşağın intellektual-yaradıcı səriştələrinin diaqnostikası aparıldı. Bu mərhələdə tətbiq olunan metodikalar uşağın motivasiya tipini, həmçinin onun məntiqi, nəzəri və yaradıcı təfəkkürünün ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdi. Bu məlumatlar, intellektual-yaradıcı kompetensiyaların formalaşdırılması üzrə sonrakı işlərin effektiv təşkili baxımından vacibdir, belə ki, şagirdin təlimə marağının olub-olmadığını və onun hansı təfəkkür tipinə üstünlük verdiyini müəyyən edir, bu da imkan verir ki, təlim prosesi zamanı uşağın təbii yaradıcılıq potensialı sıxışdırılsın, əksinə, o məntiqi üsul və əməliyyatlarla zənginləşdirilsin. Diaqnostika, həmçinin kiçik məktəblilərdə intellektual-yaradıcı səriştələrin formalaşmasının aralıq mərhələlərində də zəruridir [2, s.337].

İkinci mərhələ kiçik məktəblilər tərəfindən məntiqi əməliyyatların, yaradıcı bacarıqların düşünülmüş şəkildə mənimsənilməsindən və idrak proseslərinin (yaddaşın, diqqətin, qavrayışın və əlbəttə ki, təlimə marağın) inkişafından ibarətdir. Bu, təşkili və məzmunu təlim və dərşdənkənar fəaliyyətləri birləşdirən inkişaf “dəqiqələri” və inkişaf etdirici dərslər zamanı baş verir.

Üçüncü mərhələ ikinci mərhələyə orqanik şəkildə daxil olur, çünki bu mərhələdə uşağın təşkil olunmuş fəaliyyətində fərdi müşayiət nəzərdə tutulur. Uşaq əsas məntiqi əməliyyatları mənimsədikcə, yaddaşı, diqqəti, qavrayışı və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdikcə, müəyyən müdaxiləyə və ya korreksiya ehtiyac yaranır, çünki bəzi göstəricilər kifayət qədər inkişaf etmiş ola bilər, yaxud digərlərində uşağın boşluqları müşahidə oluna bilər [6, s.33]. Buna görə də biz təklif edirik ki, müəllim tədris prosesi zamanı bütün formalaşan prosesləri və əməliyyatları əks etdirən bir cədvəl tərtib etsin. Bu cədvəldə konkret şagird üçün hansı tip tapşırıqların tələb olunduğu aydın şəkildə görünəcəkdir.

Eksperimental işin gedişi zamanı hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş texnologiya təklif olunan pedaqoji şərtlər kompleksinin reallaşdırılması üçün əsas olmuş, şagirdin təlim subyektinə çevrilməsinə imkan vermişdir. Tədris prosesi zamanı intellektual-yaradıcılıq səriştələrin formalaşması aşağıdakı mərhələlərlə baş vermişdir:

İntegrasiya edilmiş təlim və təlimdənkənar fəaliyyətlərdə kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması

Mərhələ 1. kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin inkişaf səviyyəsinin **diaqnostikası:** psixoloji diaqnostika, pedaqoji diaqnostika

Mərhələ 2. Kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin inkişafı üçün təlim və təlimdənkənar işlərin **təşkili:**

- inkişaf “dəqiqələri”;
- inkişaf dərsləri.

Kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrini inkişaf etdirmək üçün tədris və dərşdənkənar tədbirlərin **məzmunu:** çeviklik üçün tapşırıqlar və məsələlər, hərəkətlərin düzgün yerinə yetirilməsi və cavabların ümumi məntiqi axtarışları. -

Mərhələ 3. Fərdi məntiqi əməliyyatların, idrak proseslərinin inkişafı və yaradıcılıq bacarıqlarının formalaşmasında şagirdlərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin **qiymətləndirilməsi**

Uşaqların nailiyyətləri: məqsədi görmək və təyin etmək bacarığı, onun həllini qeyri-standart yollarla təşviq etmək;

- təfəkkürün evroloji metodları və üsulları əsasında axtarış aparmaq bacarığı: məntiqi və variativ düşüncə bacarığı;
- maraq vasitəsilə öz dünyagörüşünü genişləndirmək bacarığı (yəni, hadisələri və olayları təhlil etmək);
- düşüncə fəaliyyətinin intuitiv mexanizmlərinə əsaslanan həllər tapmaq və “şifahi həllin rəsmiləşdirilməsini” çevik şəkildə həyata keçirmək bacarığı

Tədqiqatın fərziyyəsinə əsasən, integrasiya olunmuş təlim və təlimdən-kənar fəaliyyətlərdə kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün ibtidai sinif müəllimləri ilə metodiki işin təşkili növbəti pedaqoji şərt olmuşdur. Tədqiqat zamanı biz kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması problemi ilə məşğul olan ibtidai sinif müəllimlərindən ibarət yaradıcı qrup yaratdıq.

Kiçik məktəblilərin intellektual və yaradıcı səriştələrinin formalaşması üçün dərstdə müəllim tərəfindən əlverişli yaradıcılıq mühitinin yaradılması da mühüm pedaqoji şərtidir. İntellektual-yaradıcılıq səriştələrinin səmərəli formalaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edən amil təlim mühitinin elmi əsaslara söykənən şəkildə təşkili ilə bağlıdır. Bu mühitə müəllim tərəfindən təşkil olunan ibtidai məktəbin öyrədici məkanı daxildir ki, burada kollektiv fəaliyyət şəraitində ümumtəlim bacarıqlarının formalaşdırılması həyata keçirilir; inkişafetdirici təlimin imkanları – kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyəti prosesində optimal düşüncə və yaradıcılıq inkişafının təmin edilməsi vasitəsi kimi; idrak ehtiyacının ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilməsi, yaddaşın, diqqətin və təxəyyülün məqsədyönlü şəkildə məşq etdirilməsi, yaradıcı təfəkkürün və idarə olunan təsəvvürün formalaşdırılması üzrə təcrübənin sistemli şəkildə toplanması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İntellektual-yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılması prosesinin bütövlüyü bizim təcrübəmizdə uşaq kollektivinin təşkil olunması vasitəsilə təmin edilmişdir, belə ki, bu kollektivin fəaliyyətinə sistemin bütün əsas komponentləri – müəllimlər, şagirdlər, təlim prosesi (məqsədlər, məzmun, formalar, metodlar və s.) integrasiya olunmuşdur. Pedaqoji xüsusiyyətlərin məzmunu isə inkişafetdirici təlimin imkanları ilə zənginləşdirilməsi təmin olunmuşdur ki, bu da kiçik məktəblinin intellektual-yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə intensivləşdirmiş olur.

Kiçik məktəblilərin intellektual-yaradıcılıq səriştələrinin integrativ təlim və təlimdən-kənar fəaliyyəti çərçivəsində formalaşdırılmasına yönəlmiş pedaqoji şərtlər formalaşdırıcı eksperiment çərçivəsində uğurla sınaqdan keçirilmişdir.

Nəticə. Məlum oldu ki, kiçik yaşlı məktəblilərin məhsuldar düşüncə tərzini təqəddim etmə, müstəqil düşüncə, tədris tapşırıqlarının dərk edilməsinin orijinallığı ilə mənimsənilən əməllərin həyata keçirilməsi yollarını əks etdirən, təlim fəaliyyətini yaradıcı təlimə çevirməyə imkan verən intellektual-yaradıcı səriştələrin formalaşdırılması ilə təmin olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin inteqrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq sərəfşətlərinin formalaşdırılmasının məqsədləri, məzmunu, didaktik vasitələri müəyyənləşdirilmiş, uşaqların təlimin innovativ texnologiyalardan istifadələri üçün zəmin yaradılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcı sərəfşətlərinin formalaşması üçün hazırlanmış innovativ texnologiyanın təhsil praktikasına tətbiqi, müasir məktəbdə uşaqların təliminin səmərəliliyi üçün pədaqoji şərtlərin aşkar edilməsi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pədaqogika: Müntəxabat. Dərs vəsaiti / A.N.Abbasov, R.R.Məmmədzaadə, L.A.Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.
2. I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları / tərt. ed. A.Əhmədov, Ə.Abbasov. – Bakı: Təhsil, 2018. – 480 s.
3. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Monoqrafiya / R.Əliyev.– Bakı: Nurlan, – 2017. – 180 s.
4. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Dərs vəsaiti. / Y.Kərimov. – Bakı: RS Poliqraf, – 2019. 208 s.
5. Mehrafov A.O. Sərəfşətli müəllim hazırlığının problemləri / A.Mehrafov. – Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, – 2015. – 288 s.
6. Межиева М.В. Развитие творческих способностей у детей 5-9 лет /М.В. Межиева. – Ярославль: Академия развития, 2022. – 188 с.
7. Симановский А.Э. Развитие способности к интеллектуальному творчеству у младших школьников /А.Э. Симановский. – М.:– Воронеж: МПСИ НПО «МОДЭК», 2023. – 364 с.
8. Ульянова Н.С. Уроки эмоциональной культуры: методическое пособие по развитию эмоциональной культуры младших школьников на основе изодейтельности /Н.С. Ульянова. Глазов: ГГПИ, 2025. – 36 с.
9. Яговкина М.А. Развитие эврологического мышления: рекомендации для учителей начальных классов /М.А. Яговкина. Глазов: Изд-во Экспресс, 2017. – 80 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ И ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ И ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Гаджиева Ламия Ильгар кызы

Резюме

В статье определено, что любая трудовая деятельность, включая процесс обучения, начинается с организационной работы, обеспечивающей её осуществление в наиболее благоприятных условиях. По этой причине любой урок по любому предмету, на любую тему и любого типа – независимо от того, проводится ли он в классе, лаборатории, мастерской, на пришкольном участке, на природе или на производстве – всегда должен начинаться с предварительной организационной подготовки.

Начальный этап урока является одним из важнейших его моментов. Организационный момент направлен на создание рабочей атмосферы у учащихся. Каждый учитель стремится как можно быстрее вовлечь детей в учебный процесс. Неправильная организация этого этапа (недооценка его значимости, затягивание

процесса, незнание методики), как правило, приводит к методическим недостаткам при организации основной части урока.

**DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL AND CREATIVE COMPETENCES OF
JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN INTEGRATED LEARNING AND
EXTRACURRICULAR ACTIVITIES**

Hajiyeva Lamiya Ilgar

Summary

The article establishes that any work activity, including the educational process, begins with organizational efforts that ensure its execution under the most favorable conditions. For this reason, any lesson on any subject or topic, regardless of its type whether conducted in a classroom, laboratory, workshop, school grounds, outdoors, or in a production setting must always begin with preliminary organizational preparation.

The initial stage of a lesson is one of its most critical moments. The organizational phase (organizational moment) aims to create a productive working atmosphere among students. Every teacher strives to engage children in the learning process as quickly as possible. Improper organization of this stage (treating it as insignificant, dragging it out, or lacking methodological knowledge) usually leads to methodological deficiencies in organizing the main part of the lesson.

Rəyçi: pedaqogika elmləri doktoru, prof. Ş.T. Tağıyev
Dxil olma trixi 18 iyun 2026-cı il

UOT:37.

**ŞAGİRD LƏRƏ HUMANİST YANAŞMANI HƏYATA KEÇİRMƏYƏ TƏLƏBƏ
HAZIRLIĞININ MƏZMUNU VƏ METODLARI***Babayeva Fidan Knyaz qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı**<https://orcid.org/0009-0003-5572-0785>**babayevafidan2013@gmail.com*

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, pedaqoji universitet müəlliminin tədris prosesində tələbələrə şəxsiyyətyönümlü yanaşmanı tətbiq etməsi şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə tələbə hazırlığının formalaşdırılmasının şərti kimi üzə çıxarıldı. Pedaqoji hazırlıq prosesində tələbələrin şəxsiyyətyönümlü təhsil ideyalarını dərk etmələri dəyərlər, əxlaq və mədəniyyət aləmində şagirdlərin humanistyönümlüyə istiqamətlənməsi üsulunun tələbələrin mənimsəməsi və uşaqlarla münasibətlərdə onun həyata keçirilməsi amillərindən biridir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil kontekstində şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma təhsilin humanistləşdirilməsinin amili kimi həyata keçirilir. Beləliklə, təlim prosesi zamanı tələbələrin şəxsiyyətyönümlü təhsilinin təşkili uşağa humanist yanaşmanı həyata keçirməyə tələbə hazırlığının inkişafı üzrə problemlərin həllinə çevrilir.

Açar sözlər: şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşma, şəxsi keyfiyyətlər, tələbə hazırlığı, şəxsiyyətyönümlü təhsil, təhsilin humanistləşdirilməsi.

Ключевые слова: гуманистический подход к личности учащегося, личностные качества, подготовка студента, личностно-ориентированное образование, гуманизация образования.

Keywords: humanistic approach to the pupil's personality, personal qualities, student preparation, person-centered education, humanization of education.

Təhsilin humanistləşdirilməsinin həyata keçirilməsi prosesində mühüm məsələlərdən biri pedaqoji universitet tələbələrinin gələcək pedaqoji fəaliyyətində şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmasının tətbiqinə hazırlığının formalaşdırılmasıdır.

Gələcək müəllimlərin ümumi pedaqoji hazırlığının xüsusiyyətləri müasir məktəbin ehtiyacları və onun inkişaf meylləri ilə müəyyən olunur. Təhsil paradigmasının dəyişməsi dövründə yalnız müəllimin müxtəlif pedaqoji texnologiyalara yiyələnməsi kifayət etmir. Belə ki, cəmiyyətin adekvat mənəvi dəyərlərə yönəlməsi şəraitində şagirdlərin ətraf aləm, insanlarla qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətinin istiqamətlərinin müəyyən olunması, həmçinin müəllimin şagirdlərə humanist yanaşmasının həyata keçirilməsi mümkün olacaqdır.

Bununla əlaqədar olaraq pedaqoji ali məktəblərin tələbələrinin hazırlığının məzmunu da dəyişir. Bu dəyişikliklər peşəyə dair bilik, bacarıq və vərdislərlə yanaşı, həm də ümummədəni məzmunu da əhatə edir. Bütün bunlar tələbələrdə pedaqoji fəaliyyətə və şagirdlərə münasibətdə ifadə olunan şəxsi mövqeyin formalaşdırılması probleminin həllini aktuallaşdırır.

Şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə tələbə hazırlığının formalaşdırılması probleminin tədqiqi pedaqoji universitetlərin müəllim fəaliyyəti strategiyasının əsaslandırılması ilə bağlıdır. Tədqiqatımızla bağlı aşağıdakı aralıq problemlərin həlli bilavasitə həmin pedaqoji strategiyalardan asılıdır:

- a) tələbələrdə şagirdlərə qarşı humanist münasibətin formalaşdırılması;
- b) tələbələrdə pedaqoji refleksiya bacarıqlarının formalaşdırılması;
- c) təşkil olunmuş təlim-tərbiyə prosesində qarşılıqlı fəaliyyətin məzmun və istiqaməti.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın tətbiqinə tələbə hazırlığının əsasında şagirdlərə qarşı humanizm prinsiplərinə əsaslanan münasibət durur.

Təlimdə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün vacib olan belə bir münasibətin, şəxsi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, “ləyaqətli həyat qurmağa qadir olan şəxsiyyətlər” yetişdirmək kimi tərbiyənin məqsədinə nail olmaq təhsilin humanistləşdirilməsinin ən vacib vəzifələrdən biridir.

Bu problemin həlli şərtlərindən biri, fikrimizcə, tələbələrdə şagirdlərə humanist münasibətin formalaşdırılması üçün şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsi olacaqdır.

V.V. Serikovun araşdırmamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəxsiyyətyönümlü konsepsiyası tədqiqatımızın metodoloji təminatının tərkib hissəsidir. V.V. Serikov qeyd edir ki, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məqsədi şəxsiyyət olmaq, həyatı dəyər və prinsipləri seçmək, qərarlar qəbul etmək, öz sözlərinə və hərəkətlərinə cavabdeh olmaq, müstəqil, mənəvi cəhətdən azad, təşəbbüskar, özünü idarə etmək kimi bacarıqları uşaqda formalaşdırmaqdır [10, s.210].

Analoji olaraq şagirdlərə humanist yanaşmanı tətbiq etmək üçün tələbə hazırlığını həyata keçirmək lazımdır.

V.V. Serikovun şəxsiyyətyönümlü təhsil haqqında fikirlərinin başa düşülməsi onu göstərir ki, o, şagirdlərin şəxsi funksiyalarının tam təzahürü və inkişafı üçün şərait yaratmağa, habelə onlarda başqa insanların həyatına münasibətdə öz həyatlarına refleksiv, yaradıcı, mənəvi münasibət inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir [10, s.27-61].

Humanist yanaşmanın məzmunu, yuxarıda əsaslandırıldığı kimi, azadlıq, ədalət, şagird şəxsiyyətinə hörmət, onun hüquqlarının tanınması, imkanlarının inkişafı kimi dəyərlərdən ibarətdir ki, bu da, müəllimdən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin pedaqoji fəaliyyətdə həyata keçirilməsini tələb edir.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil kontekstində təhsilin humanistləşdirilməsinin amili kimi şagirdə humanist yanaşma həyata keçirilir.

Beləliklə, şəxsiyyətyönümlü təhsilin təşkili tələbələrin şagirdlərə humanist yanaşmasını həyata keçirməyə hazırlığının inkişafı probleminin həllində yenilənir.

Tələbələrin şagirdlərə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə hazırlanmasında şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın həyata keçirilməsi onların pedaqoji fəaliyyətinin şəxsiyyətyönümlü istiqamətini, eləcə də şagirdlərə münasibətini müəyyən edəcəkdir.

Bu müddəa V.V. Serikovun belə bir fikrinə əsaslanır ki, müəllim hazırlığı elə qurulmalıdır ki, müəyyən fəaliyyət növünün uğurlu formalaşdırılması üçün subyekt öz məzmununa görə formalaşan adekvat fəaliyyətdə olsun [9, s.15]. Tələbələrin pedaqoji hazırlığının məzmununun iki istiqaməti vardır. Birinci istiqamət, şəxsiyyətyönümlü təhsilin konseptual ideyalarının, kateqoriyalarının və üsullarının mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. İkinci istiqamət pedaqoji təcrübənin şəxsi komponentlərini formalaşdırmaq əsasında pedaqoq və tələbələrin subyektlərarası ünsiyyətindən ibarətdir [9, s.18].

Qeyd etdiyimiz vəzifələrin həlli o zaman reallaşır ki, hazırlıq prosesində tələbələrin pedaqoji nəzəriyyəni mənimsəməyə meylinin inkişafını təmin edən şərait yaradılsın və bu, şagirdlərə münasibətdə praktik fəaliyyətdə həyata keçirilsin.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin konseptual ideya, kateqoriya və üsullarına biz, şəxsiyyətyönümlü təlim-tərbiyənin səciyyəsi kimi baxırıq.

Şəxsiyyətyönümlü təlim prosesi çərçivəsində pedaqoq fəallığın inkişafının bütün mərhələlərində şagirdlərin öyrənmə motivlərini inkişaf etdirir, onların mənəvi-iradi səylərini tədris - idrak məqsədlərinə çatdırmağa, dəyərlər aləminə daxil olmağa yönləndir, yeni fəaliyyət üsullarının mənimsənilməsi üçün şərait yaradır.

V.V. Serikovun fikrincə şəxsiyyətyönümlü təlim prosesi üçün tədris fəaliyyətinin dialoq, birgə axtarış, əməkdaşlıq, kollektiv rejimində təşkili xarakterikdir, bunun sayəsində şagirdlər biliyin və onun əldə edilməsi prosesinin yeni mahiyyətini üzə çıxarırlar [10, s.148].

Şəxsiyyətyönümlü tərbiyə çərçivəsində müəllim şəxsiyyətyönümlü şəraitdə şagirdin subyektivlik təcrübəsinin inkişafına, yəni, öz fəaliyyət strukturunun, öz üslubunun, şəxsi fikir, yeni biliklər nümayiş etdirməsinə imkan yaradır [9, s.16].

Subyektivləşdirmə bacarığını biz refleksiya bacarığı ilə əlaqələndiririk. Məktəblilərdə təlim-tərbiyə prosesi çərçivəsində bu bacarıqların inkişafı müəllimdə refleksiya bacarığının olmasını şərtləndirir.

Pedaqoji hazırlıq prosesində tələbələrin şəxsiyyətyönümlü təhsil ideyasını dərk etməsi onların pedaqoji fəaliyyətinin humanist istiqamətinin formalaşması amillərindən biridir. Bizim baxışlarımız Bezduxovun belə bir müddəası ilə möhkəmləndirilir ki, müəllim tərəfindən mənalı və şüurlu şəkildə başa düşülən istiqamətlər şagirdlərdə humanist mövqenin formalaşması və inkişafı üçün istiqamətə çevrildikdə humanistyönümlü fəaliyyəti həyata keçirmək mümkün olur [5, s.18].

İ.N. Semyonovun [8] idrak prosesinə münasibətdə refleksiyanın tənzimləyici funksiyasına dair baxışları da tədqiqatımız üçün vacibdir. Bu mövqə kontekstində pedaqoji fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, seçilməsi və tənzimlənməsinin əsasında dəyərlər dayanır. Dəyərlər dünyasında fəlsəfi, etik, sosial-psixoloji, pedaqoji struktura malik biliklər olmadan istiqamət seçmək mümkün deyildir.

Biliyin tərkib hissəsi kimi refleksiya, uşaq naminə istifadə olunan bu biliyə münasibətin formalaşmasını müəyyən edir.

Tələbələrin dəyər sisteminin mənimsənilməsi onlarda dəyəryönümlərinin formalaşmasına imkan verən pedaqoji fəaliyyət metodunun müəyyən edilməsini tələb edir. Bu metod onlar tərəfindən elə mənimsənilməlidir ki, bu, şagirdin şəxsiyyətinə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi metoduna çevrilsin. Söhbət, humanistyönümlü yanaşma metodundan gedir.

Humanistyönümlü yanaşma metodunu əsaslandırarkən biz, Q.E. Zaleskinin [6] sosialyönümlü metodu ilə bağlı nəzəri mövqeyinə əsaslanırıq. Tədqiqatımızda humanistyönümlü metod (ona görə ki, əxlaq hərtərəfli təsir gücünə malikdir) sosialyönümün bir aspekti olmasından çıxış edirik. Hər bir hərəkətdə, əməldə onların əxlaqi məzmunu müəyyən edilir ki, bu da müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakterini və istiqamətini müəyyən edir. Pedaqoji fəaliyyətin (münasibətin) əxlaqi məzmunu şagirdlərin qarşısında pedaqoji şərait yaradan zaman onlar tərəfindən dəyər vasitəçiliyi və dəyəri dərk edə bilən obyektivlik kimi durur. Müəllimin subyektiv dəyər sistemini dərk edən şagirdlər, pedaqoqun həyata keçirdiyi dəyərlərə adekvat reaksiya verməyə başlayırlar.

Müəllim obrazını dərk edən şagirdlər, pedaqoji fəaliyyətdə təzahür edən, onların inkişaf və formalaşmasına yönəlmiş müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini də “dərk edirlər”.

Humanist oriyentasiyanın sosial oriyentasiyanın bir aspekti olduğuna əsaslanaraq, biz Q.E.Zaleskinin fikirlərini ümumiləşdirə bilərik. Q.E. Zaleskinin fikirlərinin ümumiləşdirilməsi onların birbaşa pedaqoji fəaliyyət layihəsinə tətbiq edilməsi demək deyildir. Söhbət təkcə tələbələri dəyərlər dünyasına istiqamətləndirməkdən deyil, bu həm də şagirdlərin dəyərlər dünyasına yönləndirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən gedir.

Müəyyən sosial vəziyyətdə subyektin sosialyönümlülük üsuluna dair A.N. Abbasov və H.Ə.Əlizadənin fikirlərini də nəzərdən keçirək. Sosialyönümlülük subyektin reallığa münasibətini formalaşdırmağa xidmət edən, mənimsənilən sosial dəyərlərin və normaların şəxsi mənasının formalaşması üçün zəruri olan davranış aktının əsasıdır [1, s.223]. Alimlər şəxsiyyətin tənzimlənməsi mexanizmi strukturunda sosialyönümlülüyn rolunun vacibliyini

xüsusi qeyd edir. Onun köməyi ilə insan situasiya və hadisələrə öz qiymətini verir, motivləri, məqsədlərini və hərəkətlərini seçir [1, s.266].

A.N.Abbasov və H.Ə.Əlizadənin sosialyönümlülük metodunun şəxsiyyətin tənzimlənməsinin tərkib hissəsi kimi şərhini bizi, tələbələrin refleksiya bacarıqlarının inkişafı probleminə gətirib çıxarır. Refleksiya pedaqoji hərəkətləri tənzimləyir.

Bir halda ki, tədqiqatımızda söhbət humanistyönümlü metodlardan gedir, o zaman, şagirdlərin əxlaq haqqında refleksiyası bacarıqlarının inkişafı məsələsi ön plana çıxır. Onun səviyyələrini aşağıdakı hissələr kimi ifadə etmək olar:

1. Şəxsi “Mən”in öz istək, səy və mexanizmi prizmasından dərk olunması.
2. İnsanlar arasında şəxsi “Mən”in dərk olunması.
3. Əxlaq və mədəniyyət normaları arasında şəxsi “Mən”in dərk olunması.

Alimlərin fikirlərini ümumiləşdirdikdə məlum olur ki, onlar şəxsiyyətin sosialyönümlü bacarıqlarının inkişafı strukturunda üç komponenti ayırd edirlər: koqnitiv, əməli və motivasiyalı.

Koqnitiv komponent – şəxsin əldə etdiyi anlayışlar, qaydalar, qiymətləndirmə, norma və dəyərlər kimi “sosial bliklərin” sistemidir. Motivasiyalı komponent – bu, oriyentasiya metodunun istifadəsi kimi şəxsi məna verən motivasiyadır. Əməli komponent isə – hadisə və vəziyyətin faktiki və qiymətləndirici təhlili üsulları, şəxsi dəyərlərin aktuallaşdırılması üsulları, ilkin vəziyyəti arzu olunanlara çevirmək məqsədi ilə təsir etmək üsulları, nəzərdə tutulan məqsədləri və davranışları düzəltmək üsullarıdır.

Bizim fikrimizcə, təlim zamanı koqnitiv inkişaf tələb edən şagirdə istiqamətlənmək ona münasibətdə müəllimin şüurlu bir mövqe tutmasına əsas verir.

Humanistyönümlü metodun koqnitiv aspekti müəllimin pedaqoji fəaliyyəti zehni cəhətdən icra etməsi üçün lazımdır. Belə icra müəllimdən “özünü refleksiya etməyi” tələb edir. “Özünü refleksiya etmək” həm də qarşılıqlı pedaqoji əlaqənin motivlərinin dərk edilməsi deməkdir, və bu, həm də məqsədə keçid fəaliyyətini hərəkətə gətirir [7, s.63-68].

Müəllim hərəkətə keçir, şagirdi şəxsiyyət, fəaliyyətin fərdi və subyektivi kimi formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir.

“Özünü refleksiya etmək” uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə prosesində dəyərlər sistemini üzə çıxarır. Fikrimizcə, tələbələrin humanistyönümlü metodu praktiki fəaliyyətdə aparıcı istiqamət kimi mənəvi dəyərlərlərin qəbul olunub, dərk olunması ilə bağlıdır. Bu, şagirdə humanist münasibətin həyata keçirilməsinə imkan verir (insanın özü üçün, başqaları üçün reallaşdırdığı dəyərlər humanist dəyərlərdir) və müəllimin humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına kömək edir.

Ə.Ə. Əlizadə [3], A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadə [1], Q.E. Zaleskinin [6] sosial oriyentasiyanın strukturu haqqında fikirlərinə əsaslanaraq, tələbələrin humanistyönümlü komponentlərini açıqlayır.

Koqnitiv komponent – bu, əsasında ümumbəşəri dəyərlər duran humanist pedaqogikanın prinsiplərinin tələbələr tərəfindən dərk edilib, mənimsəməsi deməkdir. Motivasiyalı komponent – humanistyönümlü üsuldən istifadəyə xüsusi məna verməkdir. Əməli komponent – pedaqoji təsir üsullarının tətbiqi ilə əldə olunmuş nəticələr əsasında şagirdlərin və öz şəxsi fəaliyyətinin pedaqoji vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsidir.

Biz müəyyən etdik ki, humanist yanaşma humanist dəyərlər sistemində əsaslanan dəyər yönümlü pedaqoji fəaliyyətə əsaslanır. Tələbələrin bu dəyərləri mənimsəməsi və dərk etməsi, motivasiya sferasının bir hissəsi olan şagirdlərə və öz fəaliyyətinə münasibətini müəyyən edən şəxsi xüsusiyyət kimi onlarda dəyər yönümlərinin formalaşması üçün başlanğıc olur.

B.Q. Ananyev yazır ki: “Şəxsin bu və ya digər dəyərlərə istiqamətinin əsasında dəyəryönümləri durur” [4, s.146]. A.N. Abbasov və H.Ə. Əlizadənin fikrincə, dəyəryönümləri şəxsin sosial əhəmiyyətli fəaliyyət modellərini mənimsəməsi və bu norma və modellərin dünyaya, özünə, başqalarına qarşı global münasibətdə fərdi təcrübəyə çevrilməsinin nəticəsidir [1, s.117]. N.M. Kazımova görə, insana davranışını tənzimləmək bacarığı, yəni dəyəryönümlərinə uyğun hərəkət etmək və onun üçün dəyərli əhəmiyyət kəsb edən normalara tabe olmaq bacarığı xasdır [3, s.166].

Bu mövqeləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, dəyəryönümləri müəllimin fəaliyyətini tənzimləyir və istiqamətləndirir.

Prof. N.M. Kazımovun dəyəryönümlərinin tənzimləyici xüsusiyyətləri barədə fikirlərinin sonrakı inkişafının təcəssümünü prof. Ə.Ə. Əlizadənin təklif etdiyi şəxsin sosial davranışının dispoziisiya tənzimlənməsi konsepsiyasında tapırıq.

Ə.Ə. Əlizadə “dispoziisiya” anlayışını subyektin konkret davranış qaydasını qiymətləndirməyə meyllilik kimi xarakterizə edir. O, subyektin strukturunda bir sıra dispoziisiya səviyyələrini müəyyən edir: qeydə alınmış sadə mexanizmlər, qeydə alınmış sosial mexanizmlər, şəxsin maraqlarının ümumi istiqaməti, yaşayış məqsədli dəyəryönümlər və onlara nail olmaq vasitələri. Müxtəlif səviyyələrin dispoziisiyası şəxsin davranış səviyyələrinin iyerarxiyasını müəyyən edir. Qeydə alınmış sadə mexanizmlər ən sadə davranış aktlarını, sosial mexanizmlər –hərəkətləri, ümumi istiqamət – davranışı, dəyəryönümləri – bütövlükdə insan fəaliyyətini idarə edir [2, s.282].

Buradan aydın olur ki, dəyəryönümləri pedaqoqun bütün fəaliyyətinin istiqamətini müəyyən edir. Tələbələrin humanist dəyərlərə istiqamətlənməsi onların pedaqoji fəaliyyətlərinin humanist xarakterini müəyyən edəcəkdir.

Fikrimizcə, tələbələrdə dəyərlərin formalaşması - onların humanistyönlü bacarıqların inkişafında da mühüm həlqələrdən biridir.

Nəticə. Müəyyən olundu ki, şagird şəxsiyyətinə humanist yanaşmanı həyata keçirməyə tələbə hazırlığının formalaşdırılması üzrə müəllimin fəaliyyət strategiyasının tətbiqi tələbələrdə humanistyönlülüyün formalaşdırılması, vahid pedaqoji və əxlaqi düşüncənin inkişafı, təlim - tərbiyədə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şəxsi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına pedaqoji rəhbərliyin həyata keçirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda müəllimin şagirdə humanist yanaşmasının məzmunu açılır və sosial oriyentasiyanın aspekti və komponenti kimi tələbələrin humanist yönümlülük metodunun elmi dərk edilməsi əsaslandırılır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələri tələbələrin mədəni-mənəvi dəyərlər aləmində humanist yönümlülük metodunun həyata keçirilməsinə istiqamətləndirmək baxımından ümumi pedaqoji hazırlıq prosesinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika. Dərslik. – Bakı: Mütərcim, 2024. – 400s.
2. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2005. 352s.
3. Kazımov N.M. Əsərləri. VI cild. – Bakı: OKA Ofset, 2016. – 244s.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. – М.: Знание. 2007. – 384 с.
5. Бездухов В.П. Гуманистическая направленность учителя как система ценностных ориентаций // Развитие творческих и коммуникативных способностей личности. – Самара: Сам ГПУ, 2016. – с.11-20.
6. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. - М., 2014.- 112 с.
7. Наумчик В.Н., Савченко Е. А. Этика педагога. - М., 2019. -95 с.

8. Семенов. И.Н., Степанов С.Ю. Проблемы предмета и метода психологического изучения рефлексии. - М., 2020, - 240 с.
9. Сериков В.В. Личностно-ориентированное образование. Педагогика, 2024, № 5, 15-22 с.
10. Сериков В.В. Образование и личность. - М.: Логос, 2019. - 271 с.

СОДЕРЖАНИЕ И МЕТОДЫ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ГУМАНИСТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К УЧАЩИМСЯ

Бабаева Фидан Княз кызы

Резюме

В статье указывается, что применение преподавателем педагогического университета личностно-ориентированного подхода к студентам в учебном процессе выявляется как условие формирования готовности студентов к осуществлению гуманистического подхода к личности учащегося. Осмысление студентами идей личностно-ориентированного образования в процессе педагогической подготовки является одним из факторов усвоения студентами способа ориентации учащихся на гуманистическую направленность в мире ценностей, морали и культуры и его реализации в отношениях с детьми.

В контексте личностно-ориентированного образования гуманистический подход к личности учащегося реализуется как фактор гуманизации образования. Таким образом, организация личностно-ориентированного образования студентов в процессе обучения превращается в решение проблем по развитию готовности студентов к осуществлению гуманистического подхода к ребенку.

CONTENT AND METHODS OF PREPARING STUDENTS TO IMPLEMENT A HUMANISTIC APPROACH TO PUPILS

Babayeva Fidan Knyaz

Summary

The article indicates that a pedagogical university teacher's application of a person-centered approach to students in the teaching process emerges as a condition for forming students' readiness to implement a humanistic approach to the pupil's personality. In the process of pedagogical training, students' comprehension of the ideas of person-centered education is one of the factors for students to master the method of guiding pupils toward a humanistic orientation in the world of values, morality, and culture, and for its implementation in relationships with children.

In the context of person-centered education, a humanistic approach to the pupil's personality is implemented as a factor in the humanization of education. Thus, the organization of person-centered education for students during the training process becomes a solution to problems related to developing students' readiness to implement a humanistic approach to the child.

Rəyçi: pedaqogika elmləri doktoru, prof. Ş.T. Tağıyev

Daxil olma tarixi 18 iyun 2026-cı il

UOT:37.

**ALİ TƏHSİLDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN KEYFİYYƏT
TƏMİNATINA TƏSİRİ**

dosnent Xəlilov Taleh
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-2350-743X>
x.taleh@gmail.com

Xülasə: *Bu tədqiqat ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırmanın keyfiyyət təminatına təsirini araşdırmağı məqsəd qoyur. Müasir dövrdə universitetlər və ali təhsil müəssisələri milli və beynəlxalq səviyyədə artan rəqabət, dəyişən maraqlı tərəf gözləntiləri və akademik akkreditasiya tələbləri səbəbindən kompleks keyfiyyət idarəetmə yanaşmasına ehtiyac duyurlar. Strateji planlaşdırma müəssisələrin məqsəd müəyyənləşdirmə, resursların bölüşdürülməsi və fəaliyyət nəticələrinin monitorinqi proseslərini sistemli şəkildə qurmasına imkan verən əsas idarəetmə alətlərindən biri kimi çıxış edir.*

Tədqiqatda qarışıq tədqiqat dizaynı tətbiq edilmiş, həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından integrativ şəkildə istifadə olunmuşdur. Azərbaycanda yerləşən ali təhsil müəssisələrində aparılan sahə tədqiqatının nəticələri göstərir ki, strateji planlaşdırma proseslərinin effektiv tətbiq olunduğu universitetlərdə keyfiyyət təminatı mexanizmləri daha funksional xarakter daşıyır, akademik və inzibati fəaliyyət göstəriciləri yüksəlir və tələbə məmnuniyyəti artır.

Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr strateji planlaşdırma ilə keyfiyyət təminatı arasında müsbət, birbaşa və statistik baxımdan əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olduğunu ortaya qoyur. Bu əlaqə ali təhsil müəssisələrində idarəetmə keyfiyyətinin yüksəldilməsində strateji yanaşmaların rolunu təsdiqləyir. Araşdırmanın nəticələri həm təhsil siyasəti formalaşdıran qurumlar, həm də universitet rəhbərləri üçün mühüm praktik tövsiyələr təqdim edir. Xüsusilə, strateji planlaşdırmanın sistemli şəkildə tətbiqi keyfiyyət təminatı sistemlərinin gücləndirilməsində həlledici faktor kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Strateji planlaşdırma, keyfiyyət təminatı, ali təhsil, institusional performans, akademik keyfiyyət

Ключевые слова: Стратегическое планирование, обеспечение качества, высшее образование, институциональная эффективность, академическое качество

Keywords: Strategic planning, quality assurance, higher education, institutional performance, academic quality

1. GİRİŞ

Ali təhsil müəssisələri XXI əsrin dinamik və sürətlə dəyişən bilik iqtisadiyyatı şəraitində dayanıqlı keyfiyyətin təmin olunması baxımından getdikcə artan təzyiqlərlə üzləşirlər. Bu müəssisələrin əsas missiyası olan bilik istehsalı, ötürülməsi və cəmiyyətə xidmət funksiyalarını effektiv şəkildə həyata keçirə bilmələri üçün güclü institusional idarəetmə strukturu və sistemli keyfiyyət yanaşmasına malik olmaları zəruri xarakter almışdır. Bu kontekstdə strateji planlaşdırma kritik idarəetmə funksiyası kimi çıxış edərək, müəssisələrə həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli məqsədlərini müəyyənləşdirmək, həmin məqsədlərə uyğun resurs bölgüsünü həyata keçirmək və prosesləri sistemli şəkildə izləyərək qiymətləndirmək imkanı yaradır.

Keyfiyyət təminatı ali təhsildə institusional hesabatlılığın və davamlı təkmilləşmənin əsas mexanizmi kimi çıxış edir. Avropa Ali Təhsil Məkanı çərçivəsində qəbul olunmuş

Boloniya prosesi və onunla əlaqəli standartlar milli ali təhsil sistemlərinin keyfiyyət təminatı infrastrukturunu inkişaf etdirməsini tələb etmişdir. Azərbaycan da bu proseslərdən təsirlənərək ali təhsil sahəsində islahatlar həyata keçirmiş [11], institusional strateji planlaşdırma yanaşmalarını prioritet istiqamət kimi qəbul etmişdir [12].

Bu tədqiqatın əsas problemi ali təhsil müəssisələrində tətbiq olunan strateji planlaşdırma proseslərinin keyfiyyət təminatı mexanizmlərinə təsir səviyyəsinin empirik əsaslarla müəyyən edilməsidir. Mövcud ədəbiyyatda strateji planlaşdırma ilə institusional performans arasındakı əlaqəyə dair müxtəlif tədqiqatlar mövcud olsa da, keyfiyyət təminatı aspektinin Azərbaycan kontekstində kompleks şəkildə araşdırılması nisbətən məhduddur. Bu boşluğun doldurulması məqsədilə aparılan tədqiqat həm nəzəri, həm də tətbiqi baxımdan əhəmiyyətli elmi töhfələr verməyi hədəfləyir.

2. ƏDƏBİYYAT İCMALI

2.1. Strateji planlaşdırma anlayışı və ali təhsildə rolu

Strateji planlaşdırma anlayışı ilkin olaraq özəl sektorda formalaşmış, zaman keçdikcə dövlət sektoru və təhsil müəssisələrinə uyğunlaşdırılmışdır. Ansoff [1] strateji planlaşdırmanı təşkilatların uzunmüddətli məqsədlərini və bu məqsədlərə çatmaq üçün zəruri vasitələri sistemli şəkildə müəyyənləşdirmə prosesi kimi izah etmişdir. Mintzberg [2] isə strateji planlaşdırmanı yalnız idarəetmə prosesi deyil, eyni zamanda təşkilati öyrənmə və uyğunlaşma qabiliyyətini gücləndirən dinamik bir çərçivə kimi qiymətləndirmişdir.

Ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma 1980-ci illərdən etibarən qloballaşma prosesinin təsiri ilə geniş yayılmağa başlamışdır. Peterson [3] universitetlərin bazar yönümlü və rəqabət xarakterli mühitdə mövcudluqlarını davam etdirmələri üçün strateji idarəetmə yanaşmasını qəbul etmələrinin zəruri olduğunu vurğulamışdır. Dooris, Kelley və Trainer [4] isə ali təhsil müəssisələrində effektiv strateji planlaşdırmanın institusional potensialın inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olduğunu müəyyən etmişlər.

2.2. Ali təhsildə keyfiyyət təminatı

Keyfiyyət təminatı planlaşdırma, icra, monitorinq və təkmilləşdirmə dövrləri çərçivəsində institusional proseslərin standartlara uyğunluğunu sistemli şəkildə qiymətləndirmə yanaşması kimi müəyyən edilir. Harvey və Green [5] ali təhsildə keyfiyyət anlayışını çoxölçülü kateqoriya kimi izah edərək onu mükəmməllik, uyğunluq, məqsədəuyğunluq, transformasiya və dəyər baxımından müxtəlif yanaşmalarla şərh etmişlər.

Avropa Ali Təhsil Keyfiyyət Təminatı Assosiasiyası (ENQA) 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Avropa Ali Təhsil Məkanında Keyfiyyət Təminatı üçün Standartlar və Təlimatlar” (ESG) sənədi ilə üzv ölkələr üçün ümumi keyfiyyət çərçivəsini müəyyən etmişdir [6]. Bu çərçivə daxili keyfiyyət təminatı, xarici keyfiyyət təminatı və keyfiyyət təminatı agentlikləri üçün standartlar olmaqla üç əsas komponentdən ibarətdir.

2.3. Strateji planlaşdırma ilə keyfiyyət təminatı arasındakı qarşılıqlı əlaqə

Strateji planlaşdırma ilə keyfiyyət təminatı arasındakı qarşılıqlı əlaqə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Osseo-Asare və Longbottom [7] keyfiyyət idarəetməsi və strateji planlaşdırma praktikalarının bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə gücləndirən idarəetmə prosesləri olduğunu vurğulamışdır. Bryson [8] isə dövlət və qeyri-kommersiya təşkilatları kontekstində strateji planlaşdırmanın təşkilati effektivliyin artırılması və keyfiyyətin yüksəldilməsi proseslərinə müsbət və ölçülə bilən təsir göstərdiyini empirik əsaslarla sübut etmişdir.

Ali təhsil müəssisələri çərçivəsində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, strateji planlaşdırma institusional keyfiyyət təminatı performansını proqnozlaşdıran əhəmiyyətli idarəetmə dəyişənlərindən biridir. Hofer və Schendel [9] strateji planlaşdırmanın təşkilati uyğunlaşma qabiliyyəti və keyfiyyət nəticələrinin formalaşması üzərində deterministik

xarakter daşıyan təsirə malik olduğunu müəyyən etmişlər. Daha müasir elmi yanaşmalar isə institusional strategiya, liderlik üslubu və keyfiyyət mədəniyyəti arasında kompleks qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu və bu amillərin birgə təsir mexanizmlərini təhlil etmişdir [10].

3. TƏDQIQATIN METODOLOGİYASI

3.1. Tədqiqat dizaynı

Bu tədqiqatda qarışıq tədqiqat dizaynından istifadə olunmuş, keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının integrativ şəkildə tətbiqi təmin edilmişdir. Keyfiyyət mərhələsində dərinləşdirilmiş müsahibələr və sənəd təhlili metodları tətbiq edilmiş, kəmiyyət mərhələsində isə strukturlaşdırılmış sorğu anketi vasitəsilə empirik məlumatlar toplanmışdır. Toplanmış məlumatlar statistik və interpretativ yanaşmalar əsasında təhlil edilmişdir.

3.2. Tədqiqatın ümumi məkanı (populyasiyası) və seçmə

Tədqiqatın evrenini Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən dövlət və özəl ali təhsil müəssisələri təşkil edir. Təbəqələndirilmiş seçmə üsulu əsasında müəyyən edilmiş nümunə 12 ali təhsil müəssisəsini əhatə edən 284 akademik və inzibati heyət üzvündən ibarətdir. Respondentlərin 62 faizi akademik heyət, 38 faizi isə inzibati idarəetmə vəzifələrində çalışan şəxslərdir.

3.3. Məlumatların toplanması vasitələri

Tədqiqat çərçivəsində iki əsas ölçmə vasitəsindən istifadə edilmişdir. Birincisi, strateji planlaşdırma tətbiqlərinin effektivliyini ölçmək məqsədilə hazırlanmış 32 maddədən ibarət "Strateji Planlaşdırmanın Effektivliyi Şkalası"dır. Bu şkala vizyon və missiyanın müəyyənləşdirilməsi, xarici və daxili mühitin təhlili, strateji məqsədlərin formalaşdırılması və monitorinq mexanizmləri olmaqla dörd alt ölçüdə ibarətdir. İkincisi isə ali təhsil müəssisələrində keyfiyyət təminatı fəaliyyətinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə edilən 28 maddəlik "İnstitusional Keyfiyyət Təminatı Şkalası"dır.

3.4. Məlumatların təhlili

Kəmiyyət məlumatlarının təhlili SPSS 26.0 proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Təsviri statistik göstəricilərlə yanaşı Pearson korrelyasiya analizi, çoxlu reqressiya analizi və yol analizi (path analysis) tətbiq edilmişdir. Keyfiyyət məlumatları isə tematik analiz metodu əsasında sistemləşdirilmiş, əldə olunmuş mövzu və kateqoriyalar kəmiyyət nəticələri ilə əlaqələndirilərək integrativ şəkildə şərh edilmişdir.

4. NƏTİCƏLƏR

4.1. Təsviri statistika nəticələri

Tədqiqata cəlb olunmuş ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırmanın effektivliyi üzrə orta göstərici 3,72 (SD=0,68) olaraq müəyyən edilmişdir. Alt ölçülər üzrə aparılan təhlil nəticələrinə əsasən, ən yüksək orta göstərici vizyon və missiyanın müəyyənləşdirilməsi ölçüsündə ($\bar{X}=3,94$) müşahidə olunmuşdur. Bunun əksinə olaraq, ən aşağı orta göstərici performansın monitorinqi və qiymətləndirilməsi ölçüsündə ($\bar{X}=3,41$) qeydə alınmışdır. Keyfiyyət təminatı şkalasının ümumi orta göstəricisi isə 3,58 (SD=0,74) olmaqla, statistik baxımdan əhəmiyyətli paylanma nümayiş etdirmişdir.

4.2. Korrelyasiya analizi nəticələri

Pearson korrelyasiya analizi nəticələri göstərir ki, strateji planlaşdırma effektivliyi ilə keyfiyyət təminatı performansları arasında statistik baxımdan əhəmiyyətli, müsbət istiqamətli və orta-yüksək səviyyədə əlaqə mövcuddur ($r=0,67$; $p<0,001$). Alt ölçülər üzrə aparılan təhlildə isə ən güclü əlaqə xarici mühitin təhlili ölçüsü ilə keyfiyyət təminatı arasında müəyyən edilmişdir ($r=0,72$). Bunun ardınca məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi ($r=0,65$) və performansın monitorinqi ($r=0,61$) ölçüləri gəlir.

4.3. Regressiya analizi nəticələri

Çoxlu regressiya analizi nəticələri strateji planlaşdırma effektivliyinin keyfiyyət təminatı performansının əhəmiyyətli proqnozlaşdırıcısı olduğunu təsdiqləmişdir ($F=24,38$; $p<0,001$; $R^2=0,45$). Bu nəticə göstərir ki, keyfiyyət təminatı göstəricilərindəki ümumi variasiyanın 45%-i strateji planlaşdırma effektivliyi vasitəsilə izah olunur. Standartlaşdırılmış beta əmsallarının təhlili zamanı ən güclü proqnozlaşdırıcı faktorun xarici mühitin təhlili ölçüsü olduğu müəyyən edilmişdir ($\beta=0,34$).

4.4. Keyfiyyət (nitel) nəticələr

Dərinləşdirilmiş müsahibələrdən əldə olunan keyfiyyət məlumatları üç əsas tema ətrafında formalaşmışdır: (1) strateji planlaşdırmanın institusional mədəniyyətə təsiri, (2) ali rəhbərliyin dəstəkləyici rolu və (3) maraqlı tərəflərin iştirakının keyfiyyət proseslərinə təsiri. Respondentlərin əksəriyyəti strateji planlaşdırmanın effektiv tətbiqində ali rəhbərliyin prosesə sahib çıxmasının və institusional mədəniyyətin həlledici rol oynadığını vurğulamışdır. Eyni zamanda, xüsusilə tələbələr daxil olmaqla bütün maraqlı tərəflərin prosesə aktiv şəkildə cəlb olunmasının keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığı qeyd edilmişdir.

5. MÜZAKİRƏ

Tədqiqat nəticələri ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma ilə keyfiyyət təminatı arasında güclü və statistik baxımdan əhəmiyyətli əlaqənin mövcud olduğunu göstərir. Bu nəticə mövzu üzrə beynəlxalq ədəbiyyatla yüksək dərəcədə uyğunluq təşkil edir [8; 3]. Müəyyən edilən əlaqənin gücü strateji planlaşdırmanın yalnız idarəetmə aləti kimi deyil, eyni zamanda institusional keyfiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılmasında həlledici rol oynadığını təsdiq edir [12].

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri xarici mühitin təhlili ölçüsünün keyfiyyət təminatı ilə ən güclü korrelyasiyanı nümayiş etdirməsidir. Bu hal göstərir ki, ali təhsil müəssisələrinin daxili və xarici mühit amillərini sistemli və davamlı şəkildə izləməsi və qiymətləndirməsi keyfiyyət təminatı mexanizmlərinin effektivliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Türkiyə Respublikasında YÖK nəzarətində olan universitetlərdə aparılmış oxşar tədqiqatlar da bu nəticəni dəstəkləyən empirik sübutlar təqdim edir.

Performansın monitorinqi ölçüsünün nisbətən aşağı orta göstəriciyə malik olması diqqətçəkən nəticələrdəndir. Bu vəziyyət Azərbaycan ali təhsil müəssisələrinin strateji məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi sahəsində müəyyən irəliləyiş əldə etmələrinə baxmayaraq, həmin məqsədlərin icra səviyyəsinin sistemli şəkildə izlənməsi və geribildirim mexanizmlərinin effektiv işlədilməsi sahəsində hələ də boşluqların mövcud olduğunu göstərir.

6. NƏTİCƏ VƏ TÖVSIYƏLƏR

Bu tədqiqat ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırmanın keyfiyyət təminatı üzərində statistik baxımdan əhəmiyyətli və müsbət təsirə malik olduğunu empirik əsaslarla sübut etmişdir. Nəticələr göstərir ki, ali təhsil müəssisələrinin keyfiyyət təminatı göstəricilərini yüksəltməsi üçün strateji planlaşdırma prosesləri daha effektiv, iştirakçı və davamlı monitorinqə əsaslanan yanaşma ilə həyata keçirilməlidir.

Tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq aşağıdakı tövsiyələr irəli sürülür: Ali təhsil müəssisələrində strateji planlaşdırma proseslərinə bütün maraqlı tərəflərin sistemli şəkildə cəlb olunmasını təmin edən mexanizmlər yaradılmalıdır. İnstitusional performansın monitorinqi və qiymətləndirilməsi imkanlarının gücləndirilməsi keyfiyyət təminatı dövryyəsinin effektivliyi baxımından prioritet istiqamət kimi nəzərdən keçirilməlidir. Orta və uzunmüddətli perspektivdə isə strateji planlaşdırma və keyfiyyət təminatı proseslərini integrativ şəkildə idarə edən institusional strukturların və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılması məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri sırasında nümunənin yalnız Azərbaycan ali təhsil müəssisələrini əhatə etməsi qeyd oluna bilər. Gələcək tədqiqatlarda bu mövzunun daha geniş coğrafi əhatədə müqayisəli və uzunmüddətli (boylamsal) dizaynlar əsasında araşdırılması məqsədəuyğun hesab edilir.

Ədəbiyyat

1. Ansoff, H.I. Corporate strategy: An analytic approach to business policy for growth and expansion / H.I.Ansoff. – New York: McGraw-Hill, – 1965.
8. Bryson, J.M. Strategic planning for public and nonprofit organizations: A guide to strengthening and sustaining organizational achievement (4th ed.) / J.M.Bryson. – San Francisco: Jossey-Bass, – 2011.
4. Dooris, M.J. Strategic planning in higher education / M.J.Dooris, J.M.Kelley, J.F.Trainer // New Directions for Institutional Research, – 2004. 123, – p. 5-11.
6. Standards and guidelines for quality assurance in the European higher education area (ESG) / European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). – Brussels: ENQA, – 2015.
5. Harvey, L. Defining quality / L.Harvey, D.Green // Assessment and Evaluation in Higher Education, – 1993. 18(1), – p. 9-34.
9. Hofer, C.W. Strategy formulation: Analytical concepts / C.W.Hofer, D.Schendel. – St. Paul: West Publishing, – 1978.
2. Mintzberg, H. The rise and fall of strategic planning // Harvard Business Review, – 1994. 72(1), – p. 107-114.
7. Osseo-Asare, A.E. The need for education and training in the use of the EFQM model for quality management in UK higher education institutions / A.E.Osseo-Asare, D.Longbottom // Quality Assurance in Education, – 2002. 10(1), – p. 26-36.
3. Peterson, M.W. The role of institutional research: From improvement to redesign // New Directions for Institutional Research, – 1999. 104, – p. 83-103.
10. Əhmədov, H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası: monoqrafiya / H.H.Əhmədov; elmi red. Ə.Ə.Ağayev; Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. – Bakı: Elm, – 2010. – 800 s.
11. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: Qanun, – 2013. – 48 s.
12. Xəlilov, T. Strateji planlaşdırmada liderlik və rəhbərlik bacarıqlarının rolu // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri, – Naxçıvan: – 2025. №2, – s. 1-10. <https://doi.org/10.64400/ndueej.040>

ВЛИЯНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ КАЧЕСТВА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

доцент Халилов Талех

Резюме

Данное исследование направлено на изучение влияния стратегического планирования на систему обеспечения качества в высших учебных заведениях. В современных условиях университеты и высшие учебные заведения испытывают необходимость в комплексном подходе к управлению качеством в связи с усиливающейся конкуренцией на национальном и международном уровнях, изменяющимися ожиданиями заинтересованных сторон и требованиями академической

аккредитации. Стратегическое планирование выступает одним из ключевых управленческих инструментов, позволяющим системно организовать процессы определения целей, распределения ресурсов и мониторинга результатов деятельности учреждений.

В исследовании применён смешанный исследовательский дизайн с интегративным использованием качественных и количественных методов. Результаты полевого исследования, проведённого в высших учебных заведениях Азербайджана, показывают, что в университетах, где процессы стратегического планирования реализуются эффективно, механизмы обеспечения качества приобретают более функциональный характер, повышаются показатели академической и административной деятельности, а также уровень удовлетворённости студентов.

Одновременно полученные результаты подтверждают наличие положительной, прямой и статистически значимой связи между стратегическим планированием и обеспечением качества. Данная взаимосвязь подтверждает роль стратегических подходов в повышении качества управления в высших учебных заведениях. Результаты исследования представляют важные практические рекомендации как для органов, формирующих образовательную политику, так и для руководства университетов. В частности, системная реализация стратегического планирования выступает ключевым фактором укрепления систем обеспечения качества.

THE IMPACT OF STRATEGIC PLANNING ON QUALITY ASSURANCE IN HIGHER EDUCATION

Associate Professor Khalilov Taleh

Summary

This study aims to examine the impact of strategic planning on quality assurance systems in higher education institutions. In the contemporary context, universities and higher education institutions require a comprehensive quality management approach due to increasing national and international competition, changing stakeholder expectations, and academic accreditation requirements. Strategic planning serves as one of the key management tools that enables the systematic organization of goal setting, resource allocation, and performance monitoring processes within institutions.

A mixed-method research design was employed in this study, integrating both qualitative and quantitative approaches. The findings of the field research conducted in higher education institutions in Azerbaijan indicate that universities with effectively implemented strategic planning processes demonstrate more functional quality assurance mechanisms, improved academic and administrative performance indicators, and higher levels of student satisfaction.

At the same time, the results confirm a positive, direct, and statistically significant relationship between strategic planning and quality assurance. This relationship highlights the role of strategic approaches in enhancing management quality in higher education institutions. The findings provide important practical implications for both education policy makers and university administrators. In particular, the systematic implementation of strategic planning emerges as a key factor in strengthening quality assurance systems.

Rəyçi: NDU, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vəli Heydər oğlu Əliyev
Daxil olma tarixi 21 may 2026-cı il

UOT:37.

ŞAGİRLƏRİN FİZİKİ HAZIRLIQ SƏVİYYƏSİNİN DƏRS NAILİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

doktorant Yolçiyeva Zülfıyğa Asim qızı
Azərbaycan İdman Akademiyası
<https://orcid.org/0000-0002-6216-046X>
zulfiyya.yolchuyeva@sport.edu.az

Xülasə: *Aparılmış tədqiqatlara əsasən fiziki tərbiyə şagirdlərin yalnız fiziki inkişafına deyil, həmçinin dərs nailiyyətlərinə mühüm təsir göstərir. Müntəzəm fiziki fəaliyyət diqqətin, yaddaşın, motivasiyanın artmasına, psixoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına və nizam-intizamın formalaşmasına təsir edir. Şagirdlərdə həmçinin yorğunluğun azalmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən məktəblərdə fiziki tərbiyə dərslərinə xüsusi önəm verilməli və şagirdlərin fəal iştirakına şərait yaradılmalıdır.*

Açar sözlər: dərs nailiyyətləri, fiziki aktivlik, təlim nəticələri, akademik göstəricilər, mütəhərrik oyunlar.

Keywords: learning achievements, physical activity, learning outcomes, academic indicators, motor games.

Ключевые слова: учебные достижения, физическая активность, результаты обучения, академические показатели, подвижные игры.

Giriş

Dərs nailiyyətləri təlim nəticələrinin göstəricisi kimi çıxış edir. Şagirdin mövzunu mənimsəmə səviyyəsi, müəllimin istifadə etdiyi metodlar, dərslərin təşkili və tədris mühiti bu nailiyyətlərə birbaşa təsir göstərir. Yüksək dərs nailiyyəti təhsilalanın təlim materiallarını düzgün şəkildə mənimsədiyini və praktik tərəfdən tətbiq edə bildiyinin göstəricisidir.

Dərs nailiyyətləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərə bilər:

- nəzəri biliklərin mənimsənilməsi;
- praktik bacarıqların formalaşması;
- məntiqi və yaradıcı düşünmə;
- müstəqil işləmə qabiliyyəti;
- ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqları;

Çağdaş təhsil sistemində təhsilalanların yalnız nəzəri biliklərə sahib olması əhəmiyyətli hesab edilmir, əsasən fiziki və psixoloji cəhətdən sağlam formalaşması mühüm rol oynayır. Fiziki hazırlıq səviyyəsi şagirdlərin ümumi inkişafına, sağlamlığına və təlim nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərən amillərdən hesab edilir. Tədqiqatlar onu göstərir ki, fiziki tərəfdən fəal olan şagirdlər tədris prosesi zamanı daha diqqətli, enerjili və aktiv olurlar.

Fiziki hazırlıq dedikdə əsasən şagirdlərin çeviklik, dözümlülük, sürət, qüvvə və koordinasiya bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi nəzərə alınır. Bu keyfiyyətlər davamlı olaraq fiziki hərəkətlər, idman məşğələləri və fiziki tərbiyə dərsləri ilə formalaşır inkişaf edir. Fiziki hazırlığı yüksək inkişaf etmiş olan şagirdlərdə qan dövranı və beyin fəaliyyəti daha yaxşı olduğundan, onlarda diqqət toplamaq və hər hansı məlumatları yadda saxlamaq kimi bacarıqlar digər şagirdlərə nəzərən daha güclü olur.

Fiziki aktivlik təhsilalanların psixoloji vəziyyətinə də müsbət təsir göstərir. İdman və hərəkətli oyunlar emosional gərginliyin, stresin azalmasına və özünəinamın artmasına yardım edir. Belə şagirdlər dərslərdə daha sərbəst iştirak edir, verilən tapşırıqları daha məsuliyyətlə yerinə yetirirlər. Nəticədə isə onların akademik göstəricilərində böyük irəliləyiş müşahidə olunur.

Cəmiyyətin sağlamlığı və cəmiyyət üzvlərinin fəal həyat mövqeyinin təmin olunması üçün mühüm və vacib fiziki tərbiyənin vasitələri çoxdur. Elmi pedaqoji ədəbiyyatda bunun üçün “gimnastika”, oyun, turuzm və idman əsas sayılır. (1, s. 426)

Məktəblərdə keçirilən fiziki tərbiyə dərsləri şagirdlərin sağlam həyat tərzinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Bu dərslər yalnız fiziki inkişaf vasitəsi deyil, həm də intizam, kollektivlə işləmək bacarığı və məqsədyönlülük kimi keyfiyyətlərin inkişafına xidmət edir. Müəllimlərin düzgün təşkil etdiyi fiziki fəaliyyətlər şagirdlərin dərslə olan marağını, diqqətini artırır və ümumi təhsil nəticələrinin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır.

Bədən tərbiyəsi dərslərini şagirdlərin imkanları və gücünə müvafiq qurmaq, onların əqlini və tələbatlarını formalaşdırmaq, müxtəlif yaşda olan uşaqların psixi xüsusiyyətlərini incə şəkildə duymaq, dərk etmək kimi pedaqoji tələbləri nəzərə ləmaqla yanaşı marağa əsaslanan dərslər olmalıdır. Fiziki tərbiyə üzrə tanınmış tədqiqatçı V.V.Qornievskinin dediyi kimi yaxşı dərslərin vacib şərtlərindən biri müəllimin iradəsinə uşaqların arzularına, meyil və maraqlarına uyğunlaşdırılmasıdır. (2, s.154)

Cinsi inkişaf prosesinin başlanması sinir sistemində və psixikada baş verən dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Lakin ürək-damar sistemi sürət və davamlılıq üçün verilən fiziki yükə yaxşı uyğunlaşır. Bu yaşda olan uşaqlar asan həyəcanlanır, tez yorulur və dəyanətsiz olurlar. Əhval-ruhiyyə ciddi surətdə dəyişilir. Əzələ qüvvəsinin artması və qüvvəsinə şışirtməyə gətirib çıxarır. Bu yaşda (xüsusən oğlanlarda) yoldaşlıq hissi yaxşı inkişaf edir. Həmin dövrdə məktəblilərin oyunlara olan marağını vərdis halına salmaq lazımdır.

5-ci sinifdən başlayaraq oğlanlar və qızlar üçün oyunları ayrı-ayrılıqda seçmək lazımdır. Qızlar üçün oyunları seçərkən son dərəcə ehtiyatlı olmaq tələb edilir. Oyunun tempi, davamiyyəti azaldılmalı, içi doldurulmuş topların çəkisi nisbətən az olmalı, oyunlara ritmik hərəkətlər və rəqs ünsürləri daxil edilməlidir.

11-15 yaşlı oğlan və qızlarda anatomik-fizioloji inkişafın xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onlar üçün tərkibinə qüvvə davamlılıq hərəkətləri, habelə döş qəfəsinin inkişafını sürətləndirən hərəkətlər daxil olunan oyunlar seçmək lazımdır. Bu məqsəddə müxtəlif məsafələrə qaçış və tullanmalarla keçilən oyunlar xidmət edə bilər.

15-18 yaşlı qızlarda boy artımı yavaşlayır. Skeletin sümümləşməsi, əzələ qüvvəsinin artması əsas etibarilə ilə tamamlanır, tənəffüs orqanlarının işini yaxşılaşdırmaq məqsədilə davamlılığın inkişafı üçün şərait yaradılır, mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyəti yaxşılaşır. Oğlanlarda olduğu kimi qızlarda da yoldaşlıq hissi qüvvələnir, onlar müxtəlif oyunlar vasitəsilə elastikliyə və gözəlliyə cəhd edirlər.

15-16 yaşlı oğlanlarda boyatmanın ləngiməsi, bədəninin eninə böyüməsi və əzələ həcmənin artması müşahidə olunur. Bu, onlarda gücün və cəldliyin artması, hərəkətlərin uyğunluğu ilə nəzərə çarpır.

15-18 yaşlı yeniyetmələr sürəti və məsafəni tədricən artırmaqla aparılan bədən tərbiyəsi dərslərinə ehtiyatla yanaşmalıdırlar. Bu yaş qrupu ilə aparılan bədən tərbiyəsi dərslərində mütəhərrik oyunlar əvvəlki siniflərə nisbətən az tətbiq olunmalıdır. Mütəhərrik oyunlar əsas etibarilə ilə köməkçi rolunu oynayır (məşq oyunları, bədəni qızıdırmaq üçün oyunlar, tənəffüslər arasında fəal istirahət etmək üçün verilən oyunlar). Burada qaçış, tullanma, atma və müxtəlif estafetlər daxil edilən oyunlardan, habelə topdan və mübarizəli oyunlardan istifadə edilir.

Daha mürəkkəb mütəhərrik oyunlar idman oyunlarının əsas qaydalarını, texniki və taktiki hərəkətləri mənimsəməkdən və oyunlarda hakimliyi öyrənmək üçün şagirdlərə kömək edir.

Mütəhərrik oyunlar bədən tərbiyəsi sisteminin bütün sahələrində tətbiq olunur və onların qarşısına aşağıdakı vəzifələri qoyur:

1. Məşğul olanların sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə, onların orqanizminin düzgün formalaşmasına, ümumi iş bacarığının artırılmasına kömək etmək;
2. Hərtərəfli fiziki inkişafa nail olmaq;
3. Həyatda lazım olan hərəkət vərdişləri və xüsusi bilik qazanmaq;
4. Yüksək mənəvi-iradə keyfiyyətləri tərbiyə etmək. (3, s.235)

Şagirdlərin bədən tərbiyəsi proqramında kollektiv mütəhərrik oyunların keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədrisin birinci üç ili ərzində keçirilən bədən tərbiyəsi dərslərində, başqa məşğələlərə nisbətən mütəhərrik oyunlara daha çox yer verilir. IV və V siniflərin bədən tərbiyəsi dərslərində də mütəhərrik oyunlardan geniş istifadə olunur. VI-VIII siniflərdə isə mütəhərrik oyunlar tədricən öz üstünlüyünü gimnastika və yüngül atletikaya verir (3, s. 242)

Əqli fəaliyyət hər bir məktəblidən öz yerini bilməyi, özünü faydalı əməkdə iştirak etməyə hazırlamağı, üzvü olduğu cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımağı, elmi, əxlaqi-etik biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Mənəvi tərbiyə fəaliyyətsiz mümkün deyildir. İnsanı fəallığa təhrik edən amillər içərisində oyun, əmək, təlim və idman böyük rol oynayır. Məktəbli özünün insani xüsusiyyətlərini yalnız əmək və fəaliyyət prosesində büruzə verir. Fəallıq yüksəlişdir. Fəallıq hər bir şagirdin nə? kim? kimi suallar ətrafında düşünməyə, təfəkkürünü işə salmağa, müşahidə etdiyi hər hansı bir fakt və hadisə haqqında heyrlənməyə təhrik edir. (4, s.25)

Ümumi orta təhsil səviyyəsi (V-IX siniflər) üzrə şagirdlərin ümumi təlim nəticələri aşağıdakılardır:

- sağlamlığını möhkəmləndirmək, fiziki hazırlığın inkişaf etdirmək üçün tibbi-gigiyena qaydalarına əməl edir, səmərəli hərəkət komplekslərini icra edir;

- müxtəlif idman növlərinə aid olan hərəkətlərin icra üsullarını mənimsəyir və yerinə yetirir;

- ayrı-ayrı hərəkəti qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün səmərəli və məqsədyönlü hərəkət komplekslərindən istifadə edir;

- fiziki tərbiyə prosesində müvafiq təhlükəsizlik, mühafizə, özünümühafizə qaydalarını yerinə yetirir;

- kollektiv fəaliyyət zamanı öz yerini və rolunu dəqiq müəyyən etməyi bacarır, zəruri anlarda aparıcı və həlledici mövqe tutur;

Fiziki tərbiyə fənni bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olan və bir-birini üzvü surətdə tamamlayan:

- İnformasiya təminatı və nəzəri biliklər;

- Hərəkəti bacarıqlar və vərdişlər;

- Hərəkəti qabiliyyətlər;

Şəxsiyyətin mənəvi-iradi xüsusiyyətlərinin formalaşması kimi məzmun xətlərindən ibarətdir. (5, s.10)

“Müasir dövrdə əhəlinin sağlamlığını möhkəmlətmək, şəxsiyyətin harmonik inkişafında və gənclərin əməyə və doğma Vətənin müdafiəsinə hazırlanması üçün fiziki tərbiyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” (6, s.3)

Bunlar onu göstərir ki, fiziki tərbiyə şagirdlərin yalnız fiziki inkişafına deyil, həmçinin dərslər nailiyyətlərinə mühüm təsir göstərir. Müntəzəm fiziki fəaliyyət diqqətin, yaddaşın, motivasiyanın artmasına, psixoloji vəziyyətin yaxşılaşmasına və nizam-intizamın formalaşmasına təsir edir. Bu səbəbdən məktəblərdə fiziki tərbiyə dərslərinə xüsusi önəm verilməli və şagirdlərin fəal iştirakına şərait yaradılmalıdır. Sağlam və aktiv şagirdlər daha yüksək təlim nəticələri əldə edərək cəmiyyətin faydalı və aktiv üzvünə çevrilirlər.

Nəticə: Nəticə etibarilə, şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi onların həm fiziki inkişafına, həm də dərslər nailiyyətlərinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqat nəticələri ümumtəhsil məktəblərində, idman yönümlü tədris proqramlarında və fiziki tərbiyə dərslərinin təşkili zamanı tətbiq edilə bilər. Əldə edilən nəticələrə əsasən müəllimlərin metodiki fəaliyyətində, şagirdlərin fiziki hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsində və sağlam həyat tərzinin təşviqində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A., Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Çarşıoğlu, 20032, 512 s.
2. Теория и методика физического воспитания. II том/Под ред. Л.П.Матвеева, Москва: ФИС, 1976, 256 с.
3. Т.Т.Абасов, İdman və mütəhərrik oyunlar, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı-1987.
4. N.K. Krupskaya. Gənc Pionerlər haqqında. PEA. M. 1949.
5. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün fiziki tərbiyə fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (I-XI siniflər), Bakı, 2013, 139 s.
6. Nəsrullayev M.Ə. Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2003, 173 s.

THE IMPACT OF STUDENTS' PHYSICAL FITNESS LEVEL ON LEARNING ACHIEVEMENTS

Yolchiyeva Zulfıyya Asim

Summary

Based on the conducted research, physical education influences not only the physical development of students but also their learning achievements. Regular physical activity contributes to the enhancement of attention, memory, and motivation, improves psychological well-being, and fosters discipline. It also reduces fatigue among students. Therefore, special importance should be attached to physical education classes in schools, and conditions should be created to ensure active student participation.

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ НА УЧЕБНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ

Йолчиева Зульфья Асим

Резюме

На основе проведённых исследований физическое воспитание оказывает влияние не только на физическое развитие учащихся, но и на их учебные достижения. Регулярная физическая активность способствует повышению внимания, памяти и мотивации, улучшает психологическое состояние и формирует дисциплину. Она также приводит к снижению утомляемости у школьников. В связи с этим занятия по физическому воспитанию в школах должны иметь особое значение, а также необходимо создавать условия для активного участия учащихся.

Rəyçi: ped.e.d.-ru, prof. Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu
Daxil olma tarixi 20 may 2026-cı il

FILOLOGIYA

UOT:811.

**İNGİLİS-AZƏRBAYCAN DİL ƏLAQƏLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK
INTERFERENSIYA VƏ PSEVDOKVİVALENT VAHİDLƏR**

Aslanova Gülnara Valeh qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
orchid: 0009-0003-2777-2190
aslanova_g1988@mail.ru

Xülasə: Məqalədə ingilis və Azərbaycan dilləri arasında mövcud olan psevdokvivalent leksik vahidlər, yəni "tərcüməçinin yalançı dostları" problemi tədqiq edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi fonetik və qrafik cəhətdən oxşar olan, lakin fərqli semantik mənalar daşıyan sözlərin tərcümə prosesində yaratdığı xətaları aşkar etməkdir. Məqalədə bu fenomen məişət, texnika və elm sahələri üzrə təsnifləşdirilir, konkret nümunələr əsasında lingvistik analiz aparılır. Nəticədə, leksik interferensiyanın qarşısını almaq üçün kontekstual tərcümənin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: yalançı dostlar, leksik interferensiya, psevdokvivalentlik, semantik fərqlilik, tərcümə xətaları.

Keywords: false friends, lexical interference, pseudo-equivalence, semantic difference, translation errors.

Ключевые слова: ложные друзья переводчика, лексическая интерференция, псевдоэквивалентность

Giriş. Müasir qloballaşma dövründə dillərarası əlaqələrin intensivləşməsi tərcümə və kommunikasiya prosesində yeni lingvistik çətinliklər ortaya çıxarır. Bu çətinliklər arasında ən maraqlı və eyni zamanda yanıldıcı fenomenlərdən biri "tərcüməçinin yalançı dostları" (fransızca: faux amis) adlanan psevdokvivalent vahidlərdir. Bu termin ilk baxışda fonetik və ya qrafik cəhətdən oxşar görünsə də, semantik (məna) baxımından kəskin fərqlənən sözləri ifadə edir. İngilis və Azərbaycan dilli mətnlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, xüsusilə beynəlxalq terminologiyanın mənimsənilməsi zamanı leksik interferensiya halları qaçılmaz olur. Məqalədə bu sözlərin yaranma səbəbləri, onların tərcümə prosesində yaratdığı semantik yanlışlıqlar və bu maneələrin aradan qaldırılması yolları müfəssəl şəkildə araşdırılır.

İngilis və Azərbaycan dilli leksik vahidlərin müqayisəsi zamanı rast gəlinən ən ciddi xətlər, adətən, beynəlxalq mənşəli sözlərin daxili formasındakı oxşarlıqdan qaynaqlanır. Bu dil vahidləri Azərbaycan dilinə çox vaxt rus dili vasitəsilə və ya birbaşa alınma yollarla daxil olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə bu sözlərin semantik strukturu hər iki dildə fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Məsələn, gündəlik nitqdə və tərcümə prosesində ən çox rast gəlinən psevdokvivalent nümunələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

"İngilis və Azərbaycan dilli diskursda semantik uyğunsuzluq yaradan bəzi leksik vahidlərin xarakteristikası"

<i>İngilis dilindəki söz</i>	<i>Yanlış anlaşılan məna (Azərbaycan dilində)</i>	<i>Əsl mənası (Tərcüməsi)</i>
----------------------------------	---	-------------------------------

Actual Chef Fabric Magazine Preservative Artist	Aktual (Müasir) Şef (Müdür) Fabrik Maqazin (Mağaza) Prezervativ Artist (Aktyor)	Real, həqiqi Baş aşpaz Parça, material Jurnal Konservant (qida qatqısı) Rəssam
---	--	---

Yuxarıda qeyd olunan leksik vahidlərin cümlə daxilində tətbiqi zamanı yaranan məna sürüşmələri həm şifahi, həm də yazılı kommunikasiyada ciddi anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Bu fərqlilikləri daha aydın görmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

• **"Actual" vs "Aktual"**: İngilis dilində işlədilən *"The actual cost of the project"* ifadəsi layihənin **"real/həqiqi xərclərini"** bildirir. Lakin bu ifadə yanlışlıqla Azərbaycan dilinə "layihənin aktual xərcləri" kimi tərcümə edildikdə, oxucuda xərclərin "müasir və ya vacib" olduğu təəssüratı yaranır ki, bu da ilkin mənadan tamamilə uzaqdır.

• **"Magazine" vs "Maqazin"**: Məişət səviyyəsində ən çox rast gəlinən xətalardan biri budur. Məsələn, *"He bought a magazine"* cümləsi fərdin bir **"jurnal"** aldığını ifadə edir. Azərbaycan dilindəki "maqazin" sözü isə rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olmuş "mağaza" (shop) mənasını daşıyır. Bu terminoloji oxşarlıq tərcümədə məntiqi ardıcılığın pozulmasına gətirib çıxarır.

• **"Fabric" vs "Fabrik"**: Sənaye və toxuculuq sahəsinə aid mətnlərdə *"High-quality fabric"* ifadəsi **"yüksək keyfiyyətli parça"** deməkdir. Lakin fonetik oxşarlığa aldanan tərcüməçi bunu "yüksək keyfiyyətli fabrik" kimi qeyd etdikdə, obyektin özü (müəssisə) ilə onun istehsal materialı (parça) arasında semantik qarışıqlıq yaranır.

Yalançı Dostlar"ın Funksional-Sferik Təsnifatı: İngilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik interferensiya halları təsadüfi xarakter daşımır; onlar müəyyən fəaliyyət sahələrində daha intensiv şəkildə özünü büruzə verir. Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, semantik sürüşmələr əsasən aşağıdakı üç istiqamət üzrə qruplaşır:

Məişət və Gündəlik Ünsiyyət Sferası – Bu sahədəki "yalançı dostlar" çox vaxt ən sadə ifadələrdə özünü göstərir və yanlış anlaşıldıqda kommunikativ uğursuzluğa səbəb olur. Məsələn, "Artist" sözü Azərbaycan dilində yalnız "aktyor" (teatr və kino sənətçisi) kimi başa düşülsə də, ingilis dilində bu, daha geniş mənanı – hər hansı bir yaradıcı şəxsi, xüsusilə də "rəssamı" ifadə edir. Eynilə, "Batalion" (batalyon) hərbi termin kimi sabit olsa da, ingilis dilindəki "Complexion" sözü "kompleksiya/bədən quruluşu" deyil, "üzün rəngi/dəri tonu" mənasını daşıyır.

Texniki və İstehsalat Terminologiyası – İstehsalat sahəsində bu cür leksik vahidlərin yanlış tərcüməsi ciddi texniki xətalara yol açır. Xüsusilə sənaye mətnlərində rast gəlinən "Fabric" sözü fonetik olaraq "fabrik" (müəssisə) sözünü xatırlatsa da, daxili semantikasi "parça və ya struktur" mənasını verir. Bu sahədə digər bir nümunə "Data" sözüdür; Azərbaycan dilində bəzən "tarix" (date) ilə qarışdırılsa da, texniki mətnə o, yalnız "məlumat/verilənlər" deməkdir.

Elm və Tibb Sahəsi – Akademik və tibbi mühitdə "yalançı dostlar" terminoloji dəqiqliyi pozur. Məsələn, kimya və ya qida mühəndisliyi sahəsində tez-tez rast gəlinən "Preservative" sözü Azərbaycan dilindəki fonetik bənzəri ilə heç bir əlaqəyə malik deyil; bu, qidaların xarab olmasının qarşısını alan "konservant" deməkdir. Tibbi kontekstdə isə "Angina" sözü bizdəki "boğaz ağrısı" (tonzillit) deyil, ürəkdəki kəskin ağrıları ("stenokardiya") ifadə edir.

Psevdoekvivalentliyin Yaranma Səbəbləri və Etimoloji Kökləri – İngilis və Azərbaycan dilləri arasında psevdoekvivalent vahidlərin, yəni "yalançı dostların" formalaşması təsadüfi bir proses olmayıb, müəyyən tarixi və linqvistik qanunauyğunluqlara söykənir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu fenomenin yaranmasında əsasən üç fundamental amil rol oynayır:

1. Ortaq Etimoloji Mənbə və Semantik Təkamül – Bir çox psevdoekvivalentlər eyni kökdən (çox vaxt latın və ya yunan dillərindən) gələn beynəlxalq sözlərdir. Lakin bu sözlər müxtəlif dillərə daxil olduqdan sonra həmin dillərin daxili semantik qanunlarına uyğun olaraq fərqli inkişaf yolları keçmişdir. İngilis dili bu sözlərin geniş, polisemantik (çoxmənalı) strukturunu qoruyub saxladığı halda, Azərbaycan dilində həmin sözlər spesifik bir mənə ilə məhdudlaşmışdır. Məsələn, latın mənşəli "actualis" sözü ingilis dilində real olan hər şeyi ifadə edərkən, Azərbaycan dilində yalnız "zamanla səsləşən, mühüm" (aktual) mənasına fokuslanmışdır.

2. Vasitəçi Dilin (Rus Dili) Təsiri – Azərbaycan dilindəki beynəlxalq terminlərin böyük bir qismi dilimizə birbaşa ingilis dilindən deyil, rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Bu prosesdə "semantik filtrasiya" baş vermişdir. Belə ki, söz ingilis dilindən rus dilinə keçərkən müəyyən mənə dəyişikliyinə uğramış, Azərbaycan dili isə həmin sözü rus dilindəki mənası ilə mənimsəmişdir. Nümunə: "Magazine" sözü ingilis dilində "jurnal" demək olduğu halda, rus dilinə fransız dilindən "anbar/mağaza" mənasında keçmişdir. Azərbaycan dili də bu sözü məhz rus dilindəki mənası (maqazin) ilə qəbul etmişdir ki, bu da birbaşa ingilis dilindən tərcümə zamanı ciddi interferensiya yaradır.

3. Terminləşmə və Mənanın Daralması – Bəzən sözün mənşə dilində həm ümumi (məişət), həm də xüsusi (terminoloji) mənası olur. Azərbaycan dilinə daxil olduqda isə söz ümumi mənasını itirir və yalnız dar çərçivədə termin kimi çıxış edir. Nümunə: "Artist" sözü ingilis dilində hər hansı bir yaradıcı şəxsi (rəssam, heykəltəraş və s.) ifadə edən ümumi anlayışdır. Lakin Azərbaycan dilində bu söz yalnız "səhnə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxs" (aktyor) mənası ilə məhdudlaşmışdır. Bu tip daralma tərcümə zamanı leksik vahidin yanlış kontekstdə işlədilməsinə zəmin yaradır.

4. Fonetik və Qrafik Bənzərlik (Təsadüfi Uyğunluq) – Nadir hallarda elə sözlər olur ki, onların etimoloji kökləri tamamilə fərqli olsa da, səslənmə və ya yazılış baxımından təsadüfən bir-birinə bənzəyirlər. Tərcüməçinin bu zahiri oxşarlığa aldanaraq sözləri eyniləşdirməsi "mexaniki interferensiya" adlanır. Bu hal xüsusilə Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin yazılış qaydaları ilə ingilis dilindəki orfoqrafik normalar arasındakı bənzərlikdən qaynaqlanır.

Nəticə. Aparılan tədqiqat və linqvistik təhlillər göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri arasındakı leksik-semantik interferensiya, xüsusilə də "tərcüməçinin yalançı dostları" problemi yalnız linqvistik bir maraq obyektidir deyil, həm də peşəkar kommunikasiya üçün ciddi maneədir. Psevdoekvivalentlik problemi dilin bütün səviyyələrini – məişət leksikasından tutmuş ən mürəkkəb elmi-texniki terminologiyaya qədər hər bir sahəni əhatə edir. Tədqiqatın gedişatında əldə olunan nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Semantik Sürüşmələrin Sistemliliyi: Müəyyən olunmuşdur ki, ingilis və Azərbaycan dilli diskursda rast gəlinən semantik uyğunsuzluqlar təsadüfi xarakter daşımır. Onlar əsasən beynəlxalq terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olarkən daralması və ya rus dili vasitəsilə fərqli interpretasiya qazanması nəticəsində sistemli bir hal almışdır. Bu sistemlilik tərcüməçilərdən yalnız lüğəti bilikləri deyil, həm də dərin etimoloji və müqayisəli analiz bacarıqlarını tələb edir.

2. Kontekstin Həllədiçi Rolu: Təhlillər sübut edir ki, psevdoekvivalent vahidlərin yaratdığı "semantik tələlərdən" qorunmağın yeganə yolu kontekstual tərcümə metodudur. Sözün qrafik bənzərliyi deyil, onun cümlə daxilindəki funksional yükü, ətrafındakı sözlərlə

(kollokasiyalar) yaratdığı əlaqə və aid olduğu üslubi mühit əsas götürülməlidir. Xüsusilə texniki və tibbi mətnlərdə hərfi tərcümədən qaçmaq, terminin hədəf dildəki real funksional qarşılığını tapmaq mütləqdir.

3. Təhsil və Metodiki Hazırlıq: Məqalədə qeyd olunan interferensiya hallarının aradan qaldırılması üçün ali təhsil müəssisələrində, xüsusilə də tətbiqi dilçilik və tərcümə fakültələrində "yalançı dostlar" mövzusunda xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədris proqramlarına psevdoekvivalentlərin diferensial analizini ehtiva edən praktiki məşğələlərin, xüsusi lüğətlərin və müqayisəli qrammatika kurslarının əlavə edilməsi gələcək mütəxəssislərin bu tip xətalardan sığortalanmasına kömək edə bilər.

4. Gələcək Tədqiqat Perspektivləri: Təqdim olunan iş bu sahədə aparılacaq daha geniş miqyaslı tədqiqatlar üçün bir baza rolunu oynaya bilər. Gələcəkdə təkcə leksik deyil, həm də qrammatik və sintaktik səviyyədə baş verən interferensiya hallarının, eləcə də müxtəlif peşə sahələrinə (məsələn, hüquq, iqtisadiyyat və aqrar sahə) aid spesifik yalançı dostların öyrənilməsi aktualdır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, dil canlı bir orqanizmdir və daxili inkişaf prosesində sözlərin məna strukturunun dəyişməsi qaçılmazdır. Lakin peşəkar səviyyədə bu dəyişiklikləri izləmək, dillərarası paralelləri düzgün qurmaq və "yalançı dostlar"ın yaratdığı dumanlı mənadan xilas olmaq üçün elmi əsaslı yanaşma vacibdir. Yalnız linqvistik ayıq-sayıqlıq və hər iki dilin semantik incəliklərinə dərinlən nüfuz etmək tərcüməçini və kommunikanı uğurlu nəticəyə çatdıra bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Axundov, A. (2003). *Ümumi dilçilik: Dillərin tipoloji təsnifatı*. Bakı: Təhsil.
- 2.Həsənov, H. (2012). *Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Bakı: Nurlan.
- 3.Veysəlli, F. (2010). *Dilçiliyin əsasları*. Bakı: Mütərcim.
- 4.Chamizo-Domínguez, P. J. (2008). *Semantics and Pragmatics of False Friends*. New York: Routledge.
- 5.Granger, S., & Swallow, H. (1988). *False friends: a redundant concept in applied linguistics?*. Oxford: Pergamon Press.
- 6.Musaev, O. (2007). *Azərbaycanca-İngiliscə lüğət*. Bakı: Qismət. (Psevdoekvivalentlərin müqayisəsi üçün mühüm mənbə).
- 7.Veisalli, F. (2013). *Structural Linguistics*. Bakı: Mutarcim.

LEXICO-SEMANTIC INTERFERENCE AND PSEUDO-EQUIVALENT UNITS IN ENGLISH-AZERBAIJANI LANGUAGE RELATIONS

Aslanova Gulnara Valex

Summary

The article investigates pseudo-equivalent lexical units, commonly known as "false friends," within the context of English and Azerbaijani languages. The primary objective of the research is to identify errors arising during the translation process of words that are phonetically and graphically similar but possess distinct semantic meanings. The study classifies these phenomena into everyday life, technical, and scientific spheres, providing a linguistic analysis based on specific examples. Consequently, the importance of contextual translation is emphasized as a means to prevent lexical interference.

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ И
ПСЕВДОЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ЕДИНИЦЫ В АНГЛО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТАХ**

Аслáнова Гульнaрa Вaлeхoвнa
Резюме

В статье исследуются псевдоэквивалентные лексические единицы, известные как «ложные друзья переводчика», в контексте английского и азербайджанского языков. Основная цель исследования — выявление ошибок, возникающих в процессе перевода слов, которые схожи по фонетическому и графическому облику, но имеют разные семантические значения. В статье данные явления классифицируются по сферам быта, техники и науки, проводится лингвистический анализ на основе конкретных примеров. В заключении подчеркивается важность контекстуального перевода для предотвращения лексической интерференции.

Rəyçilər: f.f.d Memmedova Gunay; dos. Veliyeva Vesile
Daxilolma tarixi 04 may 2026-cı il

UOT:81.

**“MADAGİS” TOPONİMİNİN FORMALAŞMASI: TARİXİ, ETNİK
VƏ LİŊQVİSTİK QATLAR**

Ələkbərova Aliyə Məhəmmədismayıl qızı
Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı
<https://orcid.org/0009-0009-5867-1273>
Xelilaliye3@gmail.com

Xülasə: *Məqalə “Madagis” toponiminin mənşəyinin birtərəfli, siyasi yanaşmalardan kənar, tarixi-lingvistik və müqayisəli etimoloji metod əsasında araşdırılması, türk və erməni metadologiyası ilə bağlı mövcud yanaşmaları müqayisəli şəkildə təhlili və sözün tarixi-coğrafi, semantik əsaslarını müəyyənləşdirməyə həsr olunub. “Madaqis” toponiminin yerli əhali tərəfindən əsrlər boyu sabit şəkildə işlədilməsi, ciddi fonetik dəyişikliklərə məruz qalmaması, habelə həm Azərbaycanın, həm də xarici ölkələrin arxiv və kartoqrafik materiallarında davamlı şəkildə yer alması onun əhəmiyyətini vurğulayır. Aparılan genişmiqyaslı tarixi-lingvistik və müqayisəli etnotoponimik təhlil göstərir ki, “Madaqis” toponimi öz quruluşuna görə türk dillərinin toponimik modelinə uyğundur. Bu ad dərin tarixi köklərə malikdir, özündə çoxsaylı lingvistik və etnik məzmun daşıyır; onun süni şəkildə formalaşdırılması və ya yad mənşəli olması barədə iddiaların heç bir elmi əsası yoxdur. “Madaqis” toponiminin mənşəyinin elmi izahı hələ tam açılmamış qalır, bu səbəbdən də onun türk etimologiyası elmi müzakirələrin predmeti olaraq qalmalı və kompleks şəkildə araşdırılmalıdır.*

Açar sözlər: Qarabağ toponimləri, Madagis, Suqovuşan, etnotoponim, tarixi-lingvistika.

Ключевые слова: топонимы Карабаха, Мадагиз, Суговушан, этнотопонимика, историческая лингвистика.

Key words: toponyms of Karabakh, Madagiz, Sugovushan ethnotoponymy, historical linguistic.

Toponimlər xalqın tarixi yaddaşı, onun keçmişinin xəritəyə köçürülmüş əksi sayılır. Azərbaycanın ən qədim və toponimlərlə zəngin yaşayış yerlərindən biri də Yuxarı Qarabağdır. Bütün fəaliyyətləri ərzində Yuxarı Qarabağ toponimlərini tədqiq edib, necə olur olsun, bu torpaqların qədim erməni torpaqları olmasını sübut etməyə çalışan Q. Kapantsyan, B. Ulubabayan, M. Barxudaryan kimi erməni tarixçi və dilçi “alim”lərinin əksinə olaraq bizdə bu həqiqəti- yəni Qarabağın lap qədimlərdən Azərbaycan torpağı olmasını sübut etmək sahəsində az araşdırma aparılmışdır. Qarabağın Ağdərə bölgəsinin yer adları da, demək olar ki, dərinlən tədqiq edilməmiş toponimlər siyahısındadır. Qədim yaşayış yeri olan Madagiz\\Suqovuşan da bu qəbildən olan yerlərdən biridir.

Qədim və orta əsrlər dünya elmi və bədii ədəbiyyat nümunələrində “Madagiz\\Madagis” adı birbaşa və açıq formada, demək olar ki, çəkilməyib. Həmin dövrlərə aid mənbələrinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə mətnlərdə əsasən konkret kənd adları deyil, daha çox vilayət, tayfa birlikləri, mahal, çay hövzələri, dağ adları qeyd edilirdi. Çünki qədim və orta əsrlər ədəbiyyatının diqqəti mikrotoponimlər deyil, əsasən, iri inzibati coğrafi vahidlərə yönəlmişdi. Antik dövr müəllifləri, xüsusilə, Strabon (Geographica) və Plini Sekund (Naturis Historia) əsərlərində Cənubi Qafqaz ərazisini təsvir edərkən Qafqaz Albaniyası, Tərtər çayı hövzəsi haqqında məlumat verirdi ki, məhz bu ərazi sonrakı dövrlərdə Madagis kəndinin formalaşdığı ərazi ilə üst-üstə düşür. V-X əsrlərə aid erməni və alban mənbələrində, o cümlədən, Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində, “Qarabağnamə”lərdə və digər erkən tarixi

mənbələrdə təsvir olunan Tərtər çayı hövzəsi və Ağdərə bölgəsi sonralar “Madagis” adı ilə tanınan yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi tarixi-coğrafi arealı əhatə edir. Sonrakı dövrlərdə bir sıra tarixi, coğrafi, hərbi və etnoqrafik mənbələrdə “Madagis” toponimi birbaşa və ya başqa oxşar variantda qeyd olunmağa başlayır. “Madagis” toponiminin qeydə alındığı ən erkən etibarlı yazılı qeydlər Çar Rusiyası xəritələri, XIX əsrə aid hərbi-statistik təsvirlər, Rusiya Baş Qərargahının 3 verstlik hərbi-toponomik xəritələri hesab edilə bilər. O dövrə aid tarixi sənəd hesab olunan “Kavkazskiy kalendar” (1847-1917), “Obzor Karabaxskoqo uezda” demoqrafik və inzibati icmalları, XIX əsrin 2-ci yarısına aid “Qafqaz əyalətinin hərbi- topoqrafik xəritəsi”, SSRİ İnzibati sənədləri, “Bolşoya Sovetskaya Ensiklopediya” və başqa materiallarda təsvir olunan “Madagis” toponimi “Мадагиз” kimi qeyd olunur. Ümumiyyətlə, Madagiz\ Matagis toponiminin Çar Rusiyası dövründən başlayaraq sabit yazılı formaya düşməsinə dəyər bilərik. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Avropa kartoqraflarının tərtib etdiyi Qafqaz xəritələrində də “Madagiz” toponiminin izlərinə rast gəlinir. Alman kartoqrafı Heinrich Kiepertin nəşr etdirdiyi “Karta von Transkaukasien” xəritələrində yaşayış yerinin adı “Madagis” formasında, fransız mənşəli “Carte Generale du Caucase” xəritəsində və ingilis mənşəli ümumi Qafqaz xəritələrində isə Madagiz\Madahgiz\Madaghis kimi variantlarda verilir. Bu yazılışlar rus və Avropa dillərinin fonetik normalarına, səslərin translyasiyasına uyğunlaşdırılmış olsa da, toponimin semantikasına təsir etməmiş, kök strukturu saxlanılmışdır.

Bizə məlumdur ki, toponimika elminin əsas metodoloji prinsipləri yer adlarının tarixi-coğrafi mühit, dil faktları və etnik davamlılıq və s. kontekstdə izah edilməsidir. “Madagis” toponiminin etimologiyası ilə bağlı elmi ədəbiyyatda az olsa da, müxtəlif yanaşmalar mövcuddur və tədqiqatçılar toponimin adını ən çox qədim türk etnoslarının adı və yaşayış məkanı ilə əlaqədə izah edirlər. Bu baxımdan “Madagis” toponiminin dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən izah olunduğunu görə bilərik. Ümumiyyətlə, akademik mənbələrdə “Madagis” adının mənşəyi və strukturu tam şəkildə araşdırılmayıb və bu barədə müstəqil araşdırma mənbələri məhduddur. Mövcud linqvistik materiallar bu toponimin qədim türk leksik qatına aid ola biləcəyini göstərən bir sıra arqumentlərin mövcudluğunu ortaya qoyur. Azərbaycan toponimləri üzrə ümumi paradigmaya əsasən “Madagis” toponiminin morfoloji baxımdan iki əsas komponentdən -mada\mata və -giz\kiz\gis (qız) ibarət olduğunu söyləyə bilərik. Bu cür ikikomponentli struktur türk toponim sistemində geniş yayılmış modeldir, xüsusilə də, təbii coğrafi obyektlərin adlandırılmasında geniş istifadə edilir.

“Madagis” toponiminin yer adlarının tarixi-coğrafi mühit kontekstində izahına baxsaq, görürük ki, bu cür izahlarda Madagis (indiki Suqovuşan) kəndinin Ağdərə bölgəsinin mühüm hidroqrafik zonasında, Tərtər çayı hövzəsində yerləşməsi əsas amil kimi götürülür. Toponimikanın əsas prinsiplərinə görə bu cür ərazilərdə yaranan yer adları çox zaman təbii xüsusiyyətlərlə, hidronimlərlə bağlı olur. Türk xalqlarının toponim sistemində çay, bulaq, göl və digər su ilə bağlı leksik vahidlər oykonimlərin formalaşmasında əsas semantik nüvələrdən biri olmuşdur və bu cür komponentlər oykonimlərin həm leksik-semantik, həm də tarixi-coğrafi mahiyyətini açmaqda əsas bazalardan biri hesab olunur. Belə leksik vahidlər əsasında formalaşan yer adları (Suqovuşan, Göyçay, Ağsu, Nohurkənd, Çaylı, Sulutəpə, Daşbulaq) geniş yayılmışdır və yaşayış yerlərinin adlarında bu komponentlərin iştirakı Azərbaycan dilçiliyində hidro-toponomik qatın güclü olduğunu sübut edir. Bu fakt “Madagis” adının semantik analizi zamanı əsas baza rolunu oynaya bilər. Türk dillərinin tarixi leksikasında mata\mada kökünün müxtəlif semantik çalarlarla qeydə alınması faktları mövcuddur. Qədim türk və Altay dilləri kontekstində bu söz: suya yaxın ərazilər, çayqırağı yer, su hövzəsi ilə bağlı məkan, rütubətli torpaq və ya bataqlıq kimi məkan mənalarını ifadə etmişdir. Türk, Azərbaycan toponimiyasında hidronimlərə əlaqədar yer adları kifayət qədər geniş yayılmışdır

və Madagis kəndinin su ehtiyatları ilə zəngin bir coğrafi mühitdə, Tərtər çayı hövzəsində yerləşməsi kimi xüsusiyyətlər toponimin semantik məzmunu ilə coğrafi realıq arasında olan uyğunluğu göstərir. Hidronim əsaslı toponimlərin Qarabağ bölgəsində geniş yayılması “Madagis” adının da bu sistemin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməsinə imkan verir. “Mada” komponentinin su ilə bağlı semantikasi toponimin təsviri deyil, təbii yolla formalaşmış ad olduğunu göstərir. Bu toponimin təsadüfi deyil, təbii-coğrafi xüsusiyyətlər əsasında formalaşması sulu bir bölgədə yer adına şevrilməsi təbii və məntiqlidir.

“Madagis” sözündəki “Mada” komponentinin elmi ədəbiyyatda tayfa (etnonim) adı ilə bağlılığı da istisna olunmur və toponimin bu cəhətdən izahı birbaşa deyil, dolayı tarixi-lingvistik üsulla izah olunur. Ümumiyyətlə, toponomiyada etnonimin toponimlərin formalaşmasına təsirini izah edəndə müəyyən bir ərazidə məskunlaşmış etnik birlik və ya tayfanın adının zamanla coğrafi ada çevirilməsi, bu adların toponimlərdə iz kimi qalması qanunauyğunluğundan bəhs olunur. “Madagis” adı etnolingvistik cəhətdən izah edən mənbələr də onu ikikomponentli hesab edərək, Mada\\Madağ\\Mad və -giz\\ -gəz\\ -gəs formasında göstərir. Bu cür ikikomponentli toponim modellərinin sxemi tayfa+ məkan göstəricisi kimi əsaslandırılır və Qarabağ-Arran toponimləri üçün xarakterik sayılır. “Mada” komponentinin mənşəyini etnolingvistik cəhətdən izah edən tədqiqatçılar onu qədim Midiya (Mada) etnosu ilə bağlayırlar. Miladdan öncə indiki Cənubi Azərbaycan ərazisində çoxsaylı tayfalar yaşamışdır ki, bunlardan biri də “Madaylar” olmuşdur. Bu türk tayfası antik mənbələrdə “Midiyalılar” kimi tanınırdı. Böyük “Mada”nın ana şəhəri Akbatan “Həmədan”, emblemi isə hal-hazırda Rusiyanın dövlət atributlarında diqqəti çəkən ikibaşlı qartal embleması olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən, Q. Qeybullayev “Mada” kökünü Qafqaz Albaniyasına köç etmiş irandilli, sonradan türkləşmiş bu tayfa qrupları ilə əlaqələndirir. Qədim mədəniyyətlərdə bu ad dövlətçilik, mədəni mərkəz mənalərini verir və “Madagiz”in tarixi- simvolik yüklü məkan olmasına işarə edirdi.

Q. Qeybullayev göstərir ki, maday//matay tayfa birliyinə atalıq – matay, Kapkaçay-matay Gəncə-matay tayfaları daxildir [7, s. 252]. O, araşdırmalarının nəticəsi olaraq yazır ki, bu adlar Qazaxıstandandır, Tuvada XIII əsrdə Madi, Madi-Qoşun, Mat, Sibirdə və Altayda Maadi, Madar, və Maxtar tayfaları olmuşdur ki, onlar türk mənşəlidirlər [9, s. 87-88]. B. Məhişoğlu yazır ki, “Mada” kökünə uyğun gələn etnonimlərimizdən ən yaxşısı “Maday”dır. O da hesab edirdi ki, “Madagis” toponiminin ilkin forması “Madaygiz” şəklində də ola bilərdi. Həm mada//mata//mat//, həm də maday//matay// türk etnonimidir [8, s. 87]. Aydın Qarabağlı da Qarabağın qədim tayfaları və toponimləri haqqındakı araşdırmasında “Madagis” etnoniminin açılımini “Maday” türk tayfasının adı ilə əlaqələndirir. Onun qənaətinə görə, “Madagis” etnonimi “Mada” və “giz” sözlərindən ibarət olub, “güclü, qüdrətli türk, Maday türk tayfası” mənasındadır [6, s. 348]. Bu mənbələrə əsaslansaq, “Madagis” toponimini mada və -giz hissələrindən ibarət olan, qüvvətli, güclü maday//madalar mənasını verən mürəkkəb oykonim kimi götürmək olar.

Toponimdəki -giz hissəciyi də həm tarixi-coğrafi mühit, həm də etnonimik kontekstdə müxtəlif cür izah olunur. Bəzi mənbələr məskən, yurd, icma mənalrı verən –giz\\gis komponentini dilə sonradan gəlmə deyil, yerli türk dil-mədəniyyət sistemində uyğun olduğunu deyir və “Mada” etnosunun ad səviyyəsində qorunub sonradan “Gis” sözü və ya “-giz” yer adı bildirən türk formantı ilə birləşib türk dilinə uyğunlaşmasını etnik təbəqələşmənin göstəricisi hesab edir. Türk dillərində -giz\\-kiz\\-qız formantı qədim dövrlərdən etibarən: yer-yurd bildirən, məkan mənası yaradan, bəzən də lokal və ya kollektiv xüsusiyyət bildirən toponimik element kimi işlənmişdir. Azərbaycan və ümumtürk toponim sistemində bu tip formantların izlərinə müxtəlif regional adlarda rast gəlinir. “-giz” formantının “Madagis” toponimində işlənməsi adın türk dilinin daxili söz yaradıcılığı mexanizminə uyğun formalaşdığını göstərir

(məsələn: Ağqız, Sarıqız, Yedigöz tipli sinonimlərdə). Yer adlarının tarixi-coğrafi mühit kontekstində izahına baxsaq, bu adın hidronimlə bağlı yer adı kimi izah edilə biləcəyi ehtimalı həqiqətə uyğundur. Burada üst qat türk etnosu, alt qat isə irandilli və alban etnosu götürülür. Giz sözünün yuxarıda göstərdiklərimizdən əlavə də müxtəlif cür izahları var. Məsələn, “Koroğlu” dastanında Mustafa bəyin atasının adı Gizir (yəqin ki, Giz-Ər sözlərinin birləşməsi) kimi verilir. Müəllifin fikrinə görə, Giziroğlu Mustafa bəy sözü üçün uyğun gələn variant “giz” sözünün “güclü”, “qüvvətli” mənalarıdır [1, səh. 68-71]. B.Xəlilov Giziroğlu Mustafa bəy adında olan “giz”-in müxtəlif cür mənalarını verir: 1. Qabda ərzaq yanıq; 2. Oxun yayı; 3. Gəzmək, var-gəl etmək; 4. Güclü, möhkəm, 5. Xüsusi istedad. –giz şəkilçisi qapalı icma, gizlədilmiş ərazi mənasında da işlədilir və “gizlənmək, gizlətmək” sözlərinin əsasında “giz”- in durduğu ehtimalları da var.

“Mada”-nı əsas söz, “giz” i isə formant kimi əsas göstərən müəlliflərin əksinə olaraq bəzi mənbələr “Mada”-nı da, “Gis” i də əsas söz kimi izah edir və konkret olaraq “Gis”-i yer adı kimi aydınlaşdırır. -giz\\-kiz\\-qız türk bir çox toponimlərdə yer bildiren qədim formant kimi işlənsə də, qədim və orta əsr mənbələrində “Gis” olaraq konkret yer adı kimi nəzərə çatdırılır. Gis yer adı kimi Moisey Kaqankatlı “Albaniya tarixi” əsərində işlənir. Kilsə tarixçiləri Albaniyada xristianlığın təbliğini müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlı olduğunu deyirlər. Moisey Kaqankatlı yazır ki, Müqəddəs Yelisey öz sərəncamına Şərqi (Albaniya)-nı alır. Müqəddəs batirik (həvari) Gisa gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Əsərdə Gis Albaniyanın Uti vilayətində yer adı kimi göstərilir [5, s. 27-28]. Albaniyanın ilk kilsəsinin tikildiyi Gis kəndinin lokallaşdırılması haqqında tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər irəli sürülür. R. B. Göyüşov Gis barədə dəişərkən onu Xocavənd rayonun Kiş kəndi ilə, A. Q. Abramyan Mingəçevir, Z. İ. Yampolski Şəkinin Kiş kəndi ilə əlaqələndirir. G. N. Məmmədova isə Albaniyada iki Gisin olduğu fikrini irəli sürərək, onlardan birini Şəkinin Kiş kəndi ilə əlaqələndirir, digərinin isə Moisey Kaqankatlı “Albaniya tarixi” əsərində qeyd edilən Arsak vilayətinin qonşuluğundakı Koqman vilayətinin yaxınlığında yerləşən Gis olduğunu bildirir [10, s. 19]. “Gis” yaşayış yeri haqqında ən geniş və tutarlı izahı Cavid Bağırzadənin “Tərtərçay vadisi IV-XIII əsrlərdə” adlı tədqiqat əsərində və məqalələrində görmək olar. Müəllif M. Kaqankatlı “Albaniya tarixi” əsərini istinad göstərərək Müqəddəs Yeliseyin hərəkət trayektoriyasını, gəzdiyi yerlərin adlarını dəqiq izah edir və “Gis” in indiki Ağdərə bölgəsində olduğunu qeyd edir [3, s. 133-135]. Müəllif həm də həm də əvvəlki mənbəni əldə əsas tutaraq “Gis” in Uti vilayətindəki “Sırxana” (Sırxavənd) ilə yaxın ərazi olduğunu bildirir və [4, s. 148-149]. C.Bağırzadə “Madagis” toponimində “Gis”-i əsas hissə kimi, “Mada”-nı da ərəb-fars dillərindən dilimizə keçmiş, hal-hazırda “madar”, “matağ”, “matağlandırmaq” kimi dialektlərdə işlədilmiş şifahi nitq vahidi kimi izah edir. “Matağ\\matah” sözü şifahi nitq ünsürü kimi günümüzdə də “əziz, təkcə, bircə” mənasında bir çox bölgəmizdə, o cümlədən, Şamaxı dialektlərində də geniş istifadə edilir. Müəllif dialektlərdə “madar”-ın təkcə, bircə, əziz, “matağ\\matağlandırmaq”-ın isə qurban olum, qurban olduğum mənasında işləndiyini əsas göstərərək “Madagis” toponimini təkcə qurbangah, müqəddəs Gis kimi izah edir [4, s. 157]. Bu izah reallığa çox yaxındır, çünki M.Kalankatuklu da bu yeri şərqdə xristianlığın yayıldığı ilk ərazilər hesab edir. O yazır, bu yer Şərqi bütün kilsələrinin və şəhərlərinin başlangıcıdır və biz şərqilərə xristianlığın qəbul etdirilməsinin mənbəsidir [5, s. 28].

Erməni-rus fitnəkarlığı, məkrli siyasəti nəticəsində 1936-cı ildə Alban kilsəsinin mövcudluğuna son qoyulmuş və həmin bu vaxta qədər sonradan “Müqəddəs Yelisey” kilsəsi adlandırılan bu dini məkan məbəddə kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hal-hazırda “Müqəddəs Yelisey” kilsə-monastır kompleksi Tərtər çayı ilə Torağay çayının qovuşacağında, Murovdağın şərq ətəyində Madagis və Çardaqlı kəndinə yaxın meşəlik bir ərazidə yerləşir. “Giz”-in “əziz”, “qiymətli” variantı haqqında İ.Cəfərsöylü “gir”, “girli” sözlərinə əsaslanaraq

izah verir və onun “qüvvə” anlamına malik olduğunu bildirir. Hal-hazırda bəzi dialektlərdə qalan gırlıdır, girini göstər kimi nitq vahidləri bunu deməyə əsas verir.

Toponimin mənşəyinin iazhı ilə bağlı versiyalardan biri də, kəndin adının yaxınlığında yerləşən “Metagis” qalasının adı ilə əlaqələndirilməsidir. AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində kəndin adının orta əsrlərdə Xaçın əyalətində mövcud olmuş “Metagis” qalasının adından götürüldüyü bildirilir [2, s. 90].

Erməni dilli mənbələrdə “Madagis” toponimini Mataghis\\Matagis kimi qeyd olunur (lokal nəşrlərdə Матагис). Erməni etimoloji lüğətlərində və digər elmi ədəbiyyatlarında toponimin kökü göstərilmir, müstəqil leksik vahid kimi əsaslandırılmır, erməni dil qanunauyğunluqları, tarixi yanaşma əsasında heç bir əsaslı izah verilmir. Bundan başqa erməni dilində bu toponimi yarada biləcək aydın morfoloji və semantik mexanizm də yoxdur. Bu dildə toponimin paralelliyi çoxdilli kartoqrafik praktikadan irəli gəlir. Bu cür bəsitlik “Matagis” formasının erməni dilində sadəcə fonetik uyğunlaşdırma yolu ilə formalaşması barədə ehtimal verir. Müqayisəli analiz nəticəsində görünür ki, toponiminin türk etimologiyası cəhətdən izahı həm metodoloji baxımdan, həm də faktoloji material əsasında daha tutarlı və ardıcılıdır. “Madagis” in yerləşdiyi coğrafi mühitin türk etimoloji izahı, sözün türk toponomik modelinə uyğunluğu, semantikasi, morfoloji, fonetik arqumentlərinin əksinə olaraq “Matagis\\Mataghis” erməni variantının daxili erməni etimologiyası ilə uyğunluğunun göstərilməməsi toponimin türk mənşəli olmasının elmi baxımdan daha sistemli və əsaslandırılmış olmasından xəbər verir.

Sovet hakimiyyəti illərində, XX əsrin ortalarında “Madagis” toponimi “Suqovuşan” ilə əvəzlənmiş, əsrin sonlarında isə kəndin adı təkrar “Madagis” kimi rəsmiləşdirilmişdir. 2020-ci ildən sonra kənd rəsmi olaraq Suqovuşan adlandırılmışdır. Müasir dövrdə rəsmi mənbələrdə kəndin adı “Suqovuşan” adı kimi qeyd olunsada, tarixi ad kimi “Madagis” də işlədilir və bu fakt toponimin unudulmadığını göstərir. “Suqovuşan” semantik baxımdan tam Azərbaycan türkcəsində yeni formalaşdırılmış təsviri toponimdir və coğrafi mənanı (suların qovuşması) açıq ifadə edir. “Suqovuşan” adı klassik toponimdən çox termin xarakteri daşıyır və tarixi mənbələrdə fasiləsiz istifadəsi “Madagis” qədər sübutlu deyil. Elmi cəhətdən yanaşsaq, Suqovuşan funksional, Madagis isə tarixi ad olduğunu görürük, amma “Suqovuşan” in funksional xarakteri “Madagis”-in tarixi-lingvistik dəyərini əvəz edə bilməz. Madagis toponimini “Suqovuşan” adına nisbətən elmi baxımdan daha risksiz hesab edilə bilər, çünki “Madagis” qədim türk mənşəli ehtimalı olan addır və onun qorunması və toponomik irs ardıcılıqla saxlanması deməkdir. Toponimlərin uzunmüddətli fonetik sabitliyi onların yerli dil mühitində formalaşdığını göstərən ən mühüm göstəricilərdən biridir və “Madagis” toponiminin də yerli əhali tərəfindən əsrlər boyu sabit şəkildə istifadə edilməsi, fonetik baxımdan ciddi dəyişikliklərə məruz qalmaması, Azərbaycanın, eyni zamanda, xarici ölkələrin arxiv və xəritə materiallarında uzun müddət sabit formada mövcudluğu onun əhəmiyyətini artırır.

Aparılan genişlənmiş tarixi- lingvistik və müqayisəli etnotoponomik təhlillər göstərir ki, “Madagis” toponimi struktur baxımından türk dillərinin toponomik modelinə uyğun, dərin tarixi köklərə malik, çoxqatlı lingvistik və etnik məzmun daşıyan yer adıdır və bu adın sonradan süni şəkildə formalaşdırılmış və ya yad toponim kimi təqdim edilməsinin heç bir elmi əsası ola bilməz. Müasir dövrdə “Madagis” toponimi tarixi ad kimi müxtəlif rəsmi sənədlərdə, Qarabağ münaqişəsi və Vətən müharibəsi ilə bağlı hərbi- tarixi ədəbiyyatda xüsusilə vurğulanır. “Madagis” toponiminin milli yaddaşın bərpasında rolu var və bu söz yalnız coğrafi termin deyil, eyni zamanda tarixi, mədəni identikliyin göstəricisidir. Tarixi toponimlərin qorunması, elmi əsaslarla öyrənməsi regional mədəni yaddaşın bərpası baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Madagis” toponimi yalnız coğrafi ad kimi

deyil, həm də bölgənin qədim etnik və dil qatlarını əks etdirən mürəkkəb tarixi-semantik vahid kimi qiymətləndirilməlidir. Toponimlərin inzibati qaydada əvəzlənməsi müasir dövlətçilik praktikasının tərkib hissəsi olsa da, tarixi-lingvistik yanaşma bu adların formalaşma mərhələlərinin, etno-tarixi yaddaşa bağlı xüsusiyyətlərinin, semantik inkişaf yolunun ayrıca elmi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmasını zəruri edir. Yer adlarının dəyişdirilməsi siyasi və ya simvolik xarakterli ola bilər, lakin elmi baxımdan tarixi adların qorunması mədəni irsin davamlılığının əsas şərtidir. “Madagis” adının da Qarabağ bölgəsinin tarixi toponomik irsinin mühüm elementlərindən biri kimi elmi dövriyyədə saxlanılması, araşdırılması gələcək onomastik tədqiqatlar üçün perspektiv istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir. “Madagis” toponiminin mənşəyinin elmi izahı, demək olar ki, tam açılmamışdır, buna görə də bu toponimin türk etimologiyası elmi müzakirə predmeti olaraq qalmalı və kompleks şəkildə araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan onomastikası problemləri. Elmi-praktik konfransın materialları. I-II-III-IV-V.N.Tusi adına ADPU-nun nəşriyyatı.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu, 2-ci cild “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı-2007, 304 səh.
3. Bağırzadə C. V. Qafqaz Albaniyası: dini və sosial həyatı” X beynəlxalq konfransının tezisləri. Birol Group MMC, Bakı-2023, 96 səh.
4. Bağırzadə C. V. Tərtərçay vadisi IV-XIII əsrlərdə, Elm və təhsil, Bakı-2018, 256 səh.
5. Kaqankatlı M. Albaniya tarixi, Mxitar Qoş Albaniya salnaməsi, Bakı, Avrasiya Press, 2006, 423 s.
6. Qarabağlı A. B. Qarabağ onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2008, 475 s.
7. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. Azərnəşr, 1994, 189 səh.
8. Məhişoğlu B. Doğma adım Qarabağım. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2002, 148 səh.
9. Qeybullayev Q. Ə. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Елм, 1991.
10. Мамедова Г. Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, Чашыюглу, 2004, 224 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОПОНИМА «МАДАГИС»: ИСТОРИЧЕСКИЕ, ЭТНИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПЛАСТЫ

Алекперова Алия Мухаммедисмаил

Резюме

Статья посвящена исследованию происхождения топонима «Мадагис» на основе историко-лингвистического и сравнительного этимологического методов, вне односторонних политических подходов. В работе проводится сравнительный анализ существующих подходов в рамках тюркской и армянской методологий, а также определяются историко-географические и семантические основы данного слова. Стабильное использование топонима «Мадагис» местным населением на протяжении веков, отсутствие серьезных фонетических изменений и его устойчивое присутствие в архивных и картографических материалах как Азербайджана, так и зарубежных стран подчеркивают его значимость. Проведенный расширенный историко-лингвистический и сравнительный этнотопонимический анализ показывает, что топоним «Мадагис» по своей структуре соответствует топонимической модели тюркских языков. Это название имеет глубокие исторические корни, несет в себе многослойное лингвистическое и этническое содержание, и утверждения о его искусственном формировании или

инородном происхождении не имеют под собой никаких научных оснований. Научное объяснение происхождения топонима «Мадагис» остается до конца не раскрытым, в связи с чем его тюркская этимология должна оставаться предметом научных дискуссий и подвергаться комплексному изучению.

FORMATION OF THE TOPONYM "MADAGIS": HISTORICAL, ETHNIC, AND LINGUISTIC LAYERS

Alakbarova Aliya Mahammadismayil

Summary

The consistent use of the "Madagis" toponym by the local population over centuries, its resilience against significant phonetic changes, and its stable presence in both Azerbaijani and foreign archival and mapping materials enhance its significance. It is a place name with deep historical roots and multi-layered linguistic and ethnic content; thus, there is no scientific basis for presenting this name as an artificially formed or alien toponym. The preservation and scientific study of historical toponyms are of vital importance for the restoration of regional cultural memory. "Madagis" should be evaluated not just as a geographical name, but as a complex historical-semantic unit reflecting the ancient ethnic and linguistic layers of the region. As the scientific explanation of the origin of the "Madagis" toponym has not yet been fully uncovered, its Turkic etymology must remain a subject of scientific debate and be studied comprehensively.

*Rəyçi: Fil.ü.f.d., Prof. Ədalət Şərif oğlu Tahirzadə
Daxil olma tarixi: 26 aprel 2026-cı il.*

UOT:811.

**TABESİZLİK İNTONASIYASI VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN
KOMPONENTLƏRİNİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN DİGƏR VASİTƏLƏR HAQQINDA
(Azərbaycan və özbək dillərində)**

Əliyev Yadigar Vəli oğlu
filologiya elmləri doktoru
Mehrəliyeva Gülçöhrə Abduləli qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid No:0000-0002-9274-4300
yadigar_aliev@mail.ru

Xülasə: *Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan və özbək dillərində tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu, tərkib hissələr və onları əlaqələndirən vasitələr bir çox halda ortaqlıq təşkil edir. Bununla belə, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan vasitələr qohum dillərdə bəzən fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr içərisində tərkib hissələrin məna əlaqələri, komponent sırası, tabesizlik bağlayıcıları, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkildələri, ortaq elementlər, zaman uyuşmaları, komponentlərin tərtibində paralellik və tabesizlik intonasiyası mühüm yer tutur. Özbək dilində isə tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlayan vasitələr içərisində intonasiya və yardımçı vasitələr – bağlayıcılar, köməkçi sözlər, ədatlar, əvəzliliklər, müxtəlif sözlər fərqləndirilir.*

Azərbaycan və özbək dillərində komponentlərin məna əlaqələnməsi ilə tabesizlik bağlayıcıları arasında bağlılıq olduğu üçün bağlayıcılardan tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələrinə uyğun şəkildə istifadə olunur. Bəzən bu simmetriklilik pozulur, eyni tabesizlik bağlayıcısı bir yox, bir neçə məna əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı vasitə vəzifəsini yerinə yetirir. Azərbaycan və özbək dillərində bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında yalnız tabesizlik intonasiyası özünü göstərir. Hər iki dildə bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələr əsasən enən tonla əlaqələnir. Özbək dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müqayisə məna əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini birləşdirən tabesizlik intonasiyası enən yox, qalxan tonla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində tabesizlik intonasiyası və tabesizlik bağlayıcıları ilə yanaşı, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şəkildələri, ortaq cümlə üzvləri, ara sözlər, ədatlar, zaman uyuşmaları və digər vasitələr tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir. Özbək dilində isə köməkçi sözlər, ədatlar, leksik elementlər də bağlayıcı vasitə funksiyasını yerinə yetirir.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, intoasiya, məna əlaqələri, tərkib hissələr

Ключевые слова: сложное предложение, интонация, семантические отношения, составные части

Keywords: compound sentence, intonation, semantic relations, constituent parts

Komponentləri heç bir formal qrammatik vasitə olmadan yalnız tabesizlik intonasiyası ilə əlaqələnməmiş tabesiz mürəkkəb cümlə vahidləri hər iki dildə özünü göstərir. Ümumiyyətlə, cümlənin təşkilində intonasiya mühim rol oynasa da, quruluşca hər iki novdən olan mürəkkəb cümlənin formalaşması üçün əsas vasitələrdən biridir. Prof. Ə. Abdullayev yazır ki, mürəkkəb cümləni təşkil edən “sadə cümlələr” vahid intonasiyaya tabe olmasalar, mürəkkəb cümləni təşkil edə bilməzlər. Müxtəlif məna əlaqələrinin əmələ gəlməsində, komponentlərin qarşılıqlı münasibətini təmin etməkdə və məna əlaqələrini formalaşdırmaqda da intonasiya mühüm əhəmiyyətə malikdir [1, s. 825].

İntonasiya (onun hər iki növü) mürəkkəb cümlənin (onun hər iki növünün) komponentlərinin əlaqələnmə üsullarından biridir. Odur ki, mürəkkəb cümlə sintaksisindən bəhs edilən əsərlərdə komponentlərinin əlaqələnmə üsullarından asılı olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlələrin iki növündən bəhs edilir: tərkib hissələri yalnız intonasiya ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr və tərkib hissələri həm bağlayıcılarla, həm tə tabesizlik intonasiyası ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlələr.

Azərbaycan və özbək dillərində bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri yalnız tabesizlik intonasiyası ilə əlaqələnir. Məsələn: Ocaq çatırdadıqca qığılımlar ətrafa sıçrayır, yavaş-yavaş köz düşürdü. Korajon otınq uestiqə mindi, ot oyoğını bosolmay turdi [3, s. 113] (Qaracan atın üstünə mindi, at ayağını basmadan dayandı).

Mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən təşkil olunduğu üçün hər bir tərkib hissə müəyyən tonlarla (eyni, yaxud fərqli) hədudlanır. Bunlar Azərbaycan dilində tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlifdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tabelilik əlaqəsi ilə bağlanmış tərkib hissələri arasında qalxan ton özünü göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri isə enən tonla əlaqələnir. Məsələn: Xəzər cəlvələni, titrəşən işıqlar bəllur sulara yuyunurdu cümləsinin ikinci komponenti və bütövlükdə mürəkkəb cümlə enən tonla tamamlandığı kimi, birinci tərkib hissə də enən tonla bitir və ikinci tərkib hissəni özü ilə əlaqələndirən tabesizlik intonasiyası yaradır.

Azərbaycan dilində sadalama, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə, qoşulma mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin hər birində tərkib hissələr enən tonla əlaqələnir. Akademik A. Axundova görə, yalnız səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-biri ilə mənaca daha çox bağlı olduğuna görə səbəb məzmunu ifadə edən birinci komponentin sonunda səs tonunun uzanması nəticəsində ton bir qədər qalxır. Bildir yayda bərk yağışlıq oldu, taxıl çürüdü [2, s. 367].

Özbək dilində də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif mənə əlaqələrinə malik növlərində komponentlərin enən tonla əlaqələnməsi tabesizlik intonasiyasını yaradır. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

-Birləşdirmə mənə əlaqəsi: Tuğon boşıdaqi tepalikdan birdan dum-dum etqan tovuş eşitildi, turt karnayninq oğzi barobar osmonqa kurtarıldı (Dağın başındakı təpəlikdən birdən dum-dum ötən səs eşidildi, dörd kərənayın - nəfəsli musiqi alətinin ağzı bərabər şəkildə göylərə yönəldi);

-Səbəb-nəticə mənə əlaqəsi: Anor suzlar, Zaynab kalbi tol barqıday dir-dir kaltırdı (Anar danışar, Zeynəbin qəlbi söyüd yarpağı kimi tir-tir əsərdi);

-İzahedici mənə əlaqəsi: Xaftalar utdı, tuqaldı savdo (Həftələr ötdü, sevgi tükəndi);

-Ayrıncı mənə əlaqəsi: Na uzi keldi, na xotini xat yozdi (Nə özü gəldi, nə də arvadı məktub yazdı).

Özbək dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müqayisə mənə əlaqəli bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini birləşdirən tabesizlik intonasiyasının enən tonla yox, qalxan tonla müşayiət olunduğu qrammatika kitablarında qeyd edilir. B. Urinboyev yazır ki, müqayisə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin intonasiyası eyni olmur. Birinci tərkib hissə qalxan intonasiya (ton), ikinci tərkib hissə enən intonasiya (ton) ilə tələffüz edilir. Otabek dax'satlanib yonidaqi Aliqa karadi, Ali esa labini tişlab turar edi [4, s. 112] (Atabəy dəhşətlə yanındakı Əliyə baxdı, Əli isə dodaqlarını dişləyib dururdu).

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən digər vasitələr hər iki dilə aid qrammatika kitablarında adətən fərqli şəkillərdə təqdim olunur. Azərbaycan dilində tabesizlik intonasiyası və tabesizlik bağlayıcılarından əlavə işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şəkilçiləri, tərkib hissələr üçün ortaq olan cümlə üzvləri, ara sözlər, ortaq ədatlar və şəkilçilər, zaman uyuşmaları, komponentlərin sırası, paralellik tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib

hissələrini əlaqələndirən vasitələrdəndir. Özbək dilində isə birləşdirmə mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bəzi köməkçi sözlər (bulsə, esə), ədatlar, leksik elementlər (şu payt, xuddi şunda, şu vaktə, birdən), ayırıcı mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə leksik elementlər (x'ali, bir), səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə -u, -ya, -da ədatları, izahedici mənə əlaqəsinə malik tabesiz mürəkkəb cümlələrdə yana, tağın elementləri (Azərbaycan dilində qoşmalara uyğun gəlir) bağlayıcı vasitə funksiyasını yerinə yetirir.

Bununla belə, Azərbaycan dilinə aid tədqiqatlarda qeyd edilən bağlayıcı vasitələr özbək dili cümlələrində də müşahidə olunur. Məsələn:

Birinci tərəfdəki xüsusi ismə aid mənsubiyyət şəkilçisi ikinci komponentdə işlənərək həm xüsusi ismə işarə edir, həm də tərəfləri əlaqələndirir - X'akimbek Askar tağının qıkkılarını yulib utdı, ovozası olamqa ketdi (ovozası; Hakimbəy Əsgər dağının zirvəsini fəth etdi, sədası aləmə yayıldı);

Ortaq elementlər tərəfləri əlaqələndirir – Alplarning boşlığı Rustami Doston edı, oxırı bu Alpomiş alp bulsin (Alpların / igidlərin birincisi Rüstəmi-dastan idi, sonuncusu bu Alpamiş igid olsun). Burada üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi – alplarning sözü hər iki komponent üçün ortaqlı sayılır.

Zaman uyuşmaları bağlayıcı vasitə funksiyasını yerinə yetirir – İçim kuydı, yurak-bağrı ezildi (İçim yandı, ürək-bağrı əzildi; hər iki tərəfdə keçmiş zaman ifadə olunur);

Komponentlərin tərtibindəki paralellik tərəfləri əlaqələndirir – Boysarısı boy edı, Boyburısı şoy edı).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, s. 825
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1989, səh. 367
3. Алпомиш. Тошкент: Укитувчи, 1987, с. 113
4. Уринбоев Б. Хозирги узбек адабий тили. Самарканд: СамДУ Нашр-матбаа маркази босмахонаси, 2001, с. 112

О СОЧИНИТЕЛЬНОЙ ИНТОНАЦИИ И ДРУГИХ СРЕДСТВАХ СОЕДИНЕНИЯ КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНОСОЧИНЕННОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ (На азербайджанском и узбекском языках)

Алиев Ядигар Вели оглы, Мехралиева Гюльчохра Абдулалли кызы

Резюме

В тюркских языках, включая азербайджанский и узбекский, структура сложносочиненного предложения, его компоненты и средства их соединения во многих случаях являются общими. Однако средства соединения компонентов сложносочиненного предложения иногда различаются в родственных языках. В азербайджанской лингвистике важную роль среди средств соединения компонентов сложносочиненного предложения играют семантические отношения компонентов, порядок компонентов, сочинительные союзы, указательные местоимения и суффиксы принадлежности, общие элементы, временные согласования, параллелизм компонентов и сочинительная интонация. В узбекском же языке среди средств соединения компонентов сложносочиненного предложения выделяют интонацию и вспомогательные средства – союзы, вспомогательные слова, наречия, местоимения, различные слова.

В азербайджанском и узбекском языках существует связь между семантическими связями компонентов и сочинительными союзами. Следовательно, союзы используются в

соответствии с семантическими связями между компонентами сложносочиненного предложения. Иногда эта симметрия нарушается, и один и тот же сочинительный союз выполняет функцию связующего средства не в одном, а в нескольких семантически связанных сложносочиненных предложениях. В азербайджанском и узбекском языках сочинительная интонация проявляется только между компонентами сложносочиненных предложений. В обоих языках компоненты сложносочиненных предложений в основном связаны нисходящим тоном. В узбекском языке, в отличие от азербайджанского, сочинительная интонация, связывающая компоненты сложносочиненных предложений со сравнительным значением, сопровождается восходящим, а не нисходящим тоном.

В азербайджанском языке, наряду с сочинительной интонацией и сочинительными союзами, соединительными элементами сложносочиненного предложения являются указательные местоимения, притяжательные суффиксы, общие члены предложения, междометия, наречия, согласование времен и другие средства. В узбекском языке вспомогательные слова, наречия и лексические элементы также выполняют функцию соединительных средств.

ON COORDINATING INTONATION AND OTHER MEANS OF CONNECTING COMPOUND SENTENCE COMPONENTS (In Azerbaijani And Uzbek)

Aliyev Yadigar Veli, Mehraliyeva Gulcoxra Abdulali

Summary

In Turkic languages, including Azerbaijani and Uzbek, the structure of compound sentences, their components, and the means of connecting them are often common. However, the means of connecting the components of a compound sentence sometimes differ in related languages. In Azerbaijani linguistics, an important role among the means of connecting the components of a compound sentence is played by semantic relations of components, the order of components, coordinating conjunctions, demonstrative pronouns and suffixes of possession, common elements, temporal agreements, parallelism of components and compositional intonation. In the Uzbek language, among the means of connecting the components of a compound sentence, intonation and auxiliary means are distinguished - conjunctions, auxiliary words, adverbs, pronouns, and various words.

In Azerbaijani and Uzbek, there is a connection between the semantic relationships of components and coordinating conjunctions. Consequently, conjunctions are used according to the semantic relationships between the components of a compound sentence. Sometimes this symmetry is broken, and the same coordinating conjunction performs the function of a connecting device not in one, but in several semantically related compound sentences. In Azerbaijani and Uzbek, coordinative intonation occurs only between components of compound sentences. In both languages, the components of compound sentences are primarily connected by a falling tone. In the Uzbek language, unlike Azerbaijani, the coordinating intonation that links the components of compound sentences with comparative meaning is accompanied by a rising, rather than falling, tone.

In the Azerbaijani language, along with coordinating intonation and coordinating conjunctions, the connecting elements of a compound sentence are demonstrative pronouns, possessive suffixes, common parts of the sentence, interjections, adverbs, tense agreement and other means. In the Uzbek language, auxiliary words, adverbs and lexical elements also function as connecting means.

Rəyçi: dos. Sürayya Cəfərova

Daxil olma tarixi 13 may 2026-cı il

UOT:82.(091).

FRANKOFON ÖLKƏLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI VƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Əliyeva Aygün İlham qızı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
<http://orcid.org/0000-0002-0163-7383>
aygun.alizade1985@yahoo.fr

Xülasə. *Məqalədə fransız eləcə də dünya ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyə malik Fransanın müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlı şəkildə formalaşmış Frankofon ədəbiyyatından bəhs edilir. Tədqiqat çərçivəsində frankofon ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsi hesab edilən Avropa (Belçika və İsveçrə), Kanada (Kvebek), Karib ölkələri (Haiti və Martinik) həmçinin Frankofon ədəbiyyatının mühüm hissəsini təşkil edən Afrika ədəbiyyatı təhlil edilir. Xüsusulə də Afrika və Karib ölkələri ədəbiyyatının millətçilik, kimlik axtarışı və sosial problemlərin tənqidi ideyaları əsas tədqiqat istiqamətləridir.*

Açar sözlər : Frankofon ədəbiyyatı, müstəmləkəçilik, kimlik axtarışı, mübarizə

Ключевые слова: франкофонная литература, колониализм, поиск идентичности, борьба

Keywords: Francophone literature , colonialisme , identity quest, struggles

Giriş. Frankofon ölkələrinin ədəbiyyatı və mədəniyyəti fransız ədəbiyyatı eləcə də dünya ədəbiyyatı xəzinəsində fərqli mövqeyə sahib zəngin və çoxşahəli bir xəzinədir. Bu ədəbiyyat fransız dilinin yayılması və müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Frankofon ədəbiyyatı dedikdə fransız dilinin rəsmi və geniş istifadə olunduğu dövlətlərin ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. Bu dil qrupu yalnız Fransa və Avropa (Belçika, İsveçrə) ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Kanada (Quebec), Afrika ölkələri (Senegal, Mali, Kamerun, Kot-d'İvuar) və Karib (Haiti, Martinika) kimi bölgələrdə zəngin ədəbi irsə malikdir.

Frankofon ədəbiyyatın formalaşması Fransa müstəmləkəçilik siyasəti ilə sıx bağlıdır. Müstəmləkəçilik dövründə fransız dili ünsiyyət və inzibati idarəetmə vasitəsi kimi tətbiq olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə bu dil sadəcə hökmranlıq aləti kimi qalmamış, frankofon yazıçıları tərəfindən mənimsənilərək onların milli kimliyini, ictimai mübarizəsini və gələcəyə dair ümidlərini ifadə edən ədəbi vasitəyə çevrilmişdir.

Frankofon ədəbiyyatı ədəbi və mədəni baxımdan çox fərqli reallıq və kontekstləri əks etdirir. Avropada yerləşən frankofon ölkələrinin ədəbiyyatı klassik fransız ədəbiyyatı ənənələrinə əsaslanır. Afrika və Karib frankofon ölkələrinin ədəbiyyatı isə kolonial keçmiş, milli kimlik, mədəniyyət və sosial problemləri əks etdirir. Lakin onların bir çoxunda müəyyən ortaq xüsusiyyətlər və problemlər müşahidə olunur.

Frankofon ədəbiyyatın qarşıya qoyduğu əsas hədəflərdən biri də ədəbiyyatın dekolonizasiyası yəni kolonial ədəbiyyatdan ayrılma, müəyyən edilmiş normalar çərçivəsində nəşriyyat, təhsil infrastrukturlarında müstəqillik və muxtariyyətə keçiddən ibarət idi. Bu kontekstdə fransız dili xüsusi status qazanır: o, həm yazı dili, həm mübarizə vasitəsi, həm də nüfuz və rəsmi dil kimi çıxış edir. Eyni zamanda, ədəbi əsərlərin tanınması və yayılması üçün yerli və global infrastrukturun – institutların, mətbuatın və təhsil sisteminin – rolu getdikcə artır. Nəticə etibarilə, frankofon ədəbiyyat yalnız bədii-estetik bir hadisə deyil, həm də cəmiyyətlə və frankofoniya məkanı ilə münasibətlər çərçivəsində simvolik dünyanın formalaşmasında iştirak edən bir sistemdir. Bu sistem eyni zamanda beynəlxalq xarakter

daşıyır, mühacirət ədəbiyyatını və çoxmərkəzli ədəbi məhsuldarlığı əhatə edir. Beləliklə, o, dünya ədəbiyyatının yeni xəritəsinin formalaşmasına mühüm töhfə verir.

Afrika frankofon ədəbiyyatı 20-ci əsrin əvvəllərində, xüsusilə də müstəmləkə və postkolonial dövrdə inkişaf etmişdir. Kolonial dövr zamanı yazıçılar fransız dilindən istifadə edərək yerli xalqın mədəniyyətini, adət-ənənəsini və həyatını sənədləşdirmişlər. Müstəqillik dövrü isə bu ədəbiyyata millətçilik, kimlik axtarışı və sosial problemlərin tənqidi yönünü gətirmişdir.

Afrika frankofon ədəbiyyatının əsas mövzuları aşağıdakılardan ibarətdir:

Kolonializm və postkolonializm- Əsərlər yerli xalqların müstəmləkə siyasəti ilə üzləşdiyi problemləri təsvir edir. Müəlliflər müstəmləkə dövründəki mədəni itkiləri, assimilyasiya təzyiqlərini və qarşıdurmaları göstərirlər.

Milli və mədəni kimlik Yazıçılar milli kimlik və mədəni ənənələrin qorunmasını vurğulayır. Əsərlərdə folklor, əfsanələr və yerli dil nümunələri geniş istifadə olunur. Afrika frankofon ədəbiyyatı yalnız ədəbi mətnlərdən ibarət deyil, həm də mədəni kimliyin ifadə vasitəsidir. Əsərlərdə xalqın ənənələri, musiqisi, rəqsləri və folkloru geniş yer alır. Yazıçılar mədəni irsi qorumaqla yanaşı, onu müasir problemlərlə əlaqələndirir, həm də təhsil və sosial maarifləndirmə funksiyasını yerinə yetirirdi. Gənc nəsillər bu əsərlər vasitəsilə həm öz tarixini, həm də global mədəniyyətlə əlaqəni öyrənirlər.

Sosial və siyasi məsələlər Postkolonial Afrika ölkələrinin problemləri – korrupsiya, diktatura, yoxsulluq və qadın hüquqları kimi mövzular ədəbiyyata daxil edilir.

Miqrasiya və diaspor .Müasir Afrika frankofon yazıçıları miqrasiya, diaspora və mühacir həyatını təhlil edir.

Afrika ədəbiyyatının inkişafında 1930-1940 - cı illərdə fəaliyyət göstərən Negritude hərəkatı mühüm rol oynayır. Bu hərəkat Afrika və Karib xalqlarının (Haiti, Martinika) mədəni irs və dəyərlərini vurğulayaraq onu dünya mədəniyyətinə töhfə kimi görürdü. Negritude hərəkatının banisi əsərlərində Afrikanın mədəni zənginliyini və kolonial təzyiqlərə qarşı mübarizəsini əks etdirən şair, filosof, Léopold Sédar Senghor idi. Onun müstəmləkəçilik haqqında düşüncələri afrika və digər müstəmləkə ölkələrinin xalqları tərəfindən maraqla qarşılanırdı:

"La colonisation a été un malheur pour l'Afrique, mais elle a aussi été un défi. Elle nous a obligés à nous dépasser, à nous réinventer, à nous réapproprier notre identité et notre histoire."

"Kolonializm Afrika üçün bir bədbəxtlik olsa da, həm də bir çağırış idi. O, bizi özümüzü aşmağa, özümüzü yenidən kəşf etməyə, öz kimliyimizi və tariximizi geri almağa məcbur etdi."(2)

Negritude hərəkatının digər üzvü əsərlərində daim fransız kolonializmini tənqid edən əslən Martinikadan olan şair və dramaturq Aimé Césaire idi. *"Cahier d'un retour au pays natal"*(1) əsərində ədib Martinikanın mədəni və tarixi xüsusiyyətlərini vurğulayırdı.

Negritude hərəkatının digər fəal üzvü əslən Cənubi Amerikada yerləşən fransız Qvianasından olan şair, siyasətçi və essayist Léon-Gontran Damas dil baxımından sadə və ritmik olsa da poeziyasında daha kəskin və üsyankar üslubdan istifadə edərək etnik – mədəni kimlik və psixoloji travma mövzularını daha qabarıq şəkildə ifadə edirdi. Şairin 1956-cı ildə nəşr etdirdiyi *"Nous les gueux"* şeiri Negritude poeziyasının önəmli nümunələrindən biri hesab olunur.

"Nous les gueux, nous les peu,
nous les rien... nous les chiens
nous les maigres" (3)

Tərcümə

“Biz dilənçilər, biz yoxsullar,
Biz bir heç... itlər
zəiflər”

Hər üç şair Frankofon ədəbiyyatında dekolonizasiya diskursunun başlanğıcını qoymuşdur.

Belçika frankofon ədəbiyyatı

Frankofon ədəbiyyat yalnız Fransanın sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Belçika, İsveçrə və Kanada kimi ölkələr fransızdilli ədəbiyyata özünəməxsus üslub, mövzu və estetik baxış bəxş etmişlər. Bu ölkələrin ədəbiyyatı həm milli kimliyin ifadəsi, həm də dünyəvi problemlərin bədii təəcəssümü baxımından diqqətəlayiqdir.

Belçika frankofon ədəbiyyatı orijinallığı və müstəqil düşüncə tərzilə seçilir. Detektiv janrında fransızca uğurlu əsərlər yazan Belçika əsilli məşhur Georges Simenon komissar Maigret obrazı ilə böyük şöhrət qazanmışdır. Onun əsərlərində insan psixologiyasının incəlikləri və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri ustalıqla təsvir olunur. Digər mühüm sima Henri Michaux-nun poetik və təsviri yaradıcılığı daha çox daxili aləmin, yuxu və şüuraltı qatların ifadəsinə yönəlmişdir. Müasir dövrdə Amélie Nothomb kimlik, mühacirət və insan münasibətləri kimi mövzuları ironik və dərin üslubda qələmə alır.

Belçika həmçinin sürrealizm cərəyanının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Surrealizmin əsas ideoloqlarından və fəal üzvlərindən olmuş Paul Nougé və Marcel Mariën kimi yaradıcılar ədəbiyyat və vizual sənətdə yeni ifadə formaları axtararaq realıqla illuziya arasındakı sərhədləri aradan qaldırmışlar.

İsveçrə frankofon ədəbiyyatı

İsveçrənin frankofon ədəbiyyatı daha təmkinli və fəlsəfi xarakter daşıyır. Fransız dilində yazsa da əslən Cenevrəli olan Jan Jak Russo Avropa maarifçiliyinin aparıcı simalarından biri kimi həm ədəbiyyata, həm də siyasi düşüncəyə dərin təsir göstərmişdir. XX əsrdə fransız-isveç əsilli Blaise Cendrars şeir və esselərində səyahət, şəhər həyatı və modernizmi təsvir edərək modernist poeziyanın yenilikçi nümayəndəsi kimi tanınmış, xüsusilə “La Prose du Transsibérien” əsəri ilə ədəbi sərhədləri genişləndirmişdir. Daha sonra Nicolas Bouvier “L’Usage du monde” əsəri ilə səyahətnamə janrına humanist və poetik nəfəs gətirmişdir. İsveçrə ədəbiyyatında kimlik, neytrallıq və insanın daxili azadlığı əsas mövzulardandır.(4)

Kanada frankofon ədəbiyyatı

Kanadada fransızdilli ədəbiyyat əsasən ölkənin Kvebek əyaləti ilə bağlıdır və burada ədəbiyyat mədəni müqavimət və milli özünüdərk vasitəsinə çevrilmişdir. Kvebek frankofon ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Michel Tremblay xalq dilində – joual üslubunda yazaraq dialekt və yerli danışiq üslubunu fəhlə təbəqəsinin və cəmiyyət tərəfindən kənarlaşdırılmış insanların hekayələri vasitəsilə ədəbiyyata gətirmişdir. Kvebek ədəbiyyatının görkəmli qadın nümayəndələrindən olan Anne Hébert isə tənhalıq, azadlıq və psixoloji dərinlik, ailə münasibətləri mövzularını araşdıraraq realizm və modernizmi birləşdirmişdir. Müasir dövrdə isə vyetnam əsilli kanadalı yazıçı Kim Thúy mühacirət, kimlik, müharibədən sonrakı həyat, ailə xatirələri, yaddaş və integrasiya mövzularını öz xatirələrinə, fərdi təcrübələrinə əsaslanaraq romanlarında, qısa hekayələrində poetik dillə ifadə edərək Kvebek ədəbiyyatını daha da zənginləşdirmişdir.

Nəticə Afrika frankofon ədəbiyyatı həm ədəbi, həm də mədəni baxımdan zəngin bir sahədir. Yazıçılar kolonial keçmiş, sosial-siyasi problemlər, milli kimlik və mədəniyyətin qorunması kimi mövzuları işıqlandırır. Əsərlərdəki dil və üslub müxtəlifliyinə, eləcə də folklor ənənələrinin əks olunmasına görə Afrika frankofon ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatında xüsusi yerə malikdir. Belçika frankofon ədəbiyyatı realizm və sürrealizm arasında bədii

təcrübələrlə, İsveçrə frankofon ədəbiyyatı fəlsəfi dərinliylə fərqlənir. Kanada frankofon ədəbiyyatı isə frankofon kimliyi qorumaq və təsdiqləmək istiqamətində ədəbiyyatı bir vasitəyə çevirir.

Ədəbiyyat

1. Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, Presence Africaine 2000, 91 p.
2. Léopold Sédar Senghor, *Chants d'ombre*, Harmattan 2020, 242 p.
3. Léon Gontran Damas, *Black-Label, partie II* (p. 50), Ed. Gallimard, 195
4. La littérature Francophone. Publisher CLE INTERNA, 2008, 147 p.

LITERATURE AND CULTURE OF FRANCOPHONE COUNTRIES

Aliyeva Aygun Ilham

Summary

This article examines Francophone literature, which holds a distinctive position in both French and world literature and has been shaped in close connection with France's colonial policy, as one of the main directions of the study. Within the framework of the research, the literatures of Europe (Belgium and Switzerland), Canada (Quebec), and the Caribbean countries (Haiti and Martinique), considered integral parts of Francophone literature, are analyzed, along with African literature, which constitutes a significant component of the Francophone world. Particular attention is given to the ideas of nationalism, the search for identity, and the critique of social issues in African and Caribbean literatures as the principal focus areas of the research.

ЛИТЕРАТУРА И КУЛЬТУРА ФРАНКОЯЗЫЧНЫХ СТРАН

Алиева Айгун Ильхамовна

Резюме

В данной статье франкофонная литература, занимающая особое место во французской и мировой литературе и сформировавшаяся в тесной связи с колониальной политикой Франции, рассматривается как одно из основных направлений исследования. В рамках исследования анализируются литературы Европы (Бельгии и Швейцарии), Канады (Квебека), стран Карибского региона (Гаити и Мартиники), считающиеся неотъемлемой частью франкофонной литературы, а также африканская литература, представляющая собой её важный компонент. Особое внимание уделяется идеям национализма, поиску идентичности и критике социальных проблем в литературе Африки и Карибского региона как основным направлениям исследования.

Rəyçi: f.ü.f.d. Orucov Məhərrəm

Daxil olma tarixi 20 may 2026-cı il

UOT:80.

DETERMINATİVLƏRİN MƏTNİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Əliyeva Elmira Məmməd qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
ORCID id kod 0009-008-4816-0050
elmirahaliyeva@yahoo.com

Xülasə: *Determinativlərin mətnin təşkilində rolu mətnin məna bağlılığını, dəqiqliyini və struktur baxımından təşkilini təmin etməkdən ibarətdir. Bundan savayı, determinativlər mətnin elementlərini bir-birilə və dilxarici reallıqla əlaqələndirməyə kömək edirlər. Bu məqalədə bizim əsas məqsədimiz determinativlərin mətnin təşkilində rolunu araşdırmaq olduğundan, tədqiqat zamanı biz həm nəzəri, həm də praktik materiallardan istifadə etmişik.*

Açar sözlər: müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, kvantifikator, yiyəlik əvəzlilikləri;

Keywords: definiteness, indefiniteness, quantifier, possessive pronouns;

Ключевые слова: определенность, неопределенность, квантификатор, притяжательные местоимения

Giriş. Bir çox dillərdə söz və ya söz birləşməsinə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mənası verən elementlər vardır. Rus dilində bu sözlər iki terminlə ifadə edilirlər: determinator və determinativ. Bu ingilis dilində ‘determiner’ və ‘determinative’ kimi ifadə edilir. Ümumiyyətlə, dilçilər determinativləri isimlə birlikdə işləyən və müxtəlif yollarla onun istinad dairəsini müəyyən edən, aydınlaşdıran köməkçi sözlər kimi başa düşürlər. Determinativlər bir-neçə əsas funksiyaları yerinə yetirirlər. Birincisi, mətnə əvvəl qeyd olunmuş obyekt və ya hadisələrə istinad etməklə cümlələr arasında əlaqə yaradır və mətnin bütövlüyünü təmin edir. İkincisi, informasiyanın aktualaşdırılmasına xidmət edir, yəni verilmiş və yeni məlumatı fərqləndirir. Üçüncüsü, isimlərin mənasını dəqiqləşdirir, onları məhdudlaşdırır və konkretləşdirir. Bundan əlavə, determinativlər mətnin tema-rema strukturunun qurulmasında mühüm rol oynayır və oxucunun mətnin məzmununu və məntiqini daha yaxşı qavramasına xidmət edir.

Əsas hissə. Determinativlərin tədqiqi tarixinə nəzər salaq. Rus tədqiqatçısı V.Q.Qak determinativin obyektin ümumi atributlarını: müəyyənlik, mənsubiyyət, kəmiyyət və s. ifadə etdiyini aydınlaşdırır [6, s.88].

1985-ci ildə nəşr edilmiş nüfuzlu ingilis dilinin qrammatikası əsərində determinativlər 6 qrupda qruplaşdırılır: müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıqlı, işarə və yiyəlik əvəzlilikləri, kvantifikatorlar (kəmiyyət bildirən sözlər), miqdar və sıra sayları [14].

Fransız dilinin qrammatikasına dair yazdığı əsərində V.Q. Qak determinativləri 5 semantik-qrammatik qrupda birləşdirmişdir: ariklər, yiyəlik, işarə, sual əvəzlilikləri və qeyri-müəyyənlik artıqları [6, s. 88].

O.İ. Moskalskayanın fikrincə, bütün determinativlərə mənsubiyyət, işarə, qeyri-müəyyən say və ya kəmiyyət bildirmək kimi leksik mənalar xasdır [13].

M.A.K. Həlidəy “Sistematik Funksional Dilçilik” əsərində determinativlərin ismi qrupun bir hissəsi olduğunu və dilin mətn və şəxslərarası metafunksiyalarına töhfə verdiyini iddia edir [10].

Determinativlər bir ismin spesifik və ya qeyri-spesifik olduğunu müəyyən etməyə kömək edir və diskursda yeni və verilən məlumatları əlaqələndirərək bütövlük yaradır. Onun fikrincə, determinativlər mətnə məlumatın necə axınaqlı olmasını təşkil etmək üçün vacibdir. C.Liç determinativlərə, əsasən isimləri məhdudlaşdıran və ya müəyyən edən qrammatik işarələr kimi baxır. İngilis dilinin qrammatik təsvirində determinativlər referensiya, kəmiyyət

və mənsubiyyətin aydınlığına kömək edir. C.Liçə görə, onlar mətnin təşkilini dolayı yolla dəstəkləyən diskursda aydınlığa və dəqiqliyə töhfə verir [14].

Digər görkəmli dilçi R.Kverk və həmkarları isə, “İngilis Dilinin Hərtərəfli Qrammatikası”nda determinativləri artikl, işarə əvəzliyi, yiyəlik və kəmiyyət kimi kateqoriyalara təsnif edirlər. Onlar vurğulayırlar ki, determinativlər referensiya və identifikasiyanı idarə edən isimlərin əvvəlcədən göstəriciləri kimi fəaliyyət göstərir və oxuculara mətnə hansı məlumatların müzakirə olunduğunu anlamağa kömək edir [12].

Diskurs təhlili baxımından T.A. van Deyk determinativləri diskursda koherensiyanı və refrensiyanı yaradan linqvistik vasitələrin bir hissəsi hesab edir. Determinativlər əvvəllər qeyd olunan iştirakçılara və ya obyektlərə referensiya etməklə cümlələri birləşdirməyə kömək edir və beləliklə, mətnin global təşkilini dəstəkləyir [13].

Generativ qrammatika daxilində N. Çomski determinativləri determinativ frazanın özəyi kimi qəbul edir. Bu baxımdan, təyinedicilər ismi ifadələrin strukturlaşdırılmasında əsas sintaktik rol oynayır və bu da cümlələrin və mətnlərin ümumi qrammatik təşkilinə töhfə verir [8].

Qərb və rus dilçilərinin determinativlərin mətnin təşkili barədə fikirlərini nəzərdən keçirərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, determinativlərin mətnin təşkilində iştirakı bilavasitə informasiya axını və koheziya, isimlərin müəyyənliyi və xüsusiləşməsi, qrammatik referensiya, diskurs koherensiyası və ismi ifadələrin sintaktik quruluşuna təsir edir.

Azərbaycan dilçiliyində determinativlər, əsasən söz birləşmələrində və ismi birləşmələrdə əsas sözü müəyyənləşdirən komponentlər kimi izah edilir. Müxtəlif Azərbaycan dilçiləri bu məsələni sintaksis və qrammatika çərçivəsində fərqli yanaşmalarla izah etmişlər.

A.A. Axundov determinativ münasibətləri daha geniş sintaktik kateqoriya kimi şərh etmişdir. A.A. Axundov determinativləri əsasən 2 tipə ayırır: keyfiyyət bildirən determinativlər; miqdar və işarə bildirən determinativlər. A. A. Axundov qeyd edir ki, isimlə bağlı işlənən müəyyənləşdirici sözlər nitqdə predmet haqqında məlumatı dəqiqləşdirir və mətn daxilində semantik əlaqələrin qurulmasına kömək edir [2, s.45].

K. Abdulla və digər müasir dilçilər determinativliyi funksional-sintaktik kateqoriya kimi izah edirlər. Bu yanaşmaya görə: determinativ elementlər ismi birləşmənin semantik sərhəddini müəyyənləşdirir; onlar nitqdə referensiyanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir.

K. Abdullanın fikrincə, müəyyənləşdirici və konkretləşdirici sözlər mətnin informasiya strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu vasitələr cümlələr arasında məna əlaqələrinin yaranmasına və mətnin semantik bütövlüyünün təşkilinə kömək edir. Müəllif qeyd edir ki, mətnin mövzu və reması arasında əlaqənin qurulmasında da bu tip vahidlərin rolu böyükdür [1, s.112].

F.Veysəllinin fikrincə, determinativ və müəyyənləşdirici vasitələr mətn daxilində referensiyanın qurulmasında mühüm rol oynayır [4, s.70].

Beləliklə, Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyəti determinativliyi: isim və ya baş sözün müəyyənləşdirilməsi; atributiv əlaqə; tabeədirici sintaktik münasibət kimi izah edirlər. Determinativlər əsasən sifət, say, əvəzlik və bəzi hallarda isim vasitəsilə ifadə olunur.

Determinativlər mətnin təşkilində və koherensiyasında mühüm rol oynayır. Onlar referensiya, kəmiyyət, mənsubiyyət və ya müəyyənliyi göstərmək üçün isimlərdən əvvəl qoyulan qrammatik elementlərdir. Bunu etməklə, determinativlər oxuculara məlumatın mətn boyunca necə təqdim olunduğunu, saxlanıldığını və necə əlaqəli olduğunu başa düşməyə kömək edir.

Determinantların ən vacib funksiyalarından biri yeni və məlum məlumatları ayırd etməkdir. Müasir ingilis dilində “a” və “an” kimi qeyri-müəyyənlik bildirən determinativlər, adətən diskursa yeni məlumatları daxil etmək üçün istifadə olunur, “the” müəyyənlik bildirən

determinativ isə artıq qeyd edilmiş və ya oxucu tərəfindən məlum olduğu güman edilən məlumatlara aiddir. Məsələn,

(1) *A group of people rose from the lounge seats, and made their way thankfully across the hall. The man in the topcoat opened his mouth to speak but was practically elbowed aside by an elderly woman strutting in her anxiety.* “Bir qrup adam qonaq otağındakı divandan qalxdı və təşəkkür edərək dəhlizə doğru getdi. Paltosunu geyinmiş bir kişi danışmaq üçün ağzını açdı, lakin narahatlıqdan donub qalan yaşlı bir qadın onu dirsəkləri ilə kənara itələdi [9, s.7].

Gətirdiyimiz bu nümunədə “a” qeyri-müəyyənlik artıqlı yeni məlumatın, yəni remanı, “the” müəyyənlik artıqlı isə məlum məlumatı, yəni temanı mətnə daxil edir.

Determinativlər həmçinin mətnin əlaqələliyinə (koheziyaya) da töhfə verir. *This, that, these, those* kimi determinativlər əvvəllər qeyd olunan fikirlərə və ya obyektlərə istinad edir və oxucunun diqqətini yönəldir. Bundan əlavə, *my, your, his, her, their* kimi yiyəlik determinativlər münasibətləri və sahibliyi aydınlaşdırır ki, bu da hekayənin və ya arqumentin məntiqi strukturunu dəstəkləyir. Məsələn,

(2) *First this bird decides he likes a competitor's truck better after all.* [9, s. 11]. “Əvvəlcə bu quş rəqibinin yük maşınını daha çox xoşladığını düşünür.”

(3) *Spenser slipped out of his coat, took off his hat, and walked along the aisle till he came to the vacant seat. He bundled his coat with some difficulty into an empty spot on the luggage rack, remarking. They never seem to make these things, big enough to the neighbouring passenger who sat looking up at him, disposed of his bag under the seat, and then sank gratefully down on to the soft cushions* [9, s. 9]. “Spenser paltosunu çıxartdı və boş oturmağa çatana qədər dəhliz boyunca getdi. Paltosunu çətinliklə baqaj rəfindəki boş yerə yığdı və qonşu sərməsinə dedi: “Görünür, bu yerlər heç vaxt kifayət qədər böyük olmur.” Qonşu sərməsinə ona aşağıdan yuxarı baxaraq oturdu, çantasını altına qoyaraq yumşaq yastıqlara söykəndi.”

Yuxarıda gətirdiyimiz birinci nümunədə determinativ müəyyənliklə yanaşı referensiyaya xidmət edir, ikinci nümunədə isə mənsubiyyət, referensiya, müəyyənlik kimi münasibətlərin ifadə edilməsilə mətnin elementləri arasında əlaqəlilik yaratmışdır.

Kəmiyyət determinativləri, o cümlədən *some, several, all, each* say və miqdar haqqında məlumat verir. Bu, yazıçılara təsvirləri təşkil etməyə və məlumatları daha dəqiq təqdim etməyə kömək edir. Məsələn,

(4) *Few people looked less deserving of this description than the fresh-faced, thoughtful-eyed first officer, still in his twenties* [9, s. 16]. “Hələ iyirmi yaşlarında olan, təzə sifətli, düşüncəli baxışlı birinci zabıtdən daha az adam bu təsvirə layiq görünürdü.”

Beləliklə, determinativlər mətnin effektiv təşkili üçün vacibdir, çünki onlar referensiya yaratmağa, əlaqələliyi qorumağa və məlumatın aydın şəkildə verilməsinə kömək edir. Onlar müxtəlif funksiyalar vasitəsilə mətnin aydınlığına, ardıcılığına və ümumi oxunaqlılığına töhfə verirlər.

Müxtəlif dilçilər və linqvistik yanaşmalar determinativlərin mətnin təşkilində rolunu bir neçə baxımdan izah edir.

Mətn təşkilində determinativlər oxucuya fikirləri rəvan izləməyə və cümlələr arasındakı referensiyaları yaratmağa kömək edir. Onların funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

1. Yeni məlumat təqdim etmək; determinativlər bir ismi mətnə ilk dəfə təqdim etməyə kömək edir. “*A, an, some*” kimi qeyri-müəyyənlik bildirən determinativlər yeni məlumatların mətnə daxil edilməsinə xidmət edirlər. Yuxarıda gətirdiyimiz (1) nümunədə yeni məlumatı mətnə daxil etmək üçün “a” qeyri-müəyyənlik artıqlından istifadə edilmişdir.

2. Məlum məlumata referensiya etmək. İsimdən sonra gələn determinativ ona referensiya etməyə kömək edir. Çox vaxt *the, this, that, those, these* istifadə olunur. Yuxarıda gətirdiyimiz (3) nümunədə məlum məlumata referensiya edilmişdir.

3. Xüsusiləşdirmə və ya ümumiləşdirmə göstərmək. Determinativlər ismin xüsusi və ya ümumi olduğunu göstərməyə kömək edir. İsimlərin xüsusi olmasını bildirmək üçün *the, this, my* determinativləri, ümumi olmasını bildirmək üçün isə *-a, some, any* determinativlərindən istifadə edilir.

4. Kəmiyyəti göstərmək. Determinativlər məlumatın neçə və ya nə qədər olduğunu göstərərək təşkil edir. Bu determinativlərə aiddir: *few, several, much, little, some*.

5. Mənsubiyyəti göstərmək. Yiyəlik əvəzlilikləri əlaqələri aydınlaşdırır və mətnə koherensiyayı qoruyur. Məsələn: *My, your, his, her, our, their*.

6. Mətnə əlaqəlilik yaratmaq. Determinativlər cümlələri və abzasları əlaqələndirməyə kömək edir ki, bu da mətnin məntiqi şəkildə anlaşılmasına kömək edir.

Determinativlərin mətnin təşkilində rolu dilçilikdə mətnin quruluşunu, məna əlaqələrini və informasiyanın dəqiq ötürülməsini təmin edən mühüm vasitələrdən biri kimi izah olunur. Determinativlər əsasən isimləri və ya söz birləşmələrini müəyyənləşdirərək mətn daxilində ardıcılıq, dəqiqlik və əlaqəlilik yaradır.

Aşağıda determinativlərin mətnin təşkilində əsas funksiyaları izah olunur.

1. Mətnin semantik dəqiqliyini təmin edir. Determinativlər predmet və hadisələri daha konkret və müəyyən edir. Onlar olmadan mətn ümumi və qeyri-dəqiq ola bilər. Məsələn, bu kitab dedikdə, mətn daxilində hansı kitabdən danışıldığını dəqiqləşir.

2. Mətn daxilində referensiyayı təmin edir. Determinativlər oxucuya və ya dinləyiciyə müəyyən obyektə yenidən qayıtmağa kömək edir. Məsələn, bir tələbə otağa daxil oldu. Bu tələbə yeni idi. Burada “bu” determinativi əvvəl qeyd olunan tələbə ilə əlaqəni qoruyur.

3. Mətnin koherensiyasını yaradır. Determinativlər cümlələr daxilində məna körpüsü rolunu oynayır və mətnin hissələrini bir-birilə əlaqələndirir. Məsələn, Bir kənd var idi. O kənd çox gözəl idi. Burada “o” determinativi əvvəlki məlumatı davam etdirir.

4. Məlumatın strukturlaşdırılmasına kömək edir. Determinativlər yeni və köhnə məlumatın fərqləndirilməsində rol oynayır:

-yeni informasiya təqdim edilir;

-sonra determinativlər vasitəsilə məlum informasiya kimi istifadə olunur.

Bu mətnin tema-rema quruluşunun formalaşmasına kömək edir.

5. Mətnin kommunikativ aydınlığını artırır. Determinativlər nitqdə obyektin sayını, mənsubiyyətini, yaxınlığını və uzaqlığını göstərərək informasiyanı daha aydın edir.

Nəticə. Bu tədqiqatın aktuallığı müasir dilçiliyin mətn təşkili problemlərinə və mətnin koheziya və koherensiyasını təmin edilməsi vasitələrinə artan marağından irəli gəlir. Funksional və mətn dilçiliyi çərçivəsində mətnin strukturlaşdırılması və semantik cəhətdən təşkilində iştirak edən dil vahidlərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Determinativlər nitqin məzmununu aydınlaşdırmaq, məhdudlaşdırmaq və konkretləşdirmək üçün vacib vasitə kimi xidmət edir və həmçinin mətn elementləri arasında məntiqi və semantik əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Determinativlərə həsr olunmuş bir çox tədqiqatların mövcudluğuna baxmayaraq, onların həm mətn yaratma funksiyası, həm də mətn təşkilindəki rolu kifayət qədər öyrənilməmiş qalır ki, bu da tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir.

Bu işin elmi yeniliyi mətnin təşkili vasitəsi kimi determinativlərin hərtərəfli təhlilindədir. Tədqiqatda determinantların mətn strukturundakı funksional və semantik statusu aydınlaşdırılır, onların əsas növləri və müxtəlif kontekstlərdə funksional xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Bu, determinativlərin rolunu təkcə cümlə səviyyəsində deyil, həm də bütün mətn səviyyəsində sistemli şəkildə araşdırmaq, eləcə də mətnə ardıcılığın və məntiqi strukturun formalaşmasına verdiyi töhfəni müəyyən etmək üçün ilk cəhddir.

Bu tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti mətnin formalaşması mexanizmlərinin və mətnin təşkili vasitələrinin genişləndirilmiş şəkildə başa düşülməsindədir. Əldə edilən nəticələr determinativlərin

funksional təbiətinin və mətnin struktur və semantik bütövlüyünü təmin edən lingvistik vasitələr sistemindəki rolunun daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir. Tədqiqat mətn dilçiliyinin, sintaksisin və funksional qrammatikanın inkişafına töhfə verir.

Bu tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri müasir dilçilik, sintaksis və mətn dilçiliyi üzrə kursların tədrisində istifadə edilə bilər. Tədqiqat materialları tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, mətn təhlilində və akademik və peşəkar yazı bacarıqlarının öyrədilməsində tətbiq oluna bilər. Bundan əlavə, nəticələr mətn təşkili və dil vahidlərinin funksional təhlili üzrə gələcək tədqiqatlar üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. B: MTM- innovation, 360 s.
2. Axundov, A.A. (1983). Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: Maarif
3. Veysəlli, F.Y. (2012). Ana dili. Azərbaycan dili efirdə. Bakı.: Təhsil NPM, 352 s.
4. Veysəlli, F.Y. (2015). Kognitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivlər. Bakı.: Mütərcim, 120
5. Алексеева, М.Е. (2009). О проблеме детерминативов в контексте современных синтаксических теорий, Вестник Санкт Петербургского Университета, сер.13, вып.1, с.107-113
6. Гак В.Г. (1996). Теоретическая грамматика французского языка. Ч.1.2-е изд. М., С.87–89.
7. Долматова, О.В. (2012). К вопросу о взаимодействии детерминативов и модификаторов в английской именной группе существительного, ПГЛУ, Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов.: Грамота, №6 (48), в 2-х ч. Ч. 2. стр. 80-82
8. Chomsky, N. (2008). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass: MIT Press. Published online by Cambridge University Press, pp. 251
9. English reader for students. (2000). М.: Просвещение, 299 стр.
10. Matthiessen, C., & Halliday, M. (1997). Systemic Functional Grammar: A first step into the theory. London: Penguin
11. Maugham, W.S. (2000). Thetare, M.: Vyssaya Skola, 222 pp.
12. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A (1985). comprehensive grammar of the English language. London.
13. <http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/kognitivno-semanticheskie-svoystva-determinativov-v-anglijskom-jazyke.html>
14. <https://gender.study/language-through-literature/role-of-determiners-in-english-language/>

THE ROLE OF DETERMINATIVES IN THE TEXT ORGANIZATION

Aliyeva Elmira Mammad

Summary

The role of determinatives in the organization of the text is to ensure the coherence, cohesion and structural organization of the text. In addition, determinatives help to connect the elements of the text with each other and with extralinguistic reality. Since our main goal in this article is to investigate the role of determinatives in the organization of the text, we have used both theoretical and practical materials during the research.

РОЛЬ ДЕТЕРМИНАТИВОВ В ОРГАНИЗАЦИИ ТЕКСТА

Алиева Елмира Меммед кызы

Резюме

Роль детерминативов в организации текста заключается в обеспечении связности, точности и структурной организации текста. Кроме того, детерминативы помогают связать элементы текста друг с другом и с внеязыковой реальностью. Поскольку наша главная цель в этой статье — исследовать роль детерминативов в организации текста, в ходе исследования мы использовали как теоретические, так и практические материалы.

Rəyçi: f.f.d. Əliyeva Şəlalə Ənvər qızı, ADU

Daxil olma tarixi 01 iyun 2026cı il

UOT:80.

**EPIK QƏHRƏMANLIĞIN DİSKURSİV MODELƏRİ: FƏRDİ VƏ KOLLEKTİV
İDENTİKLİK KONTEKSTİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL**

Əliyeva Nərgiz Asaf qızı
Bakı Dövlət Universiteti, doktorant
Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç., 36
<https://orcid.org/0000-0003-3644-6533>
nargiza@rambler.ru

Xülasə. *Məqalə qədim ingilis epik poeması “Beovulf” və türk epik ənənəsinin mühüm nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərləri əsasında qəhrəman arxetipinin diskursiv quruluşunu müqayisəli şəkildə araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi epik qəhrəman obrazının dil vasitəsilə necə formalaşdığını və bu prosesdə mədəni dəyərlərin necə əks olunduğunu müəyyən etməkdir. Araşdırma göstərir ki, hər iki əsərdə qəhrəman arxetipi universal xarakter daşısa da, onun lingvistik və semantik təqdimatı fərqlidir. “Beovulf”da qəhrəman fərdi igidlik, fiziki güc və şəxsi şöhrət ideyası üzərində qurulur. Bu, əsasən güc, qorxmazlıq və şöhrət semantik sahələrinə aid leksik vahidlər, superlativ epitetlər və alliterativ poetika vasitəsilə ifadə olunur. Qəhrəman burada öz adını əbədləşdirmək istəyən fərdi qəhrəman kimi təqdim edilir. Buna qarşılıq olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman kollektiv kimliyin daşıyıcısıdır. Onun igidliyi şəxsi şöhrətə deyil, elə, soya və ictimai məsuliyyətə xidmət edir. Bu xüsusiyyət epitetlər, formul ifadələr, alqış və nəsihət xarakterli nitq vasitələri ilə ifadə olunur və qəhrəman obrazı mənəvi-etik dəyərlərlə əlaqələndirilir. Məqalədə vurğulanır ki, epik qəhrəman obrazı yalnız süjet vasitəsilə deyil, dilin leksik, morfoloji və poetik strukturları vasitəsilə qurulur. Alliterasiya, paralelizm və formul ifadələr kimi vasitələr qəhrəmanlığın mifləşdirilməsinə və emosional təsirin güclənməsinə xidmət edir. Araşdırmada sonda belə qənaətə gəlinir ki, qəhrəman arxetipi universal olsa da, onun diskursiv və semantik reallaşması mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir. “Beovulf” fərdi qəhrəmanlıq modelini, “Kitabi-Dədə Qorqud” isə kollektiv və mənəvi məsuliyyətə əsaslanan qəhrəmanlıq modelini təmsil edir. Bu isə dilin yalnız təsvir vasitəsi deyil, həm də mədəni dəyərləri formalaşdıran əsas mexanizm olduğunu göstərir.*

Açar sözlər: alliterasiya, paralelizm, arxetip formulları, epik mətn, kollektiv kimlik.

Ключевые слова: аллитерация, параллелизм, архетипические формулы, эпический текст, коллективная идентичность.

Keywords: alliteration, parallelism, archetypal formulas, epic text, collective identity.

Giriş. Epik qəhrəmanlıq, həm fərdi, həm də kollektiv identikliyin formalaşmasında əsaslı rol oynayan mürəkkəb diskursiv modelləri özündə ehtiva edir. Bu modellərin təhlili, cəmiyyətlərin kollektiv yaddaşını, milli kimliyini və dəyərlər sistemini əks etdirən epik ənənələrin dərinliyini anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu araşdırma, müxtəlif mədəniyyətlərdəki (ingilis və Azərbaycan) epik əsərləri müqayisəli şəkildə təhlil edərək, qəhrəmanlıq diskursunun arxetipik nümunələrini və bunların fərdi ilə kollektiv identiklik arasındakı dialektik əlaqəsini ortaya qoymağı hədəfləyir. Bu kontekstdə, epik mətnlər etnogenetik düşüncənin, mifoloji yaddaşın və tarixi-mədəni axınların ən möhtəşəm mənbəyi kimi çıxış edir, sivilizasiyanın inkişaf yolunu bütövlükdə əks etdirən zəngin bir material təqdim edir. Bu epik ənənələr mifologiya, tarix, kosmologiya və etik fəlsəfəni özündə birləşdirərək, kollektiv identikliyi formalaşdıran və nəsillər boyu sosial dəyərləri ötürən mədəni arxivlər rolunu oynayır [6].

Dilçilik baxımından epik qəhrəman sadəcə hadisələrin içində iştirak edən obraz deyil, daha çox mətn daxilində qurulan sosial bir fiqurdur. Yəni onun “böyüklüyü” təkcə gördüyü işlərlə deyil, həm də necə təqdim olunması ilə bağlıdır. C. Yunqun arxetip nəzəriyyəsinə görə qəhrəman insanlığın kollektiv yaddaşında formalaşmış ümumi bir simvoldur, lakin bu simvol hər mədəniyyətdə dil vasitəsilə fərqli şəkildə ifadə olunur. Başqa sözlə, qəhrəman eyni ideyaya əsaslanarsa da, onu təqdim edən dil və mədəni mühit onu özünəməxsus şəkildə formalaşdırır. G.Babaarslanın qeyd etdiyi kimi, “bu arxetiplər, Karl Qustav Yunqun kollektiv şüuraltı və arxetiplər nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi, fərdin özünüdərk etməsi və tam çevrədə yenidən doğulması prosesində zəruri olan “qəhrəman” arxetipinin təzahürləridir” [4, s. 200]. Bu yanaşma göstərir ki, qəhrəman obrazı yalnız mifoloji və ya ədəbi konstruksiya deyil, eyni zamanda insanın daxili inkişaf modelinin simvolik ifadəsidir. Lakin bu universal model konkret mədəni mühitə düşdükdə dil vasitəsilə fərdiləşir və həmin cəmiyyətin dəyərlər sistemi ilə uyğunlaşdırılır. Məhz bu mərhələdə dil qəhrəmanı sadəcə təsvir etmir, onu müəyyən ideoloji və etik çərçivəyə yerləşdirir.

Bu fikri dil materialları əsasında aydın görmək mümkündür. Məsələn, türk epik ənənəsində qəhrəman obrazı “igid”, “ər”, “bahadır” kimi leksik vahidlər vasitəsilə təqdim olunur. Bu sözlərin hər biri sadəcə fiziki gücü deyil, eyni zamanda cəsarət, sədaqət, namus və sosial məsuliyyət kimi keyfiyyətləri də ifadə edir. Beləliklə, qəhrəman yalnız döyüşçü deyil, müəyyən etik normaların daşıyıcısı kimi qurulur.

Epik mətnlərdə tez-tez rast gəlinən epitetlər də bu ideoloji çərçivəni gücləndirir: “əsl-nəsl böyük”, “şanlı döyüşçü”, “yurd qoruyan igid” kimi ifadələr qəhrəmanı sosial və mənəvi baxımdan legitimləşdirir. Burada dil yalnız təsvir funksiyası daşımır, həm də qəhrəmanın hansı dəyərlərə sahib olmalı olduğunu normativ şəkildə müəyyənləşdirir.

Formul xarakterli ifadələr isə bu prosesi daha da sabitləşdirir. Məsələn, “atını minib meydana çıxdı”, “düşmən üstünə yeridi”, “elin namusu üçün vuruşdu” kimi təkrar olunan konstruksiyalar qəhrəman davranışının tipik modelini yaradır. Bu tip dil vahidləri dinləyicidə müəyyən gözləntilər formalaşdırır və qəhrəmanlıq anlayışını standartlaşdırır.

Bundan əlavə, qəhrəmanın nitqi də onun ideoloji mövqeyini əks etdirir. Epik mətnlərdə qəhrəman tez-tez and içir, nəsihət verir və ya öz missiyasını bəyan edir. Bu nitq aktları vasitəsilə onun yalnız fiziki gücü deyil, mənəvi yetkinliyi və sosial rolu da vurğulanır.

Təhlillərə müqayisə müstəvisində cəlb etdiyimiz “Beovulf”-un dili alliterativ german poetikasına əsaslanır. Bu xüsusiyyət həm də qədim ingilis dilinin leksik quruluşunda müşahidə olunur. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, “qədim ingilis (anqlo-sakson) dili iki-komponentli sözlər, kenninglər və mürəkkəb sözlərlə xarakterizə olunur; müasir ingilis dilində isə bu vahidlər hər zaman öz quruluşunu qoruyub saxlamır və çox vaxt mənaca yaxın birhecalı sözlə əvəzlənir” [11, s. 104]. Bu müşahidə göstərir ki, qəhrəman obrazının dil vasitəsilə qurulması yalnız semantik seçimlə deyil, həm də struktur-morfoloji səviyyədə həyata keçirilir. Başqa sözlə, qəhrəmanın böyüklüyü, gücü və seçkinliyi dilin forma və məzmun vahidlərinin vəhdətində mifləşdirilir.

Məhz buna görə “Beovulf”-da qəhrəman gücünü və əzəmətini ifadə edən sözlər ardıcıl olaraq şişirdilmiş təsvirlərlə verilir: “*mægene strengest / ellen mæst*” — “ən güclü qüvvədə, ən böyük igidlikdə”. Buradakı superlativ formalar qəhrəmanın bənzərsizliyini xalq düşüncəsinin linqvistik layında kodlaşdırır və onu adi insandan mifoloji qəhrəman səviyyəsinə yüksəldir. Bu semantik nüvənin daha dərinədən anlaşılması üçün leksik sahələrin necə qurulduğuna nəzər salmaq. “Beovulf”-da qəhrəmanın dili əsasən güc, qorxmazlıq və şöhrət semantik sahələrinin üzərində formalaşır. Bu sahələrdə işlədilən sözlər yalnız adi təsvir funksiyası daşımır, həm də qəhrəmanı insan təbiətindən yuxarı, mifik gücə malik bir varlıq kimi ucaldır.

Qorxmazlıq sahəsində isə *“ellenrof”* (igidliyi ilə məşhur), *“beadurinc”* (döyüşçü), *“gūðcyning”* (müharibə kralı) kimi ifadələr qəhrəmanın döyüş kontekstindəki rolunu vurğulayır. Bu leksik vahidlər qəhrəmanı yalnız fiziki baxımdan güclü deyil, həm də qorxu hissindən azad, təhlükəyə qarşı yönəlmiş bir varlıq kimi təqdim edir. Burada diqqət çəkən məqam odur ki, qorxmazlıq fərdi xüsusiyyət kimi deyil, qəhrəmanlığın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi kodlaşdırılır.

Şöhrət semantik sahəsi isə əsasən *“dōm”* (şöhrət), *“lof”* (tərif, şöhrət), *“wuldor”* (şan-şöhrət) kimi sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Bu anlayışlar epik dünyagörüşdə qəhrəmanın əsas məqsədinin, yəni adını əbədləşdirməyin dil göstəriciləridir. Beləliklə, qəhrəmanın fəaliyyəti yalnız real nəticə ilə deyil, onun gələcək yaddaşda necə xatırlanacağı ilə də ölçülür.

Bu leksik sahələrin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində qəhrəman obrazı çoxqatlı semantik konstruksiyaya çevrilir: o, həm güclü, həm qorxmaz, həm də şöhrətə layiq bir varlıq kimi təqdim olunur. Bu isə göstərir ki, *“Beovulf”*-də qəhrəmanlıq yalnız hadisələrin nəticəsi deyil, dilin sistemli şəkildə qurduğu və ideallaşdırdığı bir modeldir. Alliterasiya, paralelizmlər və superlativ formalar bu modelin poetik ifadə vasitələri kimi çıxış edərək qəhrəmanı adi insan səviyyəsindən çıxarır mifoloji ölçüyə yüksəldir. Bu tip sözlər qəhrəmanın bədənə yox, taleylə döyüşdüyü təsəvvürünü formalaşdırır. Burada qəhrəman gücün mənbəyi kimi ilahi himayəni və ya qəbilə ənənəsini daşıyır. Tədqiqatçılar da qeyd edir ki, Beovulf *“adi insanlardan qat-qat üstün fiziki gücə və igidliyə malik bir qəhrəman kimi təqdim olunur”* və onun qüdrəti *“insan ölçülərini aşan qeyri-adi bir güc kimi poetikləşdirilir”* [10, s. 69].

Cəsurluq semantik sahəsinə aid leksik vahidlər (*“undismayed”*, *“fearless”*) qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini təsvir edir. Bu sözlərin işləndiyi kontekstlərdə qəhrəman ölüm təhlükəsindən xəbərdardır, lakin ona məhəl qoymur. Qorxu hissənin olmaması epik ideala — *“ölümün gözüne dik baxmaq”* prinsipinə bağlıdır. Bu, qəhrəmanın daxili sabitliyini, öz missiyasına inamını və ölümün mənasını qəbul etmə formasını göstərir.

Bu ideya epik mətnin özündə də açıq şəkildə ifadə olunur: *“I risked my life often when I was young. Now I am old, but I will fight again, seek fame still...”* [5, s. 16]. Burada qəhrəman ölümə qarşı qorxusuzluğunu yalnız fiziki şücaət kimi deyil, şöhrətin əbədliliyi naminə taleyin qəbul edilməsi kimi nümayiş etdirir. Bu qəhrəmanlıq modeli Dədə Qorqud ənənəsində fərqli semantik istiqamət alır. Burada qəhrəman ölümə şəxsi şöhrət üçün deyil, elin varlığı, soyun namusu və birliyin davamlılığı üçün gedir. Bu, oğuz qəhrəmanlığının kollektiv yönümlü mahiyyətini göstərir: *“El üçün baş qoydum, el mənim üçün ağlasın”* [7, s. 11].

Göründüyü kimi, *“Dədə Qorqud qəhrəmanı özünü eldən ayrı düşünmür; onun şücaəti də, ölümü də el naminədir. Qəhrəman öz canını yox, elin adını yaşatmaq üçün döyüşür”* [1, s. 99]. Bu ifadə qəhrəmanın varlığını şəxsi kimliklə deyil, elin yaddaşı və davamlılığı ilə bağlayır. Qəhrəmanın ölümü burada məğlubiyyət deyil, toplumun birliyinin qorunması üçün verilən qurban kimi dəyərləndirilir.

Şöhrət semantik sahəsinə aid sözlər (*“fame”*, *“glory”*, *“renown”*) *“Beovulf”*-də qəhrəmanlıq mövzusunun mərkəzində dayanır. Anglo-sakson epik dünyasında qəhrəmanın ölməzlik simvoluna çevrilməsi üçün onun cismani bədənini deyil, adının yaşaması vacib şərtir kimi çıxış edir. Ad, xatirə və şan qəhrəmanın əbədi mövcudluq assosiasiyasına çevrilir. Buna görə də dil səviyyəsində şöhrət semantik sahəsinə daxil olan sözlər sadəcə nəticəni deyil, qəhrəmanın bütün varoluş məqsədini göstərir. Yəni *“Beovulf”* qəhrəmanı üçün qorxmazlıq yalnız döyüş şücaəti deyil, şöhrətin davamlılığı uğrunda ölümün şüurlu qəbuludur. Qəhrəman öz bədəninin yox, öz adının ölməzliyini qoruyur.

Bu məqam *“Beovulf”*-un dil materiallarında aydın şəkildə öz əksini tapır. Şöhrət semantik sahəsinə daxil olan sözlər — məsələn, qədim ingiliscədə *“dōm”* (şöhrət, ad-san),

“lof” (tərif, şöhrət), “wuldor” (şan-şöhrət) — qəhrəmanın fəaliyyətinin əsas motivasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Bu leksik vahidlər yalnız nəticəni ifadə etmir, həm də qəhrəman davranışının mənəvi və ideoloji əsasını formalaşdırır.

Epik mətnlərdə tez-tez rast gəlinən “*dōm gewyrcean*” (“şöhrət qazanmaq”) kimi ifadələr göstərir ki, qəhrəmanın əsas məqsədi fiziki qələbədən daha çox, adının yaddaşlarda yaşamasını təmin etməkdir. Bu baxımdan şöhrət anlayışı zaman və məkan sərhədlərini aşan bir dəyər kimi təqdim olunur. Qəhrəman ölümlü olsa da, onun adı və şanı kollektiv yaddaşda yaşayır və beləliklə, simvolik ölməzlik qazanır.

Bu ideya qəhrəmanın seçimlərində də özünü göstərir. O, təhlükəni və ölümü yalnız qaçılmaz taleyin nəticəsi kimi deyil, həm də şüurlu şəkildə qəbul edilən dəyər kimi qarşılayır. Dil səviyyəsində bu, risk, mübarizə və şöhrət anlayışlarının bir-biri ilə sıx bağlı işlənməsi ilə ifadə olunur. Beləliklə, qorxmazlıq yalnız fiziki cəsarət deyil, həm də şöhrətin davamlılığı naminə ölümə razılıq vermək kimi dərk edilir.

Beləliklə, “Beovulf” mətnində qəhrəmanlıq yalnız hadisə səviyyəsində deyil, həm də dilin quruluşunda — seçilmiş sözlərin semantik yükündə, epitetlərin funksional rolunda və təkrar olunan formül ifadələrində mədəni dəyər sistemi kimi kodlaşdırılır. Qəhrəmanın gücü — fiziki; onun qorxusuzluğu — psixoloji; şöhrətə meyli isə — ideoloji və sosial yönli məna daşıyır. Bu, epik qəhrəmanın linqvistik yolla mifləşdirilməsi prosesidir. Tədqiqatçılar vurğulayır ki, məhz alliterasiya və paralellik kimi poetik vasitələr qəhrəmanlıq təsvirinin emosional və estetik gücünü artırır [8, s. 77]. Bu baxımdan vurğulanmalıdır ki, “Beovulf” mətnində qəhrəmanlıq yalnız süjet səviyyəsində deyil, həm də dilin poetik quruluşunda kodlaşdırılır. Qəhrəmanın gücü, qorxusuzluğu və şöhrətə meyli onun təsvirində istifadə olunan leksik vahidlərin semantik yükü, epitetlərin funksional rolu və təkrar olunan formül ifadələr vasitəsilə mifləşdirilir. Qeyd etmək vacibdir ki, epik qəhrəman təsvirinin formül xarakteri yalnız “Beovulf”da deyil, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində əsas struktur prinsipidir. Tədqiqatçılar vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnlərində təkrar olunan qəlib ifadələr qəhrəman obrazının sabit və kollektiv şüurda tanınan model kimi formalaşmasına xidmət edir. Bu paralellik göstərir ki, epik qəhrəman fərdi şəxs kimi yox, mədəniyyətin və kollektiv idealın daşıyıcısıdır və onun “böyüklüyü” həm hadisələrdə, həm də dil sistemində kodlaşır. Bu poetik mifləşdirmə xüsusilə alliterasiya, variasiya və paralelizm kimi ifadə vasitələri ilə də güclənir, məhz bu vasitələr sayəsində mətnin obrazlılığı və emosional təsir gücü artır: “Alliterasiya, variasiya və paralelizm kimi ifadə vasitələri sayəsində poema ifadə zənginliyi qazanır və bu da onun süjet təqdimini və emosional təsir gücünü artırır” [3, s. 40]. Qeyd etməliyik ki, “Beovulf”un motivi dil səviyyəsində şəxsə yönəlikdir: “*that he may win glory in battle*” — “döyüşdə şöhrət qazanmaq üçün”. Burada şöhrət fərdi varlığın davamlılığı deməkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində qəhrəman fərdi qəhrəmanlıq iddiası ilə deyil, elin, tayfanın və soyun simvolu kimi təqdim olunur. Dastanda qəhrəmanın doğuluşu belə ictimai missiya ilə əsaslandırılır: “*Qazan bəg el üçün doğmuşdu.*” Bu cümlədə qəhrəmanın varlıq səbəbi şəxsi şöhrət deyil, cəmiyyətin bütövlüyünü və şərəfini qorumaqdır. Beləliklə, qəhrəmanın kimliyi onun cəmiyyətdə tutduğu rol ilə müəyyən edilir.

Bu səbəbdən dastanda qəhrəman, adətən, tək adla deyil, soy-nəsil və mənəvi status bildirən epitetlərlə birlikdə çəkilir. Epitetlərin bu şəkildə işlədilməsi qəhrəmanın tək bir fərd kimi deyil, bütöv toplumun yaddaşı və mənəvi modelinin daşıyıcısı olduğunu göstərir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “dastan mətnlərində dəyişən ancaq qəhrəmanların adlarıdır; digər motivlər bütün boylarda ortaq ünsürlər kimi təzahür edir və bu təkrarlar qəhrəman obrazının formül xarakterini təmin edir” [2, s. 150].

Bu fərq dil materiallarında da aydın şəkildə görünür. “Beovulf”da işlədilən “that he may win glory in battle” (“döyüşdə şöhrət qazanmaq üçün”) tipli konstruksiyalar qəhrəmanlığın motivasiyasının fərdi xarakter daşdığını göstərir. Burada “glory” anlayışı şəxsi adın, fərdi şöhrətin və yadda qalma istəyinin dil ifadəsinə çevrilir. Yəni qəhrəmanın fəaliyyəti öz adını əbədləşdirmək məqsədinə yönəlir və bu, fərdi varlığın davamlılığı kimi dərk olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində isə dil fərqli semantik model qurur. Qəhrəman fərdi şöhrət uğrunda deyil, kollektivin – elin, tayfanın, soyun – təmsilçisi kimi təqdim olunur. “Qazan bəg el üçün doğmuşdu” kimi ifadələr qəhrəmanın varlığını birbaşa ictimai missiya ilə əlaqələndirir. Bunu ifadənin presuppozitiv potensialı [9] da təsdiqləyir. Burada qəhrəmanın dəyəri onun şəxsi nailiyyətlərindən çox, cəmiyyət üçün gördüyü işlərlə ölçülür.

Bu yanaşma qəhrəmanın adlandırılmasında da özünü göstərir. Dastanda qəhrəmanlar çox vaxt tək adla deyil, soy-nəsil və mənəvi status bildirən epitetlərlə təqdim olunur: məsələn, “Qazan xan oğlu Uruz”, “Bayındır xanın bəyi Qazan” və s. Bu tip konstruksiyalar qəhrəmanın kimliyini fərdi xüsusiyyətlərdən çox, sosial-mədəni əlaqələr sistemi daxilində müəyyənləşdirir.

Eyni zamanda, epitetlərin və formul ifadələrin təkrar istifadəsi qəhrəman obrazını sabit bir modelə çevirir. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, dastan mətnlərində dəyişən əsasən qəhrəmanların adlarıdır, lakin struktur, motivlər və ifadə qəlibləri sabit qalır. Bu isə qəhrəman obrazının fərdi deyil, kollektiv yaddaşın məhsulu olduğunu göstərir.

Lakin burada diqqətə alınmalıdır ki, qəhrəmanın adının və epitetinin sabitliyi onun tamamilə fərdsizləşdirilməsi demək deyil. Əksinə, bu formul xarakteri epik qəhrəmanın həm ümumi (kollektiv), həm də konkret (fərdi) səviyyədə qurulmasına xidmət edir. Qəhrəman obrazı yalnız təkrar olunan motivlərlə deyil, hər boyda konkret situativ sınaqlar, şəxsiyyətin daxili seçimi və mənəvi qərarlarla da formalaşır. Başqa sözlə, qəhrəman həm kollektiv yaddaşın təmsilçisi, həm də məhz bu yaddaşı qorumaq üçün fərd kimi məsuliyyət daşıyan subyektdir.

Məsələn, “Ulu Oğuz igidi” epiteti qəhrəmanı təkcə mənsubiyyət göstəricisi kimi deyil, əcdadın davamçısı və tarixi silsilənin halqa nöqtəsi kimi təsdiqləyir; burada qəhrəman özündən çox soy şərəfinin qoruyucusudur. “Ərənlərin başı” kimi epitet isə qəhrəmanın mənəvi-sosial nüfuzunu, el içində liderlik, hökm, ağıl və hikmət daşıyıcılığı funksiyasını vurğulayır. Nəhayət, “mərd, igid, ər” kimi epitetlər yalnız fiziki gücü deyil, əxlaqi bütövlüyü, fədakarlığı və şərəf hissini ifadə edir.

Deməli, epitetlərin sabitliyi qəhrəmanı şəxsiyyətsizləşdirmir; əksinə, onun etik və sosial missiyasını kollektiv-mədəni kod şəklində dilə həkk edir. Dastanda qəhrəman şəxsi bir zahiri güc modeli kimi yox, mədəni-mənəvi idealların canlı təcəssümü kimi təsvir olunur. Onun qəhrəmanlığı kənara yönəlmiş — *özünü təsdiq etməyə yox*, elini qorumağa hesablanmışdır. Bu, “Beovulf” mətnindəki fərdi şöhrət mərkəzli qəhrəmanlıqla müqayisədə tamamilə kollektiv yönümlü qəhrəmanlıq modelidir.

“Beovulf” epik mətnində qəhrəmanlıq modeli əsasən fərdi identiklik üzərində qurulur. Qəhrəman öz gücünü, igidliyini və döyüş bacarığını şəxsən sübut etməlidir; onun dəyəri başqalarından çox, öz adına, qazandığı şöhrətə və yaddaşda qoyduğu izə bağlıdır. Bu fərdi yönümlülük mətnin dilində də açıq şəkildə hiss olunur. Qəhrəmanın özünü təqdim etdiyi nitq parçalarında tez-tez şöhrət qazanmaq, adını əbədləşdirmək motivləri ön plana çıxır. Məsələn, “I shall win fame, or meet my death” ifadəsi qəhrəmanın seçim qarşısında necə dayandığını göstərir: o ya şöhrət qazanmalıdır, ya da ölməlidir. Bu tip konstruksiyalar qəhrəmanlığın fərdi qərar və şəxsi risk üzərində qurulduğunu dil səviyyəsində təsdiqləyir.

Eyni zamanda, “strong”, “mighty”, “brave” kimi epitetlərin intensiv işlənməsi qəhrəmanın fiziki gücünü və igidliyini şişirdilmiş formada təqdim edir. Bu sözlər yalnız təsvir

xarakteri daşıyır, həm də qəhrəmanın təkbəşinə dayanan, öz gücünə görə qiymətləndirilən fiqur olduğunu vurğulayır. Beləliklə, “Beovulf”da qəhrəman obrazı fərdi şücaət və şəxsi şöhrət ideyası ətrafında qurulur.

Bunun əksinə olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında qəhrəmanlıq fərdi deyil, kollektiv identiklik üzərində formalaşır. Burada qəhrəman yalnız öz gücü ilə deyil, elin, tayfanın və ailənin şərəfini qorumaq qabiliyyəti ilə qiymətləndirilir. Qəhrəmanın kimliyi cəmiyyətdən kənarda mövcud deyil; o, öz varlığını məhz toplum qarşısındakı məsuliyyəti ilə əsaslandırır. Bu fikir ad alma ənənəsində də aydın görünür. N. Adışirinovun qeyd etdiyi kimi, “Qəhrəmanın ad alması əsasən göstərmiş olduğu igidliyin müqabilində verilirdi... İgidin ad alması artıq öz cəmiyyətində qəhrəman kimi, əsl ailə başçısı kimi formalaşma prosesinin başa çatdığını bildirirdi” [1, s. 98].

Bununla belə, qəhrəmanın kollektiv identikliklə bağlılığı onun fərdi xüsusiyyətlərini tamamilə aradan qaldırmır. Əksinə, qəhrəman məhz şəxsi seçimləri vasitəsilə kollektiv dəyərləri təsdiqləyir. Yəni o, igidliyini yalnız özü üçün deyil, toplumun adına və onun rifahı üçün nümayiş etdirir. Bu baxımdan qəhrəman həm mədəni simvol, həm də mənəvi subyekt kimi çıxış edir.

Bu model qəhrəmanın nitqində də özünü göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman öz gücünü nümayiş etdirməkdən çox, birlik, həmrəylik və mənəvi dəyərləri möhkəmləndirən ifadələrə üstünlük verir. Məsələn, “Uca Tanrı sənə yar olsun” (alqış/dua) ifadəsi qəhrəmanlığı ilahi himayə ilə əlaqələndirir, “El bir olsa, dağ oynadar” atalar sözü isə gücün fərddə deyil, birlikdə olduğunu vurğulayır. Bu tip ifadələrdə qəhrəman özünü mərkəzi fiqur kimi deyil, toplumun nümayəndəsi və qoruyucusu kimi təqdim edir.

Aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki epik ənənədə qəhrəman obrazı yalnız süjet iştirakçısı deyil, həm də mədəni dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Lakin bu dəyərlərin strukturu və semantik istiqamətlənməsi fərqlidir. “Beovulf” ənənəsində qəhrəman öz varlığını fərdi igidlik üzərində qurur. Onun qəhrəmanlıq aktları yalnız düşməni məğlub etməklə deyil, öz adını şöhrət və xatirə ilə əbədləşdirmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, qəhrəmanlıq burada şöhrətə aparan yol kimi strukturlaşdırılır. Dil səviyyəsində bu, güc, üstünlük və qorxmazlıq bildirən sözlərlə, superlativ epitetlərlə və təkrarlanan qəhrəmanlıq formulaları ilə kodlanır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində isə qəhrəmanlıq mənəvi borc və toplum məsuliyyəti ilə müəyyən olunur. Burada igid, özünü təsdiq etmək üçün yox, eli, obanı və soy şərəfini qorumaq üçün döyüşür. Qəhrəmanın dildə təqdimatı nəsil bildirən epitetlər, alqış və dua üslublu nitq aktları, müdrik və etno-sosial məzmun daşıyan ifadələrlə müşayiət olunur. Bu, qəhrəmanın şəxsdən çox toplumun ideallaşdırılmış obrazı olmasını təsdiqləyir.

Beləliklə, qəhrəman arxetipi universal xarakter daşısa da, onun dildə və diskursda reallaşma forması mədəniyyətə bağlıdır.

“Beovulf” fərdi igidlik, yəni şəxsi şöhrətin dil kodu kimi özünü göstərsə, “Kitabi-Dədə Qorqud” mənəvi borc, yəni toplumun qorunması və kollektiv yaddaşın dildə kodlaşması kimi çıxış edir. Deməli, epik qəhrəman dəyişməyən arxetip kimi mövcud olsa da, onun semantik çərçivəsi və diskursiv funksiyası mədəni kontekstə uyğun olaraq fərdiləşir. Başqa sözlə, dil qəhrəmanlığı yalnız təsvir etmir, onu mədəniyyətə məxsus mənə ilə çərçivələyir və formalaşdırır.

Nəticə. Epik qəhrəman arxetipi hər iki mədəniyyətdə — həm “Beovulf”, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində — universal mənəvi simvol kimi mövcuddur; lakin bu arxetipin reallaşma modeli mədəniyyətə görə dəyişir. “Beovulf”da qəhrəmanlıq fərdi şücaət, fiziki güc və şəxsi şöhrət uğrunda mübarizə ilə müəyyən edilir. Qəhrəmanın dil portreti güc, qorxusuzluq və şöhrət semantik sahələri üzərində qurulur və superlativ epitetlər, alliterasiya

və poetik paralelizm kimi ifadə vasitələri qəhrəmanı insan ölçüsündən yuxarı mifoloji fiqur kimi təqdim edir. Bu mənada qəhrəmanlıq şəxsi varlığın davamlılığı kimi kodlaşdırılır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsində qəhrəmanlıq tamam başqa bir semantik əsas üzərində qurulur: burada əsas olan fərdi şöhrət deyil, kollektiv kimlik və mənəvi borcdur. Qəhrəman öz igidliyini “öz adını çıxarmaq” üçün deyil, elin, tayfanın və soyun şərəfini qorumaq üçün göstərir. Bu yanaşma dastanın dilində də aydın hiss olunur. Qəhrəmanın nitqi çox vaxt alqış, dua və hikmət tonunda qurulur: məsələn, “Uca Tanrı sənə yar olsun” kimi ifadələr onun gücünü yalnız fiziki qabiliyyətlə deyil, ilahi himayə ilə əlaqələndirir. Epitetlər də eyni funksionu daşıyır — qəhrəman yalnız “igid” və ya “bahadır” deyil, eyni zamanda əxlaqi cəhətdən bütöv, vicdanlı və cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli bir şəxs kimi təqdim olunur.

Bu baxımdan dastanda qəhrəman fərdi obraz olmaqdan çıxaraq daha geniş bir mənəni ifadə edir — o, mədəni yaddaşın, kollektiv şüurun və birliyin simvoluna çevrilir. Onun hərəkətləri şəxsi uğur kimi deyil, toplumun bütövlüyünün qorunması kimi dəyərləndirilir.

Bu iki epik modelin qarşılaşdırılması maraqlı bir nəticə ortaya qoyur: qəhrəman arxetipi mahiyyətcə sabit olsa da, onun dil vasitəsilə təqdim olunma forması və semantik çərçivəsi mədəniyyətə görə dəyişir. “Beowulf”da qəhrəman öz adını tarixə yazdırmaq istəyən fərd kimi çıxış edir, “Dədə Qorqud”da isə əsas məqsəd elin adını yaşatmaqdır.

Başqa sözlə, dil burada sadəcə vasitə deyil — o, qəhrəmanlıq ideyasını formalaşdıran əsas mexanizmlərdən biridir. Epik mətnlər bu mənada həm mifoloji təfəkkürün, həm də cəmiyyətin özünü necə dərk etdiyinin dil səviyyəsində ifadəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Adışirinov, N. “Dədə Qorqud” dastanlarında qədim türk mərasimləri // — Bakı: Dil və Ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), — 2012. №1(81), — s. 97-102
2. Adışirinov, N. “Dədə Qorqud kitabı”nın “Bamsı Beyrək boyu”nda işlənən bəzi arxetip ifadələr // — Bakı: Filologiya məsələləri, — 2012, № 3, — s. 150-156.
3. Alisoy, H. The Art of the Epic: Stylistic Mastery in Beowulf // — Nakhchivan: Global Spectrum of Research and Humanities, — 2025, № 2(1), — pp. 34-43.
4. Babaarslan, G. (2020). Lâmi’î Çelebi’nin Ferhâd İle Şîrîn Mesnevisinde Yol ve Yolculuk. Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies, Number:83, Winter, p. 191-217
5. Beowulf / transl. by Seamus Heaney. New York: W.W.Norton & Company, 2000. — 213 p.
6. Farooque, U. (2024). "COMPARATIVE ANALYSIS OF EPICS". *International Education and Research Journal (IERJ)*, 10(6). <https://doi.org/10.21276/IERJ24640375651733>
7. Kitabi-Dədə Qorqud / tərt., ön söz və izahlar: H. Araslı. — Bakı: Elm, 2004. — 256 s.
8. Habibova, K. “Kitabi-Dada Gorgud” of the principle of economy in the language of epics psycholinguistic interpretation // — Baku: Turkology, — 2012, № 1, — pp. 75-84.
9. Habibova K. Speech effect function of presupposition //Linguistic Researches. – 2024. – №. 1., s. 91-97
10. Winata, A.G. An Analysis of Figurative Language Used in Beowulf Poem Translated by Burton Raffel / A.G.Winata, N.Lestari. // — Seoul: Journal of English Language and Literature, — 2025, vol. 10(1), — pp. 69-74.
11. Просянникова, О.И. Перевод компаундов со значением ‘warrior’ в поэме «Беовульф» / О.И.Просянникова, К.В.Скорик. // — Москва: RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics, — 2025, № 16(1), — с. 101-116.

ДИСКУРСИВНЫЕ МОДЕЛИ ЭПИЧЕСКОГО ГЕРОИЗМА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ И КОЛЛЕКТИВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Алиева Наргиз Асеф кызы
Резюме

В статье на основе древнеанглийской эпической поэмы «Беовульф» и важнейшего памятника тюркской эпической традиции «Китаби-Деде Горгуд» проводится сравнительное исследование дискурсивной структуры архетипа героя. Основная цель исследования заключается в выявлении того, каким образом формируется образ эпического героя посредством языка и как в этом процессе отражаются культурные ценности. Исследование показывает, что, несмотря на универсальный характер архетипа героя в обоих произведениях, его лингвистическая и семантическая репрезентация различна. В «Беовульфе» герой строится на основе идеи индивидуального подвига, физической силы и личной славы. Это выражается посредством лексических единиц, относящихся к семантическим полям силы, бесстрашия и славы, а также с помощью суперлативных эпитетов и аллитеративной поэтики. Герой предстает как индивидуальная фигура, стремящаяся к увековечению своего имени. В противоположность этому, в «Китаби-Деде Горгуд» герой является носителем коллективной идентичности. Его подвиг направлен не на личную славу, а на защиту рода, племени и выполнение общественного долга. Эти особенности выражаются через эпитеты, формульные выражения, благопожелания и наставления, что связывает образ героя с нравственно-этическими ценностями. В статье подчеркивается, что образ эпического героя формируется не только на уровне сюжета, но и посредством лексических, морфологических и поэтических структур языка. Такие средства, как аллитерация, параллелизм и формульные конструкции, способствуют мифологизации героизма и усилению эмоционального воздействия текста. В заключение делается вывод о том, что, хотя архетип героя является универсальным, его дискурсивная и семантическая реализация зависит от культурного контекста. «Беовульф» представляет модель индивидуального героизма, тогда как «Китаби-Деде Горгуд» отражает коллективно ориентированную модель, основанную на нравственной ответственности. Это свидетельствует о том, что язык выступает не только средством описания, но и важным механизмом формирования культурных ценностей.

DISCURSIVE MODELS OF EPIC HEROISM: A COMPARATIVE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF INDIVIDUAL AND COLLECTIVE IDENTITY

Aliyeva Nargiz Asaf kzy
Summary

This article presents a comparative analysis of the discursive construction of the hero archetype based on the Old English epic poem “*Beowulf*” and the Turkic epic tradition represented by “*Kitabi-Dede Gorgud*.” The main objective of the study is to determine how the image of the epic hero is formed through language and how cultural values are reflected in this process. The research demonstrates that although the hero archetype in both works has a universal character, its linguistic and semantic representation differs significantly. In “*Beowulf*,” the hero is constructed around the idea of individual bravery, physical strength, and the pursuit of personal glory. This is expressed through lexical units related to the semantic fields of strength, fearlessness, and fame, as well as through superlative epithets and

alliterative poetics. The hero is thus portrayed as an individual striving to immortalize his name. In contrast, in “*Kitabi-Dede Gorgud*,” the hero functions as a bearer of collective identity. His bravery serves not personal glory but the tribe, lineage, and social responsibility. This is reflected through epithets, formulaic expressions, blessings, and didactic speech, linking the hero to moral and ethical values. The article emphasizes that the epic hero is constructed not only through narrative events but also through the lexical, morphological, and poetic structures of language. Devices such as alliteration, parallelism, and formulaic expressions contribute to the mythologization of heroism and enhance emotional impact. In conclusion, the study argues that although the hero archetype is universal, its discursive and semantic realization varies depending on cultural context. “*Beowulf*” represents a model of individual heroism, whereas “*Kitabi-Dede Gorgud*” embodies a model based on collective identity and moral responsibility. This demonstrates that language functions not only as a means of description but also as a key mechanism for shaping cultural values.

*Rəyçilər: fil.e.d., dos. Əliyeva Nərmin Əbülfəz qızı, fil.ü.f.d., dos. Həbibova Könül Əzizəğa qızı.
Daxil olma tarixi 14 may 2026-cı il*

UOT:80.

**RABİTƏLİ DANIŞIQDA SƏRHƏD SİQNALLARININ TƏZAHÜR
FORMALARI****(Azərbaycan dili materialları əsasında)**

Əlizadə Kübrə Ceyhun qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Azərbaycan Dillər Universiteti, dissertant
Orcid: 0000-0001-8297-4789
kubramammadova90@gmail.com

Xülasə: *N.S. Trubetskoy tərəfindən irəli sürüldüyü kimi, bağlı nitqdə mənalı vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edən vasitələrin tədqiqi göstərir ki, hər bir dilin fonetik quruluşunu təşkil edən elementlər və onların müxtəlif mövqələrdə təzahür edən ayrı-ayrı və ya birgə kombinasiyaları söz və morfem sərhədlərini işarələyən siqnallar kimi çıxış edir. Bu siqnalların konkret bir dil daxilində və müqayisəli (kontrastiv) səviyyədə öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Müəllifə görə: fonemik fərqləndirmə, şübhəsiz ki, vacibdir. Bununla yanaşı, müəyyən mənalı vahidlərə uyğun gələn ayrı-ayrı səs kompleksləri də bir-birindən fərqləndirilməlidir ki, onların üst-üstə düşməsi baş verməsin. ...bu səs komplekslərinin kifayət qədər fərqlənməsi üçün onların müəyyən ardıcılıqla təşkil olunmuş xüsusi “səs göstəriciləri” və ya xüsusiyyətləri olmalıdır.*

Açar sözlər: fonematik, qeyri-fonematik, müsbət, mənfə, qrup, siqnallar.

Key words: Phonematic, non-phonematic, positive or negative group signals

Ключевые слова: фонематические, нефонематические (или афонематические), одиночные и групповые отрицательные и положительные сигналы группы.

Giriş. Dilin mənalı vahidləri söz və morfemləri sərhədləyən səs siqnalları təbii dilin normaları əsasında tədqiqini daha məqbul hesab etmək olar, çünki xalq danışığı dilində elə fonetik hadisələr baş verir ki, onlar norma səviyyəsində izah və şərh etməkdə çətinlik yaradır, onlar ümumi qanunauyğunluqdan kənarda çıxış edir. Ədəbi dil normaları yazı ilə müşayiət olunduğundan, onlar dil daşıyıcılarının hamısı üçün eynidir və anlaşılandır, dialekt və şivə müstəvisində baş verən fonetik dəyişmələr regional səciyyəli olduğundan bütöv millət üçün yetərli deyildir. N.S.Trubetskoyun böyük xidməti ondadır ki, o, rabitəli nitqdə söz və morfem sərhədlərini işarə edən vasitələrə vahid bir prizmadan yanaşmış və bununla da ədəbi və xalq danışığı dilində rabitəli danışığda baş verən bütün fonetik hadisələrin öyrənilməsi və tədqiqi məsələsinin əhəmiyyətini ortaya çıxara bilmişdir. Digər mühüm məqam ondan ibarətdir ki, ikimənalı vahidlərin sərhədində işləmə bilən bəzi fonemlərin ikimənalılığını üzə çıxarılmasında iştirak edir, çünki ikimənalı sözün ortasında işlənən bir fonoloji vahid ikifunksiyalı ola bilər.

Əsas hissə. Sərhəd siqnalları fonematik, qeyri-fonematik, yaxud afonematik, tək və qrup halda mənfə və müsbət qrup siqnalları kimi növlərə bölünür [4, s.341].

Afonematik sərhəd siqnalları dedikdə, fonemin periferik mövqələrdə məhdudlaşan kombinator variantları nəzərdə tutulur, lakin onlar başqa mövqələrdə də gələ bilər [64, s.343].

Azərbaycan dilinin samitlər yarım sistemindəki /ğ/, /h/, /x/, /z/, /k/ samitləri periferik fonemlərə aid edilir [3, s.14]. A.Axundovun Azərbaycan dilində samitlərin kombinatorikasına aid araşdırmaları yalnız /n/ samiti heç bir samitlə yanaşı işlənmədiyini göstərir. Bu dildə /l/ samiti /j/ samiti ilə morfem həddində yanaşı işləmə bilər, /d/ samiti isə daha çox /p/, /f/, /t/, /k/, /g/, /x/ samitləri ilə morfem sərhədlərində yanaşı gələ bilər. Azərbaycan dilində samitlərinin saitlərdən əvvəl (CV) işlənməsində məhdudiyyət yoxdur. Bu dildə yalnız /v/, /j/,

/k/, /g/, /ğ/ samitləri bütün samitlərdən əvvəl işləmə bilmir. Konkret olaraq /v/ samiti yalnız /ö/ saitindən, /k/ samiti isə yalnız /ı/ saitindən əvvəl işlənmir, /j/, /ğ/ samitləri üç, /ğ/ samiti isə dörd saitdən əvvəl işlənir [1, s.195].

F.Y.Veysəllinin araşdırmalarına görə, /o/ saiti sözün mütləq sonunda işlənmir, əlbəttə, /büro/, /Samo/ kimi alınma sözlər istisna təşkil edir. Ancaq sözsonu hecalarda məhdud sayda işlənir. Azərbaycan dilində /e/, /ö/ saitləri də sözlərin son hecasında az işlənir və bu da həmin saitlərin məhdud distribusiyasından xəbər verir. Müəllifə görə, “/o/ saitinin ən yaxın qarşılığı /u/-dur, bu sait, eləcə də /a/ saitinə yaxındır. Söz əvvəlində digər samitdən sonra gəldikdə CV [o] özüindən əvvəl gələn samit dodaqlanan variantda reallaşır: /t⁰zanaq/, /b⁰ğanaq/, /b⁰ğazlamax/. Bu sait bəzi bölgələrdə /u/ və /a/ kimi reallaşır. /s⁰ğan – suğan/; /d⁰vşan – davşan/ və s.” [5, s.138]. Afonematik sərhəd signalına “qeyri-sərbəst” və ya “sabit” deyilən vurğu da aid edilir [4, s.345].

Sabit vurğu eyni hecalı bütün sözlərdə daima bir hecanın üzərinə düşdüyündən, onun yeri sözün mənasını fərqləndirə bilməsə də, o, (sabit vurğu) söz sərhədini göstərir. Dillər müxtəlif olduğundan onların sözlərində vurğunun yeri də fərqli olur. Dillərin əksəriyyətində sabit dinamik vurğu sözün birinci hecasının üzərinə düşür. Belə dillərə island, fin, çex, slovak, macar, monqol və s. aiddir. Başqa dillərdə sabit vurğu sözün son hecası üzərinə düşür, türk dillərində vurğu sözlərin son hecasına düşür. Azərbaycan dilinin əsl sözlərində vurğu sözün son hecasına düşür və sözlərə nə qədər şəkilçi qoşularsa belə, əsas vurğu sözün sonuna keçir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində söz vurğusu sabit keçici vurğu kimi səciyyələndirilə bilər.

Sözün başlanğıcında, sonunda və sonuncu hecadan əvvəldəki vurğular sözün sərhədini işarə edir və afonematik sərhəd signalı vəzifəsini daşıyır. Müəyyən hallarda cümlənin sonuncu sözündə son hecaya vurğunu qoymamaq olar, çünki sözün son sərhədi cümlədə onsuz da fasilə ilə aydın göstərilir. Bununla bağlı E.D.Polivanova istinadən N.S.Trubetskoy yazır ki, “Koreya dilində hər sözdə axırıncı heca vurğu daşıyır və yalnız cümlənin axırıncı sözündə vurğu ilk hecaya düşür. E.D.Polivanovun fikrincə, bu da türk dillərində məlum sintaktik xüsusiyyətlərə bağlıdır, yəni bu da ondan ibarətdir ki, verbum finitum cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyətlər türk dillərində bəzi feil formalarında vurğunun son hecadan geri çəkilməsi ilə izah oluna bilər” [4, s.347].

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində vurğunun sözlərdə son hecaya düşmədiyi hallar da vardır, çünki Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilərə omonim olub, ikili vəzifə daşıyan bir qrup şəkilçilər vardır. Məsələn, -ın/-in/-un/-ün/ şəkilçiləri sözdüzəldici kimi çıxış etdikdə vurğulu, sözdəyişdirici kimi çıxış etdikdə vurğusuz olur. Məsələn, “əkin, biçin, atın - atın yalı, alin - alin yazısı” və s. sözlərində vurğu sonuncu heca üzərində olur. Lakin feilin əmr formasının ikinci şəxsin cəmini bildirən şəkilçi kimi çıxış etdikdə vurğusuz olur: “əkin, biçin, atın, alın” və s. Bu qəbildən olan -ma, -mə şəkilçiləri də ikili vəzifə – isim və feil funksiyası daşıyır: “gəlmə /gəlmə”, “qazma/qazma” və s. Azərbaycan dilində -dır, -dir, -dur, -dür şəkilçiləri feil köklərinə artırılaraq təsirsiz feillərdən təsirli, təsirli feillərdən isə icbar növündə olan feillər əmələ gətirir. Məsələn, “güldür”, “yazdır” sözlərində vurğu ikinci hecalar üzərinə düşür və sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir. Lakin bu şəkilçilər xəbərlilik kateqoriyası kimi çıxış etdikdə vurğu birinci hecaya keçir: “güldür” (gül mənasında), “yazdır” (fəsil mənasında) ifadə edir.

Qeyd edək ki “ilə” qoşmasının /-la, -lə/ formasında da vurğu sondan ikinci heca üzərinə düşür: “kitabla”, “dəftərlə” – “Şagirdlər məktəbə kitabla, dəftərlə gəlməlidir”. Bu nümunədə “la”, “lə” və “dir” şəkilçiləri sözsonu mövqedə vurğusuzdur, həmin sözlərdə vurğu əvvəldən ikinci hecanın üzərinə düşür. Sözün və ya morfemin sərhədlərini işarələyən fonematik və afonematik tək signalarla yanaşı, fonematik qrup signalının da olması qeyd edilməlidir. Fonematik qrup signalı ikimənəli vahidin sərhədində işləmə bilən bəzi fonem

birləşmələrini ehtiva edir. Fonematik qrup siqnallarda fonem birləşmələrinin birinci hissəsi birmənalı vahidin sonu, ikinci hissəsi isə digər mənalı vahidin əvvəlində olur. Bu cür səs siqnalları çoxsaylı və rəngarəngdir.

Azərbaycan dilində də ikimənalı vahidin sərhədində işlənən kipləşən-partlayışlı samit birləşmələri fonematik qrup siqnalları kimi çıxış etdiyini demək olar. Məsələn, “*ot tayası*”, “*dayanıb baxdı*”, “*alıb qaçdı*”, “*açıq qırmızı*”, “*açıq qara*”, “*açıq qapı*” və s. Tələffüz planında bu hadisə partlayışın itməsi hadisəsi adlanır. Bu halda birinci kipləşən samitin sonunda gərginlik azalır, ikinci samitin başlanğıcında isə artır, çünki birinci kipləşən samitin partlayışı itir, partlayış ikinci samitdən sonra baş verir. Məsələn, “*açıq qara*” birləşməsində partlayış itir. Lakin “*açıq-sarı*” birləşməsində partlayışın itməsi baş vermir, çünki, birinci sözdə kipləşən, ikinci söz də isə novlu samit işlənmişdir.

“Saitlərin ahəngi” hadisəsi afonematik qrup siqnalının xüsusi növünü təşkil edir. Türk dilləri ailəsinə mənsub Azərbaycan dilində “ahəng qanunu” iki formada özünü göstərir: saitlərin ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi. Bu dildə saitlərin ahənginin həmahənglikdən (sinharmonizmdən) fərqləndirilməsini F.Y.Veysəlli belə səciyyələndirir: “*Söz kökünün birinci saiti hansı ahəngdə köklənib, sonra gələn və ona əlavə olunan saitlər, demək olar ki, o ahəngdə köklənir. Müq. et: ata, ata-lar, atalar-dan; üzüm-üzümü-üzümçülük və s. Ahəng qanununda isə həmahənglik (sinharmonizm) pozulur. Məsələn, dəmirçilər, üzümçülər və s.*” [4, s.50].

Müəllifə görə, “*Azərbaycan dili sözlərində ikizirvəlik özünü göstərir. Bunlardan birinci zirvə söz kökündə, ikinci zirvə isə sözün vurğulu hecasında olur. Ahəng qanunu ilə vurğulu heca birgə çıxış etdikdə söz rahat deyilir, ikizirvəlilik qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Bu zirvələrin müvazinəti pozulan hallarda həmin sözlərin Azərbaycan dilinin sözləri olmadığı aşkar üzə çıxır*” [4, s.50]. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində sözlərin başlanğıcını söz kökündəki birinci sait, sonunu isə söz sonunda gələn vurğulu heca nişanlayır. Digər tərəfdən, Azərbaycan dili sözlərində sinharmonizm pozulduqda, sözün sərhədi saitlərin ahəngi və söz vurğusu ilə nişanlanır. Müq. edək: “*atalardan*”, “*üzümçülük*” (həmahənglik+vurğu), “*nənələrimiz*”, “*sürülərimiz*” (incə saitlərin ahəngi+vurğu), “*babalarımızın*”, “*quzularımız*” (qalın saitlərin ahəngi+vurğu). Sinharmonizmdə qalın saitlərin həmahəngliyində samitlər qalın, incə saitlərin həmahəngliyində saitlərin incə tembrilə müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində qalın və incə saitlərin ahəngi ilə yanaşı, qalın dodaq saitlərin də ahəngi mövcuddur. Dodaq saitlərinin ahəngi əsasən “*o-u*”, “*u-o*” və “*u+u*” ardıcılığında özünü göstərir: “*boyun*”, “*qoyun*”, “*moruq*”; “*buzov*”, “*furqon*”; “*bulud*”, “*duru*”, “*yuxu*” və s. Bu dildə “*ö*” və “*o*” saitləri ancaq sözün birinci hecasında gəlir. N.S.Trubetskoyun araşdırmaları sinharmonizmə və dodaq ahənginə görə qohum olan hadisələr türk dillərindən başqa, fin-üqor, monqol, tuncus, mancur dillərinə də xas olduğunu və onların hər yerdə sözlər arasında sərhədi göstərən işarələr funksiyasını yerinə yetirdiyini göstərir [64]. Həmahəngliyi musiqidə ton hərəkəti ilə müqayisə edən müəllif yazır ki, “*sinharmonik dildə hər bir söz müəyyən tonda köklənən səs ardıcılığıdır, özü də dil yalnız iki belə ton cərgəsini bildirir və cümlə daxilində sözlər arasında sərhəd siqnalı vəzifəsində çıxış edir*” [4, s.355].

Fonematik mənfi fərdi siqnallar verilmiş dildə yalnız sözün ortasında gələn siqnallardır. Azərbaycan dili sözlərində /ğ/ və /r/ samitləri sözün əvvəlində işlənmir, onlar əsasən sözün ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda gəlir. Məsələn, “*bağ*”, “*dağ*”, “*sağ*”; “*qar*”, “*tar*”, “*şar*”; “*cığır*”, “*sığır*”, “*buğa*”; “*dirək*”, “*dərə*”, “*xərək*”, “*çərək*” və s. Qrup halında fonematik mənfi siqnallara gəlincə, onu qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilində sözbaşında iki samit yanaşı gələ bilmir, söz sonunda iki samitin yanaşı gəlməsi əsasən təkhecalı sözlərdə müşahidə edilir, məsələn, “*alt*”, “*üst*”, “*süst*” və s. Bu dildə samit birləşməsi əsasən sözün ortasında müşahidə edilir və bu da Azərbaycan dilində samitlərin ahəngi qanunu ilə müşayiət

olunur. Söz ortasında gələn samitlər səs tellərinin işinə görə biri digəri ilə həmahəngləşir, yəni söz ortasında gələn birinci samit kəmərsə, ikinci samit də həmin samitə uyğun olaraq kar samit olur: “*üstə*”, “*göstər*”, “*yaxşı*”, “*tapşır*” və s.

Söz ortasındakı birinci samit cingiltidirsə, ikinci samit cingilti olur: “*quzğun*”, “*güzgü*”, “*özgə*” və s.

Kar qarşılığı olmayan sonor samitlər, Ə.M.Dəmirçizadəyə görə, “*həm kar, həm də cingilti samitlərlə yanaşı işləmə bilir: dörd, torpaq, qırx, altı, indi, yetmiş, ayrı, ulduz və s.*” [2, s.139]

Buna görə də Azərbaycan dilində sözün ortasında gələn samit birləşmələrini qrup halında fonematik mənfi siqnallara aid etmək olar. Uyuşma (assimilyasiya) Azərbaycan dilində samitlər sistemində geniş yayılmış kombinator fonetik hadisədir. Azərbaycan dilində samitlərin fonetik səviyyədə birinin digəri ilə əvəzlənməsi əsasən samit fonemlərin morfemlər sərhədində özünü göstərir.

A.Axundovun araşdırmaları samit fonemlərin morfemlər sərhədində əvəzlənməsi bir növ geminant səciyyəli olduğunu göstərir. Çünki iki morfem (kök və şəkilçi morfem) sərhədindəki samit birləşməsi daha çox tam uyuşmaya meyillidir. Məsələn, “*inan-inamma, yan-yammur, qan-qammur, qom-qommur, qonma; get-gessə, yat-yassa, at-assız, sovgat-sovqassız; qızıdır-qızır, yazda-yazza, yazmazdım-yazmazım, rus-rucca, fars-farcca, qırğız-qırğicca, az-acca; şəhərli-şəhərri, azarlı-azarrı, narlar-narrar, qızlar-qızzar, qarpız-qarpizzar; qarlı-qarri; yaz-yassa, poz-possa, əvəz-əvəssiz; heyvan-heyvannar, insanlar-insannar, oğlan-oğlannar; gedəndən-gedənnən, tapmaq-tappağ və s.*” [1, s.219]

Fonematik və afonematik sərhəd siqnallarından bəhs edən N.S.Trubetskoy ayrı-ayrı dillərin dialekt və şivələrinə müraciət edir. Deməli, Azərbaycan dilində dialekt və şivələrində, yəni xalq danışığı dilində söz və morfem sərhədlərində baş verən geminant səciyyəli birləşmələr söz sonunda, bir növ, morfem sərhədini nişanlayır. Bu məsələyə iki cəhətdən yanaşmaq olar: xalq dilinin danışığı aktı, ədəbi dilin danışığı aktı. Xalq dilinin danışığı aktına və anlamına samitlərin geminant səciyyəli olması daha rahat və vərdişlidir, bu halda söz və morfem sərhədi geminant samitlər arasından keçir, samitlərdən biri birinci sözə, ikincisi isə morfemə aid olur. Ancaq ədəbi dilin tələffüz aktı və normasında samit birləşmələri müxtəlif olur. Bununla belə, söz və morfem sərhədində morfem səddi ikinci samitin allofonik variantı ilə morfem səddinin nişanlandığını demək olar. Ədəbi dilin tələffüz normasında “*-lar²*” morfeminin reallaşması geminant səciyyəli olduğunu qeyd etmək olar.

Azərbaycan dilində səs artımı özünü iki növdə göstərir: daimi və təsadüfi. Daimi səs artımı bu dilin daxili strukturundan irəli gəlir və dildə norma səviyyəsində fəaliyyət göstərir. Bu, bir qanunauyğunluq kimi, Azərbaycan dilinin fonotaktikasında özünü göstərir. Söhbət Azərbaycan dili sözlərində struktur baxımından iki sait yanaşı gələ bilməməsi və ya işlənməməsindən gedir. Ancaq alınma sözlərdə iki saitin yanaşı gəlməsi halı vardır: “*zəif*”, “*poema*”, “*şair*” və s.

Azərbaycan dilində norma səviyyəsində səs artımı sonu sait ilə bitən sözlərdə və artırılan morfemin sait olması ilə ortaya çıxır. Azərbaycan dilində norma səviyyəsində iki sait arasına /j/ (y), /n/, /s/ samitləri artırılır. /j/ samiti saitle bitən isimləri yönlük halında işləndikdə, saitle bitən feillər indiki zaman formasında olduqda, “*su*” və “*nə*” sözlərinin yiyəlik, yönlük, təsirlik hallarında işləndikdə iki sait arasına /j/ samiti artırılır və kökə artırılan morfem /j/ samiti ilə bir hecədə reallaşır. Bu halda /j/ samiti bir növ, morfem sərhədini nişanlayır. Məsələn, “*qapı-qapı+ya*”, “*pəncərə+yə*”; “*gözlə+yir*”, “*ağla+yır*”; “*su-su+yun*”, “*su-su+ya*”, “*su-su+yu*”; “*nə-nə+yin*”, “*nə+yə*”, “*nə-nə+yi*”.

Azərbaycan dilində /n/ samiti saitle bitən isimlər yiyəlik və təsirlik hallarında işləndikdə, iki sait arasına artırılır, /s/ samiti isə yalnız bir formada çıxış edir, çünki bu samit

yalnız saitle bitən isimlərin üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdikdə köklə şəkilçi morfem arasına artırılır: “qapı+sı” (evin qapısı), “qonşu+su” (onun qonşu-su), “pəncərə+n+in” (pəncərənin şüşə-si).

Azərbaycan dilində [n] samitinin ikinci bir təzahür forması üçüncü şəxsin təki və cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş sözlərin müxtəlif hallarında işlənir: “kitabı+n+ı”, “kitabı+n+da”, “kitabı+n+dan”, “kitablari+n+a” və s.

Nəticə. Yuxarıda nəzərdən keçirilən fonematik və afonematik sərhəd siqnallarının təhlili üzrə aparılan araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dillər fonetik quruluş baxımından müxtəlif olduğu kimi, rəbitəli danışıda söz və morfemlərin sərhədlərini işarə edən vasitələr də müxtəlif səpkilidir, eləcə də həmin vasitələr (segment və prosodik) çoxcəhətli və rəngarəngdir. Dillər rəbitəli danışıda mənalı vahidlərinin sərhədləyici siqnalları baxımından bir-birindən çox fərqli cəhətlərə malikdir, çünki bir qisim dillərdə bu siqnallar əsasən morfemlərin arasındakı, başqa dillərdə sözlər arasındakı sərhədi bildirir və s.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1984. – 392 s.
2. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 253 s.
3. Təhməzova, M.M. Çağdaş İngilis və Azərbaycan dillərində periferiya fonemlərinin qarşılıqlı-müqayisəli təhlili / Filol. elm. nam. diss. / – Bakı, 2004. – 162 s.
4. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / Almancadan tərcüməsi, “Ön söz və qeydlər” F.Yadigarındır. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2011. – 388 s.
5. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. [Studia philologica I] / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – c.1. – 2005. – 342 s.
6. https://books.google.az/books?id=1Iv_AgAAQBAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
7. <https://ebooks.az/az/book/ioZCJtLj>
8. <http://www.philol.msu.ru/~discours/images/stories/speckurs/saussure1.pdf>
9. <https://www.academia.edu>

FORMS OF MANIFESTATION OF BOUNDARY SIGNALS IN CONNECTED SPEECH

(Based on the materials of the Azerbaijani language)

Alizade Kubra Jeyhun

Summary

An investigation into the means that facilitate the delimitation of meaningful units in connected speech, as proposed by **N.S. Trubetzkoy**, reveals that the elements constituting the phonetic structure of every language—and their individual or collective combinations manifesting in various positions—act as signals for boundary-marking words and morphemes. The study of these signals within a specific language and on a contrastive level holds significant theoretical and practical importance. According to the author: Phonemic differentiation is, of course, essential. Alongside this, separate sound complexes corresponding to certain meaningful units must be distinguished from one another to prevent overlap. ...for these sound complexes to be sufficiently distinct, they must possess specific "sound markers" or features arranged in a particular order.

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ СИГНАЛОВ ГРАНИЦ В СВЯЗНОЙ РЕЧИ
(на материале азербайджанского языка)

Ализаде Кубра Джейхун кызы

Резюме

При исследовании средств, способствующих разграничению значимых единиц в связной речи по **Н.С. Трубецкому**, выясняется, что элементы, составляющие фонетическую структуру каждого языка, и их комбинации (индивидуальные или групповые), проявляющиеся в различных позициях, выступают в качестве сигналов разграничения слов и морфем. Изучение этих сигналов внутри отдельного языка в контрастивном плане имеет важное теоретическое и практическое значение. По мнению автора: "Смыслоразличение, безусловно, важно. Наряду с этим, отдельные звуковые комплексы, соответствующие определенным смысловым единицам, должны быть разграничены, чтобы они не смешивались друг с другом. ...для того чтобы эти звуковые комплексы достаточно отличались друг от друга, они должны иметь определенным образом выстроенные 'звуковые признаки', приметы"».

Rəyçi: fil.e.d., prof. Fərman Zeynalov

Daxil olma tarixi 08 iyun 2026-cı il

UOT:811.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMLƏR

Həsənova Səma İmamverdi qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
nerinehesenova@gmail.com

Xülasə: *Terminlər müəyyən bir elm sahəsində, texniki sahədə və ya peşə istiqamətində xüsusi mənaya malik olan söz və ya ifadələrdir. Onlar adi sözlərdən fərqli olaraq daha dəqiq və konkret anlayışları ifadə edir. Məsələn, tibbdə, hüquqda, informatika sahəsində istifadə olunan sözlər termin hesab olunur.*

Açar sözlər: terminlər, sistemlilik, qəqiqlik

Key words: terms, systematicity, accuracy

Ключевые слова: условия, точность, стабильность

Terminlərin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Dəqiqlik – termin konkret bir anlayışı ifadə edir

Birmənəlilik – termin yalnız bir mənaya malik olur

Sabitlik – terminlər uzun müddət dəyişmədən istifadə olunur

Sistemlilik – terminlər müəyyən bir sahə daxilində bir-biri ilə əlaqəli olur

Terminlər müxtəlif yollarla yaranır. Bəzi terminlər milli dilin öz sözlərindən yaradılır, bəziləri isə başqa dillərdən alınır. Müasir dövrdə xüsusilə ingilis dilindən alınan terminlər çox geniş yayılmışdır. Məsələn, “internet”, “server”, “menecer”, “marketing” kimi sözlər Azərbaycan dilində də istifadə olunur.

Texnologiya sahəsində terminlər

Computer (Kompüter) – Məlumatları emal edən elektron cihaz.

Software (Program təminatı) – Kompüterdə işləyən proqramlar toplusu.

Hardware (Aparat təminatı) – Kompüterin fiziki hissələri (klaviatura, monitor və s.).

Internet (İnternet) – Qlobal kompüter şəbəkəsi.

Website (Veb sayt) – İnternetdə yerləşən səhifələr toplusu.

Təhsil sahəsində terminlər

Student (Tələbə / Şagird) – Təhsil alan şəxs.

Teacher (Müəllim) – Tədris edən şəxs.

Lesson (Dərs) – Tədris prosesi zamanı keçirilən mövzu.

Exam (İmtahan) – Bilik səviyyəsini yoxlayan qiymətləndirmə.

Homework (Ev tapşırığı) – Dərsdən sonra yerinə yetirilən tapşırıq.

Elmi terminlər

Experiment (Təcrübə) – Elmi məqsədlə aparılan yoxlama prosesi.

Theory (Nəzəriyyə) – Elmi şəkildə əsaslandırılmış fikir və ya sistem.

Data (Məlumat) – Araşdırma nəticəsində əldə olunan faktlar.

Analysis (Təhlil) – Məlumatın araşdırılması və izahı.

Gündəlik istifadə olunan terminlər

Communication (Ünsiyyət) – İnsanlar arasında məlumat mübadiləsi.

Information (İnformasiya) – Məlumat və bilik.

Service (Xidmət) – İnsanlara təqdim olunan fəaliyyət və ya kömək.

Product (Məhsul) – İstehsal olunan və istifadə üçün təqdim edilən şey.

Tibbi terminlər

Disease (Xəstəlik) – Orqanizmin normal fəaliyyətinin pozulması.

Treatment (Müalicə) – Xəstəliyin aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər.

Doctor (Həkim) – Xəstələri müalicə edən mütəxəssis.

Patient (Xəstə) – Müalicə alan şəxs.

Symptom (Simptom / Əlamət) – Xəstəliyin özünü göstərən əlamətləri.

Biznes və iqtisadiyyat terminləri

Business (Biznes) – Mənfəət əldə etmək məqsədilə qurulan fəaliyyət.

Company (Şirkət) – Biznes fəaliyyəti göstərən təşkilat.

Profit (Mənfəət) – Gəlirlə xərclər arasındakı müsbət fərq.

Loss (Zərər) – Xərclərin gəlirdən çox olması.

Market (Bazar) – Alqı-satqı prosesinin baş verdiyi mühit.

Hüquq terminləri

Law (Qanun) – Cəmiyyətdə davranış qaydalarını müəyyən edən norma.

Court (Məhkəmə) – Hüquqi məsələlərin həll olunduğu orqan.

Judge (Hakim) – Məhkəmədə qərar verən şəxs.

Crime (Cinayət) – Qanunla qadağan olunmuş əməl.

Punishment (Cəza) – Qanun pozuntusuna görə tətbiq olunan tədbir.

Ekologiya terminləri

Environment (Ətraf mühit) – İnsanları və canlıları əhatə edən təbii mühit.

Pollution (Çirkənmə) – Ətraf mühitin zərərli maddələrlə pozulması.

Climate (İqlim) – Müəyyən ərazidə uzunmüddətli hava şəraiti.

Recycling (Təkrar emal) – İstifadə olunmuş materialların yenidən işlənməsi.

Natural resources (Təbii ehtiyatlar) – Təbiətdə mövcud olan faydalı resurslar.

Psixologiya terminləri

Emotion (Emosiya) – İnsanların hiss və duyğuları.

Behavior (Davranış) – İnsanların hərəkət və reaksiyaları.

Memory (Yaddaş) – Məlumatı saxlamaq və xatırlamaq qabiliyyəti.

Stress (Stress) – Gərginlik və təzyiq vəziyyəti.

Motivation (Motivasiya) – İnsanları hərəkətə gətirən daxili səbəb.

Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Elm, texnologiya, tibb, biznes və digər sahələrdə istifadə olunan terminlərin böyük əksəriyyəti ingilis dilindədir. Bu səbəbdən həmin terminlərin Azərbaycan dilində düzgün izah olunması həm dil öyrənənlər, həm də mütəxəssislər üçün vacibdir.

Termin dedikdə müəyyən bir sahəyə aid olan və xüsusi məna daşıyan söz və ya ifadə başa düşülür. Hər bir termin konkret anlayışı ifadə edir və qarışıqlığın qarşısını alır. Məsələn, “computer” termini Azərbaycan dilində “kompüter” kimi tərcümə olunur və məlumatları emal edən elektron cihazı bildirir. “Software” termini isə “proqram təminatı” mənasını verir və kompüterdə işləyən proqramların ümumi adıdır.

Təhsil sahəsində də ingilis terminləri geniş istifadə olunur. “Student” sözü “tələbə” və ya “şagird”, “teacher” isə “müəllim” deməkdir. “Exam” termini “imtahan”, “lesson” isə “dərs” mənasında işlədilir. Bu terminlərin düzgün başa düşülməsi tədris prosesində vacib rol oynayır.

Tibbi sahədə terminlər daha da əhəmiyyətlidir, çünki səhv anlaşılma ciddi problemlərə səbəb ola bilər. “Disease” – “xəstəlik”, “treatment” – “müalicə”, “symptom” isə “əlamət” deməkdir. Bu terminlər həkimlə xəstə arasında düzgün ünsiyyət qurulmasına kömək edir.

Terminologiya hər bir sahənin inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Elmi tədqiqatlarda, dərsliklərdə və rəsmi sənədlərdə terminlərin düzgün və yerində işlədilməsi vacibdir. Əgər terminlər səhv və ya q↓ əqiq istifadə olunarsa, bu, anlaşılmaazıya səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, terminlərin standartlaşdırılması da böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu proses terminlərin vahid formada qəbul olunmasını və hamı tərəfindən eyni mənada başa düşülməsini təmin edir. Azərbaycanda terminologiyanın inkişafı ilə xüsusi qurumlar məşğul olur və yeni terminlərin yaradılması üzərində işləyirlər.

Nəticə olaraq demək olar ki, terminlər elmin və texnologiyanın əsas dilidir. Onları düzgün öyrənmək və istifadə etmək həm təhsil, həm də peşəkar fəaliyyət üçün vacibdir.

Hər bir dövlətin ən dəyərli və ən mühüm sərvətlərindən biri məhz o dövlətin dilidir. Dil çox mürəkkəb bir struktura malik olsa da, dilin əsasını sözlər təşkil edir. Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər birbaşa dilin daxili inkişaf qanunlarına, onun leksik qatına və terminologiyanın inkişafına təsir edir. Terminlər hər bir dilin əvəzolunmaz və ayrılmaz hissəsi hesab oluna bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman keçdikcə terminlərin sayı artır və terminologiyanın

bu cür sürətlə inkişaf etməsi, hər gün yeni terminlərin yaradılması və ya bəzi terminlərin ümumişlək sözlər qrupuna daxil olması, ingilis dilində termin yaradıcılığına aktual bir məsələ kimi baxılmasına səbəbdir. Dilin lüğət tərkibində yeni anlayışların, terminlərin yaranması cəmiyyətin inkişafı, cəmiyyət daxilində baş verən proseslər, bu proseslərin nə yöndə davam etməsi və cəmiyyətin üzvləri olan insanların bu və ya digər hadisəyə münasibət bildirməsi ilə çox sıx bağlıdır. Ətraf mühitdə baş verənlər yalnız insan şüuruna, təfəkkürünə təsir etmir, eləcə də insanın dilinə böyük təsir göstərir. İnsanların dünyagörüşü genişləndikcə, fərqli hadisələrə münasibəti dəyişdikcə, insanlar fikirlərini daha dəqiq və daha dolğun ifadə etməsi üçün yeni leksik vahidlərə ehtiyac duyur. Terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu əlaqələr sistemlər daxilində və sistemlər arasında ola bilər. Beləliklə, sistem daxilində olan əlaqələrin analizi göstərir ki, bu cür əlaqələr olan zaman eyni terminin eyni terminoloji sistemin daxilində çoxmənalı olması izlənilir. Sistemlərarası olan semantik əlaqələrdə terminlər filoloji terminologiya sahəsində anlayışları adlandırması üçün terminli işarələr kimi çıxış edir. Sistemlərarası fəaliyyət göstərən çoxmənalı terminin mənası terminoloji söz birləşməsinin tərkib hissəsində izlənilir və burada termin invariantın semantik nüvəsi kimi çıxış edir. Aparığımız araşdırmalar bunu göstərir ki, sistemlərarası olan əlaqələr həm terminin çoxmənalılığını, həm də terminlərin omonimiyasını yaradır. Bir çox dilçilər terminlərin qəti şəkildə çoxmənalı olmamalarını və hər bir terminin olduğu mühitdən, yəni mətndən mənasının asılı olmadığını vurğulasa da, digər qrup alimlər terminlər arasında mövcud olan omonimliyi xoşagəlməz hal kimi qiymətləndirsə də, bu halın mövcudluğunu rədd etmir. Deməli, Azərbaycan və ingilis dillərinin termin yaradıcılığında leksik-semantik üsul çox geniş tətbiq olunur. Leksik-semantik üsullar vasitəsilə terminlərin semantik, yəni məna yükü artır və genişlənərək yeni məna ilə yeni termin yaranır. Leksik-semantik üsul vasitəsilə yaranan terminlərə heç bir şəkildə əlavə olunmur və ya ingilis dilində mövcud olan prefikslərin sözün əvvəlinə tətbiqi ilə yaranmır. Beləliklə, leksik-semantik üsullar kimi növbəti üsulları qeyd etmək olar: kalka və ya kalka etmə üsulu, abbreviaturalar, ümumişlək sözlərin öz mühitindən götürülərək terminə çevrilməsi, terminləşmə, iki terminin birləşməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb terminlər, konversiya üsulu ilə yaranan yeni terminlər və s.

Terminlər hansısa sahənin predmetləri, halları, anlayışları üçün ixtisaslaşmış məzmun daşıyır. Adı sözlərdən fərqli olaraq terminlər birmənalıdır və ədəbi izah deyildir.

Terminlər, əsasən, elmi üslubda işlədilir. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız termin kimi işlənir. Məsələn, relyef, qrafient, fiksaj, akvarel, metafor, sinexdoxa və s. Elə sözlər var ki, onlar həm termin, həm də ümumişlək söz kimi işlənir. Məs: aşiq, ada, bənd, isim, güc, bucaq, qüvvə, enerji, zərf və s.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq terminlərdən bəziləri ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn: ekran, solo, aspirin, arayış, protokol, soyuducu, kompüter və s.

Terminlər çoxu alınmadır. Amma terminlərdən milli olanlar da var. Məsələn, qoşma, çıxma, vurma, bölmə, qalıq, bölünən, bölən, arayış və s.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrinin terminoloji sistemləri, onun əsas xüsusiyyətləri, spesifik cəhətləri ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılsa da, terminologiya ilə bağlı aktual problemlərin həlli zəruridir. Bu, bir tərəfdən terminologiyanın ayrı-ayrı nəzəri problemləri ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən dilin müxtəlif sahə terminlərinin özünəməxsus, spesifik fərqləndirici əlamətlərinin əhatəli şəkildə öyrənilməməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan dili terminologiyasının müstəqillik illərində inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, onların linqvistik baxımdan monoqrafik şəkildən tədqiq edilməsi dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Çünki terminologiya elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin, sənaye və kənd təsərrüfatının, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir. Müasir elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni elmi anlayışların yaranmasına səbəb olur. Bu, dilin terminoloji leksikasını dəyişməsinə, yeniləşməsinə təsir edir. Müstəqillik illərində baş verən dəyişmələr, Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqə, terminologiyanın zənginləşmə mənbələrində yeniləşmələr, xüsusən rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlərin güclü axınının qarşısı alındı. Tarixən terminoloji qata daxil olan, onun əsas hissəsini təşkil edən terminlərin bir çoxu dilimizin daxili imkanları əsasında yeniləri ilə əvəz olundu. Bəziləri də dildən tamamilə çıxaraq öz işləkliyini itirdi. Bazar iqtisadiyyatının

inkişafı, yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi, ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər terminologiyasının inkişaf istiqamətlərini

Müəyyənləşdirməyi zəruri etdi.

Monoqrafiyada qeyd edildiyi kimi, dildə formalaşan yeni anlayışların yaradılmasında əsas mənbə Azərbaycan dilinin daxili imkanları nəzərə alınmalıdır. Dilin daxili ifadə imkanlarının geniş olduğunu nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Aziza Həjiyeva, English lexicology, Baku, 2011.
2. Buludxan Xolilov, Lexicologist of the Modern Azerbaijani Language, Bakt, 2008
3. R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin, A course in modern English lexicology, Moscow, 1979.
4. <https://kpfu.ru/docs/F1797492221/Lectures.on>. Le icology1.pdf
5. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/466/leksika-2.html>
6. <https://www.vappingo.com/word-blog/great-examples-of-neologisms/>
7. Hashemi, L. English Grammar in Use- Supplementary Exercises/ L. Hashemi, R. Murphy.- Cambridge: Cambridge university Press, 2019

TERMS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Həsənova Səmə İmamverdi qızı

Summary

Terms can be formed in different ways. Some are created from native language resources, while others are borrowed from foreign languages. In today's globalized world, many terms come from English and are widely used in other languages, including Azerbaijani. For example, words like "software," "database," "network," and "algorithm" are commonly used internationally.

ТЕРМИНЫ НА АНГЛЙСКОМ И НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Гасанова Сəмə Имамверди кызы

Резюме

Термины могут образовываться различными способами. Некоторые заимствуются из языков коренных народов, другие — из иностранных языков. В современном глобализованном мире многие термины происходят из английского языка и широко используются в других языках, включая азербайджанский. Например, такие слова, как «программное обеспечение», «база данных», «сеть» и «алгоритм», широко используются на международном уровне. Terminy mogut obrazovyyvat'sya razlichnymi sposobami. Nekotoryye zaimstvuyutsya iz yazykov korenykh narodov, drugiye — iz inostrannykh yazykov. V sovremennom globalizovannom mire mnogiye terminy proiskhodyat iz angliyskogo yazyka i shiroko ispol'zuyutsya v drugikh yazykakh, vklyuchaya azerbaydzhanskiy. Naprimer, takiye slova, kak «programmnoye obespecheniye», «baza dannykh», «set'» i «algoritm», shiroko ispol'zuyutsya na mezhdunarodnom urovne.

Rəyçi: dosent Əliyeva Zahirə

Daxil olma tarixi 14 may 2026-cı il

UOT:80.

**I TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRK
HADİSƏSİ: İDEOLOGİYADAN ESTETİKAYA****Hüseynova Pərvin Ağabala qızı****Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru****Mingəçevir Dövlət Universiteti****ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2382-6485>****parvin.huseynova@mdu.edu.az**

Xülasə: *Tədqiqatda XX əsrin əvvəllərindəki mürəkkəb siyasi və ideoloji mühit fonunda Azərbaycan milli kimliyinin formalaşma mərhələləri təhlil edilir. Məqalənin əsas məqsədi, 1926-cı il I Türkoloji Qurultayının Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə, xüsusilə nəsr janrının inkişafına göstərdiyi əsaslı təsirin araşdırılmasıdır.*

Məqalədə C.Məmmədquluzadə və Ə.Ağaoğlu kimi mütəfəkkirlərin irəli sürdüyü ideoloji fikirlərin bədii əsərlərdəki əksi izlənilir. Qurultaydan sonra Azərbaycan nəsrində baş verən bədii (estetik) dəyişikliklər, eləcə də M.S.Ordubadı və Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığında milli yaddaşın yenidən canlandırılması məsələləri elmi-tənqidi baxış bucağından tədqiq olunur.

Açar sözlər: I Türkoloji Qurultay, Azərbaycan nəsr, milli özünüdərək, tarixi roman, Bəkir Çobanzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, estetik transformasiya.

Keywords: 1st Turkology Congress, Azerbaijani prose, national self-awareness, historical novel, Bekir Chobanzadeh, Ahmed bey Aghaoglu, aesthetic transformation.

Ключевые слова: I Тюркологический съезд, азербайджанская проза, национальное самосознание, исторический роман, Бекир Чобанзаде, Ахмед-бек Агаоглу, эстетическая трансформация.

Giriş

Azərbaycan xalqının milli özünü dərk etmə prosesi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq keyfiyyətə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dövr, Azərbaycanın həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətlərinin qovuşduğu nöqtədə özünəməxsus yerini tapmağa çalışdığı bir oyanış dövrü idi. Lakin milli kimliyin formalaşması təkcə daxili mədəni canlanma ilə məhdudlaşmır, həm də dünya şərqşünaslıq elminin metodları, böyük dövlətlərin siyasi strategiyaları və bölgədəki türkoloji hərəkətlərin kəsişməsində tam formalaşırdı. Milli kimliyin həm bədii əsərlərdə, həm də elmi sahədə inkişaf yoluna baxdıqda, 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı sadəcə bir elmi konfrans deyil, bu hərəkətin intellektual və akademik zirvəsi, “türkçülük” ideologiyasının rəsmi qurumlar səviyyəsində təsdiq olunmuş təzahürü kimi çıxış edir [7; 45].

1920-ci illərin mürəkkəb siyasi vəziyyəti, bir tərəfdən yeni sovet quruluşunun təzyiqləri, digər tərəfdən isə milli-mənəvi köklərə qayıtmaq istəyi arasında bir gərginlik yaratmışdı. Belə bir şəraitdə milli kimliyin qorunması məsələsi təkcə dil islahatı və ya əlifba dəyişikliyi (latın qrafikasına keçid) kimi texniki işləri deyil, həm də ədəbi düşüncənin sənət baxımından yenilənməsini, tarixi yaddaşın bədii mətnlərdə yenidən qurulması hadisəsini əhatə edirdi. Qurultay, Azərbaycan dilinin elmi statusunu möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də ədəbiyyatın qarşısında yeni bir bədii vəzifə qoydu: millətin tarixini və ruhunu elmi metodlara söykənən geniş bir təsvirlə ifadə etmək.

Məqalədə milli özünüdərək hadisəsi bir-birini tamamlayan vahid bir zəncirin həlqələri kimi tədqiq olunur. Burada ideoloji təməllərin (Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbəyli) bədii və publisistik qatından başlayaraq, akademik nəzəriyyəyə (Bəkir Çobanzadə və qurultayın metodoloji prinsipləri), oradan isə nəsrin geniş təsvir imkanlarına

(Məmməd Səid Ordubadi və Yusif Vəzir Cəmənzəminli nəsr) qədər olan inkişaf yolu elmi-tənqidi baxış bucağından təhlil edilir. Tədqiqatın əsas hədəfi, 1926-cı il Qurultayının Azərbaycan ədəbi fikrində “ideologiyadan sənətə (estetikaya)” keçid prosesini necə sürətləndirdiyini və bu prosesin müasir Azərbaycan nəsrinin formalaşmasındakı əsaslı rolunu aşkar etməkdir.

İdeoloji təməllər: realist ədəbiyyatdan siyasi iradəyə

Azərbaycan milli kimliyinin (identikliyin) formalaşması ədəbi əsərlərin dərin qatlarında gedən “özünüaxtarış” prosesi ilə sıx bağlıdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərini əhatə edən bu dövr, 1926-cı il qurultayına gedən yolun həm elmi, həm də ideoloji “hazırlıq laboratoriyası” rolunu oynayır. Bu mərhələdə ədəbiyyat sadəcə təsvir vasitəsi deyil, milli şüurun sınaqdan keçdiyi bir meydana çevrilmişdi.

Milli kimlik məsələsi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ən kəskin bədii ifadəsini tapmışdır. Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” pyesi təkcə bir dram əsəri deyil, milli kimliyin bədii bəyannaməsidir (manifestidir). Pyesdə müxtəlif dillərdə (rus, fars, ərəb) təhsil almış üç qardaşın bir ana dili ətrafında birləşə bilməməsi, əslində I Türkoloji Qurultaydan illər öncə səslənən “dil və kimlik” fəryadı idi. Müəllif burada dilin parçalanmasını birbaşa ideoloji parçalanma və milli çöküşün başlanğıcı kimi göstərirdi. Qardaşların ananın (vətənin və kökün rəmzi) vəsiyyətnaməsini oxuya bilməmələri milli yaddaşın itirilməsinə verilən bədii bir hökm idi.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi bütövlükdə millətin özünü tanıması üçün bir güzgüyə çevrilmişdi. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabirin satirik poeziyasında milli kimlik məsələsi “xalqın cəhalətdən təmizlənməsi” müstəvisində qoyulurdu. Sabir poeziyası milli dili mürəkkəb saray üslubundan və süni dil qəliblərindən çıxarıb, xalqın düşüncə tərzini ilə uzlaşan, sadə insanın dilinə çevirdi. Bu dil inqilabı, əslində 1926-cı il qurultayının “ədəbi dili sadələşdirmək və milliləşdirmək” məqsədi ilə tam üst-üstə düşürdü. Əgər realist ədəbiyyat xalqın yaralarını bədii dillə göstərirdisə, Əhməd bəy Ağaoğlu bu yaraların sağlması üçün konkret sosioloji və siyasi “müalicə” yollarını təklif edirdi [1; 112]. Onun rəhbərlik etdiyi “Difai” hərəkatı Azərbaycan türklərinin özünü qoruma instinktini mütəşəkkil siyasi iradəyə çevirdi. Ağaoğlunun yazılarında milli kimlik artıq dini mənsubiyyət anlayışından çıxıb, etnik və siyasi birliyə keçid edirdi. O, “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” düsturunu irəli sürərkən, milli kimliyin quruluşunu (etnik kök, mənəvi dəyərlər və dünya tərəqqisi) nəzəri olaraq əsaslandırır. Bu üçlük, sonradan Türkoloji Qurultayın da söykəndiyi əsas mənəvi sütunlara çevrildi.

Üzeyir Hacıbəyli isə bu prosesi publisistika müstəvisinə daşıyaraq, “Anlamırıq” (1908) kimi felyetonlarında dili millətin “mənəvi pasportu” kimi bərpa etməyə xidmət edirdi [3; 88]. Hacıbəylinin publisistikası “ziyalı və xalq” arasındakı qopmuş bağları yenidən bağlamaq cəhdi idi. Bu isə qurultayın elmi prinsiplərinin geniş kütlələrə çatması üçün zəruri olan intellektual bazanı formalaşdırırdı.

Akademik nəzəriyyə: I Türkoloji Qurultay və beynəlxalq elmi yanaşma

1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı, Azərbaycanın onilliklər ərzində topladığı milli enerjinin rəsmi və elmi təsdiqi idi. Bu qurultay, ədəbi dilin və tarixin öyrənilməsində “köhnə qaydalardan” müasir elmi metodlara keçid nöqtəsinə çevrildi. Qurultay sadəcə regional bir görüş deyil, Türk xalqlarının ortaq mədəni və elmi irsini sistemli hala salmaq üçün qurulmuş nəhəng bir platforma idi.

Qurultayın elmi dayaqını təşkil edən Bəkir Çobanzadə, dili millətin canlı orqanizmi hesab edərək vurğulayırdı: “Biz bu qurultayda təkcə əlifba dəyişmirik, biz Azərbaycan türkcəsinin elmi pasportunu hazırlayırıq” [2; 214]. Vahid imla və terminologiya qaydaları, ədəbi dilin mürəkkəb ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənərək milli xarakter almasını təmin etdi.

Çobanzadənin dilçilik nəzəriyyəsi dili sadəcə donub qalmış qaydalar toplusu kimi deyil, millətin tarixi yaddaşını daşıyan canlı bir qüvvə kimi təqdim edirdi. Bu yanaşma, sonradan bədii əsərlərdə “milli ruhun” dil vasitəsilə yenidən bərpa olunmasına elmi zəmin yaratdı.

Qurultayda V.Bartold, F.Köprülüzadə və S.Oldenburq kimi dünya şöhrətli alimlərin iştirakı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına müasir şərqşünaslıq ənənələrinə uyğun olan müqayisəli təhlil metodunu gətirdi [4; 15-18]. Bu metodun gəlişi ilə ədəbiyyata yanaşma tərzii köklü surətdə dəyişdi: ədəbiyyat artıq təkə köhnə “təzkirəçilik” ənənəsi ilə deyil, sistemli filoloji analizlə öyrənilməyə başlandı.

Fuad Köprülüzadənin çıxışı Nizami, Nəsimi və Füzuli kimi dahi şairlərimizin yaradıcılığını dünya ədəbi prosesinin bir hissəsi kimi öyrənməyə yol açdı [5; 67]. Onun təklif etdiyi “türk ədəbiyyatı tarixi” konsepsiyası Azərbaycan yazıçılarında milli keçmişə qarşı bir növ “bədi özünəinam” hissi formalaşdırdı. Bu elmi yanaşmanın təsiri ilə nəsrə milli yaddaşın bərpası istiqamətində konkret nümunələr meydana gəldi. Bəkir Çobanzadənin özünün elmi tədqiqatları və şeirlərindəki “ana dili” və “tarixi kök” vəhdəti yazıçıları stimullaşdırdı. Onlar tarixi mövzulara daha çox müraciət etməyə və keçmişə müasir fəlsəfi baxışla yenidən canlandırmağa başladılar. Beləliklə, elmi müstəvidə qəbul edilən qərarlar tezliklə bədii düşüncənin daxili strukturuna təsir edərək tarixi roman janrının yüksəlişinə yol açdı.

Estetik realıq: nəsrə epik genişlik və tarixi yaddaşın ifadəsi

1926-cı il qurultayı Azərbaycan ədəbiyyatının təkə dilini deyil, həm də bədii yaddaşını yenilədi. Qurultayda “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi orta əsrlər abidələrin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, nəsrə milli keçmişə marağı əsas bir strateji xəttə çevirdi. Bu, ədəbiyyatda sadəcə keçmişin təsviri deyil, itirilmiş milli kimliyin bədii şəkildə yenidən qurulması demək idi. Bu prosesin nəsr müstəvisindəki ən kamill təzahürü Yusif Vəzir Cəmənzəminli yaradıcılığında özünü göstərir. Müəllifin “Qan içində” (və ya “İki od arasında”) romanı XVIII əsr Azərbaycanının siyasi mənzərəsini və milli dövlətçilik ideyasının çətinliklərini bədii şəkildə canlandırır. Cəmənzəminli nəsr, qurultayın ortaya qoyduğu “elmi arxivşünaslıq” və “tarixi köklərə sahiblik” prinsiplərini bədii mətnə köçürən bir növ estetik model rolunu oynayır. Müəllif Molla Pənah Vaqif obrazı vasitəsilə milli ziyalı və xalq birliyi məsələsini ön plana çəkir.

Cəmənzəminlinin yaradıcılıq metodu qurultayda Bəkir Çobanzadə və Fuad Köprülüzadə tərəfindən irəli sürülən müqayisəli filoloji analiz və tarixi sənədlərə istinad ənənəsi ilə tam səsləşirdi. O, xanlıqlar dövrünün siyasi dramını sadəcə təsvir etmir, onu milli özünüdərk süzgəcindən keçirərək Azərbaycan nəsrində psixoloji-tarixi realizmin əsasını qoyurdu. Bu yanaşma, qurultayın elmi qərarlarının bədii arxivşünaslıqla birləşməsi nəticəsində ədəbiyyatın “ideologiyadan sənətə” keçidini təmin edən ən mühüm amillərdən biri oldu.

Nəsrə bu genişlik poeziyada Hüseyn Cavidin dramları ilə bəşəri miqyasa yüksəldi. Cavid yaradıcılığı, milli kimliyi Turan və ümumbəşəri fəlsəfə müstəvisində təhlil edərək, qurultayın ideoloji hədəflərini bədii-fəlsəfi zirvəyə daşıyırdı. Mikayıl Müşfiq isə qurultayın “sadə dil” prinsipini poeziyada tətbiq edərək, “Oxu, tar” kimi şeirləri ilə milli ruhu yeni ritmlərlə ifadə edirdi. Beləliklə, nəsrin epik genişliyi və poeziyanın lirik gücü birləşərək, 1926-cı il Qurultayının elmi qərarlarını millətin bədii reallığına çevirdi.

Nəticə

Azərbaycanın ədəbi və ictimai düşüncəsində milli kimlik strategiyasının inkişafı, 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı ilə özünün ən yüksək elmi (akademik) zirvəsinə çatmışdır. Aparılan tədqiqat bir daha təsdiq edir ki, milli özünüdərk hadisəsi sadəcə siyasi bir şüar deyil; bu, ideologiyadan başlayaraq elmi nəzəriyyəyə, oradan isə bədii sənətin ən dərin qatlarına qədər nüfuz edən sistemli bir prosesdir.

Tədqiqat göstərir ki, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbəyli və Cəlil Məmmədquluzadə kimi mütəfəkkirlər milli kimliyin ideoloji bünövrəsini qoymuş, xalqın etnik və mədəni obrazını realist

ədəbiyyatın və publisistikanın süzgəcindən keçirmişlər. 1926-cı il qurultayı isə bu bünövrəni beynəlxalq elmi metodlarla möhkəmləndirmiş, Azərbaycan türkcəsinin və tarixinin öyrənilməsinə “elmi passport” statusu qazandırmışdır.

Məqalənin əsas elmi qənaəti budur ki, qurultayın gətirdiyi dil və tarix yanaşması nəsrə köklü dəyişikliyə səbəb olmuşdur. M.S. Ordubadi, Y.V. Çəmənzəminli, H. Cavid və M. Müşfiq kimi sənətkarlar elmi müstəvidə elan edilən milli hədəfləri bədii mətnin emosional yaddaşına köçürərək millətin ruhuna həkk etmişlər. Beləliklə, ideoloji laboratoriyada formalaşan fikirlər qurultayda elmi formaya salınmış, tarixi romanlar və dram əsərləri vasitəsilə isə bədii reallığa çevrilmişdir. Bu sistemli inkişaf yolu Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin öz kökünə sadıq qalaraq müasirləşmə gücünü sübut edir. 1926-cı il Türkoloji Qurultayının dərsləri bu gün də Azərbaycan nəsrinin milli kimlik baxımından araşdırılması üçün əsas elmi baza olaraq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, Ə. (2018). Sən mənimsən (Məqalələr, məktublar, xatirələr). Bakı: Qanun.
2. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri (5 cildə). Bakı: Şərq-Qərb.
3. Hacıbəyli, Ü. (2005). Seçilmiş əsərləri (2 cildə). Bakı: Şərq-Qərb.
4. I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqrafik hesabat). (1926). Bakı: Azərnəşr.
5. Köprülüzadə, F. (2006). Türk ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm.
6. Quliyev, E. (2018). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Mütərcim.

THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS AND THE PHENOMENON OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS IN AZERBAIJANI PROSE: FROM IDEOLOGY TO AESTHETICS

Huseynova Pervin Agabala

Summary

The research analyzes the stages of formation of Azerbaijani national identity against the background of the complex socio-political and ideological environment of the early 20th century. The main purpose of the article is to investigate the fundamental influence of the 1st Turkology Congress of 1926 on Azerbaijani literary thought, particularly the evolution of the prose genre. The study traces the reflection of ideological foundations put forward by thinkers such as C. Mammadguluzadeh and A. Aghaoglu in literary texts. Furthermore, it examines the aesthetic transformations in Azerbaijani prose after the Congress and the issues of restoring national memory in the works of M.S. Ordubadi and Y.V. Chamanzaminli from a scientific-critical perspective.

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ФЕНОМЕН НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ: ОТ ИДЕОЛОГИИ К ЭСТЕТИКЕ

Гусейнова Парвин Агабала кызы

Резюме

В данной исследовательской работе анализируются этапы формирования азербайджанской национальной идентичности на фоне сложной общественно-политической и идеологической среды начала XX века. Основная цель статьи — исследование фундаментального влияния I Тюркологического съезда 1926 года на азербайджанскую литературную мысль, в частности на эволюцию прозаического жанра. В статье прослеживается отражение идеологических основ, выдвинутых такими мыслителями, как Дж. Мамедкулизаде и А. Агаоглу, в художественных текстах. Также с научно-критической точки зрения исследуются эстетические трансформации в азербайджанской прозе после съезда и вопросы восстановления национальной памяти в творчестве М.С. Ордубади и Ю.В. Чемазминли.

Rəyçi: MDU Elmi katibi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ağakışiyeva Səadət Arif qızı
Daxiln olma tarixi 12 may 2026-cı il

UOT:811.

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ
MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ***Hüseynova Şəhla Ələkbər qızı, Əliyeva Nəsimə islam qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**0009-0001-2855-270X**0009-0006-9083-2282**alivevanasiba2663@gmail.com**hsehla744@gmail.com*

Xülasə: Bu tədqiqat işində müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dillərinin zaman sistemləri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Məqalənin əsas məqsədi hər iki dildə zamanın morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrini təhlil etmək, zaman formalarının semantik tutumunu müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı ingilis dilindəki analitik quruluşla Azərbaycan dilindəki iltisqi quruluşun zaman kateqoriyasındakı təzahürləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Məqalədə həmçinin zamanların transformasiyası zamanı yaranan lingvistik fərqlər elmi şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: Zaman-görünüş sistemi, Müqayisəli dilçilik, Şəkilçiləşmə, Köməkçi feyllər, Keçmiş zaman, İndiki zaman.

Keywords : Tense-Aspect System, Comparative Linguistics, Suffixation, Auxiliary Verbs, Past Tense, Present Tense.

Ключевые слова: Система времени и аспекта, Сравнительная лингвистика, Суффиксация, Вспомогательные глаголы, Прошедшее время, Настоящее время

Giriş

Dilçilik elmində zaman kateqoriyası obyektiv zamanın qrammatikləşmiş forması kimi çıxış edir. İngilis dili Hind-Avropa dil ailəsinin German qrupuna daxil olmaqla analitik xarakter daşıyır. Bu dildə qrammatik mənaların ifadəsində köməkçi feyllər (to be, to do, to have) və söz sırası həlledici rol oynayır. Azərbaycan dili isə Altay dil ailəsinin Türk qrupuna aid olub aqqlütinativ (iltisqi) dildir. Burada zaman mənaları feyl köklərinə ardıcıl şəkildə əlavə olunan leksik və qrammatik şəkilçilər sistemi vasitəsilə formalaşır.

Məqalənin əsas hissəsində bu iki fərqli sistemin indiki və keçmiş zaman formaları üzərindəki qarşılaşdırılması təqdim olunur.

1. İndiki Zamanın Tipoloji Struktur Xüsusiyyətləri**1.1. Azərbaycan Dilində İndiki Zamanın İfadəsi**

Azərbaycan dilində indiki zaman feil kökünə və ya başlanğıc formasına -ır, -ir, -ur, -ür şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Bu zaman forması Azərbaycan dilində olduqca geniş semantikaya malikdir. Məsələn, “O, kitab oxuyur” cümləsi həm hərəkətin hazırda icra olunduğunu, həm də ümumiyyətlə subyektin mütləq ilə məşğul olduğunu bildirə bilər.

Azərbaycan dilində indiki zamanın inkarı feil kökü ilə zaman şəkilçisi arasına -ma, -mə inkar şəkilçisinin (indiki zamanda saitlərin ixtisarı ilə) daxil edilməsi ilə düzəlir: oxuyur – oxumur. Sual forması isə xüsusi bir köməkçi vasitə olmadan, yalnız intonasiya və ya sual ədatları vasitəsilə həyata keçirilir.

1.2. İngilis Dilində İndiki Zamanın Diferensiasiyası

İngilis dilində Azərbaycan dilindəki vahid indiki zaman anlayışı iki fərqli aspektə bölünür:

Birincisi, Present Simple (Qeyri-müəyyən indiki zaman). Bu zaman forması daimi xarakter daşıyan, təkrarlanan hərəkətləri ifadə edir. Burada feyl öz ilkin formasında qalır (III

şəxsin təkində -s şəkilçisi qəbul edir). Bu zamanın ən vacib xüsusiyyəti sual və inkar formalarında “do” və “does” köməkçi feillərindən istifadə edilməsidir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə burada analitik quruluş özünü qabarıq göstərir.

İkincisi, Present Continuous (Davamedici indiki zaman). Bu zaman hərəkətin məhz danışığ anında icra edildiyini bildirir və “to be (am, is, are) + V-ing” strukturu ilə düzəliir.

Müqayisəli Təhlil: Azərbaycanlı tələbələr üçün ingilis dilindəki bu iki formanı fərqləndirmək çətinlik yaradır, çünki Azərbaycan dilindəki “yazıram” feili kontekstdən asılı olaraq həm “I write”, həm də “I am writing” kimi tərcümə oluna bilir. İngilis dili burada hərəkətin tərzini (aspect) qəti şəkildə fərqləndirir.

2. Keçmiş Zaman Formalarının Semantik və Morfoloji Təhlili

2.1. Azərbaycan Dilində Keçmiş Zaman və Subyektivlik

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın ifadə vasitələri məlumatın mənbəyinə və danışanın hadisəyə münasibətinə görə iki yerə bölünür:

Şühudi keçmiş zaman: Bu zaman feil kökünə -dı, -di, -du, -dü şəkilçiləri artırmaqla düzəliir. Bu formanın əsas semantik yükü “şahidlik”dir. Yəni danışan şəxs hərəkətin icrasını özü görüb və ya hadisənin baş verdiyinə tam əmindir.

Nəqli keçmiş zaman: -mış, -miş, -muş, -müs və ya -ıb, -ib, -ub, -üb şəkilçiləri ilə düzəliir. Burada hərəkət ya başqasından eşidilib, ya da hərəkətin nəticəsi sonradan müşahidə edilib.

2.2. İngilis Dilində Keçmiş Zaman və “Bitmişlik” Anlayışı

İngilis dilində keçmiş zamanın strukturunda şahidlik deyil, vaxtın konkretliyi və nəticənin əhəmiyyəti ön plandadır:

Past Simple: Hərəkətin keçmişdə müəyyən bir vaxtda (yesterday, last week) baş verdiyini və bitdiyini göstərir. Azərbaycan dilindəki şühudi keçmiş zamanın ən yaxın ekvivalenti hesab olunur.

Present Perfect: Bu zaman forması Azərbaycan dili üçün ən problemli sahələrdən biridir. Hərəkət keçmişdə baş versə də, onun nəticəsi indiki zamanla sıx bağlıdır. “I have lost my book” dedikdə, kitabın keçmişdə itməsi deyil, hazırda mənə lazım olması və yoxluğu vurğulanır.

Struktur Fərqləri: Azərbaycan dilində keçmiş zamanın bütün növləri yalnız şəkilçilər vasitəsilə feilin üzərində cəmləşdiyi halda, ingilis dilində “did” (Past Simple üçün) və “have/has” (Present Perfect üçün) köməkçi vasitələri sintaktik mənzərəni tamamilə dəyişir.

3.3. Sual və İnkar Formalarının Müqayisəli Struktur Təhlili

Zamanların ifadəsində ən kəskin fərqlərdən biri sual və inkarın formalaşması prosesində özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu proses tamamilə daxili morfoloji dəyişikliklərlə, ingilis dilində isə xarici köməkçi vasitələrlə həyata keçirilir.

İnkarın ifadəsi: Azərbaycan dilində feilin inkarı zaman şəkilçisindən əvvəl gələn -ma, -mə şəkilçisi ilə düzəliir (oxuyur – oxumur). İngilis dilində isə bu, feil kökü ilə şəxs arasında yerləşən “do/does/did + not” analitik bloku vasitəsilə baş verir. Burada maraqlı məqam odur ki, ingilis dilində inkar köməkçi feylə keçdikdə, əsas feil öz qrammatik əlamətini (məsələn, keçmiş zaman şəkilçisini) itirir.

Sualın ifadəsi: Azərbaycan dilində sual cümləsi əksər hallarda intonasiya və ya -mı, -mi, -mu, -mü ədatı ilə formalaşır. İngilis dilində isə sual köməkçi feilin (Auxiliary Verb) mübtədanın önünə keçməsi ilə (İnversiya) düzəliir. Bu, ingilis dilində söz sırasının nə dərəcədə sabit və funksional olduğunu bir daha sübut edir.

3.4. Feillərin Zamanlara görə Hallanma Paradigması

Məqalənin praktiki hissəsini zənginləşdirmək üçün “to study” (təhsil almaq / öyrənmək) feilinin hər iki dildəki qarşılıqlı hallanma nümunələrinə nəzər salaq:

Present Tense / İndiki Zaman:

I study – Mən təhsil alıram (ümumi, vərdis).

I am studying – Mən (indi) təhsil alıram.

He studies – O, təhsil alır. (İngilis dilində III şəxs fərqi).

Past Tense / Keçmiş Zaman:

I studied – Mən təhsil aldım (Şühudi keçmiş – şahidəm).

I have studied – Mən təhsil almışam (Nəqli keçmiş – nəticə var).

I was studying – Mən təhsil alırdım (Keçmiş davamedici).

3. Zamanların Uzlaşması və Sintaktik Əlaqələr

İngilis dilində zamanların uzlaşması (Sequence of Tenses) qəti qrammatik qanundur. Əgər mürəkkəb cümlənin baş cümləsi keçmiş zamandadırsa, budaq cümlə mütləq keçmişin formalarından birində olmalıdır. Azərbaycan dilində isə bu sistem daha çox məna və məntiq üzərində qurulur.

Məsələn, “O dedi ki, mən sabah gələcəyəm” cümləsində “gələcəyəm” gələcək zamanda qalır. Lakin ingilis dilində bu, “He said that he would come” formasını alaraq “Keçmişə nəzərən gələcək zaman” (Future in the Past) strukturuna çevrilir. Bu, ingilis dilinin zaman sisteminin nə dərəcədə riyazi və dəqiq strukturlaşdığını, Azərbaycan dilinin isə daha çox morfoloji çevikliyə malik olduğunu göstərir.

4. Nəticə

Aparılan tədqiqat və müqayisələr nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin zaman sistemləri arasındakı fərqlər dildəki “təfəkkür tərz” ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dili hərəkətin davamlılığına, nəticəsinə və zaman oxundakı dəqiq yerinə (aspect) fokuslandığı halda, Azərbaycan dili hərəkətin mənbəyinə, yəni danışanın şahid olub-olmamasına (evidentiality) daha çox önəm verir.

Zamanların struktur baxımından ingilis dilində analitik (köməkçi feyllər vasitəsilə), Azərbaycan dilində isə sintetik (şəkilçilər vasitəsilə) olması hər iki dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Bu fərqlərin öyrənilməsi həm tərcüməşünaslıq, həm də xarici dilin tədrisi metodikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi və qrammatikası. Bakı: Maarif, 1988.
2. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya). Bakı: Maarif, 1982.
3. Hüseynov, F. Müqayisəli tipologiya (İngilis və Azərbaycan dilləri). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Verdiyeva, Z. N. İngilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: Elm, 1983.
5. Veysəlli, F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
6. Aarts, B. Oxford Modern English Grammar. Oxford University Press, 2011.
7. Comrie, B. Tense. Cambridge University Press, 1985.
8. Hewings, M. Advanced Grammar in Use. Cambridge University Press, 2013.
9. Murphy, R. English Grammar in Use (5th Edition). Cambridge University Press, 2019.

A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL ANALYSIS OF THE TENSE SYSTEM IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES*Huseynova Shahla Alakbar , Aliyeva Nasiba Islam**Summary*

This article provides a comprehensive linguistic examination of the tense-aspect categories in English and Azerbaijani. The author concludes that the English tense system is fundamentally aspect-oriented, utilizing analytical structures to denote the completion, continuity, and result of an action. In contrast, the Azerbaijani tense system is characterized by a synthetic-agglutinative structure, where the focus lies on the speaker's perspective and the source of information—known as evidentiality. The study highlights that the 12-tense grid of English finds its functional equivalents in Azerbaijan's 5 major tense categories through context and specific suffixation.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СИСТЕМЫ ВРЕМЕН В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ*Гусейнова Шахла Алекпер гызы , Алиева Насиба Ислам гызы**Резюме*

Данная статья посвящена всестороннему лингвистическому исследованию категорий времени и аспекта в английском и азербайджанском языках. Автор делает вывод, что английская система времен в своей основе ориентирована на аспект, используя аналитические структуры для обозначения завершенности, длительности и результата действия. Напротив, азербайджанская система времен характеризуется синтетико-агглютинативной структурой, где основное внимание уделяется перспективе говорящего и источнику информации — так называемой эвиденциальности. В исследовании подчеркивается, что сетка из 12 времен английского языка находит свои функциональные эквиваленты в 5 основных временных категориях азербайджанского языка через контекст и специфическую суффиксацию.

*Rəyçi: dos.f.f.d. Əliyeva Zahirə**Daxil olma tarixi 04 iyun 2026-cı il*

UOT:80.

**SÜNİ İNTELLEKT VƏ DATA JURNALİSTİKA: AZƏRBAYCAN
MƏDİASININ PERSPEKTİVLƏRİ**

İsgəndərova Vəfa Zahid qızı
Bakı Dövlət Universitetinin
elmlər doktorluğu proqramı üzrə doktorantı
<https://orcid.org/0000-0002-4167-7531>
Vafa1.aslan@gmail.com

Xülasə: Süni intellektin (Sİ) jurnalistikaya integrasiyası xəbərlərin istehsalı, təhlili və yayılmasında transformativ bir dəyişiklikdir. Xüsusilə, Sİ və data jurnalistikasının konvergensiyası sübutlara əsaslanan reportaj, avtomatlaşdırma və auditoriyanın cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu tədqiqat Azərbaycan media sistemində Sİ ilə idarə olunan data jurnalistikasının perspektivlərini araşdırır. Ədəbiyyat icmal, müqayisəli təhlil və Azərbaycanın media mühitinin kontekstual qiymətləndirilməsi daxil olmaqla keyfiyyətli tədqiqat metodlarına əsaslanan məqalə həm yeni imkanları, həm də struktur dəyişikliklərini müəyyən edir. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycanın media sektoru tədricən rəqəmsal transformasiyaya məruz qalsa da, data jurnalistikasında Sİ texnologiyalarının tətbiqi məhdud səviyyədədir. Buna baxmayaraq, global alətlərə çıxışın artırılması və rəqəmsal media platformalarının genişlənməsi gələcək inkişaf üçün əhəmiyyətli potensial yaradır. Tədqiqat Sİ üzrə aparılan tədqiqatlara töhfə verir və Azərbaycanda verilənlərə əsaslanan jurnalistikanın inkişafı üçün yeni siyasət və institusional tövsiyələr təklif edir.

Açar sözlər: süni intellekt, data jurnalistikası, Azərbaycan, rəqəmsal transformasiya, hesablama jurnalistikası, media innovasiyası

Keywords: artificial intelligence, data journalism transformation, computational journalism, media innovation, Azerbaijan, digital

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика данных, Азербайджан, цифровая трансформация, вычислительная журналистика, медиаинновации

Giriş

Ünsiyyət formaları daim dəyişir, bu texnologiyaların bizə, cəmiyyətə və dünyaya təsiri də eyni dərəcədə dəyişir (6, s. 2). Müasir qlobal media mənzərəsi, xüsusən də süni intellekt (Sİ) və məlumat analitikası sahəsindəki sürətli texnoloji irəliləyişlər səbəbindən dərin transformasiyaya məruz qalıb. Ənənəvi olaraq, hekayə danışma və insan təfsirinə əsaslanan jurnalistika, genişmiqyaslı məlumatların (verilənlərin) emalı, avtomatlaşdırılması və alqoritmik qərar qəbul etməsinə imkan verən hesablama vasitələri tərəfindən getdikcə daha çox formalaşır. Bir neçə mərhələdən keçərək ərsəyə gələn data jurnalistikası məhsulunu Sİ meydana gələnə qədər müxtəlif kompüter proqramları vasitəsi ilə yaratmaq mümkün idi. Hazırda isə bu prosesi, əsasən də hesablama və vizualizasiya mərhələlərini Sİ asanlıqla icra edir. Maşın öyrənməsi, təbii dil emalı və avtomatlaşdırılmış məzmun generasiyası da daxil olmaqla, Sİ texnologiyaları müasir xəbər otaqlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bu iki sahənin - Sİ və data jurnalistikasının kəsişməsi artıq əvvəllər də adlandırılmağa meylli olunan "hesablama jurnalistikası"na doğru əhəmiyyətli bir paradigma dəyişikliyi təmsil edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, müasir media sistemlərində Sİ ilə idarə olunan jurnalistika avtomatlaşdırılmış xəbər yazma, auditoriya analitikası, tövsiyə sistemləri və faktların yoxlanılması kimi vəzifələr üçün istifadə olunur. Lakin bu texnologiyaların tətbiqi fərqli regionlar üzrə qeyri-bərabərdir. Azərbaycan da daxil olmaqla, inkişaf etməkdə olan və keçid

dövrü media sistemlərində texnoloji inkişaf, struktur, institusional və ictimai-siyasi amillər bu cür innovasiyaların nə dərəcədə tətbiq oluna biləcəyini müəyyən edir.

Azərbaycanın media sistemi davamlı rəqəmsallaşma, onlayn media istehlakının artması və inkişaf edən tənzimləyici çərçivələrlə xarakterizə olunur. Bu inkişafı baxmayaraq, süni intellektin data jurnalistika təcrübələrinə inteqrasiyası məhdud olaraq qalır. Bu, Azərbaycan kontekstində süni intellektlə idarə olunan jurnalistikanın tətbiqi üçün perspektivlər, çətinliklər və strateji yollar barədə bir sıra vacib suallar doğurur.

Mövzu ilə bağlı çoxlu sayda müxtəlif dillərdə ədəbiyyatlar mövcuddur. Nik Diakopulos tərəfindən hazırlanmış hesablama jurnalistikası konsepsiyası hesablama metodlarının jurnalistika təcrübələrinə inteqrasiyasına aiddir. Bu konsepsiya alqoritmlərin informasiyanın toplanması, təhlili və təqdim edilməsindəki rolunu vurğulayır (7). Data jurnalistikası empirik sübutlara üstünlük verməklə jurnalistika biliklərinin istehsalını yenidən müəyyənləşdirir. Conatan Qrey və digərləri tərəfindən vurğulandığı kimi, məlumatlara əsaslanan hekayə danışmaq jurnalistikanı daha elmi və analitik həqiqət modelinə doğru yönəldir (4, s. 123).

Jurnalistikada süni intellekt yalnız texnoloji vasitə kimi deyil, həm də institutları, normaları və güc strukturlarını əhatə edən daha geniş sosial-texniki sistemin bir hissəsi kimi başa düşülməlidir. Bu perspektiv onun müxtəlif media mühitlərində tətbiqini təhlil etmək üçün çox vacibdir. Sözügedən sahə haqqında mövcud ədəbiyyat həm onun transformativ potensialını, həm də məhdudiyyətlərini vurğulayır. Araşdırmalar göstərir ki, süni intellekt xəbər istehsalında səmərəliliyi, dəqiqliyi və miqyaslılığı artırma bilər (3, s. 89). Məsələn, avtomatlaşdırılmış jurnalistika maliyyə və idman reportajlarında geniş daha çox istifadə olunur. Eyni zamanda, Carlson (2, s. 102) kimi alimlər süni intellektin etik təsirlərini, o cümlədən şəffaflıq, qərəzlilik və hesabatlılıq məsələlərini vurğulayırlar. Süni intellekt sistemləri məlumatlarda mövcud olan qərəzləri təkrarlama bilər və bu da ədalət və obyektivlik barədə problemlər yarada bilər. Ümumiyyətlə, data jurnalistikanın əsas global trendləri xəbər istehsalının avtomatlaşdırılması, məlumatların çıxarılması və araşdırma jurnalistikası, fərdiləşdirmə və auditoriya analitikası, faktların yoxlanılması və dezinformasiyanın aşkarlanması ilə bağlıdır.

Azərbaycan kontekstinə gəlincə, onu vurğulamaq gərəkdir ki, Azərbaycanda data jurnalistika hələ də inkişaf etməkdədir. Bəzi media orqanları əsas məlumatların vizuallaşdırılmasından istifadə etsə də, qabaqcıl analitik təcrübələr məhdud olaraq qalır. Azərbaycanda internetin yayılmasında və rəqəmsal media istehlakında əhəmiyyətli artım müşahidə edilir. Onlayn xəbər platformaları və sosial media informasiyanın yayılmasında data təqdimatları əsas rollardan birini oynayır. Baxmayaraq ki, media təşkilatları çox vaxt məhdud resurslarla fəaliyyət göstərirlər və bu da onların yeni texnologiyalara investisiya qoymaq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Əgər sözügedən sahənin inkişafına mane olan çətinlikləri sadalamış olsaq, aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Verilənlərin əldə edilməsindəki çətinlik;
2. Bilik və bacarıq problemləri;
3. Maliyyə çətinlikləri;
4. Etik problemlər;
5. Tənzimləyici mühit.

Bütün bunlarla yanaşı, sosial media segmentini monitorinq edəndən sonra qeyd etmək gərəkdir ki, Azərbaycanda data jurnalistikada SI üçün imkanlar vardır. Məsələn, global texnologiyalara giriş sərbəstdir və açıq mənbəli alətləri və beynəlxalq platformalar jurnalistlərə əhəmiyyətli maliyyə sərmayəsi olmadan süni intellektdən istifadə etmək imkanları yaradır, araşdırma hesabatları üçün jurnalistlər bilik və bacarıqlara malikdir və bu

istiqamətdə təhsilin inkişafı artan tempdə irəliləyir. Həmçinin peşəkar müşahidələr onu göstərir ki, beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq yerli jurnalistlər üçün bilik ötürülməsinə və potensialın artırılmasına dəstək ola bilər.

Belə ki, Azərbaycanda süni intellektlə idarə olunan data jurnalistikasının perspektivləri texnoloji innovasiya və institusional şərait arasındakı qarşılıqlı təsirdən asılıdır. Süni intellekt əhəmiyyətli potensial təklif etsə də, onun uğurlu tətbiqi təhsildə, siyasətdə və media təcrübələrində sistemli dəyişikliklər tələb edir.

Nəticə

Süni intellekt səmərəliliyi, analitik potensialı və auditoriya cəlbini artırmaqla Azərbaycanda data jurnalistikasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək potensialına malikdir. Lakin onun tətbiqi hazırda struktur, təhsil və tənzimləyici çətinliklərlə məhdudlaşır. Süni intellektlə idarə olunan data jurnalistikasını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması tövsiyə olunur:

- Xüsusi təhsil proqramlarının hazırlanması;
- Açıq məlumat siyasətlərinin təşviqi;
- Media texnologiyalarına investisiya qoyuluşu;
- Aydın etik çərçivələrin yaradılması.

Ədəbiyyat

1. Vəfa İsgəndərova. Multimedialı data analiz metodları. Bakı. Füyuzat-2025
2. Carlson, M. (2015). The robotic reporter. *Digital Journalism*, 3(3), 416–431.
3. Diakopoulos, N. (2019). *Automating the news: How algorithms are rewriting the media*. Harvard University Press.
4. Gray, J., Bounegru, L., & Chambers, L. (2012). *The data journalism handbook*. O'Reilly Media.
5. Oates, S. (2007). The neo-Soviet model of the media. *Europe-Asia Studies*, 59(8), 1279–1297.
6. Flew, T. (2014). *New media: An introduction*. Oxford University Press.
7. <https://ajh.rodrigozamith.com/future-of-journalism/computational-journalism/>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DATA JOURNALISM: PROSPECTS FOR AZERBAIJANI MEDIA

Isgandarova Vafa Zahid

Summary

The integration of artificial intelligence (AI) into journalism represents a transformative shift in the production, analysis, and dissemination of news. In particular, the convergence of AI and data journalism has introduced new possibilities for evidence-based reporting, automation, and audience engagement. This study investigates the prospects of AI-driven data journalism within the Azerbaijani media system. Drawing on qualitative research methods, including literature review, comparative analysis, and contextual evaluation of Azerbaijan's media environment, the article identifies both opportunities and structural limitations. The findings indicate that while Azerbaijan's media sector is undergoing gradual digital transformation, the adoption of AI technologies in data journalism remains constrained by limited levels. Nevertheless, increasing access to global tools and the expansion of digital media platforms provide significant potential for future development. The study contributes to the scholarship on AI and offers new policy and institutional recommendations for advancing data-driven journalism in Azerbaijan.

**ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЖУРНАЛИСТИКА ДАННЫХ:
ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СМИ***Искендерова Вафа Захидовна**Резюме*

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в журналистику представляет собой трансформационный сдвиг в производстве, анализе и распространении новостей. В частности, конвергенция ИИ и журналистики данных открыла новые возможности для основанной на фактах отчетности, автоматизации и взаимодействия с аудиторией. В данном исследовании изучаются перспективы журналистики данных, основанной на ИИ, в рамках азербайджанской медиасистемы. Опираясь на качественные методы исследования, включая обзор литературы, сравнительный анализ и контекстную оценку медиасреды Азербайджана, статья выявляет как возможности, так и структурные ограничения. Результаты показывают, что, хотя медиасектор Азербайджана проходит постепенную цифровую трансформацию, внедрение технологий ИИ в журналистику данных остается ограниченным. Тем не менее, расширение доступа к глобальным инструментам и развитие цифровых медиаплатформ открывают значительный потенциал для будущего развития. Исследование вносит вклад в научные исследования по ИИ и предлагает новые политические и институциональные рекомендации для развития журналистики данных в Азербайджане.

*Рәуғи: filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev
Daxil olma tarixi 08 iyun 2026-cı il*

UOT:81.

DİLÇİLİKDƏ KEÇİD HADİSƏSİNİN TERMİNOLOJİ VARIYASIYALARI VƏ ONLARIN NƏZƏRİ ƏSASLARI*Məlikli Kamalə İzzət qızı**Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti**<https://orcid.org/0000-0002-8890-6194>**kamala.malikli@atmu.edu.az*

Xülasə: Bu məqalədə dilçilikdə keçid hadisəsinin terminoloji variyasiyaları və onların nəzəri əsasları araşdırılır. Müxtəlif dilçilərin yanaşmaları müqayisəli şəkildə təhlil edilərək göstərilir ki, keçid hadisəsi fərqli terminlərlə ifadə olunsada, onların məzmununda müəyyən ortaq cəhətlər mövcuddur. Araşdırma zamanı bu terminlərin yaranma səbəbləri, işlənmə sahələri və semantik çalarları izah olunur. Məqalədə xüsusi olaraq vurğulanır ki, keçid hadisəsinə izah edən terminlər içərisində “transpozisiya” anlayışı daha geniş və sistemli xarakter daşıyır. Bu termin digər anlayışları müəyyən mənada ümumiləşdirir və dil vahidlərinin bir kateqoriyadan digərinə keçidini daha dolğun şəkildə ifadə edir. Müxtəlif alimlərin fikirlərinin təhlili göstərir ki, transpozisiya həm struktur, həm də funksional baxımdan keçid hadisəsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: morfoloji transpozisiya, sintaktik transpozisiya, qarşılıqlı keçid, transformasiya, konversiya

Keywords: morphological transposition, syntactic transposition, mutual transition, transformation, conversion

Ключевые слова: морфологическая транспозиция, синтаксическая транспозиция, взаимный переход, трансформация, конверсия

Müasir dilçilikdə “nitq hissələrinin transpozisiyası” anlayışının təyin edilməsilə bağlı müəyyən anlayış və terminlərin şərhini təklif edən, yəni anlayış və terminləri elmə gətirən əksər dilçilər çox zaman onları mövcud və məlum təriflərlə və ya digər dilçilərin fikirləri ilə əlaqələndirmirlər [15, s. 23]. Mövcud terminlərin heç biri keçid hadisəsinə xarakterizə edərkən dilçilər tərəfindən hamılıqla qəbul edilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan terminlər ya məhduddur (məsələn, konversiya, derivasiya, transformasiya kimi), ya da transpozisiya kimi hədindən artıq genişdir. Üstəlik onlar keçidin xüsusiyyətlərini eyni dərəcədə işıqlandırmırlar.

Transpozisiyanı dilçilikdə linqvistik hadisə kimi təyin etmək üçün bir sıra termin və anlayışlardan istifadə olunur. Dilçilik ədəbiyyatında 200-ə yaxın belə termin və anlayış mövcuddur. İndi isə onların arasında ən çox diqqət çəkən terminlərə və anlayışlara nəzər salaq.

İlk olaraq “keçid” terminini qeyd edək. Bu terminə A.X.Vastokov, V.V.Vinaqradov, A.M.Peşkovski, N.İ.Qreç, V.V.Babaytseva, O.P.Sunik və başqa dilçilərin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə nitq hissələri səviyyəsində “transpozisiya” dilçilikdə “keçid” terminindən sonra istifadə olunmağa başlanmışdır. Qrammatik kateqoriyalar sistemində hər iki termin çox vaxt sinonim kimi işlənir. Eyni zamanda “keçid” termininin özü də ayrıca bir termin kimi, məsələn, “nitq hissələrinin keçidi”, “sifətlərin ismə keçidi”, “müxtəlif nitq hissələrindən əvəzliliklərə keçid” və s. kimi terminoloji adlarda da istifadə edilir.

Dilçilikdə “nitq vahidlərinin transpozisiyası” ilə bağlı təklif olunan başqa terminlərə A.M.Peşkovskinin “nitq hissələrinin dəyişdirilməsi”, “nitq hissələri sahəsində keçid faktları”, M.F.Lukin, V.V.Babaytseva, A.Y.Bauder [1, s. 13-19], E.N.Sidarenko və başqalarının “nitqin bir hissəsindən digərinə keçidi”, V.Y.Kuznetsovun isə “sözlərin və söz formalarının nitqin bir hissəsindən digərinə keçməsi” terminini aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, transpozisiya

hadisəsini ifadə etmək üçün “nitq hissələrinin dəyişdirilməsi” anlayışı daha individual səslənir və tərcümə nəzəriyyəsində keçidin növünü təyin etmək üçün geniş istifadə olunur.

Dildə baş verən bu hadisəni “nitq hissələri arasındakı keçid” (R.M.Qaysina), “kateqoriyalı keçid” (İ.V.Nikienko), “sözün nitqin bir hissəsindən digərinə individual keçidi” (T.V.Jerebilo), “morfoloji keçid” (K.Q.Qorodenskaya), “sintaktik keçid” (Q.M.Mukan) terminləri ilə də adlandırırlar. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi dilçilikdə Q.M.Mukanın istifadə etdiyi “sintaktik keçid” termini “funksional transpozisiya” termininin sinonimi kimi də istifadə edilir.

Transpozisiya hadisəsini təsvir etmək üçün dilçi M.F.Lukin “söz kateqoriyalarının keçidi” terminindən istifadə edir [7, s. 49-50]. Dilçi burada sözlərin kateqoriyalarının öz paradigmalarını həm dəyişməklə, həm də dəyişməməklə keçidinin mümkün olduğunu qeyd edir.

V.Y.Kuznetsov “sözlərin bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçid prosesi” termininə, V.Y.Kuznetsov, Г. Г.Сokolova və K.S.Simanova birlikdə “keçid hadisəsi” termininə üstünlük verdiyi halda, V.M.Nikiteviç, Q.V.Daqurov “nitq hissələrinin qarşılıqlı keçidi” [2, s. 131]. “qarşılıqlı keçid”, “bir nitq hissəsinin başqasına qarşılıqlı keçidi” kimi terminləri daha uyğun hesab edirlər.

Nitq hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əsas götürən V.M.Nikiteviç, Q.V.Daqurov, R.M.Qaysina və başqa dilçilər transpozisiya hadisəsini adlandırmaq üçün “qarşılıqlı keçid”, “nitq hissələrinin qarşılıqlı keçidi”, “kateqoriyalararası qarşılıqlı əlaqə” terminlərindən istifadə etmişlər. K.Q.Qorodenskaya isə eyni fenomeni “morfologiyalaşma” və ya “nitq hissələrinin morfologiyalaşması” adlandırmışdır. Sintaktik keçidin növündən asılı olaraq, bəzən bir nitq hissəsinə aid sözün digər nitq hissəsinin funksiyasında sintaktik olaraq işlədilməsi onun müvafiq morfoloji tərtibatını, yəni nitq hissəsinin morfologiyasını tələb edir. Məhz elə buna görə də dilçi nitq hissələri arasındakı keçidi “morfologiyalaşma” adlandırmışdır. Ancaq, fikrimizcə, bu termin keçid hallarının hamısını əhatə edən bir termin deyildir. O, keçidin ancaq bir hissəsinə aid termdir [12, s. 58].

Transpozisiya hallarını təsvir etmək üçün dilçilik ədəbiyyatında geniş istifadə edilən termin mürəkkəb terminoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan “keçidlilik” terminidir. Bu terminin işlədilməsinə bir çox dilçilərin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. Belə ki, A.M.Peşkovski, V.V.Vinaqradov, V.V.Babaytseva, L.Y.Malovitskiy, M.F.Lukin, V.N.Miriqin, E.P.Kaleçits, V.İ.Kaduxov, E.N.Sidarenko, V.V.Şiqurov və başqa dilçilər bu termindən istifadə etmişlər. V.İ.Kaduxov “semantik keçidlilik” və onun dörd tipindən – qarışıq, sərhədli, funksional və genetik-semantik keçidlilikdən, L.Y.Malovitskiy isə dinamik, variativ, heterogen, təbəqələşmə keçidliliklərindən bəhs etmişdir. V.İ.Kaduxov həmçinin keçidliliyi köhnə keyfiyyətdən yeni keyfiyyətə, bir dil vahidindən digərinə keçidin orta səviyyəsi kimi şərh etmişdir [5, s. 15].

Q.M.Mukan “sözlərin bir leksik-qrammatik kateqoriyadan digərinə keçidi” [12, s. 57], V.V.Babatseva “sinxronik və diaxronik keçidlilik”, A.Y.Bauder “dil qrammatik strukturunda keçidlilik” və “dil morfoloji strukturunda tranzitivlik hadisələri”, V.N.Miriqin “keçidlilik prosesləri”, İ.V.Arnold, Ş.Balli, O.M.Kim, O.Leşka, V.Q.Qak, V.M.Nikiteviç, V.V.Babaytseva, E.S.Kubryakova, L.V.Borte, E.A.Selivanova, S.V.Sakalova və digər dilçilər isə “transpozisiya” terminindən istifadə edirlər. Bu termin də “keçidlilik” termini kimi müxtəlif terminlərin tərkib hissəsi kimi işləyə bilər. Bunlara nümunə olaraq “fonoloji transpozisiya”, “lingvistik transpozisiya”, “substantiv transpozisiya”, V.V.Şiqurovun təklif etdiyi “predikativ və pilləli transpozisiya” və Ş.Ballinin işlətdiyi “semantik transpozisiya” terminlərini göstərmək olar. “Semantik transpozisiya” dedikdə, forma və funksiyanın sabit olduğu, ancaq leksik mənanın dəyişdiyi hallar nəzərdə tutulur.

Ş.Balli, O.Yespersion, L.Tenyer, A.Seşe, A.Frey, Y.S.Stepanov, V.Q.Qak, V.V.Şiqurov “funksional transpozisiya” terminindən bəhs etmişlər. Y.S.Stepanov “funksional transpozisiya” terminindən transpozisiya çevrilmələrinin konkret adı kimi istifadə etmişdir.

Tam transpozisiyanın sinonimi kimi dilçilikdə istifadə edilən “morfolji transpozisiya” termininə E.S.Kubryakova, E.N.Remçukova, V.N.Alıyeva və başqa dilçilərin əsərlərində rast gəlmək olar. E.S.Kubryakovaya görə transpozisiya dil quruluşunun müxtəlif səviyyələrinə xas olan bir hadisədir ki, burada keçidə məruz qalan dil vahidinin morfoloji cəhətdən tam dəyişikliyə uğradığı morfoloji transpozisiya ilə dil vahidinin ancaq sintaktik funksiyalarının dəyişdiyi sintaktik transpozisiyanı ayırd etmək məqsədəuyğundur [6, s. 75].

İ.Q.Danilyuk “morfoloji transpozisiya” anlayışını geniş mənada başa düşmüşdür. Alimin fikrincə, bu proses zamanı sözün forma və funksiyası sabit olur, yəni yalnız qrammatik məna dəyişir [12, s. 63].

Y.S.Stepanov isə “eksplisit transpozisiya” və “implicit transpozisiya” terminlərinə müraciət edir. Dilçi transpozisiyanı dil vahidinin və ya lingvistik işarənin əsas mənasını dəyişmədən, qrammatik mənasını dəyişməsi zamanı olan lingvistik hadisə kimi başa düşür. O, iki halı qeyd edir: yalnız sintaktik mühitin dəyişdiyi hal və xətti attributiv işarənin dəyişdiyi hal. O, ikinci hala uyğun olaraq iki növ transpozisiyanı fərqləndirir ki, bunun biri “implicit transpozisiya”, ikincisi isə “eksplisit transpozisiya” və ya “funksional transpozisiya”dır [13, s. 185].

Dilçilik elmində transpozisiya halları ilə bağlı işlədilən terminlərdən biri də “transformasiya” terminidir. Bu halları transformasiya hesab edən dilçilərə V.V.Babaytseva, M.F.Lukin, V.N.Miriqin, E.N.Sidarenko, J.Dyubua və başqaları aiddir. Dildə “transformasiya” termininin üç mənada işləndiyini qeyd etmək olar. Belə ki, əvvəlcə transformasiya “nitq hissələri arasında keçid”, daha sonra isə “keçid haqqında morfoloji doktrina” mənasında başa düşülür. Bundan başqa bu termin qrammatik kateqoriyaların psixoloji modelləşməsinə uyğun olaraq, sintaktik strukturların modifikasiya növlərini öyrənən dilçi alim N.Xomskinin “transformasiya qrammatikası” kimi də işlədilir [14, s. 135-136].

V.N.Miriqin nitq hissələri sferasında transformasiya ilə cümlə üzvlərinin transformasiyasını fərqləndirmişdir [11, s. 117]. E.P.Kaleçits qeyd edir ki, dilçi “qrammatik kateqoriyaların transformasiyası” terminini “keçid” termininin sinonimi hesab edir [4, s. 10]. V.N.Miriqin, eyni zamanda E.N.Sidarenko tərəfindən işlədilən “diaxron transformasiya” termini isə “keçidlilik” termininə yaxın mənada işlədilir.

V.N.Miriqin transpozisiya hadisəsini transformasiya nəzəriyyəsi baxımından izah etmişdir. O, transpozisiya ilə əlaqəli olan bir çox filoloji konsepsiyaları məhz “transformasiya” terminindən istifadə edərək işıqlandırır. V.N.Miriqin qeyd edir ki, “transformasiya sözün əlamətlərinin dəyişdirilməsi, sözün eyni nitq hissəsi daxilində bir morfoloji kateqoriyadan digərinə keçidinə səbəb olan mürəkkəb prosesdir” [9, s. 133]. Alim öz əsərində diaxron və sinxron keçid arasında fərq qoymasa da, transformasiyanı diaxron hadisə hesab edir. O, dilçilikdə mövcud olan terminoloji və konseptual fikir ayrılıqlarının qarşısını almaq üçün “transformasiya” terminindən istifadə etməyi məqsədəuyğun bilir.

V.N.Miriqin öz tədqiqatında keçidin səbəb və nəticələrini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır. M.F.Lukin dilçinin fikrinə qarşı olaraq qeyd edir ki, “sözün əlamətlərinin dəyişməsi keçidin səbəbi yox, onun nəticəsidir” [8, s. 8].

Transformasiya nəzəriyyəsinin əsas vəzifələrini isə V.N.Miriqin aşağıdakı şəkildə müəyyən etmişdir:

- 1) nitq hissələri səviyyəsində bütün keçid hallarının təsnifatı;
- 2) keçid hallarında sadə proseslərin və transformasiya mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;

3) transformasiya ilə söz əmələ gəlməsinin fərqləndirilməsi üçün meyarların müəyyən edilməsi;

4) transformasiyanı asanlaşdıran və ya ona mane olan şərtlərin, eyni zamanda onun tipologiyasının müəyyən olunması;

5) leksik mənanın, funksional və morfoloji xassələrin sözlərin transformasiya imkanlarına təsirinin öyrənilməsi;

6) dilin lüğət fondunun zənginləşməsi mənbəyi kimi nitq hissələri arasındakı transformasiyanın təhlili;

7) nitq hissələrinin çevrilməsi və təsnifatı arasında əlaqənin qurulması [9, s. 132-133].

Fikrimizcə, V.N.Miriqinin transpozisiya hallarını transformasiya nəzəriyyəsinin prizmasından izah etməsi müəyyən qədər anlaşılandır. Çünki, alt və üst strukturlar arasındakı çevrilmələrin izahına yönələn transformasiya kimi transpozisiya zamanı da quruluş dəyişməsi baş verir. Ancaq nəzəri cəhətdən olan bu uyğunluqla terminoloji dəqiqlik eynilik təşkil etmir. Bildiyimiz kimi, “transpozisiya” geniş bir hadisədir. Onu “transformasiya” adlandıraraq sadəcə bir nitq hissəsi daxilindəki çevrilmə kimi vermək düzgün olmazdı, çünki nitq hissələri səviyyəsindəki transpozisiya sayəsində bir nitq hissəsindən başqasına şəkilçili və ya şəkilsiz keçid ola bilər.

Transkateqoriyaləşmə konseptini irəli sürən S.A.Ostapenko transkateqoriyanı “sinxron proses kimi işarənin bir kateqoriyadan digərinə hərəkəti” adlandırır. Tədqiqatçının fikrincə, sözlərin bu zaman mənaları dəyişmir. Dilçi “transpozisiya”, “transformasiya” və “keçidlilik” terminlərini eynihüquqlu sözlər kimi işlədir və qeyd edir ki, məhz morfoloji-sintaktik adlanan üsulla, yəni vahidlərin bir qrammatik sinifdən digərinə keçidi, transpozisiyası və transformasiyası sayəsində yeni vahidlərin əmələ gəlmə prosesi geniş yayılmışdır. S.A.Ostapenko onu da əlavə edir ki, “əgər transkateqoriyaləşmə prosesi sözlərin mənalarının dəyişməsi fonunda gedərsə, bu zaman bu prosesləri diaxronik hesab etmək olar. Belə keçid hadisələri nəticəsində dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi modelləri formalaşır”. Dilçi transkateqoriya ilə keçidliliyi yaxın hesab etsə də, onları eyni proses kimi şərh etmir [10, s. 38-45].

Dilçilik ədəbiyyatında transformasiyanı “yerdəyişmə”, “substitusiya”, “leksik- qrammatik substitusiya” (M.F.Lukin) adlandırma halları da mövcuddur. E.A.Kuriloviç isə əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi “törəmə” (“derivasiya”) termininin istifadəsinə üstünlük verir. Eyni zamanda “sintaktik derivasiya”, “nitq hissələrinin derivasiyası” terminlərinə də rast gəlmək olar. “Sintaktik derivasiya” dedikdə, sözün mənasının sabit qaldığı, ancaq funksiyası və formasının dəyişdiyi hallar nəzərdə tutulur.

E.A.Zemskaya derivasiyanın özünü sintaktik və leksik olmaqla iki yerə ayırır. Leksik derivasiyanın daxilində isə transpozisiya və qeyri-transpozisiya tiplərini fərqləndirir. Sintaktik derivasiya sözün leksik mənasında dəyişiklik olmadan nitqin bir hissəsindən digərinə keçməsidir. Leksik derivasiyanın transpozisiya növü sözün mənasında dəyişikliklə müşayiət olunan nitqin bir hissəsindən digərinə keçidinə deyildiyi halda, qeyri-transpozisiya növündə eyni nitq hissəsi daxilində törəmə sözün leksik mənasının dəyişməsi nəzərdə tutulur [3, s. 192].

Dilçilikdə qarşımıza çıxan termin və anlayışlar sırasına V.V.Vinaqradovun “qrammatik omonimlik” termini, V.V.Babaytsevanın “kantaminasiya” termini, A.A.Reformitski, A.İ.Smirnitskiy, O.P.Sunik, E.S.Kubryakova, Q.Marçand, İ.V.Arnold və başqa dilçilərin təklif etdiyi “konversiya” termini də əlavə edilə bilər. “Konversiya” dedikdə, dilçilər konseptual məzmunu saxlayaraq və ya dəyişərək qrammatik paradigmanın, sintaktik xüsusiyyətlərin və ümumi kateqorial mənanın dəyişməsinə nəzərdə tuturlar [12, s. 127].

Dilçilər “diaxron konversiya” və “sinxron konversiya” hallarını da fərqləndirirlər. “Diaxron konversiya” dedikdə, ayrıca söz formasının müəyyən nitq hissəsinə mənsubluğunun dəyişməsi, “sinxron konversiya”da isə sözlərin hər hansı bir nitq hissəsindən digərinə müntəzəm keçid halları nəzərdə tutulur. Hazırda dilçilik ədəbiyyatında “konversiya” termininin özünün də sinonimi kimi “funksional dəyişiklik”, “söz kökündən sözdüzəltmə”, “sıfır morfemli sözdüzəltmə” və s. terminlərdən istifadə edilir.

Bəzi dilçilər isə transpozisiya kimi geniş əhatəyə malik hadisəni onun ancaq bir qolu olan “pronominallaşma” kimi tədqiq edirlər. Digər nitq hissələrinin əvəzliliyə keçməsi halı olan pronominallaşmanın bütövlükdə transpozisiya mənasında işlətmək zənnimizcə, doğru deyildir. Bu onun sadəcə tərkib hissəsi kimi öyrənilə bilər.

Qeyd edilən bütün bu terminlər və anlayışlar çoxşaxəlidir və dolayısı ilə terminoloji çətinliklərə gətirib çıxarır. Gördüyümüz kimi bəzən eyni dilçilər eyni anlayış üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edirlər ki, buda qarışıqlığa səbəb olur.

“Transpozisiya” ilə bağlı terminoloji bazanın təhlili onun tərkibindəki dəyişiklikləri və inkişaf meyllərini də göstərmək baxımından əhəmiyyətliyədir. Aparılan bu tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1) Bu qənaətə gəldik ki, müasir dilçilikdə nitq hissələrinin transpozisiyasına aid xeyli sayda araşdırma olsa da, vahid qəbul olunmuş terminoloji sistem yoxdur;

2) Eyni zamanda bir dil hadisəsi üçün dilçilik ədəbiyyatında 200-ə yaxın termin mövcuddur;

3) Nitq hissələrinin köçürülməsi fenomenini ifadə edən terminlərin mənası da həmişə eyni deyildir, yəni, anlayış çox zaman fərqli terminlərlə irəli sürülür ki, bu da dilçilik terminologiyası üçün arzuolunmaz sinonimlərin yaranmasına gətirib çıxarır;

4) Keçmiş terminologiyaya müraciət edərək və başqa dillərdən götürərək yeni adların yaranması müşahidə edilir, nəticədə də qeyri-standart terminlərdən tez-tez istifadə halları çoxalır. Bütün bunlar da ayrı-ayrı terminlərin araşdırılmasını tələb edir.

İstər nitq hissələri səviyyəsində, istərsə də sintaktik səviyyədə dil vahidləri arasında baş verən keçid hallarını ifadə etmək üçün çoxlu termin və anlayış mövcud olsa da, dilçilik və tərcümə sahəsində ən müvafiq və ən əhatəli termin elə “transpozisiya” termini hesab edilə bilər. Bu termin dil vahidləri arasındakı bütün keçid hallarını özündə ehtiva etdiyi halda, digər terminlər gördüyümüz kimi yalnız transpozisiyanın müəyyən xüsusiyyətlərini vurğulayır. “Transpozisiya” termini isə əksinə həm konseptual aydınlıq, həm də praktik tətbiq baxımından daha məqsədəuyğun hesab edilir. Nəticə etibarilə, mövzunun dəqiq ifadəsi və akademik diskurs üçün “transpozisiya” termini ən uyğun termin kimi götürülə bilər.

Ədəbiyyat

1. Баудер, А. Я. Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка и смежные явления // – М.: Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка : межвуз. сб. науч. трудов., - 1988. – с. 13–19.
2. Дагуров, Г. В. Переход слов и словосочетаний в междометия // – Свердловск: Лингвистический сборник. № 3. Ученые записки Уральского гос. ун-та им. А. М. Горького., - 1969. № 87, – с. 134–141.
3. Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М.: Просвещение, - 1973. – 304 с.
4. Калечиц, Е. П. Взаимодействие слов в системе частей речи: межкатегориальные связи / Е. П. Калечиц. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, - 1990. – 160 с.
5. Кодухов, В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие // – Л.: ЛГПИ им. А. И. Герцена: Семантика переходности : сб. науч. трудов., - 1977. – с. 5–16.

6. Кубрякова, Е.С. Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания, – 1974. – № 5, – с. 64-76.
7. Лукин, М. Ф. Критерии перехода частей речи // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1986. – № 3. – с. 49–56.
8. Лукин, М. Ф. Переход слов из одной части речи в другую и их трансформационные причинно-следственные связи в современном русском литературном языке // – Киев–Донецк: Проблемы словообразования русского и украинского языков, - 1976. – с. 5–33.
9. Мигирин, В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке : учеб.пособие / В. Н. Мигирин. – Бельцы, - 1971. – 199 с.
10. Остапенко, С. А. Субстантивация как процесс взаимодействия грамматических классов слов и проблемы ее изучения // – Кишинев: Штиинца: Языковые категории и закономерности. Пути их системного изучения. Вопросы русского языка и литературы: межвуз. сб., - 1990. – с. 38–45.
11. Резунова, М. В. К проблеме переходности в языках // Вестник Челябинского гос. ун-та. Филология. Искусствоведение: научный журнал. – 2008. – Вып. 24. – с. 116–120.
12. Сергеевна, В. Т. Транспозиция и трансонимизация в русском языке XIX – начала XXI века в речевой деятельности и лингвистических исследованиях: наук дис. канд. фил. наук./ - Донецк, 2018. – 227 с.
13. Степанов, Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, - 1981. – 360 с.
14. Хомский, Н. Язык и мышление / Н. Хомский; [под ред. В. В. Раскина ; пер. с англ. Б. Ю. Городецкого]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, - 1972. – 126 с.
15. Штинова, Г. Н. Социальное образование в России: теоретико-методологические аспекты: монография / Г. Н. Штинова. – М., - 2001. – 201 с.

TERMINOLOGICAL VARIATIONS OF TRANSITION PHENOMENON IN LINGUISTICS AND THEIR THEORETICAL BASIS

Melikli Kemalə İzzet

Summary

This article examines the terminological variations of the transition phenomenon in linguistics and their theoretical foundations. The approaches of various linguists are analyzed in a comparative manner, showing that although the transition phenomenon is expressed in different terms, there are certain common features in their content. During the research, the reasons for the emergence of these terms, their areas of development and semantic shades are explained. The article specifically emphasizes that among the terms explaining the transition phenomenon, the concept of “transposition” is broader and more systematic. This term generalizes other concepts in a certain sense and more fully expresses the transition of language units from one category to another. An analysis of the views of various scholars shows that transposition acts as one of the main mechanisms of the transition phenomenon from both a structural and functional point of view.

**ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ВАРИАЦИИ ЯВЛЕНИЯ ПЕРЕХОДА В
ЛИНГВИСТИКЕ И ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА***Меликли Камала Иззетовна**Резюме*

В данной статье рассматриваются терминологические вариации феномена перехода в лингвистике и их теоретические основы. Проводится сравнительный анализ подходов различных лингвистов, показывающий, что, хотя феномен перехода выражается в разных терминах, в их содержании присутствуют определенные общие черты. В ходе исследования объясняются причины появления этих терминов, области их развития и семантические оттенки. В статье особо подчеркивается, что среди терминов, объясняющих феномен перехода, понятие «транспозиция» является более широким и систематическим. Этот термин в определенном смысле обобщает другие понятия и более полно выражает переход языковых единиц из одной категории в другую. Анализ взглядов различных ученых показывает, что транспозиция выступает одним из основных механизмов феномена перехода как со структурной, так и с функциональной точки зрения.

*Рəyçi: f.e.d., dos.Aytən Məhəmməd qızı Bayramova**Daxil olma tarixi 06 may 2026-cı il*

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNİN QLOBAL ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜASİR TƏDRİS METODLARI

Məmmədova Arzu Əflatun qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ORCID ID:0009-0008-1486-413X
mmdovarzu944@gmail.com

Xülasə: *Müasir dövrdə dillər arasında ünsiyyət vasitəsi kimi ən geniş yayılmış dil ingilis dilidir. Qloballaşmanın sürətlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi və texnologiyanın inkişafı ingilis dilinin rolunu daha da artırmışdır. Bu dil artıq yalnız müəyyən ölkələrin milli dili olmaqdan çıxaraq beynəlxalq kommunikasiya vasitəsinə çevrilmişdir. İngilis dili elm, texnologiya, biznes, təhsil və diplomatiya sahələrində əsas kommunikasiya dili kimi istifadə olunur. Bu səbəbdən də ingilis dilinin öyrənilməsi həm fərdi inkişaf, həm də peşəkar karyera baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.*

Açar sözlər: İngilis dili, qloballaşma, beynəlxalq ünsiyyət, dil tədrisi, öyrənmə metodları, kommunikatativ yanaşma, qrammatik metod, dil bacarıqları, motivasiya, texnologiya əsaslı təhsil, mədəniyyətlərarası əlaqə, ikinci dil öyrənilməsi, akademik inkişaf, peşəkar inkişaf

Keywords: English language, globalization, international communication, language teaching, learning methods, communicative approach, grammar method, language skills, motivation, technology-based education, intercultural communication, second language acquisition, academic development, professional development

Ключевые слова: Английский язык, глобализация, международное общение, преподавание языка, методы обучения, коммуникативный подход, грамматический метод, языковые навыки, мотивация, обучение на основе технологий, межкультурная связь, изучение второго языка, академическое развитие, профессиональное развитие.

İngilis Dilinin Tarixi İnkişafı

İngilis dili german dilləri qrupuna aid olub, tarixi baxımdan qədim ingilis dili, orta ingilis dili və müasir ingilis dili mərhələlərindən keçmişdir. Qədim ingilis dili əsasən Anglo-Sakson tayfalarının dili olmuşdur. Orta ingilis dili dövründə isə Normanların təsiri nəticəsində dilə çoxlu sayda fransız mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Müasir ingilis dili isə XVI əsrdən etibarən formalaşmağa başlamış və bu günkü formasını almışdır.

Bu inkişaf prosesində ingilis dili müxtəlif dillərdən sözlər qəbul edərək zənginləşmişdir. Latin, yunan, fransız və digər dillərin təsiri ingilis dilinin leksik tərkibini daha da genişləndirmişdir.

İngilis Dilinin Qlobal Yayılması

İngilis dilinin qlobal səviyyədə yayılması əsasən Britaniya imperiyasının genişlənməsi və daha sonra ABŞ-in dünya siyasətində və iqtisadiyyatında dominant rol oynaması ilə bağlıdır. Bu gün ingilis dili bir çox ölkələrdə rəsmi və ya ikinci dil kimi istifadə olunur.

Beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən BMT, NATO və digər qurumlarda ingilis dili əsas iş dillərindən biridir. Həmçinin, internet məzmununun böyük hissəsi ingilis dilindədir ki, bu da onun əhəmiyyətini daha da artırır.

İngilis Dilinin Təhsildə Rolu

İngilis dili təhsil sistemində xüsusi yer tutur. Bir çox ölkələrdə məktəb proqramlarına erkən yaşlardan daxil edilir. Bunun əsas səbəbi şagirdlərin qlobal dünyaya inteqrasiya olunmasını təmin etməkdir.

Ali təhsil müəssisələrində də ingilis dili mühüm rol oynayır. Bir çox beynəlxalq proqramlar və elmi məqalələr ingilis dilində təqdim olunur. Bu isə tələbələrin akademik inkişafı üçün bu dili bilməsini zəruri edir.

İngilis Dilinin Öyrənilmə Metodları

Müasir dövrdə ingilis dilinin öyrənilməsi üçün müxtəlif metodlar mövcuddur. Bu metodlar arasında ən çox istifadə olunanlar aşağıdakılardır:

Kommunikativ yanaşma

Bu metodda əsas məqsəd dili real həyat situasiyalarında istifadə etməyi öyrətməkdir. Danışq bacarıqları ön planda tutulur və tələbələr aktiv şəkildə ünsiyyətə cəlb olunur.

Qrammatik-tərcümə metodu

Bu ənənəvi metod olub, əsas diqqət qrammatika qaydalarının öyrənilməsinə və mətnlərin tərcüməsinə yönəldilir. Bu metod daha çox akademik məqsədlər üçün istifadə olunur.

Audio-lingval metod

Bu metod dinləmə və təkrarlama üzərində qurulmuşdur. Tələbələr dil strukturlarını təkrar edərək öyrənirlər.

Texnologiya əsaslı öyrənmə

Müasir dövrdə mobil tətbiqlər, onlayn platformalar və süni intellekt əsaslı proqramlar ingilis dilinin öyrənilməsində geniş istifadə olunur. Bu metodlar öyrənmə prosesini daha interaktiv və maraqlı edir.

İngilis Dilinin Öyrənilməsində Motivasiya

Dil öyrənmədə motivasiya əsas faktorlardan biridir. Daxili motivasiya (marağa əsaslanan) və xarici motivasiya (iş, təhsil və s. məqsədlər) tələbələrin uğuruna birbaşa təsir edir.

Motivasiyanı artırmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilə bilər:

- Məqsədlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi
- Real həyatla əlaqələndirmə
- Mədəniyyətlərarası ünsiyyət imkanlarının yaradılması
- Maraqlı və interaktiv materiallardan istifadə

İngilis Dilinin Mədəniyyətlərarası Əlaqələrdə Rolu

İngilis dili müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır. Bu dil vasitəsilə insanlar fərqli ölkələrin mədəniyyətlərini öyrənə və qarşılıqlı anlaşmanı inkişaf etdirə bilirlər.

Turizm, beynəlxalq tədbirlər və tələbə mübadilə proqramları ingilis dilinin bu sahədəki rolunu daha da gücləndirir.

İngilis Dilinin Peşəkar Həyatda Əhəmiyyəti

Bugünkü əmək bazarında ingilis dili bilikləri böyük üstünlük hesab olunur. Xüsusilə beynəlxalq şirkətlərdə işləmək istəyən şəxslər üçün bu dil vacibdir.

Bir çox sahələrdə – informasiya texnologiyaları, tibb, mühəndislik, biznes və turizm – ingilis dili əsas iş dili kimi istifadə olunur.

Çətinliklər və Problemlər

İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı bəzi çətinliklər ortaya çıxa bilər:

- Qrammatik fərqlər
- Tələffüz problemləri
- Leksik çətinliklər
- Praktika imkanlarının azlığı

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müntəzəm məşq və düzgün metodların seçilməsi vacibdir.

İngilis dilinin global əhəmiyyəti yalnız ünsiyyət vasitəsi olması ilə məhdudlaşmır; bu dil həm də bilik istehsalı və paylaşımının əsas platformalarından biridir. Müasir dövrdə elmi araşdırmaların böyük hissəsi ingilis dilində aparılır və nəşr olunur. Bu isə o deməkdir ki, ingilis dilini bilməyən şəxslər ən yeni elmi məlumatlara çıxışda müəyyən məhdudiyyətlərlə qarşılaşa bilərlər. Xüsusilə akademik mühitdə ingilis dili beynəlxalq əməkdaşlıq və layihələrdə iştirak üçün vacib şərt hesab olunur.

Digər tərəfdən, ingilis dili rəqəmsal transformasiya prosesində də əsas rol oynayır. Süni intellekt, proqramlaşdırma və informasiya texnologiyaları sahəsində istifadə olunan terminologiyanın əksəriyyəti ingilis dilindədir. Bu səbəbdən texnoloji sahədə inkişaf etmək istəyən şəxslər üçün ingilis dili bilikləri demək olar ki, zəruridir. Onlayn kurslar, beynəlxalq platformalar və açıq təhsil resurslarının böyük hissəsi də məhz bu dildə təqdim olunur.

Müasir tədris metodlarına gəldikdə isə, son illərdə fərdiləşdirilmiş öyrənmə yanaşması daha çox ön plana çıxmışdır. Bu yanaşma tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, öyrənmə sürətini və maraqlarını nəzərə alaraq tədris prosesinin qurulmasını nəzərdə tutur. Məsələn, bəzi tələbələr vizual materiallarla daha yaxşı öyrənirsə, digərləri dinləmə və ya praktik fəaliyyət vasitəsilə daha effektiv nəticə əldə edir. Müəllimlər bu fərqləri nəzərə alaraq dərslər planlarını daha çevik şəkildə hazırlayırlar.

Bundan əlavə, "blended learning" (qarışıq öyrənmə) modeli də geniş yayılmışdır. Bu model ənənəvi sinif dərsləri ilə onlayn öyrənməni birləşdirir və tələbələrə həm müstəqil, həm də interaktiv şəkildə bilik əldə etməyə imkan verir. Bu yanaşma xüsusilə pandemiya dövründən sonra daha da aktuallaşmışdır və təhsil sistemində qalıcı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Həmçinin layihə əsaslı öyrənmə (project-based learning) metodu da ingilis dilinin tədrisində effektiv hesab olunur. Bu metodda tələbələr real həyat problemləri üzərində işləyərək dili praktiki şəkildə tətbiq edirlər. Bu isə onların həm dil bacarıqlarını, həm də tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Nəticə etibarilə, ingilis dili yalnız bir fənn deyil, eyni zamanda global dünyaya açılan bir vasitədir. Onun effektiv şəkildə öyrədilməsi üçün isə ənənəvi metodlarla yanaşı, innovativ və tələbəyönümlü yanaşmaların tətbiqi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge University Press.
2. Harmer, J. (2007). How to Teach English. Pearson Longman.
3. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
4. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
5. Nunan, D. (2003). Practical English Language Teaching. McGraw-Hill. <https://kpfu.ru/docs/F1797492221/Lectures.on.Linguistics1.pdf>
6. <https://www.vappingo.com/word-blog/great-examples-of-neologisms/>
7. Hashemi, L. English Grammar in Use- Supplementary Exercises/ L. Hashemi, R. Murphy.- Cambridge: Cambridge university Press, 2019

**“THE GLOBAL IMPORTANCE OF THE ENGLISH LANGUAGE AND
MODERN TEACHING METHODS”***Mammadova Arzu Eflatun****Summary***

In conclusion, the English language is one of the most important languages in the modern world, and learning it provides wide opportunities for both personal and professional development. The application of effective teaching methods and maintaining a high level of motivation make this process more efficient.

**ГЛОБОЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И СОВРЕМЕННЫЕ
МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ***Маммадова Арзу Афлатуновна****Резюме***

В заключение, английский язык является одним из самых важных языков в современном мире, и его изучение предоставляет широкие возможности как для личного, так и для профессионального развития. Применение эффективных методов обучения и поддержание высокого уровня мотивации делают этот процесс более результативным.

*Rəyçi: Dos.Əliyeva Zahirə**Daxil olma tarixi 07 may 2026-cı il*

UOT:82-09.

**DİNİ - QƏHRƏMANLIQ DASTANI “QƏHRƏMANNAMƏ”NİN MƏNŞƏYİ
HAQQINDA QEYDLƏR**

Mustafayeva Sona Şahin qızı
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı
ORCID: 0009-0003-0792-9314
mustafayevasona31@gmail.com

Xülasə: “Qəhrəmannamə” dastanının mənşəyi folklorşünaslıq, mifologiya və epik ənənə baxımından olduqca maraqlı və mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunur. Bu məsələni araşdırarkən dastanın tarixi kökləri, mifoloji strukturu, dini məzmunu və qəhrəmanlıq ideyaları kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Çünki “Qəhrəmannamə” yalnız bir qəhrəmanlıq hekayəsi deyil, eyni zamanda xalqın dünyagörüşünü, dini inanclarını və kollektiv yaddaşını əks etdirən mühüm epik abidədir.

“Qəhrəmannamə” əsasən dini-qəhrəmanlıq dastanı kimi səciyyələndirilir. Dastanın formalaşmasının əsasında qədim türk epik təfəkkürü ilə islam dini ideologiyasının qarşılıqlı sintezi dayanır. Burada islamdan əvvəlki türk mifoloji düşüncəsinə məxsus arxaik təsəvvürlər sonrakı dövrdə islam dini motivləri ilə birləşərək yeni epik model yaratmışdır. Bu səbəbdən dastan həm qədim türk qəhrəmanlıq eposunun davamı, həm də islamlaşma dövrünün ideoloji-bədii məhsulu kimi qiymətləndirilə bilər.

Dastanın mənşəyində qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarının təsiri açıq şəkildə hiss olunur. Əsərdə qəhrəmanın qeyri-adi gücə malik olması, xalqı və vətəni qoruması, düşmən qüvvələrlə mübarizə aparması kimi motivlər klassik türk epik ənənəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qəhrəmanın igidlik, sədaqət və mərdlik kimi keyfiyyətləri idealizə edilir və o, xalqın milli-mənəvi ideallarının daşıyıcısı kimi təqdim olunur. Bu xüsusiyyətlər dastanın Kitabı-Dədə Qorqud kimi qədim türk epik abidələri ilə bağlılığını göstərir.

Açar sözlər: dastan, qəhrəmanlıq, dini, mifoloji, mənşə.

Ключевые слова: эпос, героизм, религиозный, мифологический, происхождение

Key words: epic, heroism, religious, mythological, origin

Folklorşünaslıqda dastan və rəvayət terminlərinin mənası kifayət qədər yaxşı aydınlaşdırılmışdır. Dastan (fars sözü) Yaxın və Orta Şərq, Cənub-Şərqi Asiya, Orta Volqaboyu və Uralətrafı xalqların folklorunun və yazılı ədəbiyyatının epik janrıdır; bəzi hallarda xalq yaradıcılığı nümunələrinin (nağıl, əfsanə və rəvayətlərin) ədəbiləşdirilmiş variantlarını təşkil edə bilər. Dastanlar xalq arasında həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yayılır. Formasına görə nəsr, nəzm və ya qarışıq, nəzm-nəsr şəklində ola bilər. Forma və məzmun baxımından romanlara yaxın olan folklor əsərləri - fars, özbək, tacik, Azərbaycan, tatar və başqırd dillərində yazılmış poemalar da dastan adlandırılır [6, s.30]. Tam nəzm formasında olan və ya qarışıq formalı dastanların nəzm hissələri adətən saz, qopuz müşayiəti ilə ifa olunur. Müxtəlif xalqlarda dastan ifaçıları müxtəlif adlarla tanınır: çiçən, jırçı, jirau, aşiq, manasçı, başqırd folklorunda isə kubayırçı adlanırlar [6, s.31].

Dastan xalqın tarixi yaddaşını, kollektiv dünyagörüşünü və estetik düşüncə modelini özündə əks etdirən iri həcmli epik folklor janrıdır. O, şifahi xalq yaradıcılığının ən qədim və mürəkkəb formalarından biri kimi formalaşaraq müəyyən etnosun tarixi təcrübəsini, mifoloji təsəvvürlərini və sosial-mədəni dəyərlər sistemini bədii şəkildə ifadə edir. Dastanın əsas xüsusiyyətlərindən biri epik təhkiyə ilə poetik ifadənin sintezidir. Bu janrda hadisələr qəhrəmanlıq, mübarizə, mənəvi ideal və kollektiv kimlik kontekstində təqdim olunur.

Folklorşünaslıqda dastan sinkretik janr hesab edilir. Çünki burada mifoloji, dini, tarixi və bədii elementlər qarşılıqlı şəkildə birləşir. Dastan yalnız estetik mətn deyil, həm də xalqın etnokulturoloji yaddaşını qoruyan semiotik sistemdir. Epik qəhrəman obrazı vasitəsilə cəmiyyətin ideal insan modeli formalaşdırılır və sosial davranış normaları poetik şəkildə kodlaşdırılır.

Nəzəri baxımdan dastan janrı mifdən eposa keçid mərhələsinin məhsulu hesab olunur. Burada arxaik mifoloji motivlər tədricən tarixi və ictimai məzmun qazanır. Bu səbəbdən dastan həm qədim mifoloji təfəkkürün izlərini, həm də formalaşmaqda olan milli-tarixi şüurun xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən çoxqatlı epik strukturdur.

Ədəbiyyat tarixində folklorşünaslıq və nəzəri ədəbiyyat baxımından xüsusi tədqiqata layiq bütöv bir “epik” dövr ayırmaq mümkündür. Arxaik epik abidələrin mədəni baxımdan geri qalmış xalqların folkloru ilə müqayisəli təhlili bu “epik” dövr daxilində ən qədim mərhələni müəyyən etməyə imkan verir. Bu mərhələdə bəşəriyyətin (sadələvh şəkildə öz tayfası ilə eyniləşdirilən insanlığın) sivilisasiyanın ilk nailiyyətlərini təbiətin kortəbii qüvvələri ilə mübarizədə qorumağa yönəlmiş “Prometeyvari” pafosu hələ əsl mənada hərbi-bəhrəmanlıq qəhrəmanlığının kölgəsində qalmamışdı. Bu mərhələ dünyagörüşünün müəyyən məhdudluğu və poetik vasitələrin primitivliyi ilə səciyyələnsə də, eyni zamanda incəsənətə xas olan təkrarolunmaz özünəməxsus gözəlliyi də daşıyır [5, s.76].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında ənənəvi olaraq dastanlar iki yerə bölünür: qəhrəmanlıq dastanları və məhəbbət dastanları. Orta məktəb dərsliklərindən başlayaraq dastan janrının iki növü östərilib və bu iki növün nümunələri öyrənilsə də, bəzi mənbələrdə dastanların üç cür təsnifatına da rast gəlmək mümkündür.

Tatar alimi F.İ.Urmançe dastanları şərti olaraq belə təsnif edir: Türk xalqlarının dastanları şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölünə bilər:

1. erkən qəhrəmanlıq-mifoloji dastanlar;
2. qəhrəmanlıq dastanları;
3. lirik-epik dastanlar və ya məhəbbət dastanları;
4. kitab mənşəli dastanlar [6, s. 32].

Ş. Cəmşidov öz monoqrafiyasında üç növ dastanın olduğunu qeyd edir. Məhəbbət, qəhrəmanlıq və dini-qəhrəmanlıq [2, s. 23]. Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının hansı mövzuda olması, hansı süjet xətti ilə inkişaf etməsi oxuculara daha çox məlumdur. Lakin dini-qəhrəmanlıq dastanlarının sayının qismən az olması, olanların da qəhrəmanlıq dastanları adı ilə tanınması səbəbindən “dini-qəhrəmanlıq dastanları” mövzusu o qədər də yayqın deyildir. Məsələn “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları qəhrəmanlıq dastanları kimi tanınsa da əslində dini-qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Çünki bu dastanlarda həm mifik və dini obrazlar, həm də obrazların qəhrəmanlıqları səhnələri mövcuddur. Dini-qəhrəmanlıq dastanlarında mifik və dini obrazlar çoxluq təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi “Xavərnaəmə”, “Battal Qazi” kimi dini-qəhrəmanlıq dastanlarına da rast gəlmək mümkündür. Dini-qəhrəmanlıq dastanı - dini motivlərlə qəhrəmanlıq motivlərinin birləşdiyi epik folklor nümunəsidir. Bu tip dastanlarda əsas qəhrəman həm igid, cəsur döyüşçü, həm də dini dəyərlərin qoruyucusu kimi təqdim olunur. Belə dastanların süjetində adətən din uğrunda mübarizə, haqqın və ədalətin müdafiəsi, müqəddəs şəxslərə sədaqət, qeyri-adi möcüzələr və mənəvi ideallar mühüm yer tutur.

Dini-qəhrəmanlıq dastanlarının əsas xüsusiyyətləri bunlardır: qəhrəmanın dini inanca bağlı olması; haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparması; dini və mənəvi ideyaların təbliği; möcüzəvi hadisələrin və mifoloji elementlərin iştirakı; xalqın milli və dini yaddaşını əks etdirməsi.

Türk xalqları folklorunda bu tip dastanlara nümunə kimi “Battalnamə”, “Danişməndnamə” və “Saltuknamə” göstərilə bilər. Azərbaycan folklorunda isə dini motivlər “Koroğlu” kimi dastanlarda qismən müşahidə olunsa da, klassik dini-qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri daha çox islam təsiri ilə formalaşmış türk dastanlarında aydın görünür.

Elmi baxımdan dini-qəhrəmanlıq dastanları xalqın dini dünyagörüşünün, ideoloji düşüncəsinin və kollektiv qəhrəmanlıq idealının folklorda bədii ifadəsi hesab olunur.

“Türk millətinin tarixini əks etdirən (və eyni ilə digər xalqların da) qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsi millət olmağın necə və hansı şərtlərdə, hansı mübarizə və çətinliklərlə baş verdiyini göstərmək baxımından ən dəyərli epik mənbədir. Dastan tarix deyil, tarixin ruhunu yaşadandır, sosial hadisələri ümumiləşdirəndir, milli düşüncənin güzgüsüdür” [1, s.3].

“Tarixin sonrakı dövrlərində müxtəlif tayfa birlikləri öz aralarında bir-birinə qaynayıb-qarışmış, konkret bir etnos əmələ gətirmişdi. Vaxtilə yaranıb inkişaf edən, getdikcə daha çox təkmilləşən mifoloji təfəkkür sistemi də o etnosun hazır mədəniyyətinə çevrilmiş və ümuminin malı olmuşdu. Etnosun üzvləri arasında yeni yaranan din ilə yanaşı (müasir dinlərdən əvvəlkilər nəzərdə tutulur), mifoloji təlimlər də öz funksiyasını yerinə yetirir, özünün yaşamaq qabiliyyətini sübut etmək üçün yeni dini təlimlərlə mübarizə aparırdı” [3, s.21].

“Qəhrəmannamə” dastanı bu dastanlar içərisində önəməxsusu xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Çünki bu dastandakı mifik obrazların sayı digər dini-qəhrəmanlıq dastanlarından çoxdur. “Qəhrəmannamə” dastanının varlığı haqqında ilk məlumat “Türk əlyazmalar kataloqunda verilir. A. Rəhimova bildirir ki, kataloqda dastanın beş əlyazmasının olması haqqında məlumat almaq mümkündür [4, s.12]. Dastanın əlyazması 1969-cu ildə AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsinə daxil olmuş və B-1506 şifri altında qorunmaqdadır. Dastanı ilk dəfə Aybəniz Rəhimova transliterasiya edib nəşr etdirmişdir. Nəşr olunmuş dastan məhz B-1506 şifri altında mühafizə olunan variantdır. Alim eyni zamanda İran və Türkiyədən də əlyazma nüsxələrinin elektron variantlarını əldə etmişdir. A. Rəhimova yazır: “Əlimizdə olan nüsxənin katibi bilinsə də, dastanın müəllifi haqda qəti fikir söyləməkdən bir qədər şübhəlik çəkirik” [4, s. 13]. Ehtimallara görə əsərin müəllifi və yaxud katibi XII əsrdə İranda yaşamış Əbu Tahir Tərsusi adlı yazıçı olmuşdur. Lakin A. Rəhimovanın da gəldiyi qənaət budur ki, Tərsusi yalnız əsərin katibi ola bilər. Müəllifi yox. Dastanın ilk tədqiqatçısı Ş. Cəmsidova istinad edən A.Rəhimova “Qəhrəmannamə” dastanının müəllifsiz dastanlar içərisində yer aldığını və Azərbaycan ədəbi dil nümunəsi olduğunu söyləmişdir.

Dastanın sonunda türkün hakimiyyətə gəlməsi, qəhrəmanlıq dastanının bir türkün qələbəsi ilə bitməsi faktı əsərin bir ümumtürk məhsulu olması fikrini təsdiqləyir. Əsər başdan ayağa bir qəhrəmanlıq dastanı olsa da, dastanın qəhrəmanı Qəhrəmana təlimi insan övladı yox, Qaf dağındakı divlər verir. A. Rəhimova bildirir ki, divlərin müəllim obrazların “Şahnamə” əsərlərində də yer verilir [4, s.16]. “Qəhrəmannamə” dastanında yetmiş iki dil bilib yetmiş iki cildə girən Səhman div obrazının da olması əsərdə mifoloji qatın nə qədər zəngin olduğundan xəbər verir. Dastanın süjet xətti, obrazları “Şahnamə” əsəri ilə çox yaxın və oxşardır.

Dastanın genezisində aşağıdakı məqamlar mühüm rol oynayır:

1. Qədim türk epik ənənəsi

“Qəhrəmannamə” dastanının əsas strukturunda qədim türk qəhrəmanlıq eposuna məxsus xüsusiyyətlər aydın şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Dastanda qəhrəman ideal igid modeli kimi təqdim olunur. O, qeyri-adi fiziki gücə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə və fəvqəltəbii qabiliyyətlərə malik şəxs kimi təsvir edilir. Qəhrəmanın əsas missiyası yalnız şəxsi şöhrət qazanmaq deyil, həm də xalqını, tayfasını və vətənini düşmən qüvvələrdən qorumaqdır. Bu

xüsusiyyət qədim türk epik təfəkküründə kollektiv maraqların fərdi maraqlardan üstün tutulduğunu göstərir.

Dastanda at kultu da mühüm yer tutur. Türk epik ənənəsində at qəhrəmanın ayrılmaz yoldaşı, sirdaşı və döyüş yoldaşı hesab olunur. At yalnız nəqliyyat vasitəsi deyil, həm də qəhrəmanın gücünü və qəhrəmanlıq statusunu tamamlayan sakral varlıq kimi təqdim edilir. Bundan başqa, səfər və yol motivləri dastanın strukturunda mühüm funksiyaya malikdir. Qəhrəmanın uzaq məkanlara səfəri, müxtəlif sınaqlardan keçməsi və mübarizə aparması onun kamilləşmə prosesini simvolizə edir.

Bu xüsusiyyətlər “Qəhrəmannamə”ni Kitabı-Dədə Qorqud, eləcə də digər türk qəhrəmanlıq dastanları ilə yaxınlaşdırır və onun qədim türk epik düşüncəsindən qaynaqlandığını göstərir.

2. İslam dini təsiri

“Qəhrəmannamə”nin formalaşdığı dövrdə islam dini türk xalqlarının ictimai və mənəvi həyatında mühüm mövqeyə malik olmuşdur. Bu səbəbdən dastanın məzmununda islam dini dünyagörüşü və dini ideallar geniş şəkildə əks olunmuşdur. Əsərdə qəhrəman yalnız igid döyüşçü deyil, eyni zamanda haqqın, ədalətin və dini dəyərlərin müdafiəçisi kimi təqdim edilir.

Dastanda müqəddəs savaş anlayışı xüsusi yer tutur. Qəhrəmanın düşməne qarşı mübarizəsi təkcə fiziki qarşıdurma deyil, həm də dini və mənəvi missiya kimi təqdim olunur. Allahın köməyi, ilahi qüvvələrin müdaxiləsi, duaların qəbul olunması və möcüzələrin baş verməsi dastanın ideya strukturunu gücləndirən əsas elementlərdəndir. Bununla yanaşı, övliya, müqəddəs şəxs və dini rəhbər obrazları qəhrəmana mənəvi dayaq verən qüvvələr kimi çıxış edir.

İslam dini təsiri nəticəsində dastanda xeyirlə şərin mübarizəsi daha aydın dini məzmun qazanmışdır. Bu xüsusiyyətlər “Qəhrəmannamə”ni Battalnamə və Danişməndnamə kimi islamlaşmış türk dastanları ilə yaxınlaşdırır.

3. Mifoloji qat

“Qəhrəmannamə” dastanında arxaik mifoloji elementlər mühüm yer tutur və dastanın qədim epik-mifoloji köklərini üzə çıxarır. Əsərdə qəhrəmanın qeyri-adi doğuluşu, xüsusi tale sahibi olması və fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən himayə edilməsi mifoloji düşüncənin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu motivlər qədim türk mifologiyasındakı seçilmiş qəhrəman modelinin davamı kimi çıxış edir.

Dastanda fəvqəltəbii yardımçılar mühüm funksiyaya malikdir. Müxtəlif mistik varlıqlar, müqəddəs şəxslər və ya qeyri-adi qüvvələr qəhrəmanın çətin anlarında ona yardım edir. Sehrli silahlar və qeyri-adi əşyalar da dastanın mifoloji strukturunu tamamlayan əsas elementlərdəndir. Bu vasitələr qəhrəmanın adi insanlardan fərqli olduğunu və xüsusi missiya daşdığını göstərir.

Əsərdə demonik qüvvələrlə mübarizə motivləri də geniş yayılmışdır. Şər qüvvələrin müxtəlif obrazlarda təqdim olunması qədim mifoloji dualizmin izlərini qoruyub saxlayır. Bundan əlavə, yuxu və tale motivləri dastanda xüsusi semantik məna daşıyır. Qəhrəmanın gələcək taleyinin yuxular vasitəsilə xəbər verilməsi qədim mifoloji dünyagörüşünün mühüm elementlərindən biridir.

Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, dastanın kökləri islamdan əvvəlki epik-mifoloji düşüncə sistemi ilə sıx bağlıdır.

4. Tarixi əsaslar

Bir çox dini-qəhrəmanlıq dastanlarında olduğu kimi, “Qəhrəmannamə”də də müəyyən tarixi hadisələrin və şəxsiyyətlərin folklorlaşdırılmış izlərinə rast gəlinir. Dastanda real tarixi mübarizələrin, ictimai qarşıdurmaların və dini savaşların bədii transformasiyası müşahidə olunur. Bununla belə, burada tarixi faktlar olduğu kimi deyil, xalq təfəkkürünün və poetik təxəyyülün süzgecindən keçmiş şəkildə təqdim edilir.

Tarixi şəxsiyyətlər epik qəhrəman səviyyəsinə yüksəldilir, onların fəaliyyəti ideallaşdırılır və mifoloji xüsusiyyətlərlə zənginləşdirilir. Nəticədə real tarixi hadisə ilə folklor təxəyyülü arasında sintez yaranır. Bu səbəbdən dastanda tarixi həqiqət, mifoloji təsəvvür və dini ideologiya paralel şəkildə mövcuddur.

Dastanın tarixi qatının araşdırılması yalnız epik ənənənin deyil, həm də həmin dövrün ictimai-siyasi və dini mühitinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

5. Şifahi xalq yaradıcılığı mühiti

“Qəhrəmannamə” uzun müddət şifahi xalq yaradıcılığı mühitində yaşamış və müxtəlif dastançılar, aşığılar tərəfindən nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Şifahi yayılma prosesi nəticəsində dastanın müxtəlif variantları formalaşmış, onun süjetində və obraz sistemində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir.

Dastanın müxtəlif bölgələrdə yayılması regional xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Ayrı-ayrı variantlarda bəzi hadisələrin genişləndirilməsi, yeni obrazların əlavə olunması və ya müəyyən motivlərin dəyişdirilməsi müşahidə edilir. Şifahi ənənənin dinamik xarakteri dastanın daim yenilənməsinə və zənginləşməsinə şərait yaratmışdır.

Bundan əlavə, zaman keçdikcə dastana yeni dini və folklor motivləri daxil edilmişdir. Müxtəlif dövrlərin ictimai və dini düşüncə xüsusiyyətləri dastanın məzmununda öz əksini tapmışdır. Bu isə “Qəhrəmannamə”nin yalnız sabit epik mətn deyil, daim inkişaf edən və transformasiya olunan canlı folklor nümunəsi olduğunu göstərir.

“Qəhrəmannamə” dastanı qədim türk qəhrəmanlıq eposunun, islam dini ideologiyasının və arxaik mifoloji düşüncənin sintezindən yaranmış dini-qəhrəmanlıq epik abidəsidir. Onun mənşəyi türk xalqlarının həm milli epik yaddaşını, həm də dini-mədəni transformasiya proseslərini əks etdirir.

Qəhrəmanlıq eposu abidələri xalqların mədəni irsinin ən qiymətli hissəsini və milli qürur mənbəyini təşkil edir. Milli ədəbiyyatın tarixi eposdan başlayır, kitab halında olan qəhrəmanlıq epopeyaları isə adətən bu janrın şifahi-poetik nümunələrinə əsaslanır. Folklor söz sənətinin beşiyidir. Hər hansı epik abidənin genezisinin araşdırılması milli ədəbiyyatın formalaşma yollarını anlamaq üçün olduqca mühüm olduğu kimi, ümumilikdə qəhrəmanlıq eposunun mənşəyinin və ilkin formalarının öyrənilməsi dünya ədəbiyyatının “tarixəqədərki” mərhələsinin tədqiqində ən vacib aspektlərdən biridir. Məhz bu baxımdan hazırkı əsərdə arxaik epik abidələrin ən qədim qəhrəmanları və süjetləri nəzərdən keçirilir.

“Qəhrəmannamə” mifik qəhrəmanlarla, möcüzəli, sehrli hadisələrlə zəngin olub, mifoloji-tarixi qəhrəmanlıq dastanıdır ki, əsərin əsas surəti olan Qəhrəmanın adını daşıyır. Dastan haqqında ətraflı fikir yürütmək üçün digər dini dastanlarla paralellər aparılması mütləqdir. Bundan əvvəl nəşr olunmuş “Kitabi-Battal Qqazi” və “Xavərnəmə” dini - qəhrəmanlıq dastanları kimi “Qəhrəmannamə” qoşmalarla müşayiət olunmur, yəni nəslə, nağılvari şəkildə, mətnin içindən bir neçə şeir parçası keçməklə nəstəliq xətt ilə h.1107,m.1697-ci ildə yazılmışdır” [4, s.7].

Bununla yanaşı, “Qəhrəmannamə”də islam dini təsiri də güclü şəkildə müşahidə olunur. Dastanda haqq və ədalət uğrunda mübarizə aparən qəhrəman obrazı dini idealların müdafiəçisi kimi təqdim edilir. Allahın köməyi, müqəddəs şəxslərin himayəsi, ilahi qüvvələrin müdaxiləsi və möcüzə motivləri dastanın dini xarakterini gücləndirən əsas

elementlərdir. Bu xüsusiyyətlər “Qəhrəmanname”ni Battalname və Saltukname kimi islamlaşmış türk epik nümunələri ilə yaxınlaşdırır.

Dastanın genezisində mifoloji qat da mühüm yer tutur. Burada qeyri-adi doğuluş, fəvqəltəbii yardımçılar, sehrli silahlar, yuxu motivləri və demonik qüvvələrlə mübarizə kimi arxaik elementlər qorunub saxlanılmışdır. Bu motivlər göstərir ki, dastanın kökləri yalnız dini ideologiyaya deyil, həm də qədim mifoloji təsəvvürlər sisteminə bağlıdır. Beləliklə, “Qəhrəmanname” müxtəlif tarixi mərhələlərin və mədəni qatların sintezindən formalaşmış çoxqatlı epik nümunə kimi çıxış edir.

“Qəhrəmanname” dastanı türk xalqlarının qədim qəhrəmanlıq düşüncəsinin, mifoloji yaddaşının və islam dini dünyagörüşünün qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış dini-qəhrəmanlıq eposudur. Dastan xalqın milli kimliyini, mənəvi dəyərlərini və tarixi-mədəni inkişaf prosesini əks etdirən mühüm folklor abidəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Bəşirli X. Oğuzname dastanlarında qəhrəmanların tipologiyası, Bakı, Elm və təhsil, 2019, - 150 səh.
2. Cəmşidov, Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi (monoqrafiya) / Bakı: Elm nəşriyyatı, –2002, 188s s.
3. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 332 s
4. Rəhimova A. Qəhrəmanname, elmi-paleoqrafik, filoloji araşdırma və mətnin transfoneliterasiyası/ –Bakı: Elm və təhsil, 2022
5. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса : Ранние формы и архаические памятники / Е.М. Мелетинский. — 2-е изд., испр. — М.: Вост. лит., 2004. — 462 с.
6. Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос / Фатых Ибрагимович Урманче. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с

ЗАМЕТКИ О ПРОИСХОЖДЕНИИ РЕЛИГИОЗНО-ГЕРОИЧЕСКОГО ЭПОСА «ГЯХРАМАННАМЕ»

Мустафаева Сона Шахиновна

Резюме

Происхождение эпоса «Гяхраманнаме» считается одной из весьма интересных и сложных проблем с точки зрения фольклористики, мифологии и эпической традиции. При исследовании данного вопроса необходимо комплексно рассматривать исторические корни эпоса, его мифологическую структуру, религиозное содержание и героические идеи. Это связано с тем, что «Гяхраманнаме» является не только героическим повествованием, но и важным эпическим памятником, отражающим мировоззрение народа, его религиозные представления и коллективную память.

«Гяхраманнаме» в основном характеризуется как религиозно-героический эпос. В основе формирования эпоса лежит синтез древнетюркского эпического мышления и исламской религиозной идеологии. Архаические представления, присущие доисламскому тюркскому мифологическому сознанию, в более поздний период соединились с исламскими религиозными мотивами и создали новую эпическую модель. По этой причине эпос можно рассматривать как продолжение древнетюркского героического эпоса и одновременно как идейно-художественный продукт эпохи исламизации.

В происхождении эпоса отчетливо ощущается влияние древнетюркских героических сказаний. Такие мотивы, как обладание героем необыкновенной силой, защита народа и родины, борьба с враждебными силами, являются основными особенностями классической тюркской эпической традиции. Такие качества героя, как храбрость, верность и мужество, идеализируются, а сам герой представлен носителем национально-духовных идеалов народа. Эти особенности свидетельствуют о связи эпоса с древнетюркскими эпическими памятниками, такими как Kitabi-Dədə Qorqud.

NOTES ON THE ORIGIN OF THE RELIGIOUS-HEROIC EPIC

“QAHRAMANNAMA”

Mustafaeva Sona Shahin

Summary

The origin of the epic “Qahramannama” is considered one of the most interesting and complex issues from the perspectives of folklore studies, mythology, and epic tradition. While investigating this issue, it is necessary to examine comprehensively the historical roots of the epic, its mythological structure, religious content, and heroic ideas. This is because “Qahramannama” is not only a heroic narrative, but also an important epic monument reflecting the worldview, religious beliefs, and collective memory of the people.

“Qahramannama” is mainly characterized as a religious-heroic epic. The formation of the epic is based on the synthesis of ancient Turkic epic thought and Islamic religious ideology. The archaic notions belonging to pre-Islamic Turkic mythological consciousness were later combined with Islamic religious motifs, creating a new epic model. For this reason, the epic can be regarded both as a continuation of the ancient Turkic heroic epic tradition and as an ideological and artistic product of the Islamization period.

The influence of ancient Turkic heroic epics is clearly felt in the origin of the work. Motifs such as the hero possessing extraordinary strength, protecting the people and the homeland, and fighting against hostile forces are among the main features of the classical Turkic epic tradition. The hero's qualities such as bravery, loyalty, and courage are idealized, and he is presented as the bearer of the national and spiritual ideals of the people. These characteristics demonstrate the connection of the epic with ancient Turkic epic monuments such as Kitabi-Dədə Qorqud.

Rəyçi:f.ü.f.d., dosent Aybəniz Rəhimova
Daxil olma tarixi 03 iyun 2026-cı il

UOT:821.111(73)

**CORC SANDERSİN HEKAYƏLƏRİNDƏ POSTMODERN SATİRA
VƏ AMERİKA CƏMİYYƏTİNİN TƏNQIDI***Fil.ü.f.d. Rzayeva Gülnar Mirsəlim qızı**Azərbaycan Universiteti**Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-0584-0781>**gulnar.rzayeva@au.edu.az*

Xülasə: *Məqalədə müasir Amerika ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan Corc Sandersin (George Sanders, 1958) qısa hekayələri postmodern satira və sosial tənqid kontekstində araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi yazıçının istehlak cəmiyyətini, korporativ sistemi, media manipulyasiyasını və sosial yadlaşmanı hansı bədii vasitələrlə təqdim etdiyini müəyyən etməkdir. Məqalədə Sanders yaradıcılığında postmodern estetikanın əsas xüsusiyyətləri olan ironiya, qrotesk, absurd, fragmentasiya və hiperreallıq anlayışlarının funksiyası təhlil edilir. Yazıçının yaratdığı hiperreal məkanlar və satirik situasiyalar müasir Amerika cəmiyyətinin mənəvi və psixoloji böhranını əks etdirən bədii model kimi qiymətləndirilir. Araşdırma göstərir ki, Sandersin satirasını fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun humanist və empatik xarakter daşmasıdır. Yazıçı sosial sistemi və istehlak ideologiyasını kəskin şəkildə tənqid etsə də, insanı mənəvi seçim və daxili böhran içində təqdim edir. Məqalə postmodern analiz, struktur-semantik təhlil və sosial-tənqidi yanaşma metodlarına əsaslanır.*

Açar sözlər: Corc Sanders, postmodernizm, satira, sosial tənqid, istehlak cəmiyyəti, korporativ sistem, yadlaşma, Amerika ədəbiyyatı.

Keywords: George Sanders, postmodernism, satire, social criticism, consumer society, corporate system, alienation, American literature.

Ключевые слова: Джордж Сондерс, постмодернизм, сатира, социальная критика, общество потребления, корпоративная система, отчуждение, американская литература.

Giriş. Müasir Amerika ədəbiyyatının satirik ənənəsi Don Delillo, Tomas Pinçon, Kurt Vonnequt kimi yazıçıların yaradıcılığından qidalansa da, Corc Sanders bu ənənəyə özünəməxsus estetik çalar gətirmişdir. Onun satirası soyuq və dağıdıcı deyil, empatik və humanist xarakter daşıyır. Sanders “Pastoraliya” (“Pastoralia”, 2000), “İnandırma cəmiyyəti” (“In Persuasion Nation”, 2006) və “10 Dekabr” (“Tenth of December”, 2013) hekayə topluları ilə müasir Amerika nəsrinin aparıcı nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir. Yazıçının “Linkoln Bardoda” (“Lincoln in the Bardo”, 2017) romanı isə mükafata layiq görülmüşdür. Bu məqalənin məqsədi Sandersin qısa hekayələrini postmodern satira nəzəriyyəsi çərçivəsində araşdıraraq onun Amerika istehlak cəmiyyətini tənqid etmə mexanizmlərini, korporativ sistemin fərd üzərində yaratdığı deformasiyanı və satiranın humanist funksiyasını müəyyən etməkdir. Tədqiqat materialı kimi əsasən “Pastoraliya” (“Pastoralia”, 2000) və “Semplika qız gündəlikləri” (“The Semplica Girl Diaries”, 2013) hekayələri seçilmişdir.

Postmodernizm, satira və Amerika ədəbiyyatı: nəzəri çərçivə. Postmodernizm anlayışı müasir humanitar düşüncənin ən mürəkkəb və çoxqatlı anlayışlarından biridir. Fransız filosofu Jan Fransua Liyotar postmodernizmi “ümumi həqiqət iddialarına”, yəni insanlığın tərəqqisini, elmi inkişafı və universal azadlıq ideyasını əsaslandıran ümumi nəzəri modellərə inamın zəifləməsi kimi izah edir [3]. Fredrik Ceymson isə postmodernizmi gec kapitalizmin mədəni məntiqi kimi dəyərləndirərək onun istehlak cəmiyyəti ilə sıx bağlı olduğunu göstərir [2]. Ədəbiyyatda postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri fragmentasiya prinsipidir. Bu prinsipə görə bədii mətn artıq vahid və bütöv bir dünya modeli yaratmır; süjet parçalanır, personajların daxili bütövlüyü itir, reallıq isə müxtəlif diskursların

qarışığı şəklində təqdim edilir. Corc Sandersin hekayələrində də bu xüsusiyyət aydın müşahidə olunur. Yazıcının mətnlərində reklam dili, korporativ jarqon, gündəlik danışq üslubu və media diskursu bir-birinə qarışaraq postmodern narrativ struktur yaradır. Fransız filosofu Jan Bodriyarın nəzəriyyəsi Sanders yaradıcılığının estetik mahiyyətini anlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Jan Bodriyar “Simulyakrlar və Simulyasiya” əsərində müasir cəmiyyətin gerçəklik anlayışını necə dəyişdirdiyini izah edir. Onun fikrincə, postmodern dövrdə insanlar artıq gerçəkliyin özü ilə deyil, onun süni şəkildə yaradılmış obrazları ilə yaşayırlar. Bu vəziyyət “hiperreallıq” anlayışı ilə ifadə olunur. Hiperreallıq o deməkdir ki, gerçəyin yerini onun imitasiya olunmuş forması tutur və insanlar artıq bu ikisi arasındakı fərqi ayırd edə bilmirlər. Bodriyar simulyasiya ilə adi təqlid arasında fərq qoyur. Təqliddən fərqli olaraq simulyasiya zamanı saxta vəziyyət gerçək təsir yaradır. Filosof bunu saxta soyğunçuluq nümunəsi ilə izah edir: əgər təşkil edilmiş saxta qarət cəmiyyət tərəfindən həqiqi hadisə kimi qəbul edilirsə, onda gerçək hadisə ilə onun simulyasiyası arasındakı sərhəd yox olur. Bu artıq simulyakr mərhələsidir. Bodriyarın fikrincə, müasir cəmiyyətin bir çox institutları, demokratiya, media, informasiya sistemi və sosial münasibətlər simulyakr prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. İnsanlar gerçək azadlıq və ya gerçək ünsiyyət içində olduqlarını düşünürlər, lakin əslində onlar əvvəlcədən qurulmuş mexanizmlərin daxilində yaşayırlar. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı da bu prosesi gücləndirir. Bodriyar yazır ki, informasiya artdıqca məna azalır; yəni insanlar xəbərlərlə əhatə olunsalar da, gerçəkliyi anlamaq qabiliyyətini tədricən itirirlər. [1]. Satira janrı isə qədim dövrdən etibarən cəmiyyətin tənqidi vasitəsi kimi formalaşmışdır. Roma ədəbiyyatında Horatsi satiranın daha yumşaq və ironik modelini, Yuvenal isə daha sərt və ittiamedici formasını yaratmışdır. Sonrakı dövrlərdə Conatan Svift, Mark Tven və Kurt Vonnequt kimi yazıçılar satiranı sosial və siyasi tənqid vasitəsinə çevirmişlər. Müasir Amerika ədəbiyyatında satirik ənənənin əsas istiqaməti “Amerikan arzusu”, istehlak mədəniyyəti və fərdi azadlıq mifinin tənqidi ilə bağlıdır [6]. Corc Sanders bu ənənənin müasir davamçılarından biri hesab olunur. Lakin onun satirası Don Delillonun intellektual soyuqluğundan və Tomas Pinçonun mürəkkəb postmodern labirintlərindən fərqlənir. Sanders sosial absurdluğu və istehlak cəmiyyətinin mənəvi deformasiyasını kəskin şəkildə göstərsə də, personajlarına qarşı empatik münasibəti qoruyub saxlayır [11]. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını müasir Amerika postmodernizminin ən humanist nümunələrindən birinə çevirir.

Sandersin estetik dünyagörüşü: üslub xüsusiyyətləri. Corc Sandersin qısa hekayə poetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri mətnin maksimal dərəcədə sıx və funksional qurulmasıdır. Yazıcının hekayələrində hər detal müəyyən estetik və semantik yük daşıyır; artıq təsvirlərə və uzun izahlara demək olar ki, rast gəlinmir. Sanders özü yazıcının əsas vəzifəsini “mətni daha canlı və daha inandırıcı etmək” kimi izah edir [8]. Bu yanaşma onun estetik dünyagörüşünün əsasını təşkil edir: yazıçı gerçəkliyi olduğu kimi təqdim etməkdən daha çox, onun emosional və bədii təsir gücünü artırmağa çalışır.

Sanders yaradıcılığında qara humor xüsusi yer tutur. Lakin bu humor yalnız komik effekt yaratmaq məqsədi daşımır; o, müasir insanın mənəvi vəziyyətini göstərən estetik vasitəyə çevrilir. Yazıcının satirası soyuq və məsafəli deyil. O, personajlarının zəifliklərinə, qorxularına və aldanışlarına ironik yanaşsa da, onları tamamilə mühakimə etmir. Əksinə, bu personajlara qarşı gizli bir mərhəmət və empatiya hiss olunur. Məhz eyni anda həm güldürmək, həm də oxucuda rəğbət yaratmaq Sanders estetikasının ən orijinal xüsusiyyətlərindən biridir. Absurdluq elementi də Sanders yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Lakin onun absurd dünyası Kafkanın metafizik və ekzistensial dünyasından fərqlənir. Sandersdə absurdluğun mənbəyi konkret sosial münasibətlərdir: korporativ qaydalar, istehlak mədəniyyəti, bürokratik sistem və süni sosial davranış modelləri. Yazıcının hekayələrində

gündəlik həyatın adi görünən situasiyaları tədricən qeyri-təbii və qorxulu xarakter alır. Bu üsul vasitəsilə müəllif müasir cəmiyyətin daxili deformasiyasını göstərir. Corc Sandersin üslubunun ən diqqətçəkən xüsusiyyətlərindən biri də dil müxtəlifliyidir. Yazıçı müxtəlif nitq qatlarını eyni mətn daxilində birləşdirir: reklam dili, korporativ jarqon, gündəlik danışq üslubu, sentimental melodrama elementləri və uşaq nitqi onun hekayələrində paralel şəkildə təqdim olunur. Bu çoxyönlü dil strukturu postmodern mətnin fraqmentar təbiətini gücləndirir. Eyni zamanda hər dil qatı müəyyən ideoloji mövqeyi ifadə edir və sosial tənqid funksiyası daşıyır.

Hekayələrdə istehlak cəmiyyəti və korporativ sistemin tənqidi

Corc Sandersin müasir Amerika cəmiyyətində insan münasibətlərinin, əmək anlayışının və fərdi kimliyin bazar prinsipləri əsasında formalaşmasını satirik və qrotesk vasitələrlə göstərir. Sandersin hekayələrində istehlak mədəniyyəti yalnız iqtisadi sistem deyil, həm də insan şüurunu və davranış modelini müəyyən edən ideoloji mexanizm kimi təqdim olunur. “Pastoraliya” hekayəsi bu baxımdan yazıçının ən güclü əsərlərindən biridir. Hekayənin qəhrəmanları turistlər üçün qədim dövrü imitasiya edən parkda işləyirlər və mağara insanı kimi davranmağa məcburdurlar. Onların müasir dildə danışması qadağandır; bütün davranışları əvvəlcədən müəyyən edilmiş korporativ qaydalara uyğun qurulur. Hekayədə istehlak mədəniyyəti iki səviyyədə tənqid edilir. Bir tərəfdən, park insanlara saxta “tarixi təcrübə” satan hiperreal məkan kimi təqdim olunur. Digər tərəfdən isə personajların öz həyatı da bu süni sistemin bir hissəsinə çevrilir. Baş qəhrəmanın işini itirmək qorxusu və daimi psixoloji gərginliyi korporativ sistemin insanın mənəvi və fərdi xüsusiyyətlərini necə zəiflətdiyini göstərir [7].

“Semplica qız gündəlikləri” (“The Semplica Girl Diaries”, 2013) hekayəsi Sandersin istehlak cəmiyyətinə yönəlmiş ən sərt satiralarından biri hesab olunur. Hekayə yoxsul bir atanın gündəliyi formasında qurulmuşdur. O, qızına prestijli doğum günü hədiyyəsi almaq məqsədilə “Semplica Girls” adlanan qadınları əldə etmək istəyir. Bu qadınlar üçüncü dünya ölkələrindən gətirilmiş və varlı ailələrin bağlarında dekorasiya kimi nümayiş etdirilən insanlardır. Sanders burada insanın tam şəkildə əşyaya çevrilməsi prosesini qrotesk formada təqdim edir. Hekayənin ən təsirli tərəfi isə narratorun bu vəziyyəti normal hesab etməsidir. O, nə sistemin qəddarlığını, nə də insan ləyaqətinin alçaldılmasını sorgulayır. Bu normallaşma istehlak ideologiyasının insan şüurunu nə dərəcədə formalaşdırdığını göstərir [7].

Bu üç hekayəni birləşdirən əsas xətt insan münasibətlərinin və fərdi kimliyin kommersionallaşdırılmasıdır. Sanders göstərir ki, istehlak cəmiyyəti yalnız maddi əşyaları deyil, hissləri, münasibətləri və insan şəxsiyyətini də bazar mexanizminin bir hissəsinə çevirir. Yazıçının satirasının ən güclü tərəfi də məhz budur: o, müasir insanın öz həyatını belə istehlak obyektinə çevirdiyini nümayiş etdirir.

Postmodern satiranın humanist mahiyyəti. Corc Sandersin satirasını müasir Amerika yazıçılarının yaradıcılığından fərqləndirən ən mühüm cəhət onun tənqidinin arxasında dayanan güclü humanist mövqeyidir. Yazıçı Amerika cəmiyyətinin sosial və mənəvi problemlərini kəskin şəkildə göstərsə də, bu tənqid insanlardan uzaqlaşmaq və ya onları mühakimə etmək məqsədi daşımır. Əksinə, Sanders insanı anlamağa, onun daxili ağrıları və qorxularını hiss etməyə çalışır. Bu səbəbdən onun satirasında istehza ilə yanaşı empatiya və mərhəmət də mühüm yer tutur. Empatiya anlayışı Sanders yaradıcılığının əsas ideyalarından biridir. Yazıçıya görə ədəbiyyatın ən vacib funksiyalarından biri insanın öz şəxsi baxış sərhədlərindən çıxaraq başqasının daxili dünyasını anlamağa çalışmasıdır [8]. Sandersin personajları çox zaman zəif, yorğun və sosial sistem qarşısında aciz görünürlər; lakin yazıçı onların insani mahiyyətini itirməsinə imkan vermir. Oxucu bu personajlara həm gülür, həm də onlara qarşı mərhəmət hiss edir. Məhz bu ikili emosional təsir Sanders satirasının estetik

özəlliyini formalaşdırır. Bu fikir Sandersin ümumi yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. Onun satirası oxucuda narahatlıq yaradır, lakin bu narahatlıq dağıdıcı deyil; əksinə, insanı düşünməyə və mənəvi oyanışa sövq edir. “Vətəndaş Mühəribəsi Ölkəsində Ümumi Tənəzzül” (“CivilWarLand in Bad Decline”, 1996) toplusu ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda da qeyd olunur ki, Sandersin keçmişi yenidən qurma üsulu məhz bu etik-humanist ideyanın güclənməsinə xidmət edir [11]. Etik məsuliyyət məsələsi də Sanders yaradıcılığında mühüm yer tutur. Onun personajları çox vaxt sosial və iqtisadi baxımdan ağır şəraitdə yaşasalar da, yenə də etik seçim qarşısında qalırlar. Yazıçı göstərir ki, insan ən çətin və insanlıqdan kənar mühitdə belə mənəvi seçim etmək imkanını tamamilə itirmir. Bu fikir Sanders yaradıcılığının əsas humanist mesajını təşkil edir: insan öz mənəvi mahiyyətini qorumağa qadirdir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə Sandersin satirası yalnız sosial tənqid vasitəsi deyil, həm də etik düşüncə forması kimi çıxış edir.

Nəticə. Aparılmış tədqiqatın nəticələri aşağıdakı əsas müddəaları ortaya qoyur. Birincisi, Corc Sanders postmodern ədəbi ənənəyə empatik satira konsepsiyasını gətirir: onun hekayələri postmodern estetikanın əsas xüsusiyyətləri olan fraqmentasiya, ironiya, simulyakr anlayışlarını mənimsəmiş, lakin bunları humanist bir məzmunla doldurmuşdur. İkincisi, Sandersin Amerika cəmiyyəti tənqidi çoxqatlıdır: istehlak mədəniyyətinin psixoloji təsirini, korporativ dilin düşüncə üzərində hakimiyyətini və sosial yadlaşmanın normallaşmasını bədii metodlarla göstərir. Üçüncüsü, onun üslub xüsusiyyətləri qara yumor, absurd, ironik narrativ, eksperimental dil olmaqla yanaşı, həm də sosial tənqidin ayrılmaz vasitələridir. Dördüncüsü, Sandersin satirasını çağdaş postmodern yazıçılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət onun humanist mahiyyət daşımasıdır. Yazıçı cəmiyyəti və sistemi kəskin şəkildə tənqid etsə də, məqsədi dağıtmaq və ya ümitsizlik yaratmaq deyil. Əksinə, o, insanın mənəvi oyanışına, empatiya hissinin qorunmasına və sosial şüurun dəyişməsinə çağırış edir. Beləliklə, Sanders postmodern ədəbi ənənəni həm davam etdirmiş, həm də eyni zamanda onu yeni estetik və ideoloji məzmunla zənginləşdirib daha humanist və geniş oxucu auditoriyasına yaxın bir istiqamətdə inkişaf etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Baudrillard, J. *Simulacra and Simulation*. — Michigan: University of Michigan Press, 1994. — 164 p.
2. Jameson, F. *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. — Durham: Duke University Press, 1991. — 438 p.
3. Lyotard, J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. — 110 p.
4. Hutcheon, L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. — New York: Routledge, 1988. — 268 p.
5. Debord, G. *The Society of the Spectacle*. — New York: Zone Books, 1994. — 154 p.
6. Marcuse, H. *One-Dimensional Man*. — Boston: Beacon Press, 1964. — 260 p.
7. Sanders, G. *Pastoralia*. — New York: Riverhead Books, 2000. — 188 p.
8. Sanders, G. *Tenth of December*. — New York: Random House, 2013. — 224 p.
9. Sanders, G. *CivilWarLand in Bad Decline*. — New York: Riverhead Books, 1996. 179 p.
10. Sanders, G. *In Persuasion Nation*. — New York: Riverhead Books, 2006. — 241 p.
11. Rando, D. P. “George Sanders and the Postmodern Working Class” // *Contemporary Literature*. — 2012. — Vol. 53, No. 3. — pp. 437–471.

**POSTMODERN SATIRE AND THE CRITIQUE OF AMERICAN SOCIETY IN
GEORGE SAUNDERS'S SHORT STORIES***Rzayeva Gulnar Mirsalim**Summary*

The article examines the short stories of George Sanders, one of the prominent representatives of contemporary American literature, in the context of postmodern satire and social criticism. The main aim of the study is to determine the artistic means through which the writer portrays consumer society, the corporate system, media manipulation, and social alienation. The article analyzes the functions of irony, grotesque, absurdity, fragmentation, and hyperreality as the principal features of postmodern aesthetics in Sanders's works. The hyperreal spaces and satirical situations created by the writer are interpreted as artistic models reflecting the moral and psychological crisis of contemporary American society. The study demonstrates that the defining feature of Sanders's satire is its humanistic and empathetic nature. Although the writer sharply criticizes the social system and consumer ideology, he presents individuals within the context of moral choice and inner crisis. The research is based on postmodern analysis, structural-semantic analysis, and socio-critical approaches.

**ПОСТМОДЕРНИСТСКАЯ САТИРА И КРИТИКА АМЕРИКАНСКОГО
ОБЩЕСТВА В РАССКАЗАХ ДЖОРДЖА СОНДЕРСА***Рзаева Гюльнар Мирсалимовна**Резюме*

В статье исследуются короткие рассказы Джорджа Сондерса, одного из видных представителей современной американской литературы, в контексте постмодернистской сатиры и социальной критики. Основная цель исследования заключается в выявлении художественных средств, с помощью которых писатель изображает общество потребления, корпоративную систему, медиаманипуляцию и социальное отчуждение. В статье анализируются функции иронии, гротеска, абсурда, фрагментарности и гиперреальности как основных особенностей постмодернистской эстетики в творчестве Сондерса. Созданные писателем гиперреальные пространства и сатирические ситуации рассматриваются как художественные модели, отражающие моральный и психологический кризис современного американского общества. Исследование показывает, что главной особенностью сатиры Сондерса является её гуманистический и эмпатический характер. Несмотря на резкую критику социальной системы и идеологии потребления, писатель изображает человека в состоянии нравственного выбора и внутреннего кризиса. Исследование основано на методах постмодернистского, структурно-семантического и социально-критического анализа.

*Rəyçi: f.e.d., prof. Qorxmaz Quliyev**Daxil olma tarixi 01 iyun 2026-cı il*

UOT: 811.111

BƏDİİ MƏTİNDƏ PARSELYASIYANIN ROLU

Piriyeva Leyla Şamil qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
ORCID ID:/0000-0001-9057-7353
night_lp@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə bədii mətndə parselyasiya hadisəsinin mahiyyəti, struktur-semantik xüsusiyyətləri və ekspressiv imkanları göstərilir. Parselyasiyanın bir dil və nitq universalisi olduğu vurğulanır, bazis hissə ilə parselyat arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir. Müəllif müxtəlif sistemli dillərdə bu hadisənin funksional-üslubi bənzərliklərini və fərqlərini təhlil edir.*

Sintaktik hadisə olan parselyasiyanın mətn şəraitində işlənmə qanunauyğunluqları, onların növləri, strukturu, üslubi rolu araşdırılır.

Parselyat hissələr bazis cümlə ilə möhkəm mənə əlaqəsinə girir, struktur baxımdan da əsas cümlə ilə intonasiya cəhətdən bağlanır, mərkəzi cümlənin sonuna doğru ton alçalır, birləşdirici fasilə ilə parselyat özündən öncəki cümləyə qoşulur. Parselyat konstruksiyaların birtipli, çoxtipli tipləri nitqi sadələşdirir, lirik təfərrüat yaradır, nitqə emosionallıq və ekspressivlik verir, onun təsir gücünü artırır.

Açar sözlər: bədii mətn, sintaktik hadisələr, parselyasiya, sintaktik omoqrafiya, əsas (baza) hissə, qoşulan hissə (parselyat)

Keywords: literary text, syntactic phenomena, parcellation, syntactic homography, main (base) part, connected part (parcellate)

Ключевые слова: литературный текст, синтаксические явления, сегментация, синтаксическая гомография, основная (базовая) часть, связная часть (секционная)

Mətn deyəndə möhkəm daxili struktur əlaqələri olan bir neçə cümlənin semantik-qrammatik birliyi dərk edilir. Mətn məzmunca bütöv bir strukturdur və dil işarələrinin spesifik ardıcılığından ibarətdir. Dilin əsasını təşkil edən sintaktik elementlər özünü mətn vasitəsi ilə gerçəkləşdirir. Mətdə baş verən müxtəlif sintaktik hadisələrdən biri də parselyasiyadır.

Mətn vasitəsilə bədii, elmi, kütləvi informasiyalar biliklər, məlumatlar və s.ötürülür. “Bilik və məlumatların əsasını təşkil edən bir çox mühüm problemlər kifayət dərəcədə tədqiq olunub. Çətinlik isə, əsasən, mövcud biliklərin verilməsinin uyğun strukturunun müəyyənləşdirilməsi prosesində meydana çıxır” [Abdullayev Ə., 2001].

“Parselyasiya” fransız mənşəli sözdür, parsellərə, pissələrə ayrılma deməkdir. Həmin hadisənin nəticəsi olaraq mətdəki müvafiq cümlələr parsellərə, hissələrə bölünür. Bu hadisə barədə ilk ciddi tədqiqat əsəri rus dilçisi Y.V.Vannikova məxsusdur. O, 1965-ci ildə “Müasir rus dilində parselyasiya hadisəsi” adlı namizədlik dissertasiyası yazmışdır. Bu dissertasiyada müəllif parselləşmiş konstruksiyaları bədii mətdə təsvir etmiş, bir çox struktur tipləri müəyyənləşdirmiş, həmin hadisənin doğurduğu məntiqi-semantik və ekspressiv xüsusiyyətləri öyrənmişdir [Vannikov Y.V., 1965].

Parselyasiya hadisəsi dil universalilərinə aiddir. Sanki bu hadisə “dilçilikdə baş verən inqilab”ın, yeniliyin bir tərkib hissəsidir. Bir dil hadisəsi kimi bu hadisədə də universalilər axtarılmalıdır. Bir zamanlar, ümumiyyətlə, cümlə üzvlərinin yeri və mövqeyinin dəyişməsi kimi məsələlər universal hadisə kimi öyrənilmişdir. Ç.Xokket, Y.A.Komenski, R.Bekon, H.Leybnis, Por-Royal qrammatikasının nümayəndələri, sonralar E.Huseserl, A.Marti və digərləri bu problemlə məşğul olmuşlar. [Xokket Ç., 1970].

Parselyasiya təkcə dil universalisi deyil, həmçinin də nitq universalisidir. Çünki parselyasiya universal hadisə kimi mütləq xarakterli qanunauyğunluq biçimində deyil, bir təmayül şəklində də ifadə olunur. Həmin təmayül prinsip etibarı ilə tutuşdurulan dillər üçün xarakterikdir. Prinsipcə hər bir dildə sözügedən hadisə baş verə bilər, hissələrə, parsellərə ayrılma bütün dillərə xas olduğundan universalı səciyyəsi daşıyır. Eləcə də bu hadisə canlı nitqdə də, yəni həmin tutuşdurulan dillərin realizə olunduğu bütün şəraitdə təzahür edə bilər.

Əsas hissə ilə parselyat hissələr müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, tədqatçıların fikrincə, parselyasiya hadisəsi nəticəsində konstruksiyalar qoşan və qoşulan hissələrə parçalanır ki, qoşulma sadə cümlələr, qoşulma budaq cümlələr formalaşır [Kazımov İ., 2010].

Parselyasiya hadisəsi mətndə universal və xətti sxem yaradır. Öz təbiəti etibarı ilə dil universaliləri təşkil edən parselyasiya bütün dillərə xas olan əlamətlər və meyillərdir. Dil universalilərinin məntiqi-qrammatik əlamətlərindən çıxış edərkən güman edilir ki, mətnə cümlə üzvlərinin formal olaraq dəyişməsinə daxili bir məntiq və qanunauyğunluq mövcuddur.

Mətnə, ən çox da bədii mətnlərdə emosionallığın və ekspressivliyin qüvvələndirilməsi, intensivliyindən ötrü cümlə üzvləri öz yerindən qoparaq başqa bir mövqedə işlənir, yerini dəyişir. Xüsusi struktur əlaqə konstruksiyasının baza hissəsi ilə parselyatı birləşdirir, perefraz informasiya formalaşır, məlumat genişlənir, yeni kommunikativ mərkəz yaranır.

Parselyasiya mətnə cümlənin xüsusi intonasiya üzvlənməsini təqdim edir, bu hadisənin yaranmasında müxtəlif punktuasiya vasitələri (nöqtə, nida işarəsi, sual işarəsi, çoxnöqtə) iştirak edir. Məs.: Yol getməyi xoşlayıram. Xüsusən uzun yolları. Avtomobillə, qatarla, təyyarə ilə [Kəngərli A., 2019].

Parselyasiyanın yaranmasında başlıca fikir (baza) parselyatlarda toplanır. Hər bir parselyat qrafik cəhətdən müstəqil cümlələr kimi özünü göstərir, bunlar yarımçıq quruluşda olur, qrammatik və sintaktik baxımdan öncəki kontekstdən asılı durumda görünür.

Parselyasiyanın mətnyaradıcı rolu böyükdür. Parselyatlar da mətnyaradıcı əlamətlərə malikdir. Məsələn, dialoq məntələrində: _İçərim, qızım. Nə bildin ki, mənim könlümdən elə bu dəqiqə çay içmək keçdi?! Özü də qəşəng, pürəngi.. [Abdulla K., 2019].

Parselyat konstruksiyaların strukturunu iki cür öyrənmək olar: a) cümlə üzvləri əsasında olan parselyat konstruksiyalar; b) əlavə hissə əsasında olan parselyativ konstruksiyalar. Cümlə üzvləri əsasında olan parselyatlar mübtədadan, xəbərdən, təyin və tamamlıqdan, zərfliklərdən ibarət ola bilərlər. Məs.:

Mübtədə əsasında qurulan papselyatlar- mübtədə-parselyatlar: Ray played piano better than anyone else around. He was the king. Ray was the king.

Xəbər əsasında qurulan parselyatlar- xəbər-parselyatlar: They do not love; they threaten; they are savage as a wild tiger's"; "I have told you" said Vera. "Diaz has more to fear from this youth than from any man. He is implacable. He is the hand of God"; "He knows nobody. He hates all people. But he tolerates us".

Parselyatlar ikinci dərəcəli üzvlər əsasında da yaranır. Məsələn: Təyin əsasında qurulan parselyatlar- təyin-parselyatlar: "Sitting at Prim's knees, guarding her, is the world's ugliest cat. Mashed- in nose, half of one ear missing, eyes the color of rotting squash".

Tamamlıq əsasında qurulan parselyatlar- tamamlıq-parselyatlar: I would be the new girl from the big city. A curiosity. A freak."

Zərflik əsasında qurulan parselyatlar- zərflik -parselyatlar: The people are awful this year. You should see what sits next to us in the dining room. At the next table." Bu il insanlar dəhşətlidir. Görək görəsən bizim yemək otağında yanımızda kim oturur. Elə yan masada..."

Başqa bir təsnifat belədir: Parselyativ konstruksiyalar iki hissədən ibarətdir: əsas söyləm və parselyatdan. Əsas söyləm həmişə müstəqil cümlədən ibarət olur, parselyat isə əsas söyləmdən sonra yerləşir, əsas söyləmdən məna münasibətinə, sintaktik funksiyasına görə asılı olur. Parselyatlar semantik-sintaktik vəzifəsinə görə əlavə məlumat xarakteri daşıyır, əsas söyləmdəki fikri aydınlaşdırır və bölür, eləcə də dəqiqləşdirir. Parselyat adətən əsas (nüvə) söyləmdən nöqtə, çoxnöqtə, nida işarəsi ilə ayrılır. Parselyatlar sadə və mürəkkəb cümlələrdə qüvvətləndirmə vəzifəsini yerinə yetirir. Məs.: Evə səhər tezdən çatdım. Yorğun halda (danışiqdan);

Parselyasiyanın növləri. Parselyatlar birtipli və müxtəliflipli olur. Birtipli parselyatları qəti şəkildə eyni qrammatik formalı və eyni sintaktik funksiyanı yerinə yetirən parselyatlar saymaq olar. Məs.: ...the footsters began approaching along the gravel. From round the side (Salinger, The Smtgher in the Rye); Dağ gövdəli adamlar vardı. Uca, Enikürək.

Parselyat konstruksiyaların kəmiyyətə təhlili göstərir ki, birtipli parselyatlar ingilis dilində geniş yayılmışdır (88, 5 %)

Bununla yanaşı, iki və çoxtipli parselyat konstruksiyalara da ingilis dili mətnlərində rast gəlmək olur. Məs.: When tin sadness came, first she throWs the drink she s drinking. The bottle. Those booh The lamp. (Capote, Breakfast at Tiffany s)

Müxtəliflipli parselyatlar əsas söyləmə aid olur, amma müxtəlif qrammatik formalarda və müxtəlif sintaktik funksiyanı yerinə yetirən parselyatlardır. Məs.: Qoca qonşu kəndə qardaşigilə getdi. Arvadı və qızı ilə. Bu qış çox korluq çəkdi. Quraqlıq olduğu üçün.(danışiq dilində)

Bir-birinin ardınca işlənmə parselyat quruluş üçün səciyyəvidir. Sanki parselyatlar əsas söyləmi təqib edir, sistemlilik, müntəzəmlik, məntiqilik gözlənilir. Mahiyyət etibarı ilə birinci növbədə parselyatlar əsas söyləmə aid olur, ikincisi isə ardıcıl işlənən parselyatlar əvvəlki ilə əlaqə, münasibət qurur. Yəni, parselyatlar da zəncirvari şəkildə bir-birilə bağlanır, fikir və məna cəhətdən əlaqəli şəkllə düşür.

Parselyasiya hadisəsi tutuşdurulan dillərdə asimmetrik-sintaktik hadisələrdəndir. Parselyasiya nitq fəaliyyətində özünü göstərən kommunikativ və informativ fakt kimi dərk edilir. Bazis-cümlə ilə qoşulan (parselyatik) vahidlər dildə struktur-semantik bütöv yaradır.

Nəticə

Tutuşdurulan dillərdə nitq situasiyası fərqli şəkildə özünü göstərir. Nitq situasiyası mətn şəraitində qənaət yaradan nitq vasitələrindən istifadə edir, nitqə qənaət deyilən prinsip parsellərə bölünmüş cümlələr vasitəsi ilə də mühüm kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Çünki qısa, yığcam cümlələrlə fikri, mənanı intensiv çatdırma imkanları geniş olur. Ona görə də parselyatlar məndə sinsemantik mahiyyət daşıyır. Ellipsis isə avtosemantik məzmunu malik olur. Parselyasiya müstəqil dil hadisələrindəndir, fərdi quruluş xüsusiyyətinə malikdir, qarışıq dil hadisələrindən, məsələn, ellipsis və qoşulma hadisələrindən fərqlənir.

Parselyasiya hadisəsi mətnlə birbaşa bağlı məsələdir. Parsellərə ayrılmış cümlələri, frazaları kontekst müəyyənləşdirir.

Parselyasiyanın meydana çıxması bu aktın mətn seqmenti fonunda, makrotematik planda nitq situasiyası ilə birləşməsi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, parselyasiya nitqin qrammatik strukturunu təşkil edir. Parselyat konstruksiyalar tutuşdurulan dillərdə struktur tərkibə əsasən uyğun gəlir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dili mətnlərində parselyasiya öz növbəsində mətnin əhatə dairəsini genişləndirir. Eyni zamanda mətnin universal keyfiyyətini təyin edir.

Hər iki dilin parselyasiyalarını tutuşduranda belə bir mənzərə də yaranır ki, ingilis dilində əsas izolyasiya olunmuş parselyat tipləri məndə və nitq situasiyasında çox işlənir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. Mətn, məna və anlama (Kommunikativ-koqnitiv təhlil)://filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı./– Bakı, 2001. – 56 s.
2. Ванников Ю.В. Явления парцелляция в современном русском языке. Дисс..канд.филол.навк. М., 1965
3. Хоккет Ч. Проблема языковых универсалий. _Новое в лингвистике_, .Вып. В, М.: 1970
4. Kazımov İsmayıl. Türk dillərində sintaktik hadisələr və onların təzahür formaları. «Türkologiya» jurnalı, Bakı, 2010, № 1-2
5. Kəngərli, A. Qatarda 18 əhvalat/A.Kəngərli. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 2019. –224 s.
6. Abdulla, K. Sirlərin sərgüzəşti/K.Abdulla. – Bakı: Azərnəşr, –2019. –288 s.

THE ROLE OF PARCELLATION IN LITERARY TEXTS***Piriyeva Leyla Shamil******Summary***

The article shows the essence, structural-semantic features and expressive possibilities of the parcellation phenomenon in the literary text. It is emphasized that parcellation is a universal of language and speech, and the relations between the basic part and the parcelate are determined. The author analyzes the functional-stylistic similarities and differences of this phenomenon in languages of different systems.

The regularities of the development of parcellation, a syntactic phenomenon, in textual conditions, their types, structure, and stylistic role are examined.

Parceled parts enter into a strong semantic relationship with the basic sentence, structurally they are connected with the main sentence intonation-wise, the tone decreases towards the end of the central sentence, and the parceled part joins the sentence preceding it with a connecting pause. Single-type and multi-type types of parceled constructions simplify speech, create lyrical detail, give emotionality and expressiveness to speech, and increase its impact.

РОЛЬ ПАРЦЕЛЛЯЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ***Пириева Лейла Шамиловна******Резюме***

В статье раскрывается сущность, структурно-семантические особенности и выразительные возможности феномена сегментации в литературном тексте. Подчеркивается, что сегментация является универсальным явлением языка и речи, и определяются отношения между основной частью и сегментированным элементом. Автор анализирует функционально-стилистические сходства и различия этого феномена в языках разных систем.

В статье рассматриваются закономерности развития сегментации, синтаксического явления, в текстовых условиях, её типы, структура и стилистическая роль.

Разделенные на части части вступают в прочную смысловую связь с основным предложением, структурно они связаны с главным предложением интонацией, тон понижается к концу центрального предложения, а разделенная часть соединяется с предшествующим предложением посредством паузы. Однотипные и многотипные варианты разделенных конструкций упрощают речь, создают лирические детали, придают речи эмоциональность и выразительность, а также усиливают ее воздействие.

Rəyçi: prof İsmayıl Kazımov***Daxil olma tarixi 05 iyun 2026-cı il***

UOT:811.

İNGİLİS DİLİ TƏLƏBƏLƏRİ ÜÇÜN İDİOMLARIN TƏDRİSİ METODLARI

*Pirməmmədova Aytən Şəmsi qızı**Azərbaycan Universiteti*<https://orcid.org/0000-0003-2691-4524>*Aytan.S.Pirmammadova@au.edu.az*

Xülasə: *İdiomlar dilin yalnız leksik səviyyəsini deyil, həm də onun mədəni və konseptual quruluşunu əks etdirən xüsusi ifadə vasitələridir. Xarici dil kimi ingilis dilini öyrənənlər üçün bu tip ifadələrin mənimsənilməsi tez-tez çətinlik yaradır, çünki onların mənası birbaşa komponentlərin cəmi ilə müəyyən olunmur. Təqdim olunan məqalədə idiomların tədrisi sahəsində istifadə olunan yanaşmalar müqayisəli şəkildə təhlil edilir və öyrənmə prosesini optimallaşdıran üsullar müəyyənləşdirilir. Araşdırma göstərir ki, kontekst daxilində təqdimat, vizual assosiasiyaların yaradılması və tələbə yönümlü interaktiv fəaliyyətlər idiomların daha davamlı şəkildə yadda qalmasına səbəb olur.*

Açar sözlər: idiomlar, ingilis dili tədrisi, məcazi ifadələr, kontekstual öyrənmə, interaktiv metodlar

Keywords: idioms, English language teaching, figurative expressions, contextual learning, interactive methods

Ключевые слова: идиомы, преподавание английского языка, образные выражения, контекстное обучение, интерактивные методы

Giriş

Qloballaşan dünyada xarici dillərin öyrənilməsi yalnız kommunikativ ehtiyacların ödənilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərqli mədəniyyətlərin dərk olunmasını da əhatə edir. Bu baxımdan ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi mövqeyə malikdir və onun öyrədilməsi prosesində dilin yalnız qrammatik və leksik tərəflərinin deyil, həm də məcazi və mədəni komponentlərinin mənimsənilməsi vacib hesab olunur. Belə komponentlər arasında idiomlar xüsusi yer tutur, çünki onlar dilin semantik dərinliyini və milli-mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir (Güneş, 2010, s. 1).

İdiomlar sabit söz birləşmələri olmaqla, çox vaxt onların ümumi mənası tərkib hissələrinin birbaşa mənasından fərqlənir. Bu xüsusiyyət onları dil öyrənənlər üçün həm maraqlı, həm də mürəkkəb edir. Xüsusilə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr idiomları mənimsəyərkən semantik qeyri-şəffaflıq, kontekst çatışmazlığı və ana dilinin təsiri kimi problemlərlə qarşılaşırlar (Hajiyeva, 2024, s. 34–36). Bu çətinliklər idiomların ənənəvi üsullarla – yəni izah və əzbərləmə yolu ilə – tədrisinin effektiv olmadığını göstərir.

Müasir dilçilik və pedaqoji yanaşmalar idiomların öyrədilməsində daha funksional və tələbə yönümlü metodların tətbiqini zəruri hesab edir. Tədqiqatlar göstərir ki, idiomların real kommunikativ mühitə yaxın situasiyalarda təqdim olunması onların daha tez və davamlı mənimsənilməsinə səbəb olur (Çetiner & Haldan, 2020, s. 28). Eyni zamanda vizual materialların, hekayə əsaslı öyrənmənin və interaktiv tapşırıqların tətbiqi tələbələrin həm motivasiyasını artırır, həm də yaddaş mexanizmlərini aktivləşdirir (Suhodolli & Lama, 2024, s. 585–587).

Bundan əlavə, idiomların öyrənilməsi yalnız dil bacarıqlarının inkişafına deyil, həm də mədəni kompetensiyanın formalaşmasına xidmət edir. İfadələrin arxasında duran məna və kontekst tələbələrə hədəf dilin sosial və tarixi xüsusiyyətlərini daha dərinlən anlamağa imkan verir (Heidari & Aliyar, 2025, s. 115–118). Bu isə öz növbəsində onların real ünsiyyət şəraitində daha adekvat və effektiv çıxış etməsinə şərait yaradır.

Digər tərəfdən, bir çox tədris proqramlarında idiomlara kifayət qədər yer ayrılmaması bu sahədə boşluqların yaranmasına səbəb olur. Bəzi hallarda müəllimlər idiomları əlavə material kimi təqdim edir və sistemli şəkildə tədris etmirlər. Halbuki, müasir yanaşmalar idiomların dil öyrənmənin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməsini zəruri sayır (Rafly & Nurcholis, 2025, s. 80–82).

Bu məqalənin əsas məqsədi ingilis dili öyrənən tələbələr üçün idiomların tədrisində istifadə olunan müasir metodları araşdırmaq, onların effektivliyini təhlil etmək və praktik tətbiq imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma çərçivəsində kontekstual öyrənmə, vizual dəstək, interaktiv fəaliyyətlər və texnologiya əsaslı yanaşmaların idiomların mənimsənilməsinə təsiri kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir.

İdiomların öyrənilməsi yalnız lüğət ehtiyatının genişlənməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses dilin funksional istifadəsinə birbaşa təsir edir.

İlk növbədə, idiomlar nitqin təbiiliyini artırır və danışanı daha “yerli” səviyyəyə yaxınlaşdırır (Zimmerman, 2015, s. 78). Bundan əlavə, bu ifadələr mədəni kodların daşıyıcısı kimi çıxış edir və dil öyrənmənin dünyagörüşünü genişləndirir (Heidari & Aliyar, 2025, s. 115).

Digər tərəfdən, idiomların mənimsənilməsi dinləmə və oxu prosesində anlaşılmaqlıqların azalmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə orijinal mənbələrlə işləyən tələbələr üçün bu faktor həlledici rol oynayır (Rafly & Nurcholis, 2025, s. 80).

İdiomların öyrənilməsi zamanı yaranan çətinliklər əsasən onların struktur xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır.

Əvvəla, idiomların məcazi xarakteri onların birbaşa tərcüməsini qeyri-mümkün edir. Bu isə xüsusilə başlanğıc səviyyədə olan tələbələr üçün anlaşılmaqlıq yaradır (Çetiner & Haldan, 2020, s. 24).

Bundan əlavə, ana dilində mövcud olan oxşar ifadələr bəzən yanlış transferə səbəb olur. Nəticədə tələbə ifadəni formal olaraq düzgün qursa da, semantik baxımdan səhv istifadə edir (Hajiyeva, 2024, s. 36).

Mədəni kontekstin fərqli olması da mühüm amillərdəndir. Çünki bəzi idiomların arxasında duran məna yalnız müəyyən sosial və tarixi şəraitdə izah oluna bilər (Heidari & Aliyar, 2025, s. 118).

İdiomların Tədrisində Müasir Yanaşmalar

Müasir tədris praktikası idiomların öyrədilməsində daha çevik və tələbə yönümlü modellərə üstünlük verir.

Kontekstual yanaşma bu baxımdan əsas metodlardan biridir. İfadənin konkret situasiya daxilində təqdim olunması onun funksional mənasının daha tez qavranılmasına şərait yaradır.

Vizual elementlərin istifadəsi isə yaddaş mexanizmlərini aktivləşdirərək öyrənmə prosesini gücləndirir. Şəkil və video assosiasiyaları abstrakt mənanın konkretləşdirilməsinə kömək edir (Suhodolli & Lama, 2024, s. 587).

İnteraktiv fəaliyyətlər – xüsusilə rol oyunları və simulyasiyalar – tələbələrin öyrənmə prosesində passiv müşahidəçi deyil, aktiv iştirakçı olmasını təmin edir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də bu sahədə yeni imkanlar yaradır. Onlayn platformalar vasitəsilə tələbələr fərdi tempdə öyrənə və öz nəticələrini qiymətləndirə bilərlər (Rafly & Nurcholis, 2025, s. 85).

Strategiyaların Analitik Qiymətləndirilməsi

Müxtəlif metodların müqayisəsi göstərir ki, tək bir yanaşma bütün hallarda effektiv nəticə vermir. Ən optimal nəticə müxtəlif metodların inteqrasiyası zamanı əldə olunur.

Məsələn, kontekstual təqdimat vizual dəstək ilə birləşdirildikdə həm məna, həm də yadda qalma səviyyəsi yüksəlir. Eyni zamanda interaktiv fəaliyyətlər bu biliklərin praktik tətbiqini təmin edir.

Bu nəticə onu göstərir ki, idiomların öyrədilməsi çox komponentli yanaşma tələb edir və yalnız bir metod üzərində qurulan tədris sistemi məhdud effekt verir.

İdiomların tədrisində tətbiq olunan metodların effektivliyini qiymətləndirmək üçün onların yalnız nəzəri əsaslarına deyil, həm də praktik nəticələrinə diqqət yetirilməlidir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı metodların təsiri fərqli öyrənmə üslublarına malik tələbələr arasında dəyişkənlik nümayiş etdirir. Bu səbəbdən, strategiyaların analizi zamanı onların universallığı deyil, uyğunlaşma potensialı əsas meyar kimi çıxış edir.

Kontekstual öyrənmə strategiyası idiomların mənimsənilməsində ən çox müsbət nəticə verən yanaşmalardan biri hesab olunur. Bu metod çərçivəsində idiomlar təcrid olunmuş şəkildə deyil, real və ya reala yaxın kommunikativ situasiyalar daxilində təqdim edilir. Nəticədə tələbələr ifadənin yalnız lüğəvi mənasını deyil, onun funksional istifadə sahəsini də qavrayırlar. Araşdırmalar göstərir ki, kontekst daxilində öyrənilən idiomlar daha uzun müddət yadda qalır və aktiv nitqdə daha tez tətbiq olunur (Çetiner & Haldan, 2020, s. 28–30). Bununla belə, bu metodun effektivliyi müəllimin təqdim etdiyi kontekstin keyfiyyətindən və tələbənin dil səviyyəsindən birbaşa asılıdır.

Vizual dəstək strategiyası isə xüsusilə abstrakt məna daşıyan idiomların izahında əhəmiyyətli rol oynayır. Şəkillər, diaqramlar və video materiallar vasitəsilə yaradılan assosiasiyalar tələbələrin idrak prosesini sürətləndirir və mürəkkəb semantik strukturların sadələşdirilməsinə imkan yaradır. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, vizual elementlərlə müşayiət olunan tədris materialları yaddaşda daha güclü iz buraxır və öyrənilən məlumatın geri çağırılmasını asanlaşdırır (Suhodolli & Lama, 2024, s. 587–589). Lakin bu metodun məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün idiomlar üçün uyğun vizual ekvivalent tapmaq mümkün olmur.

İnteraktiv strategiyalar – xüsusilə rol oyunları, qrup müzakirələri və problem əsaslı tapşırıqlar – idiomların praktik tətbiqini stimullaşdırır. Bu yanaşma tələbələrin passiv öyrənən rolundan çıxaraq aktiv iştirakçıya çevrilməsinə şərait yaradır. İnteraktiv fəaliyyətlər zamanı tələbələr idiomları real ünsiyyətə yaxın şəraitdə istifadə edir və bu da onların funksional bacarıqlarını inkişaf etdirir (İsmayılova, 2024, s. 5–7). Bununla yanaşı, bu metodun uğuru dərsin düzgün planlaşdırılmasından və qrup dinamikasının effektiv idarə olunmasından asılıdır.

Texnologiya əsaslı yanaşmalar son illərdə idiomların tədrisində yeni imkanlar yaratmışdır. Rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər və onlayn öyrənmə mühitləri tələbələrə fərdi tempdə öyrənmək imkanı verir və tədris prosesini daha çevik edir. Bu vasitələr vasitəsilə təqdim olunan interaktiv testlər və adaptiv tapşırıqlar tələbənin zəif tərəflərini müəyyən etməyə və onları hədəfli şəkildə inkişaf etdirməyə imkan yaradır (Rafly & Nurcholis, 2025, s. 83–85). Bununla belə, texnologiyanın effektiv istifadəsi həm müəllimin rəqəmsal bacarıqlarından, həm də texniki imkanlardan asılıdır.

Strategiyaların müqayisəli təhlili göstərir ki, hər bir metodun özünəməxsus üstünlükləri ilə yanaşı, müəyyən məhdudiyyətləri də mövcuddur. Bu baxımdan, ən effektiv yanaşma müxtəlif strategiyaların inteqrasiyasına əsaslanan kombinə edilmiş model hesab olunur. Məsələn, kontekstual təqdimat vizual materiallarla dəstəkləndikdə və interaktiv fəaliyyətlərlə möhkəmləndirildikdə, öyrənmə nəticələri daha yüksək olur. Bu cür sinergetik yanaşma həm nəzəri biliklərin formalaşmasını, həm də onların praktik tətbiqini təmin edir.

Nəticə etibarilə, idiomların tədrisində strategiyaların seçimi sabit modelə əsaslanmamalı, əksinə, tələbələrin səviyyəsi, ehtiyacları və öyrənmə mühiti nəzərə alınmaqla çevik şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Bu isə müəllimdən yalnız metodik bilik deyil, həm də pedaqoji adaptasiya bacarığı tələb edir.

Nəticə

Aparılan təhlil əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, idiomların effektiv tədrisi yalnız nəzəri izahlarla məhdudlaşmamalıdır. Bu proses tələbənin aktiv iştirakını, kontekstual düşünməsini və vizual assosiasiyalar qurmasını tələb edir.

Belə yanaşma yalnız dil bacarıqlarının deyil, həm də mədəni anlayışın inkişafına xidmət edir. Gələcək tədqiqatlarda fərdiləşdirilmiş və texnologiya əsaslı öyrənmə modellərinin bu sahədəki rolu daha dərinlən araşdırıla bilər.

Ədəbiyyat

1. ATAMAN, O., & KILIÇ, M. (2019). *Teaching idioms in foreign language education*. Journal of Language Teaching, 12(2), s. 45–60.
2. Boers, F., & Lindstromberg, S. (2008). *How cognitive linguistics can foster effective vocabulary teaching*. Applied Linguistics, 29(3), s. 358–377.
3. Cooper, T. C. (1999). *Processing of idioms by L2 learners of English*. TESOL Quarterly, 33(2), s. 233–262.
4. Çetiner, H., & Haldan, A. (2020). *Context-based approaches in idiom teaching*. International Journal of Linguistics, 8(1), s. 22–35.
5. Gibbs, R. W. (1994). *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge University Press.
6. Güneş, F. (2010). *Dil öğretiminde deyimlerin rolü*. Ankara: Pegem Akademi.
7. Hacıyeva, L. (2024). *İngilis dilində idiomların öyrənilməsində çətinliklər*. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
8. Heidari, A., & Aliyar, S. (2025). *Cultural aspects of idiom acquisition*. Language and Culture Studies, 10(3), s. 112–130.
9. İsmayılova, N. (2024). *Müasir dil tədrisi metodları*. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
11. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
12. Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge University Press.
13. Rafly, M., & Nurcholis, A. (2025). *Idioms in EFL classrooms*. Asian EFL Journal, 29(1), s. 77–95.
14. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in language teaching*. Cambridge University Press.
15. Suhodolli, A., & Lama, E. (2024). *Innovative strategies in teaching idioms*. European Journal of Education Studies, 11(4), s. 580–595.
16. Thornbury, S. (2002). *How to teach vocabulary*. Pearson Education.
17. Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge University Press.
18. Zimmerman, C. (2015). *Word knowledge: A vocabulary teacher's handbook*. Oxford University Press.

METHODS OF TEACHING IDIOMS FOR ENGLISH LANGUAGE STUDENTS*Pirmammadova Aytan Shamsi***Summary**

Idioms are special expressive means that reflect not only the lexical level of a language but also its cultural and conceptual structure. For learners of English as a foreign language, mastering such expressions often presents difficulties, since their meanings are not determined by the sum of their individual components. The present article comparatively analyzes approaches used in the teaching of idioms and identifies methods that optimize the learning process. The study shows that presentation within context, the creation of visual associations, and student-centered interactive activities contribute to more lasting retention of idioms.

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИДИОМ ДЛЯ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК*Пирмамедова Айтен Шамси кызы***Резюме**

Идиомы являются особыми средствами выражения, которые отражают не только лексический уровень языка, но и его культурную и концептуальную структуру. Для изучающих английский язык как иностранный усвоение таких выражений часто представляет трудности, поскольку их значение не определяется суммой отдельных компонентов. В представленном материале сравнительно анализируются подходы, используемые в преподавании идиом, и определяются методы, оптимизирующие процесс обучения. Исследование показывает, что презентация в контексте, создание визуальных ассоциаций и интерактивная деятельность, ориентированная на студентов, способствуют более устойчивому запоминанию идиом.

*Rəyçi: fil.ü.f.d.G. Rzayeva**Daxil olma tarixi 03 iyun 2026-cı il*

UOT:811.112.2.

ALLTÄGLICHE DEUTSCHE REDEWENDUNGEN UND IHRE BEDEUTUNGEN

Qasıova Gözəl Telman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gozel-qasimova@mail.ru

Annatasion: *Die deutsche Sprache gehört zu den ältesten Sprachen der Welt und besitzt eine reiche literarische Tradition sowie einen Wortschatz von etwa 80.000 Wörtern. Wie viele andere Sprachen ist auch Deutsch reich an Redewendungen und festen Ausdrücken.*

In diesem Artikel haben die Autoren häufig gebrauchte Redewendungen im Deutschen identifiziert und untersucht. Dabei wurde analysiert, wie diese Ausdrücke verwendet werden und welche Bedeutungen sie in verschiedenen Situationen haben. Außerdem wurde ihre Herkunft und etymologische Entwicklung näher betrachtet. Beim Erlernen einer Fremdsprache treten oft Schwierigkeiten auf, wenn Redewendungen direkt in eine andere Sprache übersetzt werden sollen. Redewendungen sind feste Ausdrücke mit übertragener Bedeutung. Bspw. „den Kürzeren ziehen“. Sprichwörter dagegen sind kurze Sätze mit moralischer oder praktischer Weisheit, oft metaphorisch und traditionell überliefert. Deshalb können das Verständnis und die richtige Anwendung solcher Ausdrücke eine Herausforderung darstellen. Diese Studie kann in diesem Zusammenhang eine hilfreiche Quelle sein. Der Artikel eignet sich besonders für Studierende in höheren Studienjahr sowie für Masterstudierende der Germanistik und kann ihnen helfen, Redewendungen im Deutschen besser zu verstehen und korrekt anzuwenden.

Schlüsselwörter: Redewendung, Aussage, richtige Anwendung, Vergleich, Bedeutungsverlust, kultureller Kontext,

Key words: locution, expression, right usage, comparison, comparison, loss of meaning, cultural context,

Açar sözlər: fraza, ifadə, düzgün tətbiq, müqayisə, tərcümə problemləri, məna itkisi, mədəni kontekst

Deutsch zählt zu den schwierigsten Sprachen weltweit. Deshalb ist es nicht verwunderlich, dass Deutsch lernen jede Menge Herausforderungen bietet. Die deutsche Aussprache von ä, ö und ü, den Modus wie Konjunktiv I und Konjunktiv II, aber auch: deutsche Redewendungen. Denn Redewendungen kommen im täglichen Sprachgebrauch sehr häufig vor und können Sie deshalb vor ein echtes Problem stellen, wenn Sie deren Bedeutung nicht kennen. In diesem Artikel geht es um einige der meist genutzten deutschen Redewendungen mit Bedeutung und Beispielen, sodass man innerhalb kürzester Zeit über 20 davon beherrschen kann. Bei vielen Redewendungen ist der Ursprung nicht vollständig geklärt, sodass nur Theorien aufgestellt werden können.

Was ist eine Redewendung? Was ist der Unterschied zwischen Redewendung und Sprichwort?

Redewendungen sind feste Ausdrücke mit übertragener Bedeutung. Bspw. „den Kürzeren ziehen“. Sprichwörter dagegen sind kurze Sätze mit moralischer oder praktischer Weisheit, oft metaphorisch und traditionell überliefert: „Es ist nicht alles Gold, was glänzt.“

Falls Sie im vorangegangenen Satz über „bspw.“ gestolpert sind und nicht wissen, was das bedeutet. Es ist eine deutsche Abkürzung, die für beispielsweise steht. Auch bei Herkunft und Verwendung unterscheiden sie sich: Sprichwörter haben meist einen kulturellen Hintergrund und dienen dazu, Ratschläge oder Weisheiten auszudrücken. Redewendungen dagegen entstammen oft der Alltagssprache und verstärken Bedeutungen oder drücken

Emotionen aus. Sprichwörter können außerdem für sich alleine stehen, Redewendungen sind kontextabhängig. Obwohl sowohl Redewendungen als auch Sprichwörter überlieferte Aussagen sind – also quasi Gesagtes – werden Sie trotzdem nicht in indirekter Rede wiedergegeben.

Wie lernen Sie am besten Redewendungen auf Deutsch?

Am einfachsten lernen Sie deutsche Redewendungen, indem Sie Schritt für Schritt vorgehen. Wenn Sie eine Redewendung zum ersten Mal hören, schreiben Sie sich diese auf, sodass Sie sich später daran erinnern können. Finden Sie dann zunächst die Bedeutung heraus: Was genau wird mit der Redewendung ausgedrückt? Was steckt dahinter? Sobald Ihnen das bekannt ist, machen Sie sich an die Verwendung. Dazu können Sie sich einerseits Beispiele ansehen, aber deutlich effektiver ist es, Muttersprachler im Alltag zu beobachten, wann und an welchen Stellen sie die Redewendung benutzen. Der dritte und letzte Schritt: nutzen Sie die Redewendung selbst. Die ersten Male werden Sie sich dazu zwingen müssen, da es sich nicht natürlich anfühlt. Aber Sie werden sehen, nach einigen Malen nutzen Sie deutsche Redewendungen ganz von selbst.

Deutsche Redewendungen mit Beispielen und Bedeutung.

Auch Redewendungen unterliegen der Grammatik und müssen bspw. konjugiert oder an die deutschen Zeitformen angepasst werden. Doch beginnen wir unsere Liste an Redewendungen nun mit echten Klassikern, die im Alltag sehr weit verbreitet sind.

1. Das A und O sein - **Bedeutung:** Die Redewendung drückt aus, dass etwas von größter Wichtigkeit ist. Absolut essenziell für den Erfolg.

Beispiel: Beim Deutschlernen ist regelmäßiges Üben das A und O. Ohne Übung werden Sie kaum Fortschritte machen.

Herkunft: Die Herkunft geht bis auf die Bibel zurück. A steht stellvertretend für den ersten Buchstaben des griechischen Alphabets, das Alpha. O wiederum für den letzten Buchstaben, das Omega. Im Neuen Testament wird Gott als das Alpha und Omega beschrieben. Sinngemäß soll dadurch ausgedrückt werden, dass Gott der Anfang und das Ende ist. So kam die Redewendung heute zu ihrer Bedeutung, dass etwas unverzichtbar ist.

2. In den sauren Apfel beißen.- **Bedeutung:** Eine unangenehme Situation oder Aufgabe akzeptieren, weil man keine andere Wahl hat. Es muss einfach sein.

Beispiel: Vokabeln lernen kann langweilig sein, aber es lohnt sich, in den sauren Apfel zu beißen, weil Sie Ihren Wortschatz vergrößern.

Herkunft: Der genaue Ursprung ist nicht bekannt. Gesichert ist jedoch, dass diese deutsche Redewendung auch Martin Luther schon bekannt war, der sie in einem Brief an den Kurfürsten verwendete. Selbst die Bedeutung war zum damaligen Zeitpunkt identisch zur heutigen.

3. Mit allen Wassern gewaschen sein - **Bedeutung:** Eine Person ist sehr erfahren und weiß sich in jeder Situation zu helfen.

Beispiel: Er hat über 30 Jahre Erfahrung als Koch. Er ist wirklich mit allen Wassern gewaschen. Ihn bringt so leicht nichts aus der Ruhe. Herkunft: Mit allen Wassern gewaschen ist in diesem Fall wörtlich zu verstehen und meint die sieben Weltmeere. Ursprünglich bezog sich die Redewendung nur auf Seefahrer, die auf allen Meeren dieser Welt unterwegs und deshalb besonders erfahren waren. Heute wird sie weitläufiger verwendet und kann generell für erfahrene Personen verwendet werden.

4. Die Flinte ins Korn werfen. **Bedeutung:** Aufgeben, weil keine Hoffnung auf Erfolg besteht. **Beispiel:** Nach fünf vergeblichen Versuchen sich ein Mittagessen zu kochen, warf er die Flinte ins Korn und bestellte sich eine Pizza.

Herkunft: In früheren Zeiten warfen Soldaten, die sich in einer hoffnungslosen oder bereits verlorenen Schlacht befanden, ihre Flinten – ein anderes Wort für Gewehr – ins Korn, damit sie schneller flüchten konnten und die Waffe sie nicht behinderte.

5. Mit dem Kopf durch die Wand

Bedeutung: Unbedingt den eigenen Willen durchsetzen wollen. Koste es, was es wolle. Sich stur verhalten, ohne auch nur kleinste Kompromisse zu akzeptieren.

Beispiel: Ihr Chef war bekannt dafür, immer seinen Willen durchzusetzen, selbst wenn es bedeutete, mit dem Kopf durch die Wand zu gehen.

Herkunft: Die Redewendung ist mehrere hundert Jahre alt und gibt es so auch im Spanischen, Französischen oder Niederländischen. Der Kopf ist gleichbedeutend mit Willen oder Sturheit, die Wand stellt ein unüberwindbares Hindernis dar. Martin Luther nutzte diese Ausdrucksweise bereits an mehreren Stellen.

6. Auf die Tube drücken **Bedeutung:** Sich beeilen, schneller werden.

Beispiel: Wir sind eh schon zu spät. Drück auf die Tube, sonst verpassen wir unseren Flieger in den Urlaub. Diese Redewendung wird nahezu ausnahmslos in der Befehlsform verwendet – dem Imperativ. Herkunft: Der Ursprung der Redewendung geht auf die englische Automobilindustrie zurück. Die „choke tube“ ist ein Teil des Verbrennungsmotors. Wenn aufs Gaspedal getreten wurde, um schneller zu fahren, wurde damit auf die tube gedrückt. Diese Bedeutung wurde übernommen und kann heutzutage verwendet werden, um ganz allgemein auszudrücken, dass sich jemand beeilen soll.

7. Auf die lange Bank schieben **Bedeutung:** Eine Aufgabe erst viel später erledigen, weil man keine Lust darauf hat oder die Aufgabe schwierig oder unbequem ist. **Beispiel:** Wir sollten unseren Deutschkurs jetzt endlich buchen und es nicht auf die lange Bank schieben. Sonst kriegen wir vielleicht keinen Platz mehr. Herkunft: Im Mittelalter gab es für die Akten zu Gerichtsverfahren keine eigenen Regale. Stattdessen wurden sie in große Truhen gelegt. Wenn diese voll waren, kamen die neuen Akten einfach oben drauf. Dadurch verzögerte sich alles immer weiter. Eine andere Theorie sieht den Ursprung in der langen Sitzbank, auf der die Ratsmitglieder während eines Gerichtsverfahrens saßen. Wenn in einer Verhandlung kein Urteil gefällt werden konnte und das Verfahren deshalb vertagt wurde, wurden die Dokumente bis zur nächsten Verhandlung auf die lange Bank gelegt. Als Symbol, dass das später erledigt werden würde.

8. Aus dem Nähkästchen plaudern

Bedeutung: Erfahrungen, Geschichten oder Anekdoten erzählen, die privat und nicht jedem bekannt sind. **Beispiel:** Beim Abendessen hat er aus dem Nähkästchen geplaudert und uns Geschichten von seinen vielen Reisen erzählt. Er war wirklich schon überall.

Herkunft: Ein Nähkästchen ist ein kleiner Behälter, in dem Frauen im 19. Jahrhundert ihre Nähutensilien wie beispielsweise Nadeln aufbewahrten. Doch es diente gleichzeitig auch als Versteck, für Liebesbriefe zum Beispiel. Beim gemeinsamen Nähen mit anderen Frauen wurde es zu Beginn hervorgeholt, um die Utensilien und Geheimnisse zu entnehmen. In diesen geselligen Runden wurde viel über private Themen gesprochen, die nicht für die Öffentlichkeit bestimmt waren. Durch diesen Zusammenhang entstand die Redewendung, wie wir sie heute im Deutschen kennen.

9. Jemandem einen Strich durch die Rechnung machen

Bedeutung: Etwas oder jemand sorgt dafür, dass ein Plan nicht klappt wie gewünscht.

Beispiel: Sie wollte am Wochenende in der freien Natur wandern gehen, aber der Regen und das schlechte Wetter haben ihr einen Strich durch die Rechnung gemacht.

Herkunft: Gastwirte und Kaufmänner kennzeichneten im Mittelalter eine Rechnung als bezahlt, indem sie einen Strich durch die Rechnung machten. Wenn nun aber ein Gast den

Strich selbst zog, um die Zeche zu prellen und nicht zu bezahlen, blieb der Wirt oder Kaufmann auf dem Betrag sitzen. Man muss betonen, dass diese gesamte Redewendung immer noch kürzer ist

10. Jemandem auf den Zahn fühlen- Bedeutung: Eine Person prüfen oder befragen, um mehr über ihre Absichten und Pläne zu erfahren. **Beispiel:** Im Vorstellungsgespräch ist es üblich, dass Unternehmen Bewerbern auf den Zahn fühlen, um ihre Fähigkeiten und Erfahrungen beurteilen zu können. **Herkunft:** Wie die Redewendung bereits vermuten lässt, entstammt sie ursprünglich der Zahnmedizin. Vor modernen Instrumenten untersuchten Zahnärzte, die zu dieser Zeit meist Schmiede waren, die Zähne ihrer Patienten, indem sie mit Instrumenten auf die Zähne drückten oder klopfen, um Schwachstellen oder Schmerzen zu finden. Ihnen wurde wortwörtlich auf den Zahn gefühlt.

11. Auf großem Fuß leben- Bedeutung: Im Luxus leben, viel Geld haben und ausgeben.

Beispiel: Seit sie im Lotto gewonnen hat, lebt sie auf großem Fuß und gibt viel Geld für Reisen und Schmuck aus. **Herkunft:** Es handelt sich dabei um eine der ältesten deutschen Redewendungen. Ihr Ursprung reicht bis ins Ende des 8. Jahrhunderts zurück. Zu diesem Zeitpunkt lebte Karl der Große, der Überlieferungen zufolge sehr große Füße gehabt haben soll. Deshalb ließ er sich besonders große und besonders luxuriöse Schuhe anfertigen. Die Schuhe galten als Symbol für seinen Reichtum und seinen hohen Status.

12. Den Hut in den Ring werfen- Bedeutung: Offiziell für etwas kandidieren oder an etwas teilnehmen, zum Beispiel für eine Wahl oder an einem Wettbewerb. **Beispiel:** Nachdem er lange überlegt hatte, warf er endlich seinen Hut in den Ring und nahm auch am Musikwettbewerb seiner Schule teil. **Herkunft:** Die Redewendung stammt aus dem Boxsport. Im 19. und 20. Jahrhundert war es üblich, dass ein Teilnehmer oder Herausforderer seinen Hut in den Boxring warf, um seine Bereitschaft zur Teilnahme am Kampf auszudrücken. Der Hut symbolisierte die offizielle Anmeldung oder den Anspruch auf einen Platz im Wettbewerb.

13. Den Bock zum Gärtner machen - Bedeutung: Jemandem eine Aufgabe übergeben, für die er ungeeignet ist und die unweigerlich in einem Desaster enden wird.

Beispiel: Wenn du ihn deine Finanzen für dich machen lässt, machst du den Bock zum Gärtner. Er ist chronisch pleite. **Herkunft:** Ein Bock ist eine männliche Ziege, die sich von Pflanzen ernährt. Wenn man ihn also in einen Garten lässt, in der vermeintlichen Rolle als Gärtner, kann der Bock von Natur aus nicht anders, als verheerenden Schaden anzurichten und die Pflanzen zu fressen. Dieses Bild wird heute dazu verwendet, jemanden zu beschreiben, der für eine Aufgabe absolut ungeeignet ist.

13. Die Kuh vom Eis holen- Bedeutung: Ein Problem lösen oder eine schwierige Situation meistern. **Beispiel:** Die Abschlussprüfung war schwierig, aber er hat die Kuh vom Eis geholt und sie bestanden. **Herkunft:** Diese deutsche Redewendung dürfte ihren Ursprung im bäuerlichen Alltag haben. Wenn eine Kuh im Winter auf eine zugefrorene Fläche gerät, zum Beispiel einen See, kann das Eis aufgrund ihres hohen Gewichts schnell einbrechen. Die Kuh zu retten ist deshalb sehr kompliziert und gefährlich.

14. Da steppt der Bär- Bedeutung: An einem Ort ist viel los oder bei einer Feier geht es sehr ausgelassen zu. **Beispiel:** Deutsch Akademie Stammtische sind immer ein riesengroßer Spaß. Da steppt der Bär! **Herkunft:** Das Leben im Mittelalter war für die meisten Menschen sehr hart und trostlos. Wenn jedoch hin und wieder der Jahrmarkt durchs Dorf zog, war das für die Bewohner eine willkommene Abwechslung. Besonders beliebt waren tanzende Bären, denen zu Musik Kunststücke beigebracht wurden und die immer für eine ausgelassene Stimmung im Publikum sorgten.

15. Jemandem einen Bären aufbinden- **Bedeutung:** Jemanden anlügen.

Beispiel: Sie hat mir versichert, dass sie das Mittagessen selbst gekocht hat. Aber ich glaube, sie hat mir einen Bären aufgebunden. Herkunft: Die genaue Herkunft kennt niemand. Es gibt lediglich verschiedene Theorien, wie die Redewendung entstanden sein könnte. Eine davon besagt zum Beispiel, dass jemandem etwas aufbinden bereits früher für anlügen gestanden haben soll. Wie der Bär dazu kam, ist wissenschaftlich nicht nachgewiesen

Ədəbiyyat

1. **Fleischer, Wolfgang & Barz, Irmhild (1995).** *Deutsche Phraseologie: Ein Einführung.* Leipzig: Niemeyer. Səh 54-57
2. **Palm, Christine (1997).** *Phraseologie: Ein Studienbuch.* Tübingen: Narr. Səh 73-75
3. **Burger, Harald (2010).** *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen* Berlin: Erich Schmidt Verlag. Səh 34-37
4. **Duden (2020).** *Redewendungen – Wörterbuch der deutschen Idiomatik.* Mannheim: Dudenverlag. Səh 100-105

İdiomların istifadəsi və mənşəyi

5. **Röhrich, Lutz (2008).** *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten.* Freiburg: Herder Verlag. Səh 65-67
6. **Schemann, Hans (2011).** *Deutsches Wörterbuch der idiomatischen Redewendungen.* Stuttgart: Klett. səh 88-90

Phraseology və Idioms nəzəriyyəsi

7. **Moon, Rosamund (1998).** *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach* Oxford University Press. səh 20- 24
8. **Cowie, A. P. (1998).** *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications.* Oxford University Press. Səh 56-58
9. **Fernando, Chitra (1996).** *Idioms and Idiomaticity.* Oxford: səh 67-69
10. **Newmark, Peter (1988).** *A Textbook of Translation.* Prentice Hall. səh 92-95

DAILY GERMAN IDIOMS AND THEIR MEANINGS

Qasimova Gosel Telman

Resume

The German language is one of the oldest languages in the world and possesses a rich literary tradition as well as a vocabulary of about 80,000 words. Like many other languages, German is rich in idioms and fixed expressions.

In this article, the author identified and examined commonly used idioms in German. She analyzed how these expressions are used and what meanings they carry in different situations. In addition, their origins and etymological development were explored in more detail.

While learning a foreign language, difficulties often arise when idioms are translated directly into another language. Idioms are fixed expressions with figurative meanings, for example, “*den Kürzeren ziehen*” (“to draw the short straw”). Proverbs, on the other hand, are short sentences containing moral or practical wisdom, often metaphorical and passed down through tradition.

Therefore, understanding and correctly using such expressions can be challenging. This study can be a helpful resource in this context. The article is particularly suitable for advanced students and Master's students of German studies and can help them better understand and correctly apply idioms in German.

ALMAN DİLİNDƏ GÜNDƏLİK DANIŞIQDA İSTİFADƏ OLUNAN İFADƏLƏR VƏ ONLARIN MƏNALARI

Qasımova Gözəl Telman qızı

Xülasə

Alman dili dünyanın ən qədim dillərindən biri sayılır və təxminən 80.000 sözlük zəngin lüğət tərkibinə, həmçinin geniş ədəbi ənənəyə malikdir. Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi, almanca da idiomlar və sabit ifadələrlə zəngindir.

Bu məqalədə müəllif alman dilində tez-tez işlənən idiomları müəyyənləşdirib araşdırmışdı. Bu ifadələrin hansı situasiyalarda necə istifadə edildiyi və hansı mənalara verdiyi təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, onların mənşəyi və etimoloji inkişafı daha dərinlən araşdırılmışdır.

Xarici dil öyrənərkən idiomların bir dildən digərinə birbaşa tərcüməsi çox vaxt çətinlik yaradır. İdiomlar məcazi mənaya malik sabit ifadələrdir, məsələn, “*den Kürzeren ziehen*” (“zərərə düşmək”). Atalar sözləri isə çox vaxt metaforik olan, qısa və mənalı hikmət cümlələridir və ənənəvi şəkildə nəsil-dən-nəsilə ötürülür.

Bu səbəbdən belə ifadələri düzgün başa düşmək və tətbiq etmək çətin ola bilər. Bu tədqiqat bu baxımdan faydalı bir mənbə ola bilər. Məqalə xüsusilə yuxarı kurs kurslarda oxuyan tələbələr və germanistika üzrə magistrantlar üçün uyğundur və onlara almanca idiomları daha yaxşı başa düşməyə və düzgün istifadə etməyə kömək edə bilər.

Rəyçi; filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Atakişiyev Elvin Mübariz oğlu
Daxil olma tarixi 02 aprel 2026-cı il

UOT:82-09.

BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ONUN MİLLİ ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ*Ogtay Asif İsmayil**Azərbaycan Universiteti***ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-6955-9978>*ogtay.ismayil@gmail.com*

Xülasə. *Bu məqalə bədii tərcümənin mahiyyəti, funksiyaları və milli ədəbiyyatın inkişafındakı rolunu araşdırır. Y. Nayda (Eugene Nida) və C. Staynerin (George Steiner) nəzəriyyələrinə əsaslanaraq, tərcümənin mədəni və estetik transformasiya prosesi olduğu vurğulanır. Məqalə bədii tərcümənin yaradıcı, integrativ və milli mədəniyyət üçün əhəmiyyətini göstərir.*

Açar sözlər: bədii tərcümə, dinamik ekvivalentlik, mədəni transformasiya, milli ədəbiyyat, tərcümə nəzəriyyəsi.

Keywords: literary translation, dynamic equivalence, cultural transformation, national literature, translation theory

Ключевые слова: литературный перевод, динамическая эквивалентность, культурная трансформация, национальная литература, теория перевода

Giriş. Tərcümə insan cəmiyyətləri arasında mədəni qarşılıqlı əlaqənin və ideya mübadiləsinin əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Xüsusilə bədii tərcümə müxtəlif xalqların ədəbi-estetik dəyərlərinin bir-birinə çatdırılması və bu dəyərlərin qarşılıqlı təsiri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, yalnız mətni bir dildən digərinə çevirmək aktı deyil, həm də fərqli dil və mədəniyyətlər arasında estetik dialoqun qurulmasına xidmət edən yaradıcı və interpretativ bir prosesdir. Bu proses vasitəsilə müxtəlif dillərdə formalaşmış düşüncə tərzləri, poetik strukturlar və dünyagörüşlər bir araya gəlir, nəticədə mədəniyyətlərarası ünsiyyət və ədəbi integrasiya daha da dərinləşir. Bu məqalədə bədii tərcümənin nəzəri əsasları, xüsusilə hermenevtik yanaşma çərçivəsində təhlil olunur, onun mədəni və estetik funksiyaları araşdırılır, həmçinin milli ədəbiyyatların inkişafında və formalaşmasında oynadığı rol elmi kontekstdə qiymətləndirilir.

1. Tərcümənin nəzəri əsasları, Y. Nayda və C. Stayner yanaşması

Amerikalı tərcümə nəzəriyyəçisi Nayda tərcüməni “ilkin dilin mənasını və tərzini qorumaq şərti ilə onu qəbul edən dildə mümkün qədər təbii ekvivalent şəkildə yenidən yaratmaq prosesi” kimi səciyyələndirir [2, s.1]. Bu tərif tərcümə fəaliyyətinə sadə söz çevirməsi kimi deyil, mənanın funksional və kontekstual daşıyıcısı kimi yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Naydanın nəzəriyyəsində əsas diqqət tərcümənin funksional adekvatlığına, yəni hədəf dildə yaranan mətnə ilkin mətnin yaratdığı emosional və estetik təsirin mümkün qədər qorunmasına yönəlib. Onun fikrincə, zahirən texniki görünən bu proses əslində çoxsaylı və bir-birinə zidd olan amillərin — dil strukturunun, mədəni kontekstin və sosial funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində mümkün olur. Tərcüməçi yalnız iki dil arasındakı qrammatik və leksik fərqləri deyil, eyni zamanda iki fərqli mədəniyyətin düşüncə tərzlərini, ünsiyyət kodlarını və estetik dəyərlərini də nəzərə almalıdır. Bu isə tərcüməni sırf dilçilik çərçivəsindən çıxararaq onu interdisiplinar yəni dilçilik, sosiologiya, psixologiya və mədəniyyətşünaslıq sahələrinin kəsişməsində mövcud olan bir fəaliyyət sahəsinə çevirir.

Naydanın dinamik ekvivalentlik konsepsiyası da məhz bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, tərcümə prosesində formal (struktural) uyğunluqdan çox funksional və kontekstual ekvivalentliyə üstünlük verilməsini tövsiyə edir. Onun irəli sürdüyü əsas prinsiplər aşağıdakı kimidir:

- Kontekstual uyğunluq sözbəsöz uyğunluqdan üstün olmalıdır – çünki dil vahidləri ancaq kontekstdə məna qazanır;

- Dinamik ekvivalentlik formal uyğunluğa nisbətən daha vacibdir – məqsəd, oxucunun ilkin mətnlə eyni emosional və estetik təəssüratı almasını təmin etməkdir;

- Eşidilən (səslənən) forma yazılı formadan üstün tutulmalıdır – bu, əsasən danışiq dilinə yaxınlıq prinsipini vurğulayır;

- Auditoriyaya uyğun dil formaları ənənəvi və nüfuzlu formalardan daha məqsəduyğundur – bu, kommunikativ səmərəliliyin artırılmasına xidmət edir [2 s.1].

Bu prinsiplərdən də göründüyü kimi, Naydanın yanaşması tərcüməyə yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də kommunikativ, sosial və mədəni aspektlərdən yanaşmanın zəruriliyini önə çəkir. Onun nəzəriyyəsində tərcüməçi sadəcə “söz daşıyıcısı” deyil, eyni zamanda mədəniyyətlər arasında vasitəçilik edən şəxs kimi çıxış edir.

Naydanın nəzəri modeli, xüsusilə Bibliya tərcümələri sahəsindəki təcrübələrinə əsaslanaraq, tərcümənin universal kommunikativ akt olduğunu irəli sürür. O, tərcüməçidən orijinal mətnin həm denotativ, həm də konnotativ mənalarını qorumağı tələb edir. Beləliklə, bədii tərcümədə yalnız leksik vahidlərin deyil, mədəniyyətə məxsus simvolların, üslubi vasitələrin və poetik funksiyaların da adekvat şəkildə hədəf dildə yenidən qurulması tələb olunur. Nəticə etibarilə, Naydanın dinamik ekvivalentlik nəzəriyyəsi tərcüməçini yazıçının niyyətini və oxucunun gözləntilərini nəzərə alaraq balanslaşdırılmış, funksional və təbii bir mətni yenidən yaratmağa təşviq edir. Bu isə bədii tərcüməni yaradıcılıq və mədəni interpretasiya aktı kimi təqdim edir. Staynerin fikrincə isə “tərcümə prosesi yalnız dil səviyyəsindəki formal çevirmə əməliyyatı deyil, əksinə, mürəkkəb psixolinqvistik və hermenevtik bir hadisədir” [3, s. 67]. O, tərcümənin sxematik modelini belə müəyyənləşdirir: ilkin dildəki mesaj transformasiya prosesi vasitəsilə qəbul edən dilə ötürülür. Lakin bu ötürülmə prosesi heç də mexaniki xarakter daşımır, çünki dillər bir-birindən yalnız qrammatik və leksik baxımdan deyil, həm də semantik, mədəni və konseptual strukturlarına görə fərqlənirlər. Məhz bu fərqliliklər səbəbindən tərcümə prosesi zamanı interpretativ — yəni şərh və təfsirə əsaslanan bir keçid zərurəti yaranır. Stayner bu keçidi bəzən səhvən “kodlaşdırma və dekodlaşdırma” adlandırılan prosesdən fərqləndirir, çünki onun fikrincə, tərcümə yalnız informasiyanın kod şəklində ötürülməsi deyil, mənanın dərin səviyyədə yenidən qurulmasıdır. Bu mənada tərcümə aktı hermenevtik xarakter daşıyır: tərcüməçi ilkin mətnin mənasını yalnız “tərcümə etmir”, eyni zamanda onu müəyyən mədəni və kontekstual çərçivədə yenidən yaradır. Steinerin vurğuladığı kimi, tərcümə prosesinin əsas məqsədi “mesajı yenidən istehsal etməkdir”, yəni orijinal mətnin semantik, emosional və estetik yükünü başqa bir dil mühitində eyni funksional dəyər və təsir gücü ilə bərpa etməkdir [3]. Əgər bu məqsədə çatılırsa, tərcümə uğursuz hesab edilir. Lakin bu yenidən istehsal prosesi birmənalı şəkildə həyata keçirilə bilmir; o, çoxsaylı dəyişikliklərin və adaptasiyaların tətbiqini tələb edir.

Bədii tərcümə kontekstində bu dəyişikliklər xüsusilə çoxqatlı xarakter daşıyır və bədii, estetik, mədəni və üslubi sahələrə qədər uzanır. Tərcüməçi həm dilin formalarına, həm də onun poetik funksiyasına müdaxilə edir, çünki orijinal mətndəki üslubi və emosional qatların ekvivalent şəkildə yenidən yaradılması üçün müəyyən transformasiyalar qaçılmazdır. Bu baxımdan tərcümə aktı eyni zamanda həm təfsir, həm də yaradıcılıq prosesidir.

Staynerin nəzəriyyəsində tərcümə “məna transferi” deyil, “mənanın reinkarnasiyası” kimi anlaşılar. Yəni ilkin mətndəki ideya və təsir gücü, yeni dil mühitində başqa formal vasitələrlə yenidən bədən qazanır. Bu yanaşma tərcüməçini sadəcə vasitəçi deyil, həm də ikinci dərəcəli müəllif, yaradıcı interpretator səviyyəsinə yüksəldir.

Beləliklə, Staynerin konsepsiyası tərcüməni sırf dilçilik fenomeni kimi deyil, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, estetik transformasiya və mənanın yenidən istehsalı aktı kimi dəyərləndirir. Bu yanaşma müasir tərcüməşünaslıqda hermenevtik və semiotik məktəblərin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

2. Bədii tərcümənin estetikası

Bədii tərcümə yalnız mətnin semantik məzmununun bir dildən digərinə ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. Bu fəaliyyət mətndə gizlənmiş mədəni kodların, bədii üslubun və estetik dəyərlərin yeni bir mədəniyyət müstəvisinə integrasiyasını da əhatə edir. Başqa sözlə, bədii tərcümə prosesində mətnin arxasındakı dərin mənalara, simvolik strukturlara və mədəni-religioz konnotasiyalar da daşınır və yenidən formalaşır. Tərcüməçi bu prosesdə ikili funksiyaya malik olur: o, bir tərəfdən mənbə mədəniyyətin sadıq daşıyıcısı kimi çıxış edərək orijinal mətnin ruhunu qorumağa çalışır, digər tərəfdən isə hədəf mədəniyyətin estetik gözləntilərini və dil imkanlarını nəzərə alaraq bu mətni yeni bir ədəbi kontekstdə yenidən yaradır. Bu ikili mövqe tərcüməçinin yaradıcılığını zəruri edir və onun fəaliyyətini yalnız texniki çevirmə deyil, bədii yaradıcılığın xüsusi forması kimi müəyyənləşdirir.

Tarix boyu bir çox nümunələr göstərir ki, bədii tərcümə təkcə mədəniyyətlərarası əlaqə vasitəsi olmaqla kifayətlənməmiş, həm də böyük mədəni-siyasi və ideoloji dəyişikliklərin katalizatoru rolunu oynamışdır. Məsələn, portuqaliyalı modernist şair Fernando Pessoa'nın əsərlərinin ispan dilinə tərcüməsində Oktavio Pas təkcə mətni çevirməklə kifayətlənməmiş, onun poetik ruhunu və çoxqatlı şəxsiyyət konstruksiyalarını da hədəf mədəniyyətin poetik ənənəsinə uyğun şəkildə tərcümə etmişdir. Pasın bu tərcümələri nəticəsində Pessoa'nın poetikası ispan ədəbiyyatında yeni estetik oxunuşlar doğurmuş, regional ədəbiyyatlar arasında yeni dialoq platforması yaratmışdır [5].

Oxşar şəkildə, İncilin xalq dillərinə tərcüməsi (xüsusilə Martin Lüterin alman dilinə tərcüməsi) sadəcə dini mətni əlçatan etmək məqsədi daşımırdı; bu akt eyni zamanda Protestant islahatına təkan verərək bütöv bir dini-siyasi hərəkətə çevrildi. Bununla yanaşı, yunan klassiklərinin latın dilinə tərcüməsi isə Avropa Renessansının ideoloji və intellektual təməlini formalaşdırdı. Bu tərcümələr nəticəsində Qərb dünyası Aristotel, Platon, Homer kimi mədəniyyət sütunlarını yenidən kəşf etdi və bu əsərlər Qərb təfəkküründə əsas referens nöqtələrinə çevrildi.

Bədii tərcümənin ən çətin aspektlərindən biri isə məhz dil, mədəniyyət və tarixi dövr fərqlilikləri ilə əlaqədardır. Hər bir dil özündə spesifik dünyagörüşünü, tarixi təcrübəni və sosial-mədəni konteksti ehtiva edir. Belə olduqda, tərcüməçi qarşısında duran əsas vəzifə – bu fərqləri aşaraq, hədəf dildə eyni estetik və emosional təsiri yarada bilməkdir. Bu, təkcə lüğəvi və qrammatik uyğunluqla mümkün deyil; burada üslubi uyğunlaşma, kontekstual çeviklik və mədəni adaptasiya əsas rol oynayır.

Tərcümə zamanı tez-tez qarşılaşılan problemlərdən biri də mədəni spesifikallığı ifadə edən söz və ya obrazların tərcüməsidir. Bu cür hallarda tərcüməçi ya ekvivalent tapmağa çalışır, ya da şərhə əsaslanan "domestikasiya" (yəni mətni hədəf mədəniyyətə uyğunlaşdırmaq) və ya "xariciləşdirmə" (mətnin orijinal mədəni fonunu qoruyaraq təqdim etmək) strategiyalarından birini seçməli olur. Məsələn, bir yapon haikusunu ingilis dilinə tərcümə olunarkən, onun minimalizmi və təbiətə vurğu edən strukturu qorunmaqla yanaşı, ingilisdilli oxucunun bu formaya alışmamış estetik təcrübəsi də nəzərə alınmalıdır.

Bədii tərcümənin uğuru, nəticə etibarilə, ideoloji və üslubi baxımdan balanslaşdırılmış interpretasiyada təzahür edir. Bu balans, orijinal mətnin niyyətini qorumaqla yanaşı, hədəf auditoriyanın mədəni təcrübəsinə uyğun şəkildə yeni bir mətni formalaşdırmağı tələb edir. Belə bir interpretasiya, tərcümə olunmuş əsərin həm ədəbi keyfiyyət baxımından yüksək səviyyədə olmasını, həm də oxucu ilə emosional və estetik bağ qura bilməsini təmin edir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bədii tərcümə yalnız dillərarası deyil, həm də zamanlararası, mədəniyyətlərarası və ideologiyalararası bir transformasiya aktıdır. Bu akt vasitəsilə dünya ədəbiyyatı öz çoxsəsliliyini və zənginliyini qoruyur, müxtəlif ədəbi sistemlər bir-birinə təsir göstərərək qarşılıqlı zənginləşməyə şərait yaradır.

3. Bədii tərcümənin funksiyaları və milli ədəbiyyatdakı rolu

Bədii tərcümə bir xalqın digər xalqların mədəni irsinə, ədəbi düşüncə tərzinə və estetik dünyagörüşünə inteqrasiyasının ən mühüm vasitələrindən biridir. Bu proses, yalnız mətnin dil səviyyəsində başqa bir dilə çevrilməsi deyil, həm də onun semantik, emosional və estetik çalarlarının qorunaraq yeni bir mədəni kontekstdə yenidən yaradılmasıdır. Məhz bu səbəbdən bədii tərcümə fəaliyyəti sadə texniki prosedərdən fərqli olaraq, yaradıcı bir akt kimi qiymətləndirilir.

UNESCO-nun "Index Translationum" məlumat bazasında yer alan statistik göstəricilər də sübut edir ki, tərcümə fəaliyyəti qlobal səviyyədə mədəni inteqrasiyanın, elmi-fəlsəfi ideyaların yayılmasının və bədii-estetik dəyərlərin ötürülməsinin əsas kanallarından biridir [1, s. 80]. Bu baxımdan, tərcümə təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası bir körpü funksiyası daşıyır. Bədii tərcüməçi yalnız iki dili bilən şəxs deyil, eyni zamanda iki mədəniyyətin daşıyıcısı olmalıdır. O, mənbə dildəki mətni orijinal müəllifin niyyəti və ifadə tərzilə birlikdə, hədəf auditoriyanın estetik gözləntilərinə uyğun şəkildə çatdırmağı bacarmalıdır. Tərcümə zamanı emosional dərinlik, obrazlılıq, simvolika və kontekstual çalarlar qorunmalıdır ki, bu da tərcüməçidən həm dil, həm də ədəbi zövq baxımından yüksək səviyyə tələb edir. Beləliklə, bədii tərcümə bir növ ədəbi yaradıcılığın xüsusi forması kimi çıxış edir.

Bədii tərcümə milli ədəbiyyatların inkişafında, onların zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Tərcümə olunmuş əsərlər milli ədəbi prosesə daxil olaraq yeni fikir istiqamətlərinin, üslubi axtarışların və estetik meyllərin yaranmasına təkan verir. Xüsusilə XIX əsrdən etibarən dünya ədəbiyyatından edilən tərcümələr bir çox xalqların milli ədəbiyyatlarının formalaşmasında, onların struktur və üslub baxımından yenilənməsində aparıcı rol oynamışdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında rus, fransız və alman klassiklərinin tərcümələri yeni ədəbi üslubların meydana gəlməsinə, romantizm, realizm və simvolizm kimi cərəyanların yayılmasına səbəb olmuşdur. Tərcümə olunmuş ədəbiyyat, orijinal mətnlə qarşılıqlı təsir nəticəsində, bəzən yeni bədii forma və məzmun əldə edir. Bu qarşılıqlı təsir həm də dilin leksik və frazeoloji tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Əcnəbi ədəbiyyatdan gələn yeni ifadə vasitələri, obrazlar sistemi və kompozisiya üsulları milli ədəbiyyat mühitində yeni ifadə imkanları yaradır. Bu isə tərcümənin dilə və ədəbi düşüncəyə olan təsirini daha da artırır [4].

Bədii tərcümə yalnız estetik bir akt olmaqla qalmır, həm də ictimai-mədəni proseslərin daşıyıcısı rolunu oynayır. Tərcümə olunmuş əsərlər oxucu kütləsinin dünyagörüşünü formalaşdırır, onların estetik zövqünü inkişaf etdirir və müəyyən mənada milli ədəbiyyatın forma və məzmun baxımından yenilənməsinə səbəb olur. Belə əsərlər zamanla cəmiyyətin mədəni sərvətinə çevrilərək milli ədəbiyyat nümunələri ilə eyni statusda qəbul edilir. Bu mənada, tərcümə əsərləri həm də milli kimliyin formalaşmasına töhfə verən mühüm mənbə sayılır.

Nəticə. Bədii tərcümə yalnız mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli ədəbiyyatın inkişafının mühüm mərhələsidir. O, müxtəlif ədəbi janrların formalaşmasına, dilin üslubi imkanlarının genişlənməsinə və milli ədəbi ənənələrin zənginləşməsinə şərait yaradır. Yalnız bədii tərcümə sayəsində Homer, Dante, Şekspir, Göte, Dostoyevski, Tolstoy, Servantes, Puşkin, Eliot və Coys kimi dahilərin əsərləri dünya mədəniyyətinin ümumi irsinə

çevrilmişdir. Tərcümə vasitəsilə bir əsər yeni ədəbi mühitə daxil olur, yeni mənalara qazanır və həmin mühitin inkişafına təsir göstərir.

Nəticə etibarilə, bədii tərcümə yaradıcılıq, interpretasiya və mədəni inteqrasiya aktıdır. Onun tədrisi və elmi tədqiqi milli ədəbiyyatın dərin şəkildə anlaşılması və bədii inkişafın davamlılığı üçün zəruri amil hesab edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Kessler, M. (1980). *Index Translationum: World Bibliography of Translation*. Paris: UNESCO Publishing.
2. Nida, E. A., & Taber, C. R. (1974). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: Brill.
3. Steiner, G. (1975). *After Babel: Aspects of Language and Translation*. Oxford: Oxford University Press.
4. Hatim, B., & Munday, J. (2004). *Translation: An advanced resource book*. New York: Taylor & Francis e-Library, 116-117.
5. Roca, M. G. (1994). *Traducción y literatura: los estudios literarios ante las obras traducidas*. Madrid: Ediciones Júcar.

LITERARY TRANSLATION AND ITS INFLUENCE ON NATIONAL LITERATURE

Ogtay Asif Ismayil
Summary

This article explores the essence, functions, and role of literary translation in the development of national literature. Drawing on the theories of Nida and Steiner, it emphasizes that translation is a process of cultural and aesthetic transformation. The article highlights the creative, integrative, and culturally significant nature of literary translation for national culture.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПЕРЕВОД И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Огтай Асиф Исмаил
Резюме

В данной статье рассматриваются сущность, функции и роль литературного перевода в развитии национальной литературы. Опираясь на теории Найды и Стайнера, подчеркивается, что перевод представляет собой процесс культурной и эстетической трансформации. В статье также выделяется творческий, интегративный и культурно значимый характер литературного перевода для национальной культуры.

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Azad Məmmədov
Daxil olma tarixi 10 iyun 2026-cı il

UOT:811.111.

**QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ İNGİLİS DİLİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRASI
VƏ BEYNƏLXALQ KOMMUNİKASIYADA ROLU***Seyidzadə Şəbnəm Mirəli qızı**Azərbaycan Universiteti***ORCID ID: 0009-0001-7857-1116***shabnam.seyidzada@au.edu.az*

Xülasə: *Məqalədə qloballaşma dövründə ingilis dilinin mədəniyyətlərəsi və beynəlxalq kommunikasiyada rolu araşdırılır.*

İngilis dilinin qloballaşma dövründə üstünlük təşkil etdiyi yazılır. Qloballaşma haqqında məlumat yazılır.

Məqalədə ingilis dilinin müasir dünyada ən geniş işlədilən xarici dillərdən biri olduğu vurğulanır. Hazırda ingilis dilinin çox danışılan dil kimi Çin dilindən sonra ikinci yerdə dayanması haqqında məlumat verilir.

Müasir dövrdə ingilis dilində danışmağın bəzi xüsusiyyətləri sadalanır.

Müxtəlif ölkələrin ingilis dilini global dil kimi qəbul edilməsinin əsas şərtləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: ingilis dili, beynəlxalq, ünsiyyət, ana dili, ikinci dil

Key words: English, international, communication, native language, second language

Ключевые слова: английский, международный, общение, родной язык, второй язык

Bu gün dünyada ən geniş işlədilən xarici dillərdən biri ingilis dilidir. Hazırda ingilis dili çox danışılan dil kimi Çin dilindən sonra ikinci yerdə dayanır. Dünyada ingilis dilində 427 milyondan çox insanın danışdığı aşkar edilib [1, s. 289].

İngilis dili barədə çox tədqiqat aparan dilçi alim D.Kristal ingilis dilində danışmağın bəzi xüsusiyyətlərini müəyyən edib: “Bir qrup insan var ki, onlar ingilis dilində birinci dil kimi danışır; bəziləri ingilis dilini ikinci dil kimi danışır; Bu zaman ingilis dilindən ikinci dil kimi istifadə nəzərdə tutulur. Növbəti xüsusiyyət ingilis dilini üçüncü dil kimi öyrənənlərdir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, ingilis dili müasir dünyada global dildir və artıq belə qəbul edilmişdir.

İngilis dilini əsas 5000 il əvvəl Avropadan köçənlərin danışdığı proto-hind-avropa dilindən gəlir [2, s. 90].

Müasir ingilis dili təxminən 1500-cü illərdə yaranıb; fransız və klassik Latın dilləri vasitəsilə yunan və Latın dillərindən sözləri əhatə edir.

İngilis dili daim dəyişir, 350-dən çox dildən sözlər mənimsənilir və lüğətlərə müntəzəm olaraq yeni sözlər əlavə olunur.

“İngilis dili” termini, V əsrdə İngiltərəni işğal edən üç german tayfasından biri olan Angles-in danışdığı olan Anglisc-dən götürülmüşdür. O, (ingilis dili) Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, Birləşmiş Krallıq və onun bir çox keçmiş müstəmləkələri və ABŞ da daxil olmaqla bir neçə ölkənin əsas dilidir. Həmçinin Hindistan, Sinqapur və Filippin kimi bir çox çoxdilli ölkələrin ikinci dilidir.

İngilis dili Liberiya, Nigeriya və Cənubi Afrika da daxil olmaqla bir neçə Afrika ölkəsində rəsmi dildir. Dünyanın hər yerində 100-dən çox ölkə ingilis dilində bu və ya digər formada danışır. Çox ölkələrdə uşaqlar ingilis dilini xarici dil kimi öyrənirlər və səyahət və ya

işgüzar səfərlər zamanı görüşərkən ingilis dili tez-tez müxtəlif millətlərdən olan insanlar arasında ortaq məxrəcə çevrilir.

K. Kennealinin "İlk Söz" kitabında yazdığına görə, "Bu gün dünyada təxminən 6000 dil vardır və dünya əhalisinin yarısı onlardan yalnız 10-da danışır. İngilis dili bu dillərdən ən çox yayılmışdır. Britaniya müstəmləkəçiliyi ingilis dilinin bütün dünyada yayılmasına səbəb oldu; bu dil demək olar ki, hər yerdə danışılır və İkinci Dünya Müharibəsindən bəri Amerika gücünün global miqyasda yayılması ilə daha da geniş yayılıb.

Dünya əhalisinin üçdə biri ingilis dilində birinci və ya ikinci dərəcəli dil kimi danışır.

Toni Reyli Britaniyanın "The Sunday Times" qəzetində dərc olunmuş "İngilis dili həyatları dəyişir" adlı məqaləsində daha əvvəl verdiyi bir qiymətləndirməni qeyd etmişdi: "Hazırda dünyada 1,5 milyard ingilis dilində danışan insan var: 375 milyonu ingilis dilində ana dili, 375 milyonu ikinci dil və 750 milyonu ingilis dilində xarici dil kimi danışan". O, sözünə belə davam edir:

"Misir, Suriya və Livanın elitesi fransız dilindən imtina edərək ingilis dilinə üstünlük verib. Hindistan müstəmləkə hökmdarlarının dilinə qarşı əvvəlki kampaniyasını geri çevirib və milyonlarla hind valideyni indi uşaqlarını ingilisdilli məktəblərə yazdırır - bu da ingilis dilinin sosial mobillik üçün əhəmiyyətinə görə reallaşır. 2005-ci ildən Hindistanda dünyada ən çox ingilisdilli əhali var və müstəqillikdən əvvəlkindən daha çox insan bu dildən istifadə edir. Ruanda, regional iqtisadiyyat və soyqırımdan sonrakı siyasət tərəfindən diktə edilən bir addımla, tədris vasitəsi kimi ingilis dilinə tam keçid elan edib. Çin isə sürətli iqtisadi genişlənməsinin qarşısında qalan bir neçə maneədən birini - ingilisdillilərin azlığını aradan qaldırmaq üçün nəhəng bir proqrama başlamaq üzrədir" [3, s. 19].

İngilis dilinin ümumi əhalisi iki milyard nəfər olan ən azı 75 ölkədə rəsmi və ya xüsusi statusu var. Dünyada hər dörd nəfərdən birinin müəyyən dərəcədə ingilis dilində danışdığı təxmin edilir.

Dilin əhəmiyyəti xüsusi önəm daşıyır. Ana dilinin və xarici dilin əhəmiyyəti ilə bağlı F.Y.Veysəlli yazır ki, hər bir xalqın dili özü üçün əzizdir və hər bir xalq və ya müstəqil ölkə üçün bir neçə (dəqiq beş) dilin vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı üçün F.Y.Veysəlli belə bir iddia irəli sürür ki, ölkəmizdə yaşayan və xarici dili öyrənmək istəyən vətəndaş üçün ən azı beş dil bilmək vacibdir. F.Y.Veysəlli onları (həmin dilləri) belə sıralayır:

- 1) Dövlət dili. Bizim ölkəmizdə bu Azərbaycan dilidir.
- 2) Ünsiyyət dili. Hazırda ölkəmizdə ünsiyyət dili kimi ingilis dili qəbul edilir.
- 3) Qonşuların dili. Yaxınlıqda yaşayan xalqların dilini bilmək yaxşıdır. Bu ticarət, mədəni və sosial tələblərin yerinə yetirilməsi baxımından çox lazımlıdır.
- 4) Araşdırma və tədqiqat dili [4, s. 291].

İngilis dili probleminə bu prizmadan yanaşanda xeyli maraqlı məsələlər ortalığa çıxır. Yalnız ingilis dilini bilməklə bu beş dilin qarşısında duran problemlərin hamısının həll oluna biləcəyinə inanmaq məsələni son dərəcə bəsitləşdirmək deməkdir.

Hazırda çox ölkələrdə ingilis dilinin rolu tam şəkildə qəbul edildiyindən onu global dil kimi qəbul edirlər [2, s.2].

Globalıq hər hansı bir dildə danışan insanların sayının çox olması ilə qəbul edilmir. Bunun üçün bir çox tələblər var. Həmin tələbləri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1. Çat, tvitterdə, facebook və e-mail-də bu dilin hegemonluğunun heç bir mübahisə doğurmaması və onun daha həvəsləndirici olması;

2. Dünyada çap olunan kitab məhsulunun və bu dilə edilən tərcümələrin üstünlük təşkil etməsi;

3. Siyasi çevrələrin bu dili üstün tutması və bütün siyasi proseslərdə bu dildəki ünsiyyət - yazışmalar, telefon danışqları, iki və çoxtərəfli görüşlərdə ingilis dilindən tərcüməsiz istifadə;

4. KİV-də, mediya, radio və televerlişlərdə ingilis dilindən istifadənin vacibliyi;

5. Elmi konfrans və simpoziumların və ümumilikdə, elmi yaradıcılıq məhsullarının ingilis dilində üstünlük təşkil etməsi;

6. Dünyada elmi kəşflərin, texniki ixtiraların və yeni texnologiyaların, idman, incəsənət, təhsil və s. sahələrdə yeni yaranan adların ilkin olaraq bu dildə qeydə alınması.

Təbii ki, burada ingilis dilini qlobal dil kimi xarakterizə edən amillərin hamısı əhatə olunmur. Hazırda buraya hərbi və iqtisadi sahələrdə müşahidə olunan yeniliklərin dilini də əlavə etmək olar və s. [5].

Digər ölkələrin ingilis dilini qlobal dil kimi qəbul edilməsinin bir neçə yolu vardır: 1) onun rəsmi dil kimi təsbit edilməsi; 2) təhsildə birinci dil, yəni ingilis dili rəsmi dil qəbul edilir. Bəzi ölkələrdə bu məsələ xüsusi bir maddə ilə ikinci dil kimi qəbul edilir. Nümunə kimi deyə bilərik ki, dünyanın 70-dən çox ölkəsində ingilis dili xüsusi statusu olan dil kimi qəbul edilmişdir. Məsələn: Sinqapur, Hindistan, Nigeriya, Qana və s. Buna görə də ingilis dili çox dildən qabaqdadır.

Deyə bilərik ki, dil ikinci dil kimi o vaxt prioritet qazana bilər ki, dilin rəsmi statusu olmasın, lakin xarici dil kimi öyrənilməsi dünya üzrə geniş yayılsın, həm də bir ölkədə onun öyrənilməsi bütün başqa dilləri sıxışdırmağı bacarsın.

İngilis dilinin qlobal dil olduğunu deyirik, lakin bu qloballığın əsas vasitəsi say demək deyildir. Məsələn, Latın dili bir zamanlar beynəlxalq dil idi. Ona görə yox ki, bu dildə danışanların sayı çox idi. O, beynəlxalq dil kimi həyatın bütün sahələrində işlədilir. O, insanların həyatında və qanunlarında müşahidə olunurdu.

Dil situasiyasının müasir anlamı, o cümlədən müasir dünyada ingilis dilinin sosial statusu xüsusi elmi ədəbiyyatdan, hər şeydən əvvəl, Böyük Britaniya və ABŞ-dakı dil situasiyası haqqında göstəricilərin ümumiləşdirilməsini tələb edir. İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərini D.Kristal aşağıdakı amillərlə əlaqələndirir: İngiltərənin müstəmləkələri, siyasi və işgüzar mühitdə, hər şeydən əvvəl, kompüter texnologiyası və əyləncə sənayesində Amerikanın güclü təsiri. Bundan başqa, beynəlxalq ticarətdə, biznesdə, diplomatiyada, təhlükəsiz məsələlərində, kütləvi kommunikasiya vasitələrində, mətbuat və mədəniyyət mübadilələrində və beynəlxalq əməkdaşlığın digər sahələrində Beynəlxalq ünsiyyət dilinə olan zəruri ehtiyac [1, s. 68].

İngilis dilinin universal bir dilə çevrilməsi hamı tərəfindən qəbul edilir; bu, ingilis dilinin hər sahədə bu qədər əhəmiyyət kəsb etməsinin səbəblərindən biridir. Məlum olduğu kimi, Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli dili ingilis dilidir. İngilis dili həmçinin Avropa Birliyində aparıcı funksional dildir. Üstəlik, ingilis dili beynəlxalq akademik dilə çevrilib. Hazırkı sürətlə inkişaf edən dünyada insanların texnikadan çox istifadə etdiyini görə bilərik. İnsanların əksəriyyəti kompüterlərindən istifadə edərək ünsiyyət qurur və ya internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə yaradıb danışa bilirlər. Ünsiyyətin uzaq məsafəsi insanları daha da yaxınlaşdırır. Bu internet dünyasında ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi aktuallığını artırır. İngilis dili dünyada təxminən 400 milyon insan tərəfindən ana dil kimi danışılır. Xarici dil olaraq, təxminən iki dəfə çox insan tərəfindən danışılır. Bu günlərdə ingilis dili ikinci və üçüncü ən geniş yayılmış dildir. O, ilk informasiya dilinə çevrilib; internetdəki demək olar ki, bütün məlumatlar ingilis dilindədir.

Britaniya hakimiyyəti ingilis dilinin dünyada əhəmiyyətini müəyyən etsə də və Amerikanın qlobal güc kimi yüksəlişi ingilis dilinin qlobal *lingua franca* kimi yayılmasını və dominantlığını gücləndirsə də, dil qloballaşma və rəqəmsal dövr sayəsində daha da inkişaf

etmişdir. Dünya İqtisadi Forumunda dərc olunmuş “Dünya niyə ingilis dilinin yüksəlişini qəbul edir” məqaləsinə görə, tədqiqatlar göstərir ki, “hər 1 milyard insan dil öyrənərkən qlobal iqtisadiyyat 0,1% böyüyür... və dünyada artıq 1,5 milyard insan ingilis dilini öyrəndiyindən, dil ticarətə və biznesə müsbət təsir göstərir”. Həmçinin digər bir mənbədə yazılır: “Bu gün qlobal bir dünyadayıq. İnsanlar dillə məhdudlaşdıqları ölkələrə getmək istəyirlər. İngilis dili bütün dünyaya səyahət etmək imkanı verir” [7]. Qeyd olunduğu kimi, bu gün dünyamız milli dövlətlərin maneələri aşan ortaq bir dil vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə qurmasını, qlobal iqtisadiyyatda iştirak etməsini və “ticarət, beynəlxalq hüquq və hökumətlərarası münasibətlər kimi qlobal idarəetmə fəaliyyətlərinə” daha effektiv şəkildə töhfə verməsini gözləyir, deyə yazılır.

İngilis dilinin lingua franca dili kimi istifadəsi ingilis dili vasitəsilə qlobal əlaqənin çox vacib bir aspektidir. Bugünkü qloballaşan və sürətlə dəyişən dünyada ingilis dilində səriştəlik, daha dəqiq desək, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə ingilis dilində aydın və effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığı qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq üçün getdikcə daha vacib hala gəlir. Dil öyrənməsinin əsas məqsədi öyrənənlərin dili praktikada effektiv şəkildə istifadə etmələrini təmin etmək olduğundan, ingilis dilinin lingua franca dili kimi istifadəsinin dil təhsilində pedaqoji təsiri yalnız tələbələrin linqvistik qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də ingilis dilinin qlobal istifadəsi barədə daha praktik və realistik məlumatlılığı və daha geniş mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Artıq yalnız "standart" anadilli ingilis dilini öyrətmək və ya öyrənmək kifayət deyil. Pedaqoji baxımdan, müəllim hazırlığı, tədris materialları və tədris metodologiyası da daxil olmaqla dil təhsili ingilis dilinin daha inklüziv və beynəlxalq ölçüsünü əks etdirməlidir. İngilis dilinin lingua franca kimi anlayışı da mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının dil təhsilinə daxil edilməsinin vacibliyini gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. 2000, 499 p.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 150 p.
3. Phillipson R. Linguistic Imperialism. Oxford University Press, 1993, 365p.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. VI. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
5. Nordquist, Richard. "English Language: History, Definition, and Examples." ThoughtCo, Apr. 25, 2025, [thoughtco.com/what-is-the-english-language-1690652](https://www.thoughtco.com/what-is-the-english-language-1690652).
6. Fromkin V., Rodman R. An Introduction to Language. USA, 1993, 544 p.
7. <https://aithor.com/essay-examples/english-as-a-communication-language>
8. <https://oapub.org/edu/index.php/ejfl/article/view/1828>
9. <https://www.globalbusinessculture.com/cultural-awareness/english-as-the-global-communication-language/>

CULTURAL AND INTERNATIONAL COMMUNICATION OF ENGLISH IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Seyidzade Shabnam Mirali

Summary

The article deals with the role of English in intercultural and international communication in the era of globalization.

It is written that English dominates in the era of globalization. Information about globalization is touched upon in the article.

The article emphasizes that English is one of the most widely used foreign languages in the modern world. Information is provided about the fact that English is currently the second most spoken language after Chinese.

Some features of speaking English in the modern era are listed in the article.

The main conditions for the adoption of English as a global language by different countries are brought to attention.

КУЛЬТУРНАЯ И МЕЖДУНАРОДНАЯ КОММУНИКАЦИЯ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Сейидзада Шабнам Мирали кызы

Резюме

В статье рассматривается роль английского языка в межкультурной и международной коммуникации в эпоху глобализации.

Утверждается, что английский язык доминирует в эпоху глобализации. В статье затрагивается информация о глобализации.

В статье подчеркивается, что английский язык является одним из наиболее широко используемых иностранных языков в современном мире. Приводится информация о том, что в настоящее время английский язык является вторым по распространенности языком после китайского.

В статье перечислены некоторые особенности владения английским языком в современную эпоху.

Обращают внимание на основные условия принятия английского языка как глобального языка различными странами.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sahilə Bağır Mustafayeva

Daxil olma tarixi 25 may 2026-cı il

УДК:811.111.

ВРЕМЕНА ГЛАГОЛА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРА, ФУНКЦИИ И ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ

*доцент Герайзаде Малахат Ага Баба кызы, Шахмалыева Нубар Акрам кызы,
Аллахвердиева Гюльнар Али кызы*

Азербайджанский Медицинский Университет

<https://orcid.org/0009-0002-1486-8196>, <https://orcid.org/0009-0009-2429-1301>,

<https://orcid.org/0009-0007-2360-2097>

*qerayzademalahat1955@gmail.com, shahmaliyevanubar@yahoo.com,
allahverdiyeva.g95@bk.ru*

Аннотация: *Статья посвящена исследованию системы времен английского глагола, их грамматической структуры и функционально-семантических особенностей. Рассматриваются основные группы времен английского языка, особенности их образования и употребления в различных коммуникативных ситуациях.*

Особое внимание в статье уделяется соотношению категории времени и категории аспекта, а также проблеме интерпретации временных форм в современной лингвистике. Анализируются различия между английской и русской системами времени. Делается вывод о том, что английская временная система представляет собой сложный механизм выражения не только времени действия, но и его характера, длительности и завершенности.

Ключевые слова: английский язык, глагол, категория времени, аспект, грамматика, действие.

Açar sözlər: ingilis dili, fel, zaman, aspekt, qrammatika, hərəkət.

Keywords: English language, verb, tense, aspect, grammar, action

Категория времени является одной из важнейших грамматических категорий английского языка. Она отражает отношение действия к моменту речи и служит средством выражения временных характеристик события (1, с. 61–65). В английском языке система времен отличается высокой степенью структурированности и включает не только временные, но и аспектуальные значения (4). В отличие от русского языка, где центральную роль играет категория вида, английский язык активно использует сочетание временных и аспектуальных форм для передачи различных оттенков значения.

Современная английская грамматика традиционно выделяет двенадцать временных форм, образующихся в результате взаимодействия категорий времени и аспекта (8). Исследователи отмечают, что подобная система позволяет более точно передавать временные отношения и особенности протекания действия.

Цель данной статьи — проанализировать систему времен английского глагола, выявить особенности их функционирования и определить роль временных форм в современной английской речи.

Категория времени в английском языке

Категория времени представляет собой грамматическое выражение отношения действия ко времени его осуществления. В английском языке выделяются три основных временных плана: настоящее, прошедшее и будущее. Однако временная система английского языка осложняется наличием аспектуальных характеристик, которые позволяют уточнять характер действия.

Исследователи отмечают, что английские временные формы функционируют как единая временно-аспектуальная система. Это означает, что значение формы определяется не только временем действия, но и его завершенностью, длительностью либо результативностью (2, с.66-74).

Например:

- *I write* — действие в настоящем времени;
- *I am writing* — действие находится в процессе;
- *I have written* — действие завершено и связано с настоящим моментом;
- *I have been writing* — действие длилось определенное время и сохраняет связь с настоящим.

Таким образом, временные формы английского глагола выражают не только хронологическую локализацию действия, но и особенности его протекания.

Временные формы глагола **соотносят действие** с каким-либо моментом по признаку единовременности, предшествования или следования за ним. Если для сопоставления выбирается момент речи, то глагольная форма обозначает **абсолютное** время (настоящее, прошедшее, будущее). Если для сопоставления выбран момент прошлого, то форма глагола обозначает **относительное** время (относительное настоящее, будущее и прошедшее).

Помимо основного деления времени, существует еще дополнительное деление на простое и продолженное. Таким образом, существует 6 временно-аспектных форм.

Кроме того, существует еще два времени *future-in-the-past* и *future-continuous-in-the-past*, которые встречаются не только в придаточных предложениях, но и самостоятельно. Но эти времена не так легко вписываются в общую систему времен. Поэтому некоторые ученые говорят о различных темпоральных центрах, например, профессор Иванова.

Иртеньева разделяет систему времен на две части: времена, центрированные на настоящем, и времена, центрированные на прошлом. В первую группу включаются следующие времена: настоящее, настоящее перфектное, будущее, настоящее продолженное, настоящее перфектно-продолженное. Во вторую группу: прошедшее, прошедшее перфектное, будущее в прошедшем, прошедшее продолженное, прошедшее перфектно-продолженное. Эта группа имеет специфические черты: измененную корневую гласную или дентальный суффикс (10).

Система времен английского глагола

Традиционно система английских времен подразделяется на четыре группы:

1. Simple;
2. Continuous;
3. Perfect;
4. Perfect Continuous.

Каждая из этих групп может употребляться в настоящем, прошедшем и будущем времени.

Группа Simple

Simple (Indefinite) Tenses –простые (или неопределенные) времена. Употребляются для констатации фактов: действие просто происходит в прошлом, настоящем или будущем – без указания на его длительность или завершенность. Формы Simple используются для обозначения фактов, регулярных действий и общих утверждений. Simple имеет три времени – Настоящее (Present Simple), Прошедшее (Past Simple) и Будущее (Future Simple).

Примеры:

- *She works at a hospital.*
- *I write letters every day.*
- *They visited London last year.*
- *I wrote a letter yesterday.*
- *I will call you tomorrow.*
- *I shall/will write a letter tomorrow.*

Настоящее простое время нередко используется для выражения общеизвестных фактов и повторяющихся действий. Прошедшее простое обозначает завершенное действие в прошлом, а будущее простое — действие, которое произойдет позднее.

Группа Continuous

Времена Continuous подчеркивают процессуальность действия. Progressive (Continuous) Tenses – длительные времена. Действие происходит (длится) сейчас, в данный момент прошлого, настоящего или будущего.

Примеры:

- *I am reading now.*
- *I am writing a letter (at the present moment).*
- *They were discussing the project.*
- *I was writing a letter at six o'clock.*
- *She will be waiting for us.*
- *I shall/will be writing a letter at eight o'clock.*

Формы данной группы указывают на действие в развитии. Исследователи связывают категорию Continuous с выражением незавершенности и динамики процесса (5)

Группа Perfect

Формы Perfect выражают результат действия и его связь с определенным моментом времени. Perfect Tenses – завершенные времена. Действие завершилось к определенному моменту в прошлом, настоящем или будущем.

Примеры:

- *I have finished my work.*
- *I have written the letter.*
- *She had left before we arrived.*
- *I had written the letter by six o'clock.*
- *They will have completed the task by Monday.*
- *I shall/will have written the letter by eight o'clock.*

Перфектные формы являются одной из наиболее сложных категорий английской грамматики, они выражают результат действия и его связь с определенным моментом времени [1]. В предложении *I have finished my work* акцент делается не только на завершении действия, но и на актуальности результата для настоящего момента.

Группа Perfect Continuous

Perfect Progressive (Continuous) Tenses сочетает признаки длительности и завершенности действия. Длительность действия завершается (или еще совершается) к определенному моменту в прошлом, настоящем или будущем.

Примеры:

- *I have been studying English for five years.*
- *I have been writing the letter for an hour.*
- *They had been working all night.*
- *I had been writing the letter for an hour when he came.*
- *She will have been teaching for twenty years by 2030.*

- *I shall/ will have been writing the letter for an hour when he comes (9).*

Эти формы подчеркивают продолжительность действия до определенного момента.

Проблема соотношения времени и аспекта

Одной из центральных проблем современной лингвистики является вопрос о соотношении времени и аспекта в английском языке. Многие исследователи считают, что английская система времен фактически представляет собой систему временно-аспектуальных форм.

В русском языке категория вида выражается преимущественно лексико-грамматическими средствами, тогда как в английском языке аспект реализуется аналитическими конструкциями:

- *write* — нейтральное действие;
- *be writing* — процесс;
- *have written* — результат;
- *have been writing* — длительный процесс с результативной связью.

Таким образом, английский язык демонстрирует тесную взаимосвязь категорий времени и аспекта.

История английского языка показывает, что современная временная система формировалась постепенно (6). В древнеанглийском языке система времен была значительно проще и включала главным образом формы настоящего и прошедшего времени.

Развитие аналитических конструкций привело к появлению сложных временных форм. Особую роль сыграл глагол *to be*, история которого отражает эволюцию всей английской грамматики.

В древнеанглийском языке существовало значительно меньше временных форм, а развитие аналитических конструкций привело к появлению форм Perfect и Continuous [7].

В среднеанглийский период активно формировались конструкции Perfect и Continuous, а к раннему новоанглийскому периоду система времен приобрела черты, близкие к современным.

Особенности употребления времен в современной речи

В современной английской речи выбор временной формы зависит не только от временного значения, но и от коммуникативной задачи говорящего.

Например:

- Present Continuous может обозначать будущее действие: *We are meeting tomorrow.*
- Present Simple используется в расписаниях: *The train leaves at 6 p.m.*
- Past Continuous часто создает фон повествования: *It was raining when we arrived.*

Подобные случаи свидетельствуют о высокой функциональной гибкости английских временных форм.

Таким образом, система времен английского глагола представляет собой сложную временно-аспектуальную и многоуровневую структуру, основанную на взаимодействии категорий времени и аспекта, обеспечивающую точную передачу временных и процессуальных характеристик действия [2]. Английские временные формы позволяют передавать не только временную локализацию действия, но и особенности его протекания, длительности и завершенности.

Анализ показывает, что современная английская грамматика характеризуется высокой степенью аналитичности и функциональной точности. Историческое развитие

языка привело к формированию сложной временно-аспектуальной системы, которая продолжает оставаться объектом активных лингвистических исследований.

Литература

1. Дерцак Р. А. Перфект и перфективность английского глагола // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2013. № 1. С. 61–65.
2. Погребная И. Ф. Пространственно-временной континуум времен английского глагола // Вестник гуманитарной науки. 2019. С. 66–74.
3. Antropova A. E. Формы настоящего времени в русском и английском языках как средства выражения категории одновременности // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2024.
4. Derdzak H. A. Functional Category of Aspectuality in the Russian and English Languages. 2021.
5. Guseva E. N. Realisation of the Qualitative Aspect of Tense in Russian and English in a Comparative Aspect. 2022.
6. Гурова Ю. И. Морфологическая система глагола в древнеанглийском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2012.
7. Гурова Ю. И. Historic Aspect of the Past Tense in the Old English Language // International Research Journal. 2013.
8. Оразова Ч., Мередова Г. Особенности времён глагола в английском языке // Мировая наука. 2023.
9. О.Д.Ушакова. Английская грамматика. Издательский Дом «Литера», 2009, 224с.
10. <https://studfile.net/preview/7027445/page:20/>

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİL ZAMANLARI: QURULUŞU, FUNKSİYALARI VƏ İSTİFADƏSİ

Gərayzadə Mələhət Ağababa qızı, Şahmalıyeva Nübar Əkrəm qızı,

Allahverdiyeva Gülnar Əli qızı

Xülasə

Bu məqalədə ingilis dilinin feil zaman sistemi, onun qrammatik quruluşu, funksional və semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. İngilis dilinin əsas zaman qrupları, onların əmələ gəlməsi və müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində istifadəsi araşdırılır.

Təqdim olunan məqalədə xüsusilə zaman və aspekt arasındakı əlaqəyə, eləcə də müasir dilçilikdə zaman formalarının şərh probleməsinə diqqət yetirilir. İngilis və rus zaman sistemləri arasındakı fərqlər təhlil edilir. Belə bir nəticəyə gəlinir ki, ingilis dilinin zaman sistemi yalnız hərəkətin vaxtını deyil, həm də onun təbiətini, müddətini və tamamlanmasını ifadə etmək üçün mürəkkəb bir mexanizmdir.

VERB TENSES IN ENGLISH: STRUCTURE, FUNCTIONS, AND USAGE*Gerayzada Malahet Agababa, Shahmaliyeva Nubar Ekrem**Allahverdiyeva Gulnar Ali**Summary*

This article examines the English verb tense system, its grammatical structure, and functional and semantic features. It examines the main groups of English tenses, their formation, and their use in various communicative situations.

Particular attention in this article is paid to the relationship between tense and aspect, as well as the problem of interpreting tense forms in modern linguistics. Differences between the English and Russian tense systems are analyzed. It is concluded that the English tense system is a complex mechanism for expressing not only the time of an action but also its nature, duration, and completion.

*Rəyçi: doç.C.A.Kadueva**Daxil olma tarixi 06 may 2026-cı il*

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:781.

AZƏRBAYCAN XALQ MAHNILARINDA UŞAQ MÖVZUSU*Abdullayeva Aləmzər Xanlar qızı, Bayramova Şövkət Ənvər qızı**Gəncə Dövlət Universiteti**alemabdullayeva746@gmail.com**sovketbayramova052@gmail.com*

Xülasə: Azərbaycan xalq musiqisinin böyük bir hissəsini təşkil edən xalq mahnıları əsrlər boyu uzunmüddətli təkamül və inkişaf prosesi keçərək, özünəməxsus melodik və poetik çalarları əks etdirən folklor nümunələri ilə xalqın mənəvi varlığının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Uşaqların dünyagörüşünü formalaşdıran, əyləncə və oyun elementləri ilə zəngin folklor incilərindən olan uşaq mahnıları öz qədimliyi və janr müxtəlifliyi ilə Azərbaycan xalq musiqisində özünəməxsus yer tutur.

Məqalədə uşaqlar üçün nəzərdə tutulan Azərbaycan xalq mahnılarının səciyyəvi cəhətləri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan xalq mahnıları, ənənəvi musiqi, uşaq mahnıları, lay-lay, oyun-nəğmə

Ключевые слова: Азербайджанские народные песни, традиционная музыка, детские песни, колыбельная, игра-песня

Key words: Azerbaijani folk songs, traditional music, children's songs, lullaby, game-song

Qədim tarixə malik Azərbaycan xalq musiqisi xalqımızın tarixini, həyatını, istək və arzularını, adət və ənənələrini özündə əks etdirir. Şifahi ənənəli sənət kimi yaşayan xalq musiqimiz öz janr və forma müxtəlifliyi, orijinal ritmi, zəngin melodiyların parlaq ifadə tərzini və milli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Azərbaycan xalq musiqisinin böyük bir hissəsini təşkil edən xalq mahnılarında xalqın yüksək mənəviyyəti, onun əhval-ruhiyyəsi, ümid və arzuları, tərənnüm olunur. Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Ü.Hacıbəyli xalq mahnılarının əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır: “*El mahnıları Azərbaycan xalqının əhval-ruhiyyəsini şərh, zövq musiqisini bəyan, şeir və musiqidəki yaradıcılıq qabiliyyətinin dərəcəsini təyin edə bilən böyük bir material olduğundan onun istər musiqi, istər ədəbi, istər psixoloji, istər etnoqrafik əhəmiyyəti çox böyükdür*” [2, s. 6].

Mövzu ilə bağlı elmi araşdırmalardan məlumdur ki, xalq mahnıları mövzu və məzmununa, konkret xüsusiyyətlərinə, ictimai motivlərinə görə fərqləndirilən dörd janr qrupunda təqdim olunmuşdur ki, bu janr qrupları öz-özlüyündə bir sıra mahnı növlərini əhatə edir:

1. Əmək mahnıları.
2. Mərasim mahnıları.
3. Məişət mahnıları.
4. Tarixi mahnılar.

Məişət mahnıları qrupunda ən qədim növlərdən biri uşaq mahnılarıdır. Bu mahnılar sadə musiqi, aydın və anlaşıqlı mətn ilə səciyyələnir. Uşaq mövzusuna xas olan sağlam gülüş, məzhəkə və zarafat bu mahnıların əsasını təşkil edir: “*Uşaqların həm mənəvi tərbiyəsi, həm də estetik zövqünün inkişafı üçün uşaq mahnıları təkanverici qüvvəyə malikdir.*

Mahnılar uşaqları maarifləndirməklə yanaşı, onları nikbin arzular ətrafında birləşdirir, uşaqları doğmalaşdırır, sosiallaşdırır, onlara həmrəylik, əməkdaşlıq kimi müsbət və faydalı sosial-psixoloji vərdişlər aşılayır. Musiqini sevən uşaq insanları, cəmiyyəti, həyatı sevir, özünəməxsus mənəvi güc, zənginlik qazanır”[5].

Öz növbəsində uşaq mahnıları da iki növə bölünür:

1. Uşaqlar üçün oxunan mahnılar.
2. Uşaqların özləri tərəfindən oxunan mahnılar .

Tədqiqatçı-alim Ü.Talıbzadə uşaq xalq mahnılarını dörd qrupa ayırır:

1. Əmək mahnıları.
2. Oyun mahnıları.
3. Təbiət və heyvanlar aləmi ilə bağlı olan məişət mahnıları.
4. Laylalar [4, s. 59].

Uşaqlar üçün analar və nənələr tərəfindən laylalar, ninnilər, əzizləmələr, oxşamalar oxunulur. Bunlar birlikdə beşik mahnıları adlanır. Uşaqlar üçün oxunan mahnılarda əsasən uşaqların tez böyüyüb boya-başa çatması, ağıllı övlad olması, ata-anaya arxa olması arzulandır. Laylalar uşağı yatızdırmaq məqsədi ilə oxunursa, oxşamalar uşağı əzizləmək üçün ifa olunur. Bu səbəbdən bəzən oxşamalara nazlama və əzizləmə də deyirlər. Laylaların və oxşamaların musiqi dili sadə, sözləri aydın və anlaşıqlı olur: *“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında oxşamalar bayatı adı altında toplanan şeirlərə daxil edilir. Bu şeirlər məzmunundan başqa, formal əlamətinə görə də bayatılardan fərqlənir. Laylalar ananın beşik başında, körpəni yatırmaq üçün oxuduğu nəğmələrdir, oxşamalarda isə uşaq yuxudan oyanandan sonra ana onu oxşayır, arzularını ifadə edir. Bu cür şeirlə uşağı fərhləndirir, onda yaxşı əhval-ruhiyyə yaradır, nəğmə deyildikcə uşaq əl-qol atır, gülür, atılıb-düşür. Odur ki, şeirin vəznə yüngül, hecası isə mümkün qədər az olur”* [2, s. 61]. Aşağıda təqdim olunan “Beşik başında” mahnısından şeir parçası söylənilən fikirləri təsdiqləyir:

“Evində, eşişində,

Yat, quzum beşiyində.

Dan ulduzu, bir də mən

Durmuşuq keşiyində.

Oxşasın dilim səni,

Böyütsün elim səni.

Meydanda at oynadan,

Bir igid görüm səni” [2, s. 61].

Analar və nənələr tərəfindən uşaqlar üçün oxunan məşhur mahnılardan biri “Lay-lay”dır. İki xanəli ibarələrdən təşkil olunan mahnı ümumilikdə “sol” tonikalı şur məqamına əsaslanır:

Lay - Lay

Beşik mahnılarının daha bir nümunəsi “Beşik başında” mahnısıdır. Mahnı yeddi hecalı iki bənddən ibarətdir. İki xanəli ibarələrdən təşkil olunan mahnı enən-yüksələn melodik hərəkətə əsaslanır. İlk üç ibarə birinci cümləni, sonrakı üç ibarə isə ikinci cümləni özündə cəmləşdirir:

Beşik başında

Uşaq mahnılarının böyük bir hissəsini uşaqların həyatı ilə əlaqədar mahnılar təşkil edir. Bu kimi mahnılar uşaqlar tərəfindən oxunulur. Bu qəbildən olan mahnılara oyun-tapmacalar, sanamalar, oyun-mahnılar aid edirlər. Belə mahnılar uşaqlara düzgünlük, dostluqda istiqanlılıq, əməksevərlik, vətənpərvərliklə yanaşı, onların dünyagörüşünü genişləndirir.

Uşaq mahnıları uşaqlar tərəfindən bir qayda olaraq rəqətiativ-deklomasiya tərzində, bəzən isə ifadəli şəkildə oxunulur. Uşaq mahnılarının, oyun-mahnı və mahnı-tapmacaların musiqisi öz ifa tərzinə görə sadə və melodikdir. Bu baxımdan “İş başına”, “Quzum” və başqa məzmunlu mahnılar Azərbaycan xalq musiqisinin parlaq nümunələrindəndir. Məsələn:

“Quzum” – uşaqların kiçik yaşlarında ritm duyğusunu inkişaf etdirən, əsasən əl çalma hərəkətləri ilə müşayiət olunan oynaq xalq mahnısıdır. “Dəvə-dəvə” və “Buzovum” – balacaların sevə-sevə oxuduğu, heyvanlara və təbiətə sevgini aşıl原因ən ənənəvi nəğmələrdəndir.

Uşaqların musiqi tərbiyəsində oyun-tapmacalarının böyük rolunu vurğulamaq lazımdır. Belə mahnılar uşaqların tərbiyəsinin inkişafına, ekoloji tərbiyəyə müsbət təsir göstərilir. Köməklik göstərərək onları təbiətlə, flora və fauna ilə tanış edirlər. Buna misal olaraq “Tap görüm” oyun-tapmacanı qeyd etmək olar. Bu oyun - tapmaca digər uşaq oyunları kimi mahnı

və reçitativli-deklomasiya ilə müşayiət olunur. “Bir quşum var bu boyda” oyununu da öz quruluşuna görə mahnı-tapmacaya aid etmək olar.

“Bir quş düşdü havadan” adlı mahnıdan bir nümunə göstərək:

“Bir quş düşdü havadan,

Qondu sinəmin üstə.

Verdi salam anadan,

Ağzında, kağız üstə.

Dedim, quşum, di uç get,

Məndən ona salam et.

Oynamağa yoxdur vaxt,

Dərslərimdir çox-çox sərt” [2, s. 62].

Uşaq mahnıları arasında oyun-nəğmələr özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ən məşhur oyun-nəğmələrə “Bənövşə” mahnısını aid etmək olar. Burada mahnı səslənərkən uşaqlar dairə qurur və mahnının sözlərinə uyğun olaraq müxtəlif hərəkətlər (açıl, gizlən, dikəl, yığıl) edirlər.

Beləliklə, Azərbaycan xalq uşaq mahnıları əsrlər boyu şifahi xalq yaradıcılığı ilə nəsil-dən-nəslə ötürülən, uşaqların dünyagörüşünün, nitqinin və musiqi qavrayışının formalaşmasında mühüm rol oynayan qədim incilərimizdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan xalq musiqisinin antologiyası (hazırlayanlar Ə.İsazadə, Ə.Məmmədova, C.Mahmudova, A.Abduləliyev), Bakı, Elm, 2002, 353 s.
2. Həsənova C., Zöhrabova L. Azərbaycan ənənəvi musiqisi. Dərslik. Bakı, 2021, 255 s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, Adiloğlu, 2010, 160 s.
4. Talıbzadə Ü. Azərbaycan uşaq musiqi folkloru. // Azərbaycan etnomusiqişünaslığı üzrə oçerklər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s. 54-73
5. “Yeni Azərbaycan” E-Qəzet URL:https://www.yeniazərbaycan.com/Arxiv_e71068_az.html

ДЕТСКАЯ ТЕМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Абдуллаева Алемзер Ханлар кызы, Байрамова Шовкат Анвар кызы

Резюме

Народные песни, составляющие значительную часть Азербайджанской народной музыки, на протяжении веков прошли долгий процесс эволюции и развития и стали неотъемлемой частью духовной жизни народа, образцами фольклора, отражающими уникальные мелодические и поэтические оттенки.

Благодаря своей древности и жанровому разнообразию детские песни, являющиеся жемчужинами фольклора и формирующие мировоззрение детей и богатыми развлекательными и игровыми элементами, занимают особое место в Азербайджанской народной музыке

В статье рассматриваются песни, связанные с детской темой в Азербайджанской народной музыке.

CHILDREN'S THEME IN AZERBAIJANI FOLK SONGS*Abdullayeva Alamzar Khanlar, Bayramova Shovkat Enver**Summary*

Folk songs, which make up a significant part of Azerbaijani folk music, have undergone a long process of evolution and development over the centuries and have become an integral part of the people's spiritual life, examples of folklore reflecting unique melodic and poetic nuances.

Due to their antiquity and genre diversity, children's songs, which are gems of folklore and shape children's worldviews, and rich in entertaining and playful elements, occupy a special place in Azerbaijani folk music.

This article examines songs related to children's themes in Azerbaijani folk music.

Rəyçi: baş müəllim Həsənova S.

Daxil olma tarixi 04 iyun 2026-cı il

UOT:781.

**MÜASİR DÖVR AZƏRBAYCAN MUSIQİŞÜNASLIĞINDA AŞIQ
MUSIQİSİNİN TƏDQIQINƏ DAİR**

Seyfullayeva Nüşabə Nəriman qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
seyfullayevanushaba@mail.ru

Xülasə: Məqalədə müasir dövr Azərbaycan musiqişünaslığında aşiq musiqisinin tədqiqi məsələləri işıqlandırılır. Aşiq sənətinin tarixi kökləri, nəzəri-estetik xüsusiyyətləri, regional məktəbləri, etnomusiqişünaslıq aspektləri və çağdaş elmi yanaşmalar təhlil edilir. Azərbaycan alimlərinin aşiq yaradıcılığı sahəsində apardıqları fundamental araşdırmalar sistemləşdirilir, milli musiqi irsinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə tanınması istiqamətində görülən işlər dəyərləndirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan musiqişünaslığı, folklor, etnomusiqişünaslıq, aşiq sənəti, muğam.

Ключевые слова: Азербайджанское музыковедение, фольклор, этномузыкальное, искусство ашуга, мугам.

Key words: Azerbaijani musicology, folklore, ethnomusicology, ashik art, mugham

Azərbaycan xalq musiqi mədəniyyəti qədim tarixi köklərə və zəngin ənənələrə malikdir. Bu mədəniyyətin ən mühüm sahələrindən biri olan aşiq sənəti əsrlər boyu xalqın mənəvi-estetik dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Aşiq yaradıcılığı xalqın tarixini, qəhrəmanlıq salnaməsini, məişətini, mənəvi dəyərlərini və fəlsəfi düşüncə tərzini özündə yaşadan sənətdir. Burada söz, musiqi, ifaçılıq və poetik improvizasiya vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan xalqının milli-mədəni yaddaşının qorunmasında aşıqlar xüsusi missiya daşıyıblar. Tarixən aşıqlar yalnız musiqiçi və ya şair deyil, həm də xalqın maarifçisi və tarixi yaddaşının daşıyıcısı olmuşlar. Məhz buna görə də aşiq sənəti Azərbaycan mədəniyyətində mühüm rol oynayır.

XX əsrdən etibarən Azərbaycan musiqişünaslığında aşiq yaradıcılığının sistemli şəkildə tədqiqinə daha çox diqqət göstərilir. Folklor ekspedisiyalarının təşkili, aşiq havalarının nota alınması və elmi təhlili istiqamətində mühüm işlər görülür. Müasir dövrdə milli-mədəni irsin qorunması siyasəti çərçivəsində aşiq sənətinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Aşiq musiqisi Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin ən qədim və zəngin qatlarından birini təşkil edir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlayaraq əsrlər boyu şifahi ənənədə formalaşan bu sənət növü sazın sədaları altında poeziya, musiqi və teatr elementlərini qarşılıqlı şəkildə birləşdirir.

Aşiq sənətinin tədqiqində ənənəvi çətinliklərdən biri onun janr sisteminin dəqiq təsnifatıdır. Aşiq sənəti müxtəlif sənət növlərinin bölünməz, sintetik vəhdətini ifadə edir. Bu sənət növündə həm poeziya, həm də musiqi strukturlarının qarşılıqlı təsiri mürəkkəb metodoloji məsələlər yaradır. Azərbaycan musiqişünaslığında bu problemin həlli ənənəvi olaraq milli peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin nəzəri irsinə əsaslanır. Dahi Üzeyir bəyin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində irəli sürülən meyarlar bu gün də təsnifat işlərində fundamental rol oynayır.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan alimləri aşiq yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərini araşdırmışlar. Xüsusilə folklorşünas alimlər dastan yaradıcılığı və aşiq poeziyası üzərində mühüm tədqiqatlar aparmışlar. Məmmədhüseyn Təhmasib aşiq dastanlarının poetik xüsusiyyətlərini, Mirəli Seyidov isə aşiq sənətinin mifoloji köklərini araşdırmışdır.

Müasir tədqiqatlarda (məsələn, Ə.Eldarova və T.Məmmədovun əsərlərində) bu nəzəri baza daha da inkişaf etdirilmişdir. Musiqişünas-alim Əminə Eldarovanın “Azərbaycan aşığı sənəti” (həmçinin “Azərbaycan aşıqlarının musiqili-poetik terminoloji lüğəti” və aşığı yaradıcılığı üzrə tədqiqatları) əsərləri Azərbaycan aşıqşünaslığının əsas təməl daşlarından hesab olunur. Əsər aşığı musiqisinin muğam sənəti ilə tarixi və genetik bağlılığını elmi şəkildə əsaslandırıdığına görə yüksək rəylər almışdır. Xüsusilə, aşığı dastanlarındakı epik havaların strukturu və xüsusiyyətləri ilk dəfə bu tədqiqatda ətraflı işıqlandırılmışdır. Ə.Eldarovanın araşdırmalarında diqqət çəkən mühüm cəhət təsnifatın təkcə janr əlamətlərinə deyil, həm də regional və fərdi ifaçılıq xüsusiyyətlərinə əsaslanmasıdır. Bu yanaşma etnomusiqişünaslığın əsas prinsipləri ilə sıx bağlıdır və hər bir aşığı mühitinin (Gəncəbasar, Qarabağ, Borçalı, Cənubi Azərbaycan) özünəməxsus melodik-poetik dəsti xətti üzə çıxarmağa imkan verir. Tədqiqatçı-alim qeyd edir:

“...Azərbaycan xalqı aşığa böyük məhəbbət bəsləyir. Mətbuatın, radio və televiziyanın köməyi ilə aşıq yaradıcılığı xalq kütlələri arasında yayılır və geniş təbliğ olunur.

Bu sənət öz məzmunu etibarı ilə son dərəcə müasirləşmiş, cəmiyyətin irəli cürdüyü yeni problemlərlə üzvi surətdə əlaqələnmişdir” [1, s. 37].

Əminə Eldarova 1958-ci ildə ilk dəfə olaraq ustad aşığı Şəmşirin ifasında aşığı havasını nota və lentə köçürərək onları qızıl fonda daxil etmişdir. Onun bu topluları və musiqili-poetik terminoloji lüğəti bu gün də konservatoriyalarda əsas dərslik və araşdırma vasitəsi olaraq istifadə olunur.

Tədqiqatçı-alim Təriyel Məmmədov tərəfindən 2011-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan aşığı yaradıcılığı” kitabı Azərbaycan musiqişünaslığında və aşıqşünaslıq elmində mühüm hadisə hesab olunur.

Əsərdə aşığı sənətinin yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri, aşığı mühitləri, saz ifaçılığı, dastan yaradıcılığı, aşığı havalarının janr xüsusiyyətləri və musiqi-poetik strukturu geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Alim aşığı havalarının melostruktur, lad-məqam, ritm və poetik xüsusiyyətlərini elmi əsaslarla araşdırmış, onların notlaşdırılması sahəsində yeni metodoloji yanaşmalar təqdim etmişdir.

Kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan aşığı sənəti sistemli şəkildə həm nəzəri, həm tarixi, həm də praktik baxımdan ümumiləşdirilir. Ali musiqi məktəbləri üçün nəzərdə tutulan bu dərsliyin ən mühüm yeniliklərindən biri ustad aşıqların ifasında 60 ənənəvi aşığı havasının və 80 not nümunəsinin SD formatında kitaba əlavə edilməsidir. Bu materiallar tələbələrin aşığı havalarını həm nəzəri, həm də eşitmə yolu ilə öyrənməsinə imkan yaradır və dərsliyi sadəcə elmi-nəzəri mənbə deyil, həm də dəyərli praktik tədris vasitəsinə çevirir.

Professor Təriyel Məmmədovun bu əsəri yalnız pedaqoji baxımdan deyil, həm də milli-mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Müəllif qeyd edir: *“Azərbaycan xalqının maddi-mənəvi mədəniyyət dairəsi və onun, bütövlükdə götürüldükdə, incəsənətə aid edilən bədii-estetik, təqvim-mərasim, musiqili-poetik, instrumental janr (bədii əsər növü və bədii vasitə) tərəfləri, eləcə də şifahi ənənəli professional musiqi sayılan klassik muğam sənəti ümumilikdə, başlıca xüsusiyyətləri baxımından öyrənilməyi kimi, “xalq-professional musiqisi” anlayışının da yaradıcılıq sahəsinə və onun fəaliyyət dairəsinə görə dəqiq müəyyən olunması zəruridir” [4, s. 8].*

UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs (QMI) siyahılarına Azərbaycan muğamının (2008) və aşığı sənətinin (2009) daxil edilməsi bu ənənələrə beynəlxalq səviyyədə diqqəti artırmışdır. UNESCO çərçivəsi ənənəvi musiqinin qorunması üçün iki mühüm mexanizm təklif edir:

- 1) sənədləşdirmə (inventarlaşdırma);
- 2) icmanın özünün qoruma prosesinə cəlb edilməsi.

Heydər Əliyev Fondunun bu sahədəki fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Fondun təşkil etdiyi beynəlxalq muğam festivalları, aşiq müsabiqələri və maarifləndirici layihələr bu sənət növlərinin təkcə yerli deyil, qlobal səviyyədə tanınmasına xidmət edir.

Müasir Azərbaycan musiqişünaslığında aşiq sənəti multidissiplinar yanaşmalar əsasında tədqiq edilir. Etnomusiqişünaslıq, struktur-semiotik analiz, performans nəzəriyyəsi və kulturoloji yanaşmalar bu sahədə yeni elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Azərbaycan aşiq sənəti xalqımızın milli-mənəvi sərvəti və qədim musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Müasir Azərbaycan musiqişünaslığında aşiq yaradıcılığının tədqiqi geniş elmi istiqamət kimi formalaşmışdır.

Gənc nəslin aşiq sənətinə marağının artırılması məqsədilə təhsil müəssisələrində xüsusi proqramların həyata keçirilməsi vacibdir. Musiqi məktəblərində saz siniflərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Müasir texnologiyalar aşiq sənətinin qorunması üçün yeni imkanlar yaradır. Audio və video arxivlərin yaradılması, rəqəmsal platformalarda aşiq ifalarının yayımlanması milli musiqi irsinin gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Eldarova Ə. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı, "Elm", 1996, 167 s.
2. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. //XX əsr Azərbaycan musiqi elminin abidələri. Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının 100 illiyi münasibətilə. İdeya müəllifi, tərtibçi və məsul redaktor: T.Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 360 s.
3. Rəcəbov O., Abdullazadə G. Azərb. xalq musiqi janrlarının təhlili. Bakı, "Mütərcim", 2022, 199 s.
4. Məmmədov T. Azərbaycan aşiq yaradıcılığı. Bakı, "Apostrof" Çap Evi, 2011, 648 s.
5. Məmmədov T. Azərbaycan xalq-professional musiqisi: aşiq sənəti. Bakı, "Şur", 2002, 50 s.

ИССЛЕДОВАНИЯ АШУГСКОЙ МУЗЫКИ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МУЗЫКОВЕДЕНИИ

Сейфуллаева Нушаба Нариман кызы
Резюме

В статье исследуются проблемы изучения ашугской музыки в современном азербайджанском музыковедении. Анализируются исторические корни ашугского искусства, его теоретико-эстетические особенности, региональные школы, этномузыковедческие аспекты и современные научные подходы. Систематизируются фундаментальные исследования азербайджанских ученых в области ашугского творчества, оцениваются работы, проведенные в период независимости в направлении сохранения национального музыкального наследия и его популяризации на международном уровне.

REGARDING THE STUDY OF ASHUG MUSIC IN MODERN AZERBAIJANI MUSICOLOGY

Seyfullayeva Nushaba Neriman
Summary

The article examines the problems of studying ashug music in contemporary Azerbaijani musicology. The historical roots of the ashug art, its theoretical and aesthetic features, regional schools, ethnomusicological aspects, and modern scientific approaches are analyzed. The fundamental research conducted by Azerbaijani scholars in the field of ashug creativity is systematized, and the work carried out during the independence period in the direction of preserving the national musical heritage and promoting it at the international level is evaluated.

Rəyçi: baş müəllim Rəfibəyli L.
Daxil olma tarixi 04 iyun 2026-cı il

UOT:37.

TƏLƏBƏLƏRİN HƏYATINDA FİZİKİ TƏRBİYƏ FƏNNİNİN ROLU

Vəlixanov Tahir Xidirbəy oğlu
Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində
Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
velixanovtahir@gmail.com

Xülasə: Müasir dünyada fiziki tərbiyə sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, dözümlüliyi artırılması və iradənin inkişafı üçün mühüm vasitə hesab olunur. Ali təhsil müəssisələrinin tələbələri onun əhəmiyyətini dərk etməli və fiziki tərbiyə prosesində fəal iştirak etməlidirlər. Onların marağını artırmaq üçün motivasiyaedici tədbirlər keçirilməli, yarışlar təşkil olunmalı, müasir metodikalar tətbiq edilməli və fiziki tərbiyə sahəsində uğurlu nümunələr nümayiş etdirilməlidir.

Açar sözlər: idman, həyat, fiziki tərbiyə, tələbə, həyat tərz.

Keywords: sport, life, physical culture, student, lifestyle.

Ключевые слова: спорт, жизнь, физическая культура, студент, образ жизни

Giriş. Müasir dünyada texnoloji proseslər getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da çox vaxt tələbələr arasında fiziki tərbiyəyə, marağın azalmasına səbəb olur. İlk baxışdan bu problem o qədər də əhəmiyyətli görünməsə də, onun nəticələrinə məhəl qoymamaq bütöv bir nəslin sağlamlığına və ümumi inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Tələbələr fiziki tərbiyənin gündəlik həyatlarında əhəmiyyətini nə qədər tez dərk etsələr, həm şəxsi, həm də peşəkar uğurları bir o qədər tez əldə edə biləcəklər.

Bu tədqiqatın aktuallığı onunla əlaqədardır ki, fiziki tərbiyə bəşər cəmiyyətinə tarixi boyu əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Məhz buna görə də gənclər, xüsusən də tələbələr arasında fiziki tərbiyəni təbliğ etmək lazımdır.

Geniş mənada fiziki tərbiyə, fiziki keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi, həyatı və əsas hərəkətlərin mənimsənilməsi prosesidir.

Tədqiqatın məqsədi. Bu məqalənin məqsədi tələbələrin həyatında fiziki tərbiyənin rolunu araşdırmaqdır.

Buna nail olmaq üçün bir neçə əsas vəzifəni həll etmək lazımdır:

- Fiziki tərbiyənin tələbələr üçün nə dərəcədə vacib olduğunu və onlara hansı faydalar verdiyini müəyyən etmək.
- Tələbələrin fiziki tərbiyə dərslərinə hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirmək.
- Təhsil müəssisələrinin təhsil proqramlarında fiziki tərbiyə fənninin əhəmiyyətini təhlil etmək.

Əsas hissə. Fiziki tərbiyə insan fəaliyyətinin nəticəsi olan bir prosesdir, sosial vəzifələri yerinə yetirmək üçün bir insanın fiziki inkişafının bir vasitəsi və üsuludur. Bədən tərbiyəsi obyektiv olaraq aktiv həyat mövqeyinin inkişafında ən vacib amil kimi xidmət edir. Fiziki məşq çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir - bu, nizam-intizamı gücləndirməyə, məsuliyyət hissinə artırmağa və qarşıya qoyulan məqsədə çatmaqda əməkdarlığı inkişaf etdirməyə kömək edir.

Sağlamlıq təkcə fərdin ahəngdar inkişafını deyil, həm də peşənin mənimsənilməsində uğuru, eləcə də gələcək peşə fəaliyyətinin məhsuldarlığını şərtləndirən əsas amildir. Peşəkar vəzifələrin öhdəsindən gəlmək bacarığında rifah və fiziki hazırlıq mühüm rol oynayır [4].

Təhsil müəssisələrinin təhsil proqramlarında fiziki tərbiyə gələcək mütəxəssislərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müntəzəm olaraq idmanla və ya fiziki fəaliyyətlə məşğul olan tələbələr liderlik keyfiyyətlərinə, yaxşı ünsiyyət bacarıqlarına və yüksək sosial

aktivliyə malik olurlar. Belə gənclər daha mütəşəkkil, intizamlı və stressə davamlı olurlar. Bundan əlavə, fiziki fəaliyyət sağlamlığın yaxşılaşdırılmasına, gündəlik rejimin saxlanmasına və özünə inamın artmasına kömək edir ki, bu da təhsil prosesinə və gələcək peşə fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir [1].

Təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyə tələbələrin təhsil aldığı bütün dövr ərzində həyata keçirilir. Akademik dərslərlə birlikdə düzgün təşkil olunmuş müstəqil dərslər bədən tərbiyəsinin effektivliyini təmin edir. Gündəlik rejimdə fiziki məşqlər sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə, zehni və fiziki fəaliyyətinin artırılmasına, tələbələrin təhsil, həyat və istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, ali təhsil müəssisələrində fiziki tərbiyə fənninin məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Tələbələrdə yüksək əxlaqi, iradi və fiziki keyfiyyətlər, yüksək məhsuldar əməyə hazırlıq formalaşdırmaq – fiziki tərbiyə dərsləri şagirdlərdə nizam-intizam, məsuliyyət, əzmkarlıq, komandada işləmək bacarığı kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək edir. Müntəzəm məşq yolu ilə inkişaf etdirilən bu mənəvi və iradi keyfiyyətlər tələbələrə peşəkar həyatda çətin vəziyyətlərin və çətinliklərin öhdəsindən uğurla gəlməyə kömək edir. Fiziki tərbiyə, dözümlülüyü və iradə gücünü inkişaf etdirir ki, bu da istənilən peşə sahəsində səmərəli iş üçün zəruridir;

2. Tələbələrin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, bədənə düzgün formalaşmasına və hərtərəfli inkişafına kömək etmək, bütün təhsil müddəti ərzində yüksək göstəriciləri qorumaq – Fiziki tərbiyə fənninin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin sağlamlığını qorumaqdır. Buraya təkcə fiziki hazırlığın təkmilləşdirilməsi deyil, həm də bütün bədən sistemlərinin (ürək-damar, tənəffüs, dayaq-hərəkət və s.) inkişafı daxildir. Müntəzəm fiziki məşq bir çox xəstəliklərin qarşısını alır, çəkinin normallaşmasına kömək edir və psixos-emosional tarazlığı qoruyur. Bundan əlavə, fiziki fəaliyyət beyin fəaliyyətinə, yaddaşı, konsentrasiyanın və öyrənmə qabiliyyətinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir;

3. Tələbələrin hərtərəfli fiziki hazırlığı - Fiziki tərbiyə çərçivəsində təkcə güc, dözümlülük, sürət və çeviklik kimi fərdi fiziki keyfiyyətlərə deyil, həm də onların harmonik inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Tələbələrin hərtərəfli fiziki hazırlığı ümumi fiziki vəziyyəti yaxşılaşdırmağa yönəlmiş müxtəlif fiziki fəaliyyət növlərini əhatə edir. Fiziki tərbiyə proqramlarının ümumi gücləndirici məşqlərdən tutmuş, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına uyğun daha çox ixtisaslaşdırılmış idman növlərinə qədər təlimin müxtəlif aspektlərini əhatə etməsi vacibdir [5].

Təəssüf ki, müasir dövrümüzdə fiziki tərbiyənin formalaşdırılması üzrə maarifləndirmə işinin qeyri-kafiliyi və tələbələr arasında sağlam həyat tərzini üçün dəyərlərin olmaması tələbələrin böyük bir hissəsinin bədən tərbiyəsi və idman tədbirlərinə az maraq göstərməsi ilə nəticələnir.

Bir çox tələbələr müntəzəm fiziki fəaliyyətin vacibliyini dərk etmir və fiziki hazırlığın onların gələcək həyatı, karyerası və rifahı ilə birbaşa əlaqəli olduğunu başa düşmürlər. Əksər hallarda ilk sağlamlıq problemləri görünməyə başlayanda gənclər fiziki fəaliyyət haqqında düşünməyə başlayırlar. Tələbələrə bədən tərbiyəsinin yalnız yaxşı forma saxlamaq vasitəsi olmadığını, həm də uzunmüddətli sağlamlığın və uğurlu peşəkar karyeranın açarı olduğunu başa düşməyə kömək edən təhsil mühitinin yaradılması vacibdir.

İndiki vaxtda texnoloji tərəqqi, qadecətlərin mövcudluğu və maraqlı video oyunlar kimi bir çox amillər gəncləri idmandan yayındırır. Bir çox insanlar idman meydançalarında və ya idman zallarında vaxt keçirmək əvəzinə ekranlar qarşısında vaxt keçirməyə üstünlük verirlər. Müasir gənclik dəyərləri əsasən rəqəmsal əyləncəyə yönəlib ki, bu da aktiv istirahət və idman növlərinə marağı azaldır.

Bir çox təhsil müəssisələrində bədən tərbiyəsi daha çox akademik fənlərdən sonra ikinci dərəcəli olaraq qalır. Nəticədə bədən tərbiyəsi müəllimlərinin gəncləri idmana cəlb edə biləcək innovativ tədris metodlarını və cəlbedici yanaşmaları tətbiq etmək üçün çox vaxt kifayət qədər vaxtı və imkanı olmur. Yalnız fiziki məşqlərə deyil, həm də sağlam həyat tərzinin, düzgün qidalanmanın, psixo-emosional vəziyyətin inkişafına diqqət yetirməklə bədən tərbiyəsi sahəsində təhsil proqramlarına yenidən baxılması vacibdir.

Bəzi tələbələr bədən tərbiyəsi dərslərini faydalı və maraqlı deyil, məcburi və darıxdırıcı hesab edə bilirlər. Fiziki məşq özünü və bədənini təkmilləşdirmək fürsəti deyil, adi bir yük kimi qəbul edildikdə, məşq etmək üçün motivasiya xeyli azalır. Gənclərlə işin ən mühüm cəhətlərindən biri bədən tərbiyəsi haqqında müsbət təsəvvür yaratmaq, onu gündəlik həyata inteqrasiya oluna bilən maraqlı və faydalı fəaliyyətə çevirmək olmalıdır.

Sağlamlıq problemi olan tələbələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çox vaxt bu cür tələbələr fiziki aktiv olmağa daha az həvəslənirlər, çünki onların dərsləri standartlara uyğun gəlmədən, rəqabətli oyunlarda və digər aktiv fəaliyyətlərdə iştirak etmədən keçirilir. Rəqabət ruhunun olmaması onların təhsilə marağını azaldır. Bu baxımdan, tibbi qrup tələbələri üçün onların xüsusiyyətlərini və məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq fərdi bədən tərbiyəsi proqramları hazırlamaq lazımdır. İdman üçün rahat şərait yaratmaq və sağlamlıq vəziyyətini riskə atmadan sağlamlığa kömək edən məşqləri seçməklə davamlı motivasiyanın inkişafı üzərində işləmək də vacibdir [3].

Uğurlu dərslər proqramı üçün hər bir müəllim aşağıdakıları etməlidir:

- Proqramın tələblərinə uyğun olaraq tədris olunan fənnin materialını dərindən bilməli;
- Praktik məşğələlərin hazırlanması və aparılması metodikasına yiyələnəli;
- Fikirlərini aydın, bacarıqla ifadə etməli;
- Bədən tərbiyəsinin bütün formalarının hərtərəfli istifadəsi bədən tərbiyəsinin tələbələrə həyat tərzinə inteqrasiyasına kömək etməlidir [2].

Nəticə. Nəticə olaraq, müasir dünyada fiziki tərbiyə sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, mətinliyin inkişafı və iradə gücünün inkişafı üçün mühüm vasitədir. Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tələbələri onun əhəmiyyətini dərk etməli və bədən tərbiyəsi prosesində fəal iştirak etməlidirlər. Tələbələrin təhsil fəaliyyəti zehni əmək kateqoriyasına aiddir. Bu, yeni məlumatların qavranılması və bərpası üçün lazım olan yaddaş və diqqətin səyini tələb edir. Uzunmüddətli sinir gərginliyi işə marağın azalması, əsəbiliyin artması, iştahsızlıq, başgicəllənmə və baş ağrısı ilə xarakterizə olunan yorğunluq vəziyyətinə səbəb olur. Zehni işi müşayiət edən aşağı hərəkətliklik orqanizmdə funksional və patoloji dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Buna görə də idman və bədən tərbiyəsi tələbələr üçün çox vacibdir. Onların marağını artırmaq üçün həvəsləndirici tədbirlər keçirmək, yarışlar təşkil etmək, müasir metodları tətbiq etmək və uğurlu bədən tərbiyəsi nümunələrini nümayiş etdirmək lazımdır.

Bu məqalədə aparılan tədqiqat zamanı aşağıdakı vəzifələr həll edilmişdir:

Tələbələrin həyatında bədən tərbiyəsinin zəruriliyi müəyyən edilmişdir;

Orta ixtisas təhsili müəssisələrinin tədris proqramlarında fiziki tərbiyə fənninin əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Оболонский А.В., Егорычева Е.В., Чернышѐва И.В. Роль и значение физической культуры в жизни студенческой молодежи // Международный студенческий научный вестник, 2015, № 5-4.
2. Лукьянов С.И. Роль физической культуры в жизни студентов // Фундаментальные исследования, 2006, № 11, с. 92-93.

3. Кравченко Д.А. Роль физической культуры в жизни студентов //Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ», 2023, № 6 (63).
4. Евсеев Ю.И. Физическая культура и спорт, Ростов-н/Д: Феникс, 2003, 384с.
5. Котова О.В., Обертас В.Д. Современные виды спорта: предпочтение студентов // Актуальные проблемы развития физической культуры, спорта и туризма в современных условиях, Курск, 2022. с.88-90.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

Велиханов Тахир Хидирбеков

Резюме

В результате в современном мире физическое воспитание является важным средством укрепления здоровья, развития выносливости и развития силы воли. Студенты высших учебных заведений должны понимать ее важность и активно участвовать в процессе физического воспитания. Для повышения их интереса необходимо проводить мотивирующие мероприятия, организовывать соревнования, применять современные методики, демонстрировать успешные примеры физического воспитания.

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE LIFE OF STUDENTS

Velikhanov Tahir Xidirbay

Summary

As a result, in the modern world, physical education is an important means of strengthening health, developing endurance and developing willpower. Students of higher education institutions should understand its importance and actively participate in the process of physical education. To increase their interest, it is necessary to conduct motivating events, organize competitions, apply modern methods, and demonstrate successful examples of physical education.

Rəyçi: dos. Ş.Quliyeva

Daxil olma tarixi 03 iyun 2026-cı il

UOT:37.

HİDROGEN ATOMU SPEKTRİNİN ELMİ METODİK TƏHLİLİ¹*Rüstəмова Samirə Kamandır qızı, ¹Abdullayev Sabir Museyib oğlu*²*Aslanov Qalib Mikayıl oğlu, ¹Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı*¹*Gəncə Dövlət Universiteti*²*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti**samira.rustamova66@mail.ru, abdullayevsabit26@gmail.com**qalib.aslanov@adau.edu.az**vusala.zarbalieva@adau.edu.az*

Xülasə: Biz bu məqalədə ən sadə atom olan hidrogen atomunun spektrinin tarixi olaraq necə öyrəniləndiyi təhlil ediməmişdir. Məlumdur ki, atomların spektrlərinin öyrənilməsi atomun quruluşunun öyrənilməsindən çox əvvəllər baş vermişdir. Spektral analiz metodu XIX əsrin ortalarında yarandığı halda, atomun ilk elmi modeli Rezerford təcrübəsi əsasında XX əsrin əvvəllərində tədqiq edilib, Hidrogen atomunun spektrində Bolmer seriyası öyrənilərkən, əlavə seriya göstərmək üçün (4) Ridberq düsturunun elmi metodik təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: atom spektrləri, hidrogen, dalğa uzunluğu Balmer seriyası

Ключевые слова: атомные спектры, водород, длина волны, серия Бальмера

Key words: atomic spectra, hydrogen, wavelength, Balmer series

Atom spektrlərinin öyrənilməsi atomun quruluşunun anlaşılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Məlumdur ki, atomların spektrlərinin öyrənilməsi atomun quruluşunun öyrənilməsindən çox əvvəllər baş vermişdir. Spektral analiz metodu XIX əsrin ortalarında yarandığı halda, atomun ilk elmi modeli Rezerford təcrübəsi əsasında XX əsrin əvvəllərində verilmişdir. Hər bir kimyəvi element atomunun özünə məxsus spektri vardır. Obrazlı desək atomların spektrləri onların “barmaq izləridir”.

İzolə edilmiş atomlar, yəni seyrəkləşdirilmiş bir atomlu qazlar, alçaq təzyiqdə metal buxarları xətti spektrə malikdir.

Biz bu məqalədə ən sadə atom olan hidrogen atomunun spektrinin tarixi olaraq necə öyrəniləndiyinə baxacağıq.

XIX əsrin ortalarında hidrogen atomunun spektrində görünən hissədə dörd spektral xəttin olduğu məlum idi. Bu xətlər H_α , H_β , H_γ , H_δ ilə işarə edilir. Eyni zamanda xətlərin spektrdə nizamsız deyil, müəyyən qanunla yerləşdiyi aydın edilmişdir.

1885 –ci mildə İsveçrəli fiziki Bolmer dörd spektral xəttin dalğa uzunluqlarını hesablamaq üçün ifadəni verdi:

$$\lambda = \lambda_0 \frac{n^2}{n^2 - 4} \quad (1)$$

Bu ifadədə $n=3,4,5,6$; $\lambda_0 = 364,6nm$ (Bolmer sabiti)

Yuxarıdakı ifadə məlum düsturlardan istifadə edilərək alınmış bir ifadə deyildi. Sadəcə məlum dalğa uzunluqlarını göstərən ədədlər üzərində oynayaraq tapılmış bir ifadə idi.

Yəni, heç bir nəzəri əsası olmayan dahiyənə tapıntı idi. (1) düsturunda, $n=3,4,5,6$ yazmaqla alınan spektral xətlər Bolmer seriyasını əmələ gətirir. Daha sonralar məlum oldu ki, Bolmer seriyasında göstərilən 4 xətdən əlavə olaraq spektrin ultra bənövşəyi hissəsində xətlər mövcuddur. Bu xətlərin dalğa uzunluğunu təyin etmək üçün (1) ifadəsində $n=7,8,9,....$ yazmaq lazımdır.

Bolmer düsturlarında $n = 3$ yazdıqda Bolmer seriyasının birinci xəttinin dalğa uzunluğu alınır. $n \rightarrow \infty$ şərtində (1) – ifadəsindən $\lambda_{\infty} = \lambda_0$ və ya $\lambda_{\infty} = 364,6nm$ alınır. Bu qiymət seriyanın sonuncu xəttini və ya sərhəddini göstərir.

Hidrogen atomunun spektrindəki digər seriyalara baxaq. Bunun üçün (1) Bolmer düsturunda dalğa uzunluğundan onun tərsi olan dalğa ədədinə keçmək lazımdır. Çünki, spektroskopiyada dalğa ədədindən istifadə etmək daha əlverişlidir. Spektroskopiyada dalğa ədədi $\tilde{\nu} = \frac{1}{\lambda}$ ilə işarə edilir.

(1)ifadəsini aşağıdakı kimi yazsaq bilərik:

$$\frac{1}{\lambda} = \frac{1}{\lambda_0} \cdot \frac{n^2 - 4}{n^2}$$

$$\tilde{\nu} = \frac{1}{\lambda_0} \cdot \frac{n^2 - 4}{n^2} = \frac{4}{\lambda_0} \left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2} \right)$$

$$\tilde{\nu} = \frac{4}{\lambda_0} \left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2} \right) \quad (2)$$

(2) ifadəsi Ridberq düsturu adlanır.

(2) ifadəsinin hər tərəfini $2\pi c$ -yə vuraq:

$$2\pi c \cdot \tilde{\nu} = \frac{8\pi c}{\lambda_0} \left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2} \right) \quad (3)$$

$\omega = 2\pi c \cdot \tilde{\nu}$ - spektral xətlərinin tezliyidir.

$R = \frac{8\pi c}{\lambda_0}$ - Ridberq sabiti adlanır.

Son iki ifadəni (3)-də nəzərə alsaq yazırıq:

$$\omega = R \left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2} \right) \quad (4)$$

$$c = 3 \cdot 10^8 \frac{m}{san}$$

$\lambda_0 = 364,6 \cdot 10^{-9} m$ olduğunu nəzərə alaraq:

$R = 2,07 \cdot 10^{16} san^{-1}$ tapırıq.

(4) ifadəsi (1) ifadəsi kimi Bolmer seriyasının xətlərini göstərir. Fərq ondadır ki, (1) ifadəsi seriyanın xətlərinin dalğa uzunluqlarını, (4) ifadəsi isə tezliklərini göstərir. Hər iki ifadədə n – seriya daxilində xətlərinin sırasını göstərir.

Hidrogen atomunun spektrində Bolmer seriyasından əlavə də seriya mövcuddur. Bu seriyaları da göstərmək üçün (4) Ridberq düsturunun aşağıdakı kimi yazmaq lazımdır:

$$\omega = R \left(\frac{1}{m^2} - \frac{1}{n^2} \right) \quad (5)$$

(5) ifadəsi ümumiləşmiş Ridberq düsturudur. Bu ifadədə m – spektral seriyası, $n = m+1, m+2, m+3, \dots$ isə seriya daxilində xətlərin seriyasını göstərir.

(5) ifadəsindən istifadə edərək hidrogen atomunun spektrindəki seriyaları və bu seriyaların spektrin hansı hissəsinə düşdüyünü göstərək.

$$\text{Layman seriyası } m=1; n=2,3,4,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{1^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad UB$$

$$\text{Bolmer seriyası } m=2; n=3,4,5,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{2^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad \text{görünən} - UB$$

$$\text{Paşen seriyası } m=3; n=4,5,6,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{3^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad IQ$$

$$\text{Breket seriyası } m=4; n=5,6,7,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{4^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad IQ$$

$$\text{Pfund seriyası } m=5; n=6,7,8,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{5^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad JQ$$

$$\text{Hemfri seriyası } m=6; n=7,8,9,\dots; \omega = R\left(\frac{1}{6^2} - \frac{1}{n^2}\right) \quad IQ$$

Yuxarıdakı ifadələrdə $n \rightarrow \infty$ şərtində seriyanın sərhəd xəttinin tezliyi alınır.

Beləliklə hidrogen atomunun Bor nəzəriyyəsi verildikdən sonra (1913) məlum oldu ki, atom spektrlərinin xəttiliyi və seriyaların mövcudluğu atomun enerji halalarının diskretliyi ilə əlaqədardır. Bor nəzəriyyəsindən (postulatlarından) Bolmer və Ridberq düsturlarını almaq mümkündür.

Ədəbiyyat

1. E.Ə.Məsimov. Ümumi fizika kursu. V cild. Atom fizikası. Bakı. 2010
2. S.S.Rzayeva. Atom fizikası. Bakı. 2017
3. И.В.Савельев. Курс общей физики. том III. Оптика. Атомная физика, физика атомного ядра и элементарных. ГОСТИЦ Москва. 2015
4. Д.В.Силухин. Общей курс физики. Атомная и ядерная физика. том V. Москва. 2020
5. А.Н.Кислев. Атомная и ядерная физика. Екатеринбург. 2017

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СПЕКТРА АТОМОВ ВОДОРОДА

¹Рустамова Самира Камандир кызы, ¹Абдуллаев Сабир Мусейиб оглы

²Асланов Галиб Микаил оглы, ¹Зарбалиева Вусала Сирадж кызы

Резюме

В этой статье мы проанализировали, как исторически изучался спектр простейшего атома, атома водорода. Известно, что изучение атомных спектров произошло гораздо раньше, чем изучение структуры атома. Если метод спектрального анализа был создан в середине XIX века, то первая научная модель атома была изучена в начале XX века на основе эксперимента Резерфорда. В то время как в спектре атома водорода изучалась серия Больмера, был проведен научный методологический анализ формулы Ридберга (4) для демонстрации дополнительной серии.

**SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE SPECTRUM
OF HYDROGEN ATOMS***¹Rustamova Samira Cammander, ¹Abdullaev Sabir Museyib**²Aslanov Galib Mikail, ¹Zarbalieva Vusala Siraj****Summary***

In this article, we analyzed the historical study of the spectrum of the simplest atom, hydrogen. It is well known that the study of atomic spectra originated much earlier than the study of atomic structure. While the method of spectral analysis was developed in the mid-19th century, the first scientific model of the atom was studied in the early 20th century, based on Rutherford's experiment. While the Bolmer series was studied in the spectrum of the hydrogen atom, a scientific methodological analysis of the Rydberg formula (4) was conducted to demonstrate an additional series.

Rəyçi: dosent Rasim Hüseynov***Daxil olma tarixi 17 iyun 2026-cı il***

UOT:37.

İKT-NİN İMKANLARINDAN BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNİN MÜXTƏLİF MƏRHƏLƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Dosent Şeyxzamanlı Arifə Bahəddin qızı, Şəfiyeva Dilarə Vəzir qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova@rambler.ru

Xülasə: *Məqalədə ümumtəhsil orta məktəblərdə biologiyanın tədrisində interaktiv dərslərin mərhələlərində İKT imkanlarından istifadənin aparılmasından bəhs edilir.*

Məqalədə qeyd edilir ki, interaktiv dərslərin bütün mərhələlərində komputer texnologiyasından istifadə edilir.

İnteraktiv dərslərin "izahetmə mərhələsində" şəkillər, modellər, qısa animasiyalar və s. istifadə etmək məsləhətdir.

Əldə edilmiş "Biliklərin möhkəmləndirilməsi" mərhələsində slaydlar və rəngli tablolarından istifadə edilməsi məsləhətdir.

Eyni ilə "Biliklərin yoxlanılması" mərhələsində də komputer texnologiyasından istifadə etmək məsləhətdir.

Açar sözlər: video, slayd, animasiya

Ключевые слова: видео, слайды, анимации

Key words: video, slide, animation

Dərs-müəllimin ümumi və pedaqoji mədəniyyətinin güzgüsü, onun intellektual səviyyəsinin, dünyagörüşünün və erudisiyasının əsas göstəricisidir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisinin əsas xüsusiyyəti odur ki, dərslərin bütün mərhələlərində əyani vəsaitlərdən istifadə olunmasıdır: həm frontal sorğu zamanı, həm yeni dərslərin izah edərkən, həm də yeni əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi zamanı. Dəqiq müəyyən olunmuşdur ki, keçilən materialın şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi yalnız sözlə izah edilərkən 10-15 % təşkil edir. Əyani vəsaitlərdən istifadə edildikdə isə bu rəqəm 25 %-ə qədər qalxa bilər. Lakin hər iki üsuldən istifadə edildikdə isə hətta 65 % təşkil edir.

Kompüter biologiya dərslərinin bütün mərhələlərində istifadə olunur:

- yeni materialı izah edərkən (rəngli şəkillər, fotosəkillər, diaqramlar, cədvəllər, slaydlar, video görüntülər, animasiyalar, köməkçi materiallar, elektron prezentasiyalar, sxemlər və s.);

- yeni öyrənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün (tapşırıqlar, trenajorlar, virtual laboratoriya işləri);

- biliklərin yoxlanılması zamanı (kompüter vasitəsilə test aparılması, Power Point proqramını istifadə edərkən).

Həmçinin kompüterdən fənn üzrə dərslərdən məşğələlərin keçirilməsi zamanı da istifadə oluna bilər.

Biliklərin möhkəmləndirilməsi üçün, həmçinin şagirdlərin fənnə olan marağını artırmaq və fənnin digər fənlərlə əlaqəsini inkişaf etdirmək üçün onlara aşağıdakı yaradıcılıq tapşırıqları verilə bilər:

1) mövzuya aid krossvordların tərtib edilməsi və onlardan şagirdlərin bilik səviyyəsinə nəzarət etmək üçün istifadə edilməsi;

2) sxem və konspektlərin tərtib edilməsi;

3) müxtəlif məruzə və məlumatların hazırlanması;

4) prezentasiyaların hazırlanması.

Əgər texnoloji imkanlar müvafiq metodikaya əsaslanarsa, bu, həm müəllim, həm də şagirdlər üçün fənnin mənimsənilməsini daha da cazibədar edə bilər, müəllimin əməyini yüngülləşdirər, onu bir sıra lazımsız işlərdən azad edə bilər. Bütün bunları daha yaxşı təsəvvür etmək üçün aşağıdakı üsul və vəsaitlərin qısa səciyyəsinə verək.

“İzah etmək” mərhələsi.

Rəngli tablolar, fot-dərsliklər, metodik vəsaitlər böyük həcmli illüstrasiya materialına malik deyildir, çünki, bu, onların maya dəyərini çox artırır. Rəqəmsal texnologiyalar isə həmin qiymətlər çərçivəsində çox böyük sayda rəngli illüstrasiyalı materialları təqdim edə bilər. Lakin rəngli foto şəkillər bu illüstrasiya materiallarının sayını daha da artırır.

Slayd-şou-burada tez-tez bir-birini əvəz edən illüstrasiyalar (fotoşəkillər, tablolar) dikturun müşayiəti ilə baş verir. Bu da öz növbəsində bu mərhələnin daha da emosional olmasına səbəb ola bilər.

Video görüntülər-əvvəlki dövrlərdə kino və video filmlərin yerinə yetirdiyi vəzifələri edir, lakin kompüter texnologiyalarının köməyi sayəsində bu prosesi keyfiyyət baxımından daha yüksək səviyyəyə qaldırır (pauzadan istifadə etmək imkanı, kadrın sürətinin çıxarılması, ayrıca götürülmüş fraqmentin böyüdülməsi, onun mətnlə müşayiət olunması, kadr əsasında öz obyektinin yaradılması və s.).

Şəkillər və modellər- onlardan istifadə edərkən müəllim kompüterin köməyi ilə hər hansı bir çəkiliş müəyyən hissəsini kəsir, onu böyüdür və lazım olan anda göstərə bilər. Bununla da müəllim özünə lazım olan fraqmenti əyani olaraq göstərə bilər.

Qısa animasiyalar- baş verən bioloji prosesi canlı olaraq nümayiş etdirir. Burada da ayrıca götürülmüş fraqmentlər nümayiş oluna bilər.

Süjet animasiyaları- multfilmlərin analoqu olub, bioloji proseslərin kino və video şəklində nümayiş etdirilməsidir. Bu üsul şagirdlər üçün psixoloji baxımdan çox əlverişlidir. Çünki, onların beynində kompüter texnologiyaları vasitəsilə yeni mənzərələri canlandırır. Bu animasiyalarda lazım olan fraqmentə keçmək mümkündür. Həm də burada səsli müşayiətdən də istifadə olunur ki, bu da öz növbəsində şagirdlər tərəfindən yeni keçilən materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

İnteraktiv modellər- bu da animasiyanın bir növüdür. Lakin burada animasiyanın gedişi ilkin şərtlərdən asılıdır. Bu ilkin şərtləri müəllim dərslərin əvvəlində qeyd edir. Bu qəbildən olan əyani vəsaitlərə interaktiv cədvəlləri də aid etmək olar. Belə ki, bu cədvəllərdə obyekt bir növ “canlanır”.

İnteraktiv şəkillər- interaktiv modellərin sadələşdirilmiş formasıdır. Burada hər hansı bir obyekt izah edərkən, onun rəngini dəyişmək, xüsusi xətlə qeyd etmək mümkündür.

Köməkçi material- buraya məlumat və ümumiləşdirici cədvəllər aiddir. Bu üsul ondan ötrü lazımdır ki, müəllim dərsləri izah edərkən, yazı lövhəsi və tabaşirdən istifadə etməsin.

“Əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi” mərhələsi.

Bu mərhələdə şagirdlərə bir sıra fərdi və ya qrup şəklində olan tapşırıqlar verilir. Bunlara test tapşırıqları, nəzəri məsələlər, və s. aiddir. Bu mərhələ daha çox hazırlıq tələb edir. Bu mərhələdə aşağıdakı tədris fəaliyyəti növlərindən istifadə edilir.

Verilmiş tapşırıqlarla iş-kompüter texnologiyaları tapşırıqları təhlil etmək, qoruyub saxlamaq və işləyib hazırlamaq kimi imkanlara malikdir. Burada bir sualın bir neçə cavabı verilir ki, bunlardan bir düzgün, qalanları isə səhv cavablardır. Belə tapşırıqlarda mətnlə yanaşı, müxtəlif şəkillər, fotoşəkillər, video görüntülər, animasiyalar da ola bilər. Şagirdlər tərəfindən belə tapşırıqların yerinə yetirilməsi, onların öyrəndikləri materialın daha yaxşı və keyfiyyətli tərzdə öz yaddaşlarında möhkəmləndirə bilər. Keçilən materialın möhkəmləndirilməsi üçün bu cür üsuldən istifadə edilməsi bu mərhələni həm müəllim, həm də şagirdlər üçün çox cəlbedici edə bilər.

Belə tapşırıqlarda müxtəlif variantlar ola bilər. Məsələn, 7-ci sinifdə tədris olunan “Quşlar sinfi” bölməsində quşların bədən quruluşunu daha yaxşı mənimsəmək və yadda saxlamaq məqsədi ilə “Quşların xarici quruluşunun onların həyat şəraiti ilə əlaqəli olması” tapşırığından istifadə etmək olar. Şagirdlər bu tapşırığı həll edərkən, quşların xarici orqanları arasında ən düzgün cavabı seçməlidirlər. Burada cavab xanələrini doldurarkən, şagirdlər elə həmin dəqiqə öz gördükləri işin düzgün cavabını əldə edə bilirlər. Belə ki, kompüter tam dəqiqliklə şagirdlər tərəfindən tapşırığın düzgün və ya səhv edildiyini əyani olaraq göstərir. Bu zaman düzgün cavablar yaşıl, səhv cavablar isə qırmızı rənglə göstərilir. Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi həm fərdi, həm də frontal qaydada edilə bilər. Birinci halda şagird yazı lövhəsinin qarşısına çıxır (kompüter proyektora qoşulduğuna görə) və qarşısına qoyulmuş tapşırığı müstəqil şəkildə yerinə yetirir.

Bəzən də belə tapşırıqlar frontal qaydada yerinə yetirilir. Bu halda şagird yazı lövhəsinin qarşısında olur, qalan şagirdlər isə onu verdiyi cavabları öz oturduqları yerdən korrektə edirlər. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, məhz bu cür iş şagirdlərin daha çox xoşuna gəlir və onlarda fənnə olan marağı daha da artırır. Həm də bu zaman qarşıya qoyulmuş vəzifə daha tez yerinə yetirilir ki, bu da ümumilikdə bütün işin xeyrinə sayılmalıdır.

Bütün bu tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərdə keçilən mövzunun daha yaxşı mənimsənilməsinə və onun yadda qalaraq möhkəmləndirilməsinə səbəb olur. Bu zaman onlar canlı orqanizmlərin müxtəlif orqanlarını, hüceyrənin hissələrini daha yaxşı öyrənirlər.

Trenajorlarla iş-bu zaman şagirdlər keçilən mövzuya uyğun olaraq, canlı orqanizmlərin müxtəlif orqanlarını biologiyanın terminoloji əsaslarına uyğun olaraq daha yaxşı mənimsəyirlər. Məsələn, 7-ci sinifdə “Quşların daxili quruluşu” mövzusunı öyrənərkən, “Onurğalı heyvanların müxtəlif siniflərində qan-damar və tənəffüs sistemlərinin müqayisəli xarakteristikası” trenajorundan istifadə edə bilirlər. Bu da öz növbəsində quşların qan-damar və tənəffüs sistemlərinin quruluşunun, onların digər onurğalı heyvanlardakı müvafiq sistemlərdən fərqləndiyini daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edə bilər.

Bu cür trenajorlar xüsusi hiper göstərici vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman suala düzgün cavab verildiyi təqdirdə yeni sula keçid baş verir.

Informasiya slaydlarının başqa bir növündə isə hiper göstərici trenajorun bütün suallarını əhatə edə bilər. Bu isə şagirdlərdə konkret bilik səviyyəsini müəyyən edə bilər.

Virtual laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsi-şagirdlərin biliklərini möhkəmləndirməklə yanaşı, laboratoriya işlərinin keçirilməsi zamanı vaxta qənaət edilməsinə səbəb olur. Məsələn, “Quşların daxili quruluşu” mövzusu üzrə laboratoriya işində birinci virtual slaydda mövzunun adı, məqsədi və burada lazım olan əyani vəsaitlər, həmçinin şagirdlər tərəfindən laboratoriya işi zamanı yerinə yetiriləcək işin həcmi müəyyən olunur.

Dəftərdə bu işi qeyd etdikdən sonra, bilavasitə laboratoriya işinin yerinə yetirilməsinə keçilir. Laboratoriya işi nümayiş, yəni demonstrasiya şəraitində keçirilir. Hərçənd ki, bu işi kompüter vasitəsilə hər bir şagird müstəqil olaraq edə bilər. Hər bir növbəti slaydda bunlar olmalıdır:

- konkret tapşırıq (bunu şagirdlər öz işçi dəftərlərində qeyd edirlər);
- şəkillər (və ya fotosəkillər), bunu şagirdlər öz dəftərlərində çəkirlər;
- suallar, bunlara isə şagirdlər yazılı şəkildə cavab verirlər.

Bütün bunlar başa çatdıqdan sonra şagirdlərə suallara verdikləri cavabları müqayisə etmək imkanı və gördükləri iş barədə nəticələr çıxarmaq təklif olunur. Laboratoriya işinin bu qaydada yerinə yetirilmə forması şagirdlərə bunları öz işçi dəftərlərində qeyd etmək imkanı verir.

Əlbəttə virtual laboratoriya işləri heç bir halda adi laboratoriya işlərini tam qaydasında əvəz edə bilməz. Lakin onlardan mürəkkəb bioloji proseslərin öyrənilməsi, təcrübələr

qoyulması zamanı istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Çünki bu, özlüyündə çox vaxt apara bilər. Belə ki, bəzi bioloji prosesləri təbii halda modelləşdirmək mümkün deyil. Bunun özü də xeyli vaxt tələb edir.

Biologiya üzrə elektron təhsil resurslarından istifadə edilməsi bir çox mövzuların tədrisi zamanı virtual laboratoriya işlərinin keçirilməsinə imkan verir.

Krossvordlarla iş.

Krossvordlar şagirdlərin əldə etdikləri biliklərin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır. Belə ki, bu zaman onlar öz qazandıqları bilikləri oyunlar formasında yoxlaya bilərlər. Bu işdə Power Point və ya Exsel proqramlarının imkanlarından istifadə oluna bilər. Krossvordun tapşırıqlarına olan cavabları onun xanələrinə yazırlar. Düzgün cavab olduqda şriftin rəngi avtomatik olaraq dəyişir.

“Biliklərin yoxlanılması” mərhələsi.

Kompüterdən bütün dərslərin gedişində istifadə olunduğuna görə ondan şagirdlərin biliklərinin yoxlanılmasında da istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Belə olan halda kompüter proqramlarından istifadə edilməsi bir sıra aşağıdakı məsələlərin həll edilməsində mühüm rol oynayır:

- 1) şagirdlərin verdikləri cavabların obyektiv qiymətləndirilməsi imkanlarını yüksəldir;
- 2) təhsil zamanı fərdi yanaşma imkanlarını artırır;
- 3) şagirdlərin biliklərinin yoxlanılması prosesini vaxt baxımından qısaldır.

Biliklərin yoxlanılması məqsədilə testlərdən istifadə olunur. Burada bir suala 4 və ya 5 cavab vardır ki, bunlardan yalnız biri düzgün, qalanları isə səhv cavablardır. Düzgün cavab vermək üçün şagird lazım olan düyməni basır və ekranda öz aldığı nəticəni görür.

Bəzi hallarda şagirdlər test əməliyyatlarını müstəqil surətdə öz işçi dəftərlərində aparırlar. Bu zaman test yazı lövhəsində göstərilir. Həmçinin testin həllini qrup şəklində də etmək olar. Bu halda şagirdlər kiçik qruplara bölünərək bu testləri kompüterdə həll edirlər. Nəhayət, üçüncü növ iş – şagirdlərim kompüterlə müstəqil işləməsidir. Lakin bu, heç də həmişə mümkün olmur. Çünki, məktəbin material-texniki bazası buna imkan verməyə də bilər.

Biologiya dərslərində test sisteminin təşkilinin əsas forması Power Point proqramının imkanlarından istifadə edilməsidir.

Biliklərin yoxlanılması zamanı bir sıra tapşırıqlardan istifadə etmək olar. Bu tapşırıqlar yeni keçilmiş materialın möhkəmləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətliidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva T.Q., İ.V.Qafarova, G.Z.İsgəndərova Biologiyanın tədrisində multimediyə texnologiyalarının tətbiqi imkanları //Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, ADPU, 2011, №4 səh.366-372
2. Abdullayeva T.Q. , Hacıyeva H.M. İbrahimova X.Q. Biologiyadan laboratoriya və praktik işlərin fəal təlim metodları ilə təşkili. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2004, 153 səh.
3. Abdullayeva T.Q. Yeni inkişafetdirici təlim üsulu kimi layihələrin hazırlanmasında şagird fəaliyyətinin təşkili //ADPU xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası, 2003, N3.

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ-ТЕХНОЛОГИЙ НА
РАЗНЫХ ЭТАПАХ УРОКОВ БИОЛОГИИ***Шейхзамалы Ариф Бахадиновна, Шафийева Дилара Везировна***Резюме**

В статье говорится о использовании компьютерной технологии на интерактивных уроках биологии в общеобразовательных средних школах.

Автор отмечает, что следует пользоваться компьютерной технологии на всех этапах интерактивного урока.

Например на этапе «изучение нового материала» можно использовать слайды, таблицы, анимации.

Также на этапе «закрепление пройденного» материала следует пользоваться компьютерной технологии.

**POSSIBILITIES OF USING ICT CAPABILITIES AT DIFFERENT STAGES
OF BIOLOGY LESSONS***Sheyhzamanl Arifa Bahaddin, Shafiyeva Dilara Vazir***Summary**

The article discusses the use of ICT capabilities in the stages of interactive lessons in teaching biology in secondary schools.

The article notes that computer technology is used at all stages of interactive lessons.

It is advisable to use pictures, models, short animations, etc. at the “explanation stage” of the interactive lesson.

It is advisable to use slides and color tables at the “Consolidation of acquired knowledge” stage.

Similarly, it is advisable to use computer technology at the “Testing of knowledge” stage.

*Rəyçi: dosent Rüstəmovə Tükəzban**Daxil olma tarixi 21 may 2026-cı il*

Çapa verildiyi tarix 02.07.2026

Çap vərəqi: 16,6 ç.v. Tiraj :300 ədəd

Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı

Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429

E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88